

# DE RECONSTRUCTIE VAN EEN MIDDELEEUWS LANDSCHAP

MAASLANDSE MONOGRAFIEËN

*onder redactie van*

Prof. Dr. A.M. van der Woude (voorzitter), Prof. Dr. W. Jappe Alberts,  
Dr. Remigius Dieteren O.F.M., Dr. M. van der Eyken, Dr. A.F. Gehlen,  
Drs. L. Smets, Dr. P.J.H. Ubachs, Drs. S. Vandavelde, Dr. Mr. H.H.E. Wouters

*Raad van advies*

Dr. J. Kremers (Maastricht), Dr. H. Vandermeulen (Hasselt),  
Prof. Dr. G. Droegge (Bonn)  
Prof. Dr. E. Hélin (Luik)  
Prof. Dr. J.A. van Houtte (Rome)  
Prof. Dr. F. Petri (Münster)  
Prof. Dr. H. de Schepper (Nijmegen)  
Prof. Dr. M.G. Spiertz (Nijmegen)  
Prof. Dr. H. van der Wee (Leuven)

De in deze serie verschenen delen zijn vermeld op pag. 376

De Stichting „Maaslandse Monografieën” werd in 1964 in het leven geroepen door het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap en staat onder bestuur van:

Mr. M.A.W. van Oppen (voorzitter), Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen (secretaris),  
Drs. J.J.C. Huyben (penningmeester), Mr. H.J.J.M. van der Bruggen,  
Dr. G.G.P. Linssen, Drs. J.H.M. Wieland, H.J.G. Wijnands

DR. J.L.H. HARTMANN

DE RECONSTRUCTIE  
VAN EEN  
MIDDELEEUWS LANDSCHAP

NEDERZETTINGSGESCHIEDENIS EN INSTELLINGEN  
VAN DE HEERLIJKHEDEN  
EIJSDEN EN BREUST  
BIJ MAASTRICHT (10<sup>e</sup>-19<sup>e</sup> EEUW)



MAASLANDSE MONOGRAFIEËN NR 44  
1986  
VAN GORCUM ASSEN/MAASTRICHT

© 1986 Van Gorcum & Comp. B.V., Postbus 43, 9400 AA Assen

Uit deze uitgave mag niets worden gereproduceerd door middel van boekdruk, foto-offset, fotocopie, microfilm of welk ander medium dan ook, zonder schriftelijke toestemming van de uitgever.

**CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG**

Hartmann, J.

De reconstructie van een middeleeuws landschap : nederzettingsgeschiedenis en instellingen van de heerlijkheden Eijsden en Breust bij Maastricht (10e-19e eeuw) / J. Hartmann. - Assen [etc.] : Van Gorcum. - Ill. - (Maastrandse monografieën; 44)

Met lit. opg. - Met samenvattingen in het Duits en Frans.

SISO limb 938 UDC 911.37(492\*6245)"9/18" UGI 520

Trefw.: nederzettingen; Eijsden; geschiedenis; 10e-19e eeuw/nederzettingen; Breust; geschiedenis; 10e-19e eeuw.

ISBN 90 232 2201 6 geb.

ISBN 90 232 2200 8 ing.

Et in tempore tam diuturno constat  
multas silvas esse extirpatas, villas  
edificatas, decimas auctas . . . <sup>1</sup>

(En het staat vast dat er in zo lange  
tijd veel bossen gerooid, dorpen ge-  
bouwd en tienden vermeerderd  
zijn)

<sup>1</sup> Met deze opmerking sluit Caesarius van Prüm in 1222 zijn geannoteerde afschrift af van de polyptiek van zijn klooster uit 893. Uitgave: Beyer, Urkundenbuch I, p. 142-201. Over deze opmerking met name Hägermann, Prüm, p. 30.



# Inhoudsopgave

	blz.
Lijst van tabellen	IX
Lijst van illustraties	X
Kaarten in de bijlage	XI
<b>Woord vooraf</b>	<b>XIII</b>
<b>Inleiding: het probleem</b>	<b>1</b>
<b>Eerste deel: Het kadaster van 1619</b>	<b>17</b>
<i>Hoofdstuk 1: Het gebied en zijn weergave</i>	<i>19</i>
1.1) Het landschap	19
1.2) Politieke verhoudingen	32
1.3) Zuidlimburgse instellingen	41
1.4) Kaarten en kadasters	46
1.5) De aanbreng van 1619	52
<i>Hoofdstuk 2: Het plateau van St. Geertruid</i>	<i>62</i>
2.1) Overzicht	62
2.2) St. Geertruid	63
2.3) Eckelrade	73
2.4) Herkenrade	87
2.5) Bruisterbosch	94
2.6) Moerslag en Libeek	106
<i>Hoofdstuk 3: Het Maasdal</i>	<i>117</i>
3.1) Overzicht	117
3.2) Oost	120
3.3) Maarland	131
3.4) Breust en Eijsden	139
3.5) Caestert	158

<b>Conclusie deel 1</b>	173
a) Ontstaan en ontwikkeling van de dorpen	173
b) De vorming van een territorium	180
c) Het kadaster als historische bron	185
<b>Tweede deel: Laathoven en heerlijkheden</b>	197
<i>Hoofdstuk 4: De hoven der Cisterciënzers</i>	199
4.1) Cisterciënzers en ontginningen	199
4.2) Ontginningsactiviteiten in Breust/Eijsden	204
4.3) De hof van Hocht	212
4.4) Zezenhoven	219
<i>Hoofdstuk 5: Binnen de hagen van Oost</i>	226
5.1) Inleiding	226
5.2) Kemerlingshof, Wachtendonkshof en Butsarthof	230
5.3) Eigenhof en Dutsenhof	237
5.4) De Kloppenburcht en de heerlijkheid Oost	243
<i>Hoofdstuk 6: De kleine hoven</i>	247
6.1) De laathoven	247
6.2) De leenhoven	258
<i>Hoofdstuk 7: De heerlijkheden Eijsden en Breust</i>	273
7.1) Eijsden	273
7.2) Breust	285
<b>Conclusie deel twee</b>	298
a) Wat is een laathof?	298
b) Van domein tot heerlijkheid	305
<i>Bijlage: Twee oorkonden</i>	313
a) De ontginningsoorkonde van 1157	313
b) De oorkonde t. b. v. Hocht van 1216	314
Samenvatting	316
Zusammenfassung	322
Résumé	328
Afkortingen	334
Geraadpleegde archivalia	335
Aangehaalde bronnen en literatuur	343
Index	369



## Lijst van tabellen

St. Geertruid	69
Eckelrade	80
Herkenrade	89
Bruisterbosch	94
Moerslag en Libeek	112
Oost	123
Maarland	134
Maarlanderveld	136
Breuster en Eijsder veld	148
Schelbergerveld	149
Breust	151
Caestert	163
Ontwikkelingen 1619-1827	190

## Lijst van illustraties

Het territorium van Breust en Eijsden	20
Het centrale droogdal	24
De Tranchot-kaart	27
De omgeving	35
De oudste kaart van Breust en Eijsden	46
St. Geertruiderveld	65
Luchtfoto St. Geertruid 1981	67
Kadasterkaart St. Geertruid 1827	68
Eckelraderveld	75
De Bijbank	77
Luchtfoto Eckelrade 1981	79
Systematische verkaveling bij Eckelrade	82
Herkenrader veld	88
Bruisterboscheveld	96
Luchtfoto Bruisterbosch 1949	101
Luchtfoto Bruisterbosch 1981	104
Moerslager en Libeker veld	107
St. Geertruid gezien vanuit Libeek	109
Luchtfoto Libeek en Moerslag 1981	111
Hof en dorp Libeek	115
De dorpen in het Maasdal	118
Luchtfoto Oost en Maarland 1981	125
Kadasterkaart Eijsden 1827	144
De Witgrub	146
Graaf Constantijn de Geloës	158
De Voer bij Caestert	162
Een oude bedding van de Maas	165
Navagne in 1674	167
Luchtfoto Navagne 1981	169
Strookverkavelingen op het plateau	178
Goederen van Hocht	205
Goederen van Zezenhoven	209
Oost in 1520	228
Goederen van de hof van Libeek	259

De heerlijkheid Rijkholt	261
De heerlijkheid Gronsveld	263
De heerlijkheid Mesch	267
Eijsden in 1740	274
Goederen van St. Martinus	294

## **Kaarten in de bijlage**

### **Kaartindeling**

- kaart 1 : St. Geertruid (1619)
  - kaart 2 : Eckelrade (1619)
  - kaart 3 : Herkenrade (1827)
  - kaart 4 : Bruisterbosch (1827)
  - kaart 5 : Moerslag en Libeek (1827)
  - kaart 6 : Oost (1619)
  - kaart 7 : Maarlanderveld (1619)
  - kaart 7a: Maarland (1619)
  - kaart 8 : Breuster en Eijsder veld (1827)
  - kaart 8a: Breust (1619)
  - kaart 9 : Schelbergerveld (1619)
  - kaart 10 : Caestert (1827)
  - kaart 11 : overzicht grootgrondbezit
- Overzichtskaart van de omgeving



## Woord vooraf

Een onderzoek als het hierna volgende zou niet mogelijk zijn geweest zonder velerlei deskundige hulp. In de eerste plaats denk ik hierbij aan de verschillende archiefbewaarders: historisch onderzoek in Limburg is immers synoniem met veel en verspreid archief-bezoek. In al deze archieven ben ik voorkomend behandeld en goed geholpen; ook aan hen, die hun archivalia in privé-bezit ter beschikking stelden, voel ik mij zeer verplicht. Speciale dank ben echter verschuldigd aan de medewerkers van het Rijksarchief in Limburg te Maastricht; zonder de hulp en faciliteiten die zij mij bij ieder bezoek boden, was dit onderzoek niet mogelijk geweest. Ook de mogelijkheden die de stichting „Uit Eijdsens verleden” mij bood om gebruik te maken van haar omvangrijke verzamelde materiaal, betekenden een belangrijke verlichting.

Bij het vervaardigen van de kaarten waren verschillende personen onmisbaar. In de eerste plaats gaat mijn dank uit naar Jappie Kersten. Hij tekende niet alleen de kadasterkaarten van dit boek op basis van mijn niet bepaald vlekkeloze werkkaarten, maar vervaardigde ook uiterst precies de bijbehorende kleuroverlays. In ditzelfde kader heb ik veel hulp en medewerking gehad van de audio-visuele dienst van de A-faculteiten van de Katholieke Universiteit van Nijmegen en van de medewerkers van het rekencentrum aldaar. Het onderzoek werd mogelijk gemaakt door een „poolplaats” bij de vakgroep middeleeuwse geschiedenis; de huidige en vroegere leden daarvan dank ik voor de geboden hulp en medewerking.

Voor hun wetenschappelijke hulp en begeleiding dank ik prof. dr. P.H.D. Leupen, zonder wie dit onderzoek misschien nooit van de grond zou zijn gekomen, ir. W. van de Westeringh, die mij met veel enthousiasme inwijdde in de geheimen van de Limburgse löss, en drs. B. Thissen, wiens bereidheid om te helpen altijd even vanzelfsprekend was.

Dat deze publicatie tegen een redelijke prijs tot stand kon worden gebracht is te danken aan subsidies van het provinciaal bestuur Limburg, het Anjerfonds Limburg en de gemeenten Margraten en Eijdsen. Ik ben bovendien de stichting „Maaslandse Monografieën” erkentelijk, dat zij dit werk in haar reeks heeft willen opnemen. In de laatste, maar zeker niet de minste plaats dank ik mijn ouders, ook, maar niet alleen, voor hun gastvrijheid tijdens de lange periodes van archief- en veldwerk die dit onderzoek met zich meebracht.



## Inleiding: het probleem

In 1157 gaf het Luikse St. Martinus-kapittel een stuk nieuw ontgonnen land uit aan zeven inwoners van het dorp Breust, tien kilometer ten zuiden van Maastricht langs de Maas. Er zou voor dit land een jaarlijkse cijns van 21 schellingen en 3 obolen worden betaald en bij iedere overdracht of vererving kwam daar bovendien nog eens de helft van het verschuldigde bedrag bij. De zeven werden vrijgesteld van verdere verplichtingen aan de hof van het kapittel te Breust.<sup>2</sup>

Hoe onbetekenend deze gebeurtenis ook mag zijn, in één opzicht is ze uniek: ze levert voor de verre omgeving de enige rechtstreekse inlichting over de ontwikkeling van landschap en bewoning vóór het einde van de middeleeuwen. Des te teleurstellender is het daarom, dat ons bij nader toezien toch blijkt te ontgaan wat zich in 1157 precies heeft afgespeeld. De oorkonde deelt slechts in het kort mee dat ergens bij Breust ontginningen hebben plaatsgevonden en somt een aantal verplichtingen en juridische vrijstellingen op voor de gebruikers van het nieuwe land. Opmerkelijker is wat allemaal niet wordt vermeld. Zo ontbreekt iedere aanwijzing over de precieze ligging van de ontginningen („bij Breust” zegt de tekst) en over hun omvang. Het is niet duidelijk of ze geresulteerd hebben in de stichting van een nieuwe nederzetting en zo ja, welke dat is geweest. Evenmin wordt iets gezegd over de manier waarop nieuwe velden (en eventueel woonplaatsen) zijn ingericht, terwijl hun relatie met het moederdorp Breust grotendeels in het duister blijft. Een klein maar karakteristiek detail tenslotte: de manier waarop de jaarlijkse cijns over de zeven bij naam genoemde begunstigten zou worden omgeslagen, blijft onvermeld.

Worden we dus al nauwelijks ingelicht over de gang van zaken in 1157 zelf, volledig ondoorzichtig zijn de processen op langere termijn, waarin deze gebeurtenis slechts een kleine schakel vormt: waar lagen de oudste bewoningskernen, hoe zijn ze uitgegroeid tot het huidige cultuurlandschap en hoe is parallel hieraan de ontwikkeling in de sociale en juridische verhoudingen verlopen? Bronnen worden pas talrijk vanaf de veertiende eeuw, op een moment dat de vorming van het gebied en zijn instellingen vrijwel was afgesloten en er tot ver in de negentiende eeuw

<sup>2</sup> Zie bijlage 1.

geen veranderingen van betekenis meer zouden optreden. De gehele periode daarvoor ligt, afgezien van de oorkonde van 1157 en een paar toevallige vermeldingen, in het duister.

Het soort problemen waarvoor deze typische ontginningsoorkonde ons stelt, is algemeen bij de reconstructie van landschap en bewoning in de middeleeuwen. Op regionaal niveau kunnen de grote lijnen soms op basis van geschreven bronnen worden achterhaald door het combineren van alle fragmentarische gegevens met betrekking tot een groter gebied.<sup>3</sup> Altijd blijven echter vragen open, ook bij een vollediger schriftelijke overlevering dan ons voor een gebied als Zuid-Limburg ter beschikking staat. Niet alleen de schaarste, maar vooral ook de eenzijdigheid van de geschreven bronnen is daar debet aan. Met name zijn ze bijzonder zwijgzaam op het punt van topografisch detail: dat was zo vanzelfsprekend dat het niet werd vastgelegd.

Hoewel rechtstreekse gegevens dus vrijwel ontbreken, zijn in een aantal gevallen sporen bewaard gebleven in latere verhoudingen. In dit onderzoek wordt de middeleeuwse ontstaansgeschiedenis van een deel van Zuid-Limburg op basis van betrekkelijk recent bronnenmateriaal gereconstrueerd. Twee groepen bronnen staan hierbij centraal. De eerste wordt gevormd door verschillende soorten kaarten. Fysieke kenmerken van het landschap als bodem en reliëf zijn in het algemeen zo stabiel dat recente topografische gegevens ook voor een verderliggend verleden kunnen worden gebruikt. In mindere mate geldt dit ook voor meer immateriële verhoudingen als grondbezit en grondeigendom, met name de rechten die op kadastrale kaarten worden vastgelegd. Bronnen van dit soort zijn altijd zeer recent. Slechts bij grote uitzondering beschikken we over gedetailleerde kaarten vóór het jaar 1700, terwijl voor kaartmateriaal op kadastraal niveau deze grens meestal zelfs pas bij de systematische opmetingen uit de negentiende eeuw ligt.

De tweede reeks bronnen is in het algemeen van oudere datum. Het betreft hier gegevens over institutionele verhoudingen uit de periode 1300-1800, zoals de plaats waar mensen hun belastingen betaalden of

<sup>3</sup> De literatuur over dit onderwerp is onafzienbaar. Voor de Nederlanden beschikken we over de recente syntheses in de twee eerste delen van AGN2, resp. p. 59-182 en 17-122, die ook de basis van dit onderzoek vormen. Van belang blijven nog steeds de al wat oudere handboeken van Slicher van Bath, agrarische geschiedenis; Abel, Landwirtschaft; Lütge, Agrarverfassung; Duby, économie. Onder de vele syntheses op het gebied van middeleeuwse agrarische geschiedenis, die de laatste jaren vooraln Frankrijk zijn verschenen, kan Duby, France rurale, worden genoemd. Methodologisch waren twee recente bundels van groot belang voor dit onderzoek op het grensvlak van geschiedenis en geografie en op de grens van Nederland, België en Duitsland: Walther Janssen en Dietrich Lohrmann: Villa-curtis-grangia, München 1983, en J. Mertens: Bronnen voor de historische geografie van België, Brussel 1980.



hun doden begroeven. We zullen hierbij met name aandacht besteden aan cijnsverhoudingen. Een cijns is een vaste, jaarlijkse afdracht over een stuk grond, bijna altijd van geringe hoogte. Meestal vinden we ze voor het eerst in de late middeleeuwen vermeld, toen in de Zuidelijke Nederlanden het merendeel van de grond cijnsplichtig was. Als regel ligt de oorsprong van een concrete cijnsverhouding echter vroeger, soms zelfs bij de ontginning van het land, zoals bij de in het begin vermelde cijns van 1157. In later tijd kunnen zulke „versteende” verhoudingen nog veel informatie opleveren over hun ontstaansperiode.

Stabiliteit is echter noch bij kartografische, noch bij institutionele gegevens vanzelfsprekend. We zullen ons dan ook vooral bezig houden met de vraag, hoe oud zulke verhoudingen zijn en hoe ver ze in het (bronnenloze) verleden mogen worden teruggeplaatst. Zeker niet het minst belangrijke aspect hierbij is de vraag naar de ouderdom van het huidige landschap, dat de laatste belangrijke bron van dit onderzoek vormt.

Onderzoek naar de geschiedenis van landschap en bewoning heeft een lange, zij het betrekkelijk specialistische traditie achter zich. Ook in meer algemeen gericht historisch onderzoek wordt er tegenwoordig in toenemende mate aandacht aan besteed.<sup>4</sup> en op bescheiden schaal worden de resultaten ervan sinds enkele jaren gebruikt ten behoeve van landschapsbeheer en -inrichting.<sup>5</sup> Desondanks zijn de Nederlanden in dit kader nog slechts zeer ongelijkmatig onderzocht en zijn overzichten schaars.<sup>6</sup> Zuid-Limburg, het hoeft nauwelijks gezegd, is terra incognita.<sup>7</sup> Als we onze blik verruimen, zien we dat in Noord-Nederland de belangstelling zich vooral heeft gericht op de kust- en poldergebieden in het westen, en op de esdorpen in het oosten van het land, die beide weinig gemeen hebben met Zuid-Limburg. Betere aanzetten tot vergelijking biedt het onderzoek in België, waarvan vooral het werk van Verhulst moet worden genoemd.<sup>8</sup> De Duitse literatuur over dit onderwerp is niet meer te overzien; historiografische en methodologische overzichten zijn te vinden in twee recente handboeken van Martin

<sup>4</sup> Men vergelijkte bijvoorbeeld hoeveel bladzijden in de eerste twee delen van AGN2 van 1981 aan dit onderwerp worden gewijd, vergeleken met AGN1 uit 1953.

<sup>5</sup> Vervloet, planologie; Hannes, bodembeleid; de Leeuw, ruilverkaveling.

<sup>6</sup> Naast de in noot 3 genoemde artikelen in de eerste twee delen van de AGN2 beschikken we voor heel Nederland slechts over Lambert, landscape. Bibliografische overzichten in AGN2, deel I, p. 437-439 en AGN2, deel II, p. 536-541, en bij Besteman/Sarfati, Bibliographie.

<sup>7</sup> Alberts, Limburg, deel I, p. XIX en XXV.

<sup>8</sup> Naast veel detail-onderzoek vooral zijn syntheses: Niederlande, Paysage, Landschap, en zijn bijdragen aan de twee eerste delen van AGN2. Recente bibliografische gegevens voor België in Matthijs, bibliografie, en bij Verhulst, historische geografie.

Born.<sup>9</sup> Ook in deze beide landen is echter weinig aandacht uitgegaan naar de onmiddellijke buurgebieden van Zuid-Limburg, de Belgische Haspengouw en het Gulikse lössgebied in Duitsland.<sup>10</sup> Zodoende kunnen we nauwelijks voortbouwen op concrete onderzoeksresultaten en zullen we naar verhouding veel aandacht besteden aan het pasklaar maken van elders ontwikkelde methodes voor de specifieke situatie van dit gebied.

Een gemeenschappelijk kenmerk van veel methodes is het terugwerken vanuit recente, goed gedocumenteerde tijden naar een verder terugliggend verleden, met als uitgangspunt dat in jongere verhoudingen elementen van een oudere situatie kunnen zijn opgesloten. De voornaamste moeilijkheid bij deze zogeheten retrogressieve methode<sup>11</sup> is het determineren van zulke sporen in nieuwer materiaal. Met name geldt dit voor kartografische gegevens uit de negentiende eeuw, waarvan vrijwel nooit rechtstreeks valt te bepalen hoever ze in het verleden mogen worden teruggeplaatst.

Onder die kartografische bronnen nemen kadastrale kaarten, meer in het bijzonder de oorspronkelijke minuutplans uit de eerste helft van de vorige eeuw, een speciale plaats in. Ze leveren meestal de oudste gedetailleerde afbeeldingen van de eigendomsverhoudingen in een gebied en geven bovendien de situatie vóór de industriële revolutie weer, waarin - naar valt aan te nemen - in veel gevallen eeuwenlang weinig veranderingen hadden plaatsgevonden. Toch vormen ze geen materiaal dat zonder problemen gehanteerd kan worden. Op het terrein van perceelsverkevelingen en nederzettingstructuren heeft zoveel uiteenlopende theorievorming plaatsgevonden, dat het veel moeite kost om de

<sup>9</sup> Born, *Geographie en Born Agrarlandschaft*. Recente bibliografische gegevens voor het Rijnland bij Janssen, *Bibliographie*.

<sup>10</sup> Aldus voor het Rijnland bijvoorbeeld Klaus Fehn in *Rheinische Vierteljahresblätter* 45 (1981), p. 397, en Janssen, *Bibliographie*, p. 144. Een overzicht van de hier bereikte resultaten bij Janssen, *Siedlungsbild*, speciaal p. 280, noot 17, en Janssen, *Altfluren*; een detailstudie voor het gebied ten oosten van Sittard biedt Gillissen, *Oberbruch*. Over de ontwikkeling van land en bewoning in de aangrenzende gebieden van België is weinig bekend. Molemans, *Kempfen*, bespreekt de Kempen uitgaande van naamkundige gegevens; Brulard, *Hesbaye*, besteedt vanuit geografische invalshoek aandacht aan de Haspengouw; Bodson, *Thisnes*, geeft een uitgewerkt beeld van de ontwikkelingen in één enkel dorp. Standaardwerk over het land van Herve, direct ten zuiden van ons gebied, is Ruwet, *Herve*, dat zich grotendeels tot de periode na de middeleeuwen beperkt.

<sup>11</sup> De mooiste formulering van deze methode nog steeds bij Bloch, *apologie*, p. 49-50. Onder de vele auteurs die dieper op de methodologie van retrogressief onderzoek ingaan, kunnen worden genoemd Jäger, *historische Geographie*, p. 12; Vervloet, *historische geografie*, p. 5-9; Balzer, *Paderborn*, p. 12-23 vanuit de invalshoek van een historicus.

resultaten bij concreet onderzoek toe te passen.<sup>12</sup> Bovendien is vooral in oudere studies de dynamiek in de geschiedenis van het platteland vaak sterk onderschat. Sinds gedurende de afgelopen decennia steeds weer opnieuw is aangetoond hoe veranderlijk het agrarisch landschap in de loop der eeuwen is geweest, is een duidelijke relativering opgetreden van arbeidsmethodes en ogenschijnlijk vaststaande resultaten van veel ouder onderzoek, speciaal waar dit de vroege middeleeuwen betreft.<sup>13</sup> Veel vraagstellingen en begrippen gaan in laatste instantie terug op het monumentale werk van August Meitzen,<sup>14</sup> die in de tweede helft van de vorige eeuw in Pruisen werkzaam was als commissaris bij geschillen tussen heren en boeren naar aanleiding van de invoering van een nieuw belastingstelsel. Bij het traceren van oude gerechtigdheden had hij veelvuldig gebruik gemaakt van kadastrale gegevens en uit deze jarenlange ervaring leidde hij een theorie af, waarin een verband werd gelegd tussen het negentiende-eeuwse verkavelingspatroon en de oorspronkelijk occupatie tijdens de volksverhuizingen (Keltische individuele blokverkaveling tegenover Germaanse collectieve strookverkaveling). In bijna anderhalf millennium zou het agrarisch milieu zodoende geen fundamentele wijzigingen hebben ondergaan. Meitzens werk is tot in de jaren twintig van deze eeuw van overheersende invloed geweest. Sindsdien is zijn belangrijkste vooronderstelling, de eeuwenlange stabiliteit van het agrarisch landschap, weliswaar volledig achterhaald, maar het idee dat het lijnenpatroon van negentiende-eeuwse kadasterkaarten tijden kan belichten die anderszins volledig vergeten zijn, heeft zijn fascinatie tot op heden behouden.<sup>15</sup>

Neemt men echter aan, dat het negentiende-eeuwse kaartbeeld een produkt van lange evolutie is, dan moeten methodes worden ontwikkeld om de verschillende tijdslagen erin te onderscheiden en te dateren. Verreweg het meeste onderzoek heeft zich tot nu toe gericht op het determineren van de oudste kernen, al is meer recent ook enige aandacht uitgegaan naar secundaire ontwikkelingen, vooral in de late middeleeuwen.<sup>16</sup> Een eerste stap is vaak het afbakenen in de negentiende eeuw van velddelen met verschillende perceelsstructuur, waarna men

<sup>12</sup> Slicher van Bath, *agrarische geschiedenis*, p. 62. In dezelfde geest Ganshof, *fränkische Reich*, p. 160.

<sup>13</sup> Born, *Geographie*, p. 16-17 en 202; Krenzlin, *Flurkarte*, p. 376; Jäger, *Dorf*, p. 75 e.v.

<sup>14</sup> Meitzen, *Siedelung*.

<sup>15</sup> Samenvatting van de discussie bij Abel, *Landwirtschaft*, p. 81. De belangrijkste oudere artikelen zijn opnieuw gepubliceerd door Nitz, *Siedlungsforschung*. Scharlau, Hessen, p. 32-33, bespreekt de voortlevende invloed van Meitzen. Een systematisch overzicht van factoren van verandering bij Schwarz, *Siedlungsgeographie*, p. 248-254, en Born, *Geographie*, p. 59-83.

<sup>16</sup> Zo bijvoorbeeld Born, *Nordhessen*, en Marten, *Aerzen*. In Nederland ligt dit terrein nog grotendeels braak (AGN2, deel II, p. 536).

tracht de ontstaansperiodes van deze eenheden en hun oorspronkelijke inrichting vast te stellen.<sup>17</sup> Andere methodes zijn het karteren van het bezit van verschillende sociale klassen in de negentiende eeuw, zoals boeren en keuters,<sup>18</sup> of het traceren van fysieke relictten van oude verkavelingen in het landschap, die soms op luchtfoto's of in verlaten nederzettingen („Wüstungen") zichtbaar zijn.<sup>19</sup> Het ligt voor de hand dat al deze methodes de grootste kans van slagen hebben in gebieden waar in de loop van de tijd weinig is veranderd. Het meeste perspectief bieden kenmerken als kleine nederzettingen, gesloten vererving, starre sociale structuren en grote verschillen in bodemvruchtbaarheid.<sup>20</sup> Bovendien lenen zich vooral regelmatige en grootschalige verkavelingen, met name strookvormige, voor deze vorm van onderzoek.<sup>21</sup> Grote delen van Noord-Nederland vormen derhalve een bijna ideaal werkterrein.<sup>22</sup> In streken met grotere mobiliteit en onregelmatige verkavelingsstructuur is op deze wijze minder resultaat te bereiken; een gebied als Zuid-Limburg onttrekt zich er vrijwel geheel aan.<sup>23</sup> In de praktijk kleeft aan dit soort reconstructies bovendien het bezwaar dat ze moeilijk verifieerbaar en vooral slecht dateerbaar zijn. De negentiende-eeuwse kaart blijft immers de enige directe bron; er bestaat in het algemeen geen kartografisch vergelijkingsmateriaal uit vroeger tijd, zeker niet uit de middeleeuwen, waarmee de geschetste ontwikkelingen daadwerkelijk kunnen worden aangetoond.

Ter ondervanging van deze problemen kan bij gunstige bronnenoverlevering een methode worden toegepast die vooral bekendheid heeft gekregen door de studie van Anneliese Krenzlin en Ludwig Reusch betreffende een tiental dorpen in Midden-Duitsland.<sup>24</sup> Ook zij gaan uit van de oudste kadastrale kaarten uit het begin van de negentiende eeuw, die als regel een zeer versnipperde verkaveling tonen. Honderd jaar

<sup>17</sup> Methodologisch klassieke artikelen zijn: Hofstee/Vlam, perceelsvormen; Edelman-Vlam, perceelsvormen. Als voorbeelden van uitwerking kunnen worden genoemd: Edelman, sandy areas; idem, Bennekom; Kakebeeke, Schadewijk; van Diepen, Peel; Edelman/Veldhorst, Rolde; Dussart, Bakel. Een recente theoretische synthese geeft Vervloet, planologie.

<sup>18</sup> Born, *Geographie*, p. 64-69; uitwerking bijvoorbeeld bij Hildebrandt, Hünfeld, p. 125-129.

<sup>19</sup> De intensieve discussie in Duitsland over mogelijkheden en onmogelijkheden van Wüstungsforschung bij Born, *Agrarlandschaft*, p. 22 e.v.. Het is verreweg het belangrijkste onderwerp in zijn in 1980 uitgegeven *Gesammelte Beiträge*. Zie de inleiding van H.J. Nitz, p. XXIII-XXXVIII.

<sup>20</sup> Schwarz, *Siedlungsgeografie*, p. 254; Born, *Geographie*, p. 19.

<sup>21</sup> Krenzlin, *Flurkarte*, p. 407.

<sup>22</sup> Een klassiek voorbeeld in dezen is van der Linden, de cope, speciaal p. 20 e.v.

<sup>23</sup> Jansen, *landbouw*, p. 15.

<sup>24</sup> Samenvatting van de methode in Krenzlin/Reusch, p. 7-12.

eerder was de toestand nauwelijks anders. Ook toen waren de velden versplinterd, maar zuiver juridisch was er een klein, maar cruciaal onderscheid. De achttiende-eeuwse voorgangers van de negentiende-eeuwse eigenaars hadden in de praktijk weliswaar een vrijwel volledig beschikkingsrecht over hun grond, maar in veel gevallen betaalden ze er nog afdrachten van zeer oude datum over, zoals bijvoorbeeld cijnzen. De heffing van deze afdrachten geschiedde niet over de afzonderlijke achttiende-eeuwse percelen, maar op basis van groepen percelen gezamenlijk, die in de heffingsregisters „Hufen”, „Erben”, „Lehen” en „Güter” worden genoemd. Er zijn geen rechtstreekse gegevens over de oorsprong van deze eenheden overgeleverd; de registers gaan niet verder terug dan de zestiende eeuw en in die periode was hun vorming al voltooid. In ieder geval moeten ze dus vóór het einde van de middeleeuwen zijn ontstaan, maar een nadere directe datering ontbreekt. Krenzlin en Reusch veronderstelden dat het hier ging om oorspronkelijke bedrijfseenheden, die in de loop der tijd de facto waren gesplitst, maar die ten behoeve van de inning van cijnzen en belastingen blijvend als één geheel werden behandeld. De delingen waren in de zestiende eeuw al zo ver voortgeschreden dat de oorspronkelijke situatie eeuwen eerder moet liggen en vermoedelijk teruggaat op de oorspronkelijke stichting van de dorpen. Aldus hadden deze complexen tot in de achttiende eeuw, lang na het verlies van hun economische betekenis, hun juridische eenheid als het ware in fossiele vorm bewaard. In principe moest het mogelijk zijn om ze op de niet veel later opgemeten kadasterkaarten terug te vinden en op deze wijze zou een verifieerbare kartografische reconstructie van oudere nederzittings- en verkavelingsvormen zijn gerealiseerd.

Zo eenvoudig als het idee was, zo ingewikkeld was de uitwerking ervan in de praktijk. Met name de overbrugging tussen de laatste registers in het midden van de achttiende eeuw en de oudste kadastrale kaarten bijna een eeuw later was slechts met grote moeite mogelijk. Overal waren deze „feodale” en „seigneuriale” lasten namelijk rond 1800 afgeschaft of afkoopbaar gesteld, zodat er in het midden van de negentiende eeuw nog maar nauwelijks sporen van terug te vinden zijn. Zodoende moesten, te beginnen bij het oudste kadaster, alle overdrachten en verervingen van ieder perceel tot in het midden van de achttiende eeuw worden getraceerd, waarna de gegevens konden worden gecombineerd met die uit de heffingsregisters. Zelfs met de uitzonderlijk goede grondboekhouding, die hier vóór de opmaak van het kadaster moet zijn bijgehouden, bleef een immense hoeveelheid minutieus zoekwerk vereist.

De perceelscomplexen waaruit de verschillende „Hufen”, „Erben”, „Lehen” en „Güter” bestonden, werden vervolgens in de negentiende-

eeuwse kadasterkaarten ingekleurd, een procédé, waaraan de auteurs de naam „Rückschreibung” hebben gegeven. De resultaten waren opmerkelijk: het buitengewoon versplinterde patroon van de negentiende eeuw bleek te zijn voortgekomen uit veel eenvoudiger structuren (blokken en brede stroken), die op verrassende wijze soms nog de oorspronkelijke vorm en structuur van de nederzetting weergaven.

Het onderzoek van Krenzlin en Reusch verwierf vrijwel onmiddellijk grote bekendheid in Duitse historisch-geografische kring. Deze belangstelling had niet louter en alleen te maken met de nieuwe methodologische inzichten die het onderzoek bood,<sup>25</sup> maar was ook een gevolg van de veelomvattende generaliserende conclusies van Krenzlin en haar niet mis te verstane veroordeling van historisch-geografisch onderzoek in de rest van Duitsland.<sup>26</sup> Na een aanvankelijk nogal polemisch gevoerde discussie lijkt tegenwoordig de methode van het onderzoek in principe aanvaard te zijn;<sup>27</sup> wel is ondertussen duidelijk geworden, dat de concrete resultaten die ermee in Zuid-Duitsland zijn bereikt, niet zonder meer voor andere streken hoeven op te gaan.<sup>28</sup> Vervolgstudies zijn echter schaars;<sup>29</sup> alleen plaatsen met een uitzonderlijk goede bronnenvoorlevering komen ervoor in aanmerking en in dat geval worden de mogelijkheden in de praktijk vaak beperkt door de omvang van het onderzoek en - niet te vergeten - door de benodigde technische en financiële faciliteiten. De voornaamste praktische moeilijkheid is overal de overbrugging tussen het Ancien Régime en het negentiende-eeuwse kadaster. In het gunstigste en meest zeldzame geval beschikt men over kartografische kadastrers uit de achttiende eeuw en in andere gevallen is een niet-kartografische grondboekhouding uit diezelfde eeuw bijgehouden tot de negentiende-eeuwse opmetingen. In de Nederlanden zijn zulke bronnen minstens zo uitzonderlijk als in Duitsland; ook hier vormt bovendien de administratieve continuïteitsbreuk van de Franse tijd een belangrijk obstakel.<sup>30</sup> Een andere reden voor het gebrek aan vervolgstudies zijn de specifiek geografische vraagstellingen van het onderzoek van Krenzlin en Reusch en de voor buitenstaanders afschrikwekkende

<sup>25</sup> Bachmann, Flurkarte, had al in 1960 een vergelijkbare methode in Noord-Tirol toegepast.

<sup>26</sup> Het verloop van de discussie wordt geschetst door Rentenaar, nederzettingsgeografie, p. 9-11. De belangrijkste polemieken vonden plaats op een colloquium in Göttingen in 1961, uitgegeven door Mortensen/Jäger.

<sup>27</sup> Zie de inleiding van H. J. Nitz bij Krenzlin, Kulturlandschaftsgenese, p. XXIII-XXVI.

<sup>28</sup> Roebroeck, Montfort, p. 36.

<sup>29</sup> Te noemen zijn: Born, Nordhessen; Loose, Vintschgau; Hildebrandt, Hümfeld; Balzer, Paderborn; Marten, Aenzen.

<sup>30</sup> Vgl. Donkersloot de Vrij, p. 37-39; van der Haegen, bronnen, p. 127-128; Uyttenbroeck, institutions locales, p. 109. Reconstructies op globaler niveau zijn er wel, bijvoorbeeld Billen, méthodologie.

terminologie. Wie niet vergaand met het onderwerp vertrouwd is, ziet een boek met de titel „Die Entstehung der Gewannflur” onvermijdelijk over het hoofd, en de problemen blijven bepaald niet tot de titel beperkt.<sup>31</sup> Bijgevolg heeft de methode buiten Duitsland en bij niet-geografen weinig aandacht gekregen, hoewel ze beslist ook buiten haar oorspronkelijke vakgebied interessant kan zijn en in principe overal toepasbaar is waar leen- en cijnsverhoudingen voorkomen.

Een belangrijk gevolg hiervan is, dat verschillende problemen op historisch terrein wel onderkend maar nauwelijks onderzocht zijn. Met name aan de instellingen, waarvan deze „Hufen”, „Erben”, etc. deel uitmaakten, werd nauwelijks aandacht besteed. Deze tekortkoming stelde het onderzoek bloot aan twee belangrijke punten van kritiek. In de eerste plaats hebben de perceelscomplexen in de overgeleverde bronnen uitsluitend een administratieve betekenis. Er is geen direct bewijs dat ze ooit als economische bedrijfseenheid hebben gefungeerd. Zo wijst bijvoorbeeld Krenzlin zelf in een later artikel op de mogelijkheid dat de grote blokken leen- en cijnsgoed pas gevormd kunnen zijn bij latere herindelingen.<sup>32</sup> Het tweede zwakke punt is de gebrekkige datering van het onderzoek; stammen de eenheden uit de ontstaanstijd van de nederzetting of zouden ze ook later gecreëerd kunnen zijn, bijvoorbeeld tijdens de algemene bevolkingsteruggang van de late middeleeuwen?<sup>33</sup> Beide punten lenen zich bij uitstek voor historisch onderzoek, maar ook meer in het algemeen is de methode voor historici interessant, met name omdat ze als het ware een brug slaat tussen geschreven bronnenmateriaal en gegevens uit andere disciplines (bodemb Kunde, archeologie, geografie).<sup>34</sup> Accentverschuivingen zijn natuurlijk onvermijdelijk. Vanuit een historische invalshoek ligt minder nadruk op typologieën van nederzettings- en verkavelingsvormen en blijft de aandacht in de eerste plaats gericht op de sociale en institutionele verhoudingen die uit geschreven bronnen bekend zijn. Grondbezit speelt hierbij echter als regel een dermate belangrijke rol, dat ook de bestudering van zaken als perceelsstructuren vruchtbare resultaten blijkt te kunnen afwerpen.<sup>35</sup> Grotere aandacht voor geografische verhoudingen kan bovendien een dimensie toevoegen aan de in het algemeen betreffende

<sup>31</sup> Vgl. bijvoorbeeld Balzer, Paderborn, p. 14, noot 60.

<sup>32</sup> Krenzlin, Flurkarte, p. 399-400.

<sup>33</sup> Zo bijvoorbeeld de kritiek van Scharlau, Hessen, p. 36-51. Dit probleem komt sterk naar voren bij Marten, Aerzen.

<sup>34</sup> Verschillende lezingen over deze interdisciplinaire vorm van onderzoek in Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 3 (1975), p. 7-36 en 69-94, en in Mertens, historische geografie.

<sup>35</sup> Zie over de typische problemen die historici ontmoeten bij kennisname van historisch-geografisch onderzoek bijvoorbeeld Rentenaar, nederzettingsgeografie, en Wrede, Probleme.

Zuid-Limburg lijkt zich op het eerste gezicht bij uitstek te lenen voor deze vorm van onderzoek. Het landschap maakt een kleinschalige, oude indruk en in bijna ieder dorp zijn wel (meestal beschermd) fysieke relictten van het verleden te ontdekken. De voorgeschiedenis van dit gebied is een van de langste en afwisselendste van de Nederlanden: prehistorische en Romeinse bewoning, herbevolking in de vroege middeleeuwen, gekoppeld aan klassieke domaniale structuren en koningsgoed in grote concentraties, en grote uitbreidingen van het cultuurlandschap tijdens de ontginningen van de elfde tot de dertiende eeuw. Het is ondenkbaar dat dit alles geen sporen in later tijd zou hebben nagelaten. Toch blijkt het opvallend moeilijk om veel verder te komen dan een vage impressie van de ouderdom van land en bewoning. Voor een deel ligt dit natuurlijk aan het ontbreken van gericht onderzoek. Het gebied ligt erg excentrisch ten opzichte van Nederland en België (Maastricht ligt zuidelijker dan Duinkerken) en was bovendien vóór de negentiende eeuw politiek buitengewoon versnipperd. Inheemse geschiedschrijving kwam hier zodoende pas laat van de grond en wordt ook nu nog sterk gehinderd door de grote verspreiding van archivalisch materiaal.<sup>37</sup> Op het punt van nederzettingsgeschiedenis heeft deze versnippering ook op fundamentele wijze gevolgen gehad. Ten gevolge van het ontbreken van centrale organisatie hebben met name de grote ontginningen tussen 1100 en 1300, die in deze streken van grote betekenis moeten zijn geweest, nauwelijks schriftelijke sporen nagelaten.<sup>38</sup> Een oorkonde als die van 1157 voor Breust is dan ook een zeldzaamheid. Onze geringe kennis is vrijwel uitsluitend gebaseerd op betrekkelijk globale naamkundige gegevens,<sup>39</sup> terwijl ook archeologisch onderzoek nog bij lange na geen gedetailleerde conclusies toelaat. Het ligt daarom voor de hand na te gaan wat er met een andere indirecte methode, de hiervoor besproken retrogressieve interpretatie van kadasterkaarten, te bereiken valt.<sup>40</sup>

<sup>36</sup> In die geest bijvoorbeeld Dekker, *Kromme Rijn*, p. 24.

<sup>37</sup> Wouters, *grensland*, p. 1-53.

<sup>38</sup> Verhulst, *Niederlande*, p. 271. Meer algemeen over deze ongelijkmatige verdeling van het bronnenmateriaal onder invloed van ongelijkmatige organisatie ook Verhulst, *land-schap*, p. 75.

<sup>39</sup> Zo bijvoorbeeld Tummers, *romaans*; Tummers, *rode-namen*; Schrijnemakers, *Rode*; Blok, *Franken*, p. 132-133; Hardenberg, *koningsgoed*.

<sup>40</sup> Van het weinig omvangrijke gerichte onderzoek kunnen worden genoemd: Zwanniken/Zonneveld; Hekker, *dorpen*; van Agt, *Vaals*. Vrijwel alleen staat een wat diepgaander artikel van Cuypers over het dorp Eys, dat qua onderzoek goed is onderbouwd, maar dat theoretisch te zeer gebaseerd is op Noordnederlandse verhoudingen. Inleidend voor de nieuwe tijd Roebroeck, *Montfort*, p. 14 e.v., speciaal p. 31-43.



Wie de negentiende-eeuwse kadasterkaarten van een Zuidlimburgs dorp en zijn omgeving bekijkt, komt echter al gauw tot de ontdekking dat ze hun historische achtergrond bepaald niet op het eerste gezicht prijsgeven. Ze tonen een chaotische wirwar van percelen, waarin zelden enige regelmaat is te ontdekken.<sup>41</sup> Sterk versplinterde velddelen worden doorbroken door grote blokpercelen, vaak in handen van plaatselijke adel. Zinnvolle afgrenzingen en onderverdelingen zijn op systematische wijze niet te maken, want de arealen van naburige dorpen lopen in dit uniform vruchtbare en bijna volledig in cultuur gebrachte gebied meestal naadloos in elkaar over. Ook in de tegenstellingen binnen één veld valt geen algemene structuur te ontdekken. Met name is het op basis van specifieke dorpsvormen of verkavelingsstructuren onmogelijk om nederzettingen aan bepaalde periodes toe te wijzen of de oudste kernen binnen een veld af te grenzen. Voor méér dan zuiver speculatieve conclusies moet dan ook een beroep worden gedaan op bijkomend materiaal, bijvoorbeeld - in navolging van Krenzlin en Reusch - leen- en cijnsverhoudingen, die in dit politiek zo zeer versnipperde gebied overigens ruimschoots voorhanden zijn.<sup>42</sup> De instellingen zijn hier natuurlijk anders van aard dan in Unterfranken; bovendien zijn ze voor deze streken, op de grens van het Nederlandse, Duitse en Franse taalgebied, nog nauwelijks onderzocht en kunnen ze niet zonder meer gelijk worden gesteld aan beter bestudeerde prototypes elders. Bij de reconstructie van het middeleeuwse landschap is de bestudering van de instellingen minstens zo belangrijk als de kartografische gegevens.

Aan de basis van dit onderzoek liggen elf dorpen ten zuiden van Maastricht. In wijder verband maken ze deel uit van de driehoek tussen Maastricht, Aken en Luik, waar Karolingisch koningsgoed zo dicht was gezaaid dat van een Karolingisch kernland kan worden gesproken.<sup>43</sup> Hoewel ook in ons gebied koningsgoed aantoonbaar is, reikt onze horizon in het algemeen minder ver; wij houden ons vooral bezig met de wijze waarop de dorpen in detail zijn ontstaan en gegroeid. Met name op dit lokale niveau vormen ze in hun diversiteit een goede dwarsdoorsnede van de verre omgeving. Het gebied valt in tweeën uiteen: een westelijk deel in het Maasdal, waar de oudste vroeg-middeleeuwse nederzettingen

<sup>41</sup> Vgl. de opmerkingen bij Brulard, Hesbaye, p. 33-41, speciaal p. 39, en bij Wieger, Condroz, p. 56-58. Van Agt, Vaals, reproduceert een groot aantal kadasterkaarten van dorpskernen met omgeving van het oostelijk deel van Zuid-Limburg, zonder er overigens veel mee te doen.

<sup>42</sup> Een ondanks al zijn onvolkomenheden onmisbaar hulpmiddel in deze materie blijft Janssen de Limpens, laathoven.

<sup>43</sup> AGN2, deel I, p. 168; Rotthof, Reichsgut, p. 162 en de bijgevoegde kaart; Werner, Lüttich, p. 465 e.v.

gen liggen, en een oostelijk deel op het gemiddeld honderd meter hoger liggende plateau, waar de dorpen tussen 1100 en 1300 vanuit het Maasdal zijn gesticht, een configuratie die karakteristiek is voor Zuid-Limburg (zie ook de kaart op p. 20).<sup>44</sup> Wat dit gebied voor dit onderzoek bij uitstek geschikt maakt, zijn de juridische verhoudingen vanaf de late middeleeuwen. Het vormde toen het territorium van twee heerlijkheden, Breust en Eijsden, beide voortgekomen uit kleine Karolingische domeinen, met een gezamenlijke buitengrens en een buitengewoon complexe interne afgrenzing. Ieder perceel binnen het territorium van beide heerlijkheden was ofwel te Breust, ofwel te Eijsden cijnsplichtig, maar van een enigszins overzichtelijke geografische indeling was geen sprake. De kernen van beide heerlijkheden, de dorpen Breust en Eijsden, lagen en liggen zelfs vrijwel tegen elkaar aan langs de Maas. Historisch zou dit voorbeeld van excessieve territoriale versnippering nauwelijks de aandacht verdienen, ware het niet dat deze cijnsverhoudingen voor een deel hun wortels hebben in de domaniale periode van het gebied vóór 1000, en in nog veel sterkere mate stammen uit de tijd van de grote ontginningen tussen 1100 en 1300. We kunnen ze pas in het begin van de zeventiende eeuw, om precies te zijn eind februari 1619, in kadastraal detail in kaart brengen, maar ook dan nog geven ze globaal de wijze weer, waarop vanuit de minieme vroeg-middeleeuwse kernen langs de Maas het hele gebied langzaam en onsystematisch is opgelegd.

De gereconstrueerde kadasterkaarten van 1619 bevatten meer dan alleen de afgrenzing tussen de cijnsgoederen van Breust en Eijsden. Een deel van de grond was namelijk niet cijnsplichtig aan een van beide heerlijkheden, maar aan een van de vele laathoven in het gebied, instellingen waarover slechts weinig bekend is. Laathoven zijn in deze periode slechts juridische relictten: rechtbanken met een zeer beperkte competentie over een aantal stukken grond. In een aantal gevallen hebben ze echter een rol gespeeld in de ontstaansgeschiedenis van de dorpen en in de cijnsverhoudingen van 1619 is dit meestal nog grijpbaar. Hetzelfde geldt voor de leengoederen, waarvan geen cijns werd betaald, maar die bij overdracht of vererving verheven moesten worden bij een van de leenhoven in de omgeving: ook hier kan de leenband uit de ontginningsfase van het gebied stammen. In de rapporten van 1619, die de basis voor de kadasterkaarten vormen, is de status van al deze goederen vastgelegd, zodat we de beschikking hebben over een uitzonderlijk volledig overzicht van alle leen- en cijnsverhoudingen in het hele territorium niet lang na het einde van de middeleeuwen. Wat dit gebied vooral interessant maakt is de onderlinge verstrengeling en buitenge-

<sup>44</sup> Van Agt, Vaals, p. 5.

wone kleinschaligheid van de juridische verhoudingen. Hierdoor zijn ontwikkelingen vastgelegd die als regel geen schriftelijke sporen nalaten, maar die zeker voor een gebied als Zuid-Limburg karakteristiek genoemd kunnen worden.

De wijze waarop in dit onderzoek al deze goederen en rechten zijn gekarteerd, is niet geheel gelijk aan die van Krenzlin en Reusch. Zij hebben namelijk in het algemeen slechts administratieve indelingen van de leen- en cijnsgoederen van één heer, meestal de landsheer, ingetekend. Leen- en cijnsgoederen van andere heren kwamen in hun gebied wel voor, maar konden bij gebrek aan bronnen niet worden gelokaliseerd.<sup>45</sup> In dit onderzoek worden daarentegen leen- en cijnsgoederen van verschillende herkomst weergegeven, waarbij de percelen van één soort in het algemeen niet in grotere eenheden zijn gegroepeerd.<sup>46</sup> De Duitse literatuur maakt onderscheid tussen reconstructie van hele „Grundherrschaften”, zoals wij hebben gedaan, en reconstructie van de onderdelen van één enkele „Grundherrschaft”, zoals de „Hufen”, „Erben” en „Lehen” van Krenzlin en Reusch.<sup>47</sup> Het onderscheid heeft meer dan alleen theoretisch belang. Onze analyse zal eerder resultaten afwerpen bij de reconstructie van kleine woonkernen, die van Krenzlin en Reusch bij grotere, vaak systematisch aangelegde nederzettingen, die in omvangrijke bedrijfseenheden zijn verdeeld. In de praktijk zijn echter de beschikbare bronnen en de specifieke institutionele verhoudingen doorslaggevend bij de te volgen werkwijze en bij de interpretatie van de gegevens. In laatste instantie gaat het om de kartografische weergave van juridische relicten en bij alle variatie die in middeleeuwse verhoudingen mogelijk is, kunnen methodologische uitgangspunten niet op starre wijze worden gehanteerd.<sup>48</sup>

Ook adellijk en vooral kerkelijk grootgrondbezit kan door de eeuwen heen grote continuïteit vertonen.<sup>49</sup> In ons gebied ligt het bijvoorbeeld voor de hand na te gaan, hoeveel er in het grondbezit van de heren van Breust en Eijsden in 1619 nog over is van de vroeg-middeleeuwse domeinen, waaruit de heerlijkheden zijn gegroeid. Bovendien verkeren we in de gelukkige omstandigheid dat in de dertiende eeuw twee Cisterciënzer-kloosters onafhankelijk van elkaar grote exploitatie-eenheden (grangiae) in St. Geertruid en bij Eijsden hebben gesticht, die in 1619 nog een aanzienlijke oppervlakte in het territorium van Breust en

<sup>45</sup> Krenzlin/Reusch, p. 19 en 27.

<sup>46</sup> Als voorbeelden van gelijksoortig onderzoek kunnen Bachmann, Flurkarte; Loose, Vintschgau; en Marten, Aerzen, worden genoemd.

<sup>47</sup> Born, Geographie, p. 20.

<sup>48</sup> Mortensen/Jäger, p. 278-279; Loose, Vintschgau, p. 20.

<sup>49</sup> Een voorbeeld van retrogressief onderzoek op basis van adellijk grootgrondbezit in de wat wijdere omgeving geeft Wieger, Condroz, p. 87-117.

Eijsden besloegen. De Cisterciënzers hebben lang de naam gehad een leidende rol te hebben gespeeld bij de grote Europese ontginningen van de twaalfde tot de veertiende eeuw. Dit idee is reeds lang achterhaald<sup>50</sup> en ook in ons gebied hebben ze daarin geen dominerende betekenis gehad. Toch is er wel een verband: de vestiging van de grangiae vond plaats aan de dertiende-eeuwse rand van de nederzettingen, tijdens en vlak na de grote uitbreidingen in die periode, en hun expansie vond merendeels plaats op recent in cultuur gebracht land en deels ook door eigen ontginningen. Daarmee leveren deze sinds 1300 vrijwel volledig versterde goederencomplexen nog in 1619 onvervangbare indicaties voor de laatste fase van de openlegging van het gebied.

Ook voor de reconstructie van (groot)grondbezit heeft de Duitse literatuur een methodologische term, namelijk *Besitzrückschreibung*.<sup>51</sup> Formeel zouden we inderdaad twee series kaarten hebben moeten vervaardigen, een voor de cijnsverhoudingen en een voor het grootgrondbezit. Omdat dit laatste op de cijnskaarten echter bijna volledig de kwalificatie „onbekend” zou krijgen, is de informatie gecombineerd; in de legenda is het grootgrondbezit opgenomen vóór de ressorten van Breust, Eijsden en de hoven.

Hoe sterk geografische en institutionele aspecten ook met elkaar verweven zijn, een inzichtelijke weergave van dit uiterst complexe materiaal bleek alleen mogelijk bij een zo veel mogelijk gescheiden behandeling. Het onderzoek bestaat zodoende uit twee delen, die elkaar aanvullen. In het eerste deel wordt na een inleidend hoofdstuk over bronnen en methode dorp voor dorp en veld voor veld het kadaster van 1619 besproken. Achtereenvolgens komen aan de orde: eventuele historische gegevens, ligging en natuurlijke gesteldheid, de situatie ten tijde van de opmeting van het kadaster van 1827, de situatie in 1619 en de historische achtergrond van grootgrondbezit en leen- en cijnsgoederen in dat jaar. In hoofdstuk 2 worden de dorpen op het plateau behandeld, die tussen 1100 en 1300 vanuit het Maasdal zijn gesticht, in hoofdstuk 3 de meer complexe situatie in het Maasdal. Deze bespreking leidt tot een zeer fijnmazige reconstructie van de ontstaansgeschiedenis van de afzonderlijke dorpen en van het territorium als geheel. Veel aandacht wordt bovendien in iedere paragraaf besteed aan de ontwikkeling van het kadastrale kaartbeeld tussen 1619 en 1827. De vele veranderingen, die zelfs in deze korte periode zonder noemenswaardige uitbreiding of inkrimping van het cultuurareaal blijken te kunnen plaatsvinden, leve-

<sup>50</sup> Zie verderop hoofdstuk 4.1, p. 199.

<sup>51</sup> Het onderscheid tussen „Rückschreibung” en „Besitzrückschreibung” wordt uitgewerkt door Balzer, *Besitzrückschreibung*, p. 30-32.

ren belangrijke aanwijzingen voor de mogelijkheden en beperkingen van de negentiende-eeuwse kadasterkaart als historische bron. In het tweede deel komen de afzonderlijke instellingen aan de orde. In hoofdstuk 4 worden de Cisterciënzer hoven besproken, met name hun betekenis voor de ontginningen van de dertiende eeuw. Hoofdstuk 5 en 6 gaan over de overige laathoven, waarvan in dit gebied naar verhouding veel gegevens ter beschikking staan, vooral in het dorp Oost. Het laatste hoofdstuk behandelt de heerlijkheden Eijsden en Breust; vooral de laatste geeft een goed beeld van de grote wijzigingen die een postkarolingisch domein kon ondergaan in zijn groei tot laat-middeleeuwse heerlijkheid. Bij de behandeling van deze instellingen gaat de aandacht niet zozeer uit naar hun juridische kanten, waartoe onze gegevens ook niet toereikend zijn, als wel naar hun geografische opbouw. Even belangrijk bij deze wijze van onderzoek is de evolutie vanaf de late middeleeuwen tot het einde van de achttiende eeuw, een onderwerp dat in de literatuur vrijwel volledig is verwaarloosd. Duidelijk zal blijken, dat onder de begrippen laathof en heerlijkheid complexe en door de tijd sterk veranderende fenomenen schuil kunnen gaan, en dat inzicht in deze veranderlijkheid een eerste vereiste is, ook bij de interpretatie van een zo vroege momentopname als de kadasterkaarten van 1619. Al deze gegevens tezamen, geografisch en institutioneel, leveren een uitzonderlijk gedetailleerd beeld op van de ontstaansgeschiedenis van het gebied en zijn instellingen. Geen enkele bron biedt op zich genomen voldoende houvast om ontwikkelingen gedurende langere periodes te reconstrueren. Kadastrale gegevens en verkavelingspatronen zijn te onregelmatig en te veel aan veranderingen onderhevig om betrouwbare conclusies toe te laten, terwijl het geschreven bronnenmateriaal vóór 1300 te schaars is. Pas door de combinatie van alle beschikbare gegevens en vooral door grote aandacht voor hun geografische spreiding kon dit fundamentele gebrek voor een deel worden opgeheven. Zoals gezegd is deze situatie niet uniek voor dit gebied. Zodoende werpt dit onderzoek niet alleen licht op de nauwelijks bestudeerde ontstaansgeschiedenis van Zuid-Limburg, maar kan ook meer in het algemeen bijdragen aan een nadere verfijning van de methodes om zicht te krijgen op de ontwikkeling van landschap en bewoning vanaf de vroege middeleeuwen tot in onze tijd.



# **Eerste deel**

*Het kadaster van 1619*





# Hoofdstuk 1: Het gebied en zijn weergave

## 1.1) *Het landschap*

Door de aparte plaats die Zuid-Limburg in Nederland inneemt wordt gemakkelijk over het hoofd gezien, hoezeer het deel uitmaakt van een groter gebied dat zich over België, Nederland en Duitsland uitstrekt.<sup>52</sup> Pas de laatste honderd jaar zijn de landsgrenzen tussen de Belgische Haspengouw, Nederlands Zuid-Limburg en de Duitse Jülicher Börde door industrialisatie en de toenemende invloed van gecentraliseerde ruimtelijke ordening van overheersende betekenis geworden; vóór die tijd waren de overgangen, ook politiek en economisch, veel geleidelijker.<sup>53</sup> Kenmerkend voor dit gebied is in de eerste plaats de grondsoort, de spreekwoordelijk vruchtbare löss, die vooral vanwege zijn goede waterhoudende kwaliteiten en zijn gemakkelijke bewerkbaarheid steeds voor vroege bewoning is uitgekozen.<sup>54</sup> Ook het golvende reliëf is karakteristiek. Het prominentst zijn op kleinere schaal de vele diepe insnijdingen, waar soms beken of rivieren doorheen stromen, maar die vaak ook droog liggen en dan droogdalen worden genoemd. De grootste insnijding, gevormd door de Maas, loopt van zuid naar noord dwars door dit gebied; aan de oostzijde van deze rivier, tussen Maastricht en Visé, ligt het territorium van Breust en Eijsden, dat in veel opzichten een typische doorsnede van dit grote lössgebied vormt.

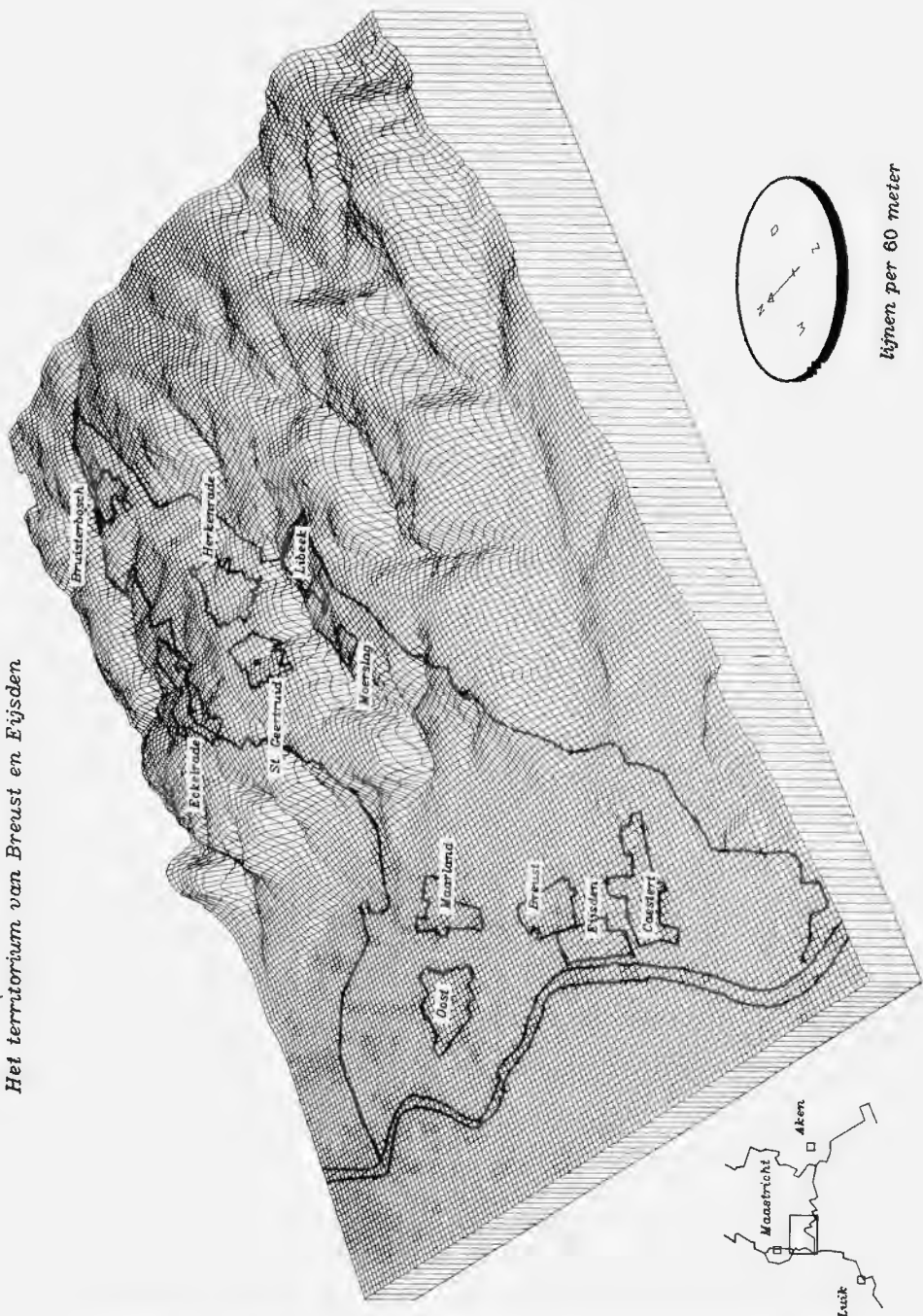
Globaal gezien besloegen de heerlijkheden Breust en Eijsden een rechthoekige driehoek met een oppervlakte van ongeveer 2500 hectare. De zuid- en westgrens vielen vrijwel samen met de huidige Nederlands-Belgische grens en de noordgrens strekte zich vanaf de Maas over een afstand van 10 km uit naar het oosten. Alles overheersend binnen dit gebied is het onderscheid tussen het Maasdal in het westen, dat gemiddeld op 60 meter NAP ligt en geen hoogteverschillen van betekenis vertoont, en het hogere oostelijke deel van 120 tot 180 meter NAP dat gekenmerkt wordt door golvende velden, onderbroken door diep ingesneden droogdalen. De grens tussen beide delen is in het noorden zeer abrupt, terwijl in het zuiden de overgang veel geleidelijker is. Tussen de

<sup>52</sup> Philips, structuur, p. 3-5.

<sup>53</sup> Alberts, Limburg, deel I, p. XVI; een zeldzaam voorbeeld van historisch onderzoek over de grenzen heen is Philips, structuur.

<sup>54</sup> Abel, Landwirtschaft, p. 17.

*Het territorium van Breust en Eijsden*



*lijnen per 60 meter*

De tweedeling in het 2500 hectare grote territorium van Breust en Eijsden tussen Maasdal en plateau komt op deze kaart duidelijk naar voren. Het plateau op zijn beurt wordt door een droogdal onderverdeeld in een groot noordelijk en een veel kleiner zuidelijk deel. De insnijding in het zuiden is de bedding van het beekje de Voer.

noordelijke steilrand en de zuidelijke hellingen mondt een oost-west verlopend droogdal in het Maasdal uit, dat op zijn beurt weer het plateau in tweeën snijdt. Dit droogdal, dat zich met zijn uitlopers tot voorbij Bruisterbosch voortzet en in de ontginningsgeschiedenis van het gebied een prominente rol heeft gespeeld, zal ik in het vervolg het centrale droogdal noemen. Verder naar het zuiden is buiten ons gebied op de overzichtskaart het dal van de Voerbeek te zien, die bij Mesch het Maasdal instroomt, vandaar door Caestert loopt en ten zuiden van Eijsden in de Maas uitmondt.

De bodem bestaat naast rivierklei voornamelijk uit löss, een grondsoort met een gemiddelde korrelgrootte tussen zand en klei in, die veel karakteristieke elementen van het landschap bepaalt. Hoewel lössgronden bodemkundig nader gedifferentieerd kunnen worden, met name op basis van erosie-invloeden, zijn in niet al te zeer hellende gebieden de verschillen in geschiktheid voor landbouw klein.<sup>55</sup> Van meer primaire betekenis is het reliëf, dat zijn stempel drukt op bijna alle aspecten van landschap en bewoning.

Op basis van het reliëf kan het gebied in drie scherp onderscheiden delen worden verdeeld: het Maasdal, de overgang naar het plateau, en het plateau zelf. Het Maasdal, dat meer naar het zuiden in België betrekkelijk smal is, verbreedt zich ten noorden van Visé tot een grote open vlakte, die overigens nog zeer duidelijk begrensd blijft door steile en merendeels beboste hellingen. Het grondvlak loopt vanaf de Maas zeer geleidelijk op; alleen in het oosten zijn voor het oog duidelijke hoogteverschillen te zien. Zo liggen bijvoorbeeld de dorpen Rijkholt en Gronsveld op een duidelijke verhoging (vgl. de reliëfkaarten van deze beide heerlijkheden op p. 261 en p. 263), die wel als middenterras wordt aangeduid. In mindere mate geldt overigens ook voor de andere dorpen in het Maasdal dat ze enigszins boven hun omgeving liggen, zonder dat hierbij kan gesproken worden van een aaneengesloten terras.<sup>56</sup> De grond bestaat langs de Maas uit rivierklei en verder naar het oosten uit löss van wisselende samenstelling. Vooral in het zuidoosten vinden we veel colluvium, afgespoelde löss, die na het in cultuur brengen van de hellingen ten gevolge van erosie in het Maasdal is terechtgekomen.<sup>57</sup> In

<sup>55</sup> Kuipers, bodemkunde, p. 272-279; Bouten, löss, met verdere bodemkundige literatuur. De bodemkundige gegevens stammen uit: Rapport ruilverkaveling Mergeland; Breteler, Mergelland; Pahaut, Visé; practica-verslagen landbouwhogeschool Wageningen 1976-1977. Omdat de bodemkaart 1:50.000 voor dit deel van Limburg nog niet gereed is, werd ter vergelijking naast de bodemkaart 1:200.000 voor geheel Limburg (van de Broek, Limburg) de bodemkaart 1:50.000 van Sittard gebruikt, al bestrijkt die een gebied dat veel minder geaccidenteerd is dan het onze.

<sup>56</sup> Zie de reliëfkaart van de dorpen in het Maasdal op p. 118.

<sup>57</sup> Bakels, settlements, p. 20 met verdere literatuur; Bouten, löss.

het noorden is de oorspronkelijke löss-deklaag minder overdekt, omdat de permanente bos- en struikbegroeiing van de steilrand erosie voor een deel heeft tegengehouden.<sup>58</sup> Op de vruchtbaarheid van de grond hebben de verschillende gradaties van erosie, mits niet al te verregaand, nauwelijks invloed; in historisch bodemgebruik en toponymie vinden we er dan ook niets van terug. Wel benadrukken historische veldnamen vaak het meer of minder zandige dan wel moerassige karakter van de grond (int Sant, in de Poel, Beesenpoel, Dood Water etc). Hoe zandiger (grofkorreliger) de löss, hoe minder vocht hij kan vasthouden, een factor die met name op het plateau, waar het grondwater zich tientallen meters onder het maaiveld bevindt, van invloed is. In het Maasdal doet zich vaak een tegenovergesteld probleem voor: hier is op plaatsen de grond natter dan met name voor gebruik als akkerland ideaal is.<sup>59</sup> Het gaat hier echter meestal om betrekkelijk kleine kwaliteitsverschillen, die niet in de hedendaagse bodemkaarten zijn terug te vinden. Afgaande op de veldnamen krijgt men de indruk, dat deze verschillen bij historisch bodemgebruik van groter betekenis zijn geweest dan tegenwoordig het geval is.

Het overgangsgedebied van het Maasdal naar het plateau is in het noorden met hellingpercentages van 15 tot 30 procent zo steil dat het nooit echt in cultuur is gebracht; dit geldt ook voor de aansluitende, even steile noordrand van het centrale droogdal tot voorbij Herkenrade. Deze steilrand is tegenwoordig volledig bedekt met hellingbos. Tot 1800 vinden we hier de veldnamen heide en bos (zie kaart 11), die beide echter niet exact dezelfde betekenis als tegenwoordig hadden. De kadastrale aanduiding voor wat in de bronnen heide werd genoemd was „hakhout” of „hakbos”. Volgens de classificatie van de gronden in de gemeenten Eijsden en St. Geertruid uit 1828 bestond de begroeiing hier voornamelijk uit kreupelhout afgewisseld met es- en eikestruiken met een minieme opbrengst aan hout. De bos-toponiemen daarentegen werden in de Franse tijd daadwerkelijk als „bois” aangeduid. In 1827 vinden we ook in deze gebieden „hakbos”, maar van een hogere kwaliteit, bestaand uit hazelaren, eiken, berken, elze- en essestruiken, die om de negen à tien jaar werden gekapt, en een enkele opgaande eikeboom.<sup>60</sup> Beide soorten „hakhout” zijn ontstaan door degeneratie van

<sup>58</sup> Van de Westeringh, radebrikgronden, verwijst naar volledige lössprofielen op de steilranden in de omgeving; volgens mondelinge mededeling zijn volledige lössprofielen ook aangetroffen op de steilrand van het centrale droogdal in ons gebied. Geheel vrij van erosie is de steilrand niet gebleven; colluvium is op verschillende plaatsen in het Maasdal aangetroffen, zo bijvoorbeeld onder het Savelsbos (van de Broek, Savelsbos, p. 79-81; Pons, bodemgesteldheid, p. 138).

<sup>59</sup> Kuipers, bodemkunde, p. 277.

<sup>60</sup> Schaarsb.

echt bos, de heide ten gevolge van collectieve overbeweiding door schapen, varkens en runderen, het bos, dat in particulier bezit was, door een te grote houtkap. Het begin van deze ontwikkeling kan waarschijnlijk aan het einde van de grote middeleeuwse ontginningen rond 1300 worden geplaatst.<sup>61</sup> Pas toen in de achttiende eeuw bij huizenbouw hout en leem in toenemende mate door steen werden verdrongen en ook communale beweiding verdween, kon het moderne hellingbos ontstaan.<sup>62</sup> Merkwaardig is overigens dat het onderscheid tussen „heide” en „bos” nog op de luchtfoto van 1981 te onderkennen is in de lichtere kleur van het oude bos (vgl. de luchtfoto op p. 67). In het volgende zal ik aansluiten bij het taalgebruik van de bronnen vóór 1800 en van heide en bos spreken in de betekenis zoals hierboven uiteengezet.

Anders dan het platte Maasdal biedt het plateau een meer versneden aanblik. Het bestaat uit golvende velden, doorsneden door een ingewikkeld stelsel van droogdalen. Ook hier is de bodem grotendeels samengesteld uit löss, waarvan de bovenlaag op de wat sterkere glooiingen enigszins is geërodeerd. In ons gebied is dat vooral het geval rond de dorpen Moerslag en Libeek, ten zuiden van het centrale droogdal. Zolang de lösslaag dik genoeg blijft, zijn de nadelige gevolgen van erosie voor landbouw echter gering.<sup>63</sup>

Aan de randen van de velden, langs en op de steilranden van de droogdalen, is de lösslaag vaak dunner en steniger; plaatselijk komt zelfs grind of krijt aan de oppervlakte. De kadastraal slechtst gewaardeerde landbouwgrond bevindt zich dan ook vrijwel steeds in de nabijheid van de droogdalen. Deze droogdalen, ook wel grubben genaamd, behoren tot de meest karakteristieke kenmerken van het Zuidlimburgse landschap. Evenals in de naburige Belgische „droge” Haspengouw is hun voorkomen gebonden aan lössgrond met waterdoorlatende krijt-ondergrond.<sup>64</sup> Het zijn diepe insnijdingen van zeer wisselende grootte. De kleinste, die op de hoogtekartaal niet meer onderscheiden kunnen worden, zijn maar een paar meter breed en diep (vgl. de foto van de Witgrub op p. 146), de grootste, waaronder het centrale droogdal, kunnen kilometers lang en tientallen meters diep zijn. De belangrijkste staan

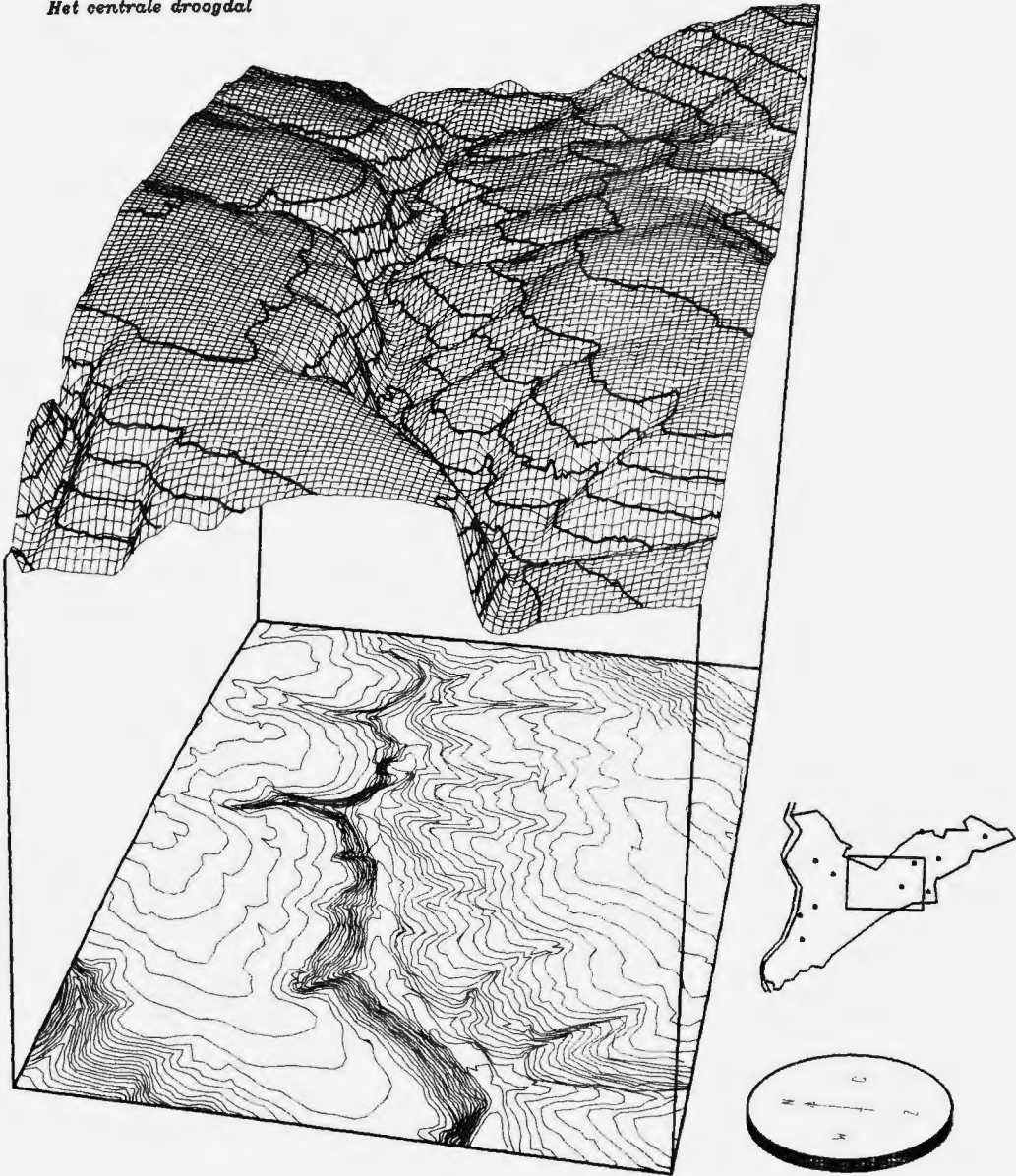
<sup>61</sup> Hierover met name Jansen/van de Westeringh, p. 58 e.v. Voorzichtigheid is geboden bij het gebruik van plaatselijke toponiemen; woorden als heide en bos hoeven niet zonder meer hun huidige betekenis te hebben. Dat geldt zelfs voor de kaarten uit het begin van de negentiende eeuw; zie bijvoorbeeld Schmidt, Tranchot, deel 2, p. 72-77, voor de Tranchot-kaart. Een heldere bodemkundige evaluatie van deze terminologie bij van de Westeringh, schraallanden; verder bijvoorbeeld Verhoeven, bodemkaart, p. 244 e.v. en de discussie op p. 249; Schrijnemakers, Rode, p. 11-15.

<sup>62</sup> Van Agt, karakter, p. 82; Philips, landbouw, p. 12-16.

<sup>63</sup> Breteler, Mergelland, p. 42 e.v.

<sup>64</sup> Rapport ruilverkaveling Mergelland, p. 5; bodemkaart Sittard, p. 41 e.v.; Pahaut, St. Maartensvoeren, p. 13 e.v.; Brulard, Hesbaye, p. 78-81.

*Het centrale droogdal*



Deze kaart toont het centrale droogdal vanuit het westen. De beide insnijdingen aan de linkerkant zijn de toegangswegen tot resp. St. Geertruid en Herkenrade. In het grondvlak zijn de hoogtelijnen per 2,5 meter weergegeven, zoals die op de hoogtekaart 1:10.000 voorkomen, erboven de hierop gebaseerde drie-dimensionale weergave. Ter oriëntatie zijn hierin hoogtelijnen per 20 meter geprojecteerd.

haaks op de rand met het Maasdal, terwijl een secundair stelsel wordt gevormd door kleinere grubben die in de eerste groep uitmonden. Als regel zijn ze met bomen begroeid en soms loopt er een weg doorheen. Vanwege de grote verscheidenheid in vorm en omvang is geen algemene ontstaanstijd en -wijze aan te geven. Wel is duidelijk dat watererosie de belangrijkste factor moet zijn geweest,<sup>65</sup> en dat zeker de grotere droogdalen van lang voor menselijke bewoning dateren.<sup>66</sup> Karakteristiek is de asymmetrische vorm van de grotere insnijdingen: vaak is één helling steiler dan de tegenoverliggende. Als er wegen doorheen lopen is vaak verdere erosie door menselijke invloed opgetreden. Zo loopt in dit gebied de enige toegangsweg van het Maasdal naar het plateau door het centrale droogdal. Kleine holle wegen kunnen ook primair ten gevolge van menselijk verkeer ontstaan.<sup>67</sup> In het algemeen kan echter niet worden gezegd, dat het wegenpatroon aansluit bij het reliëf. Wel zal in het volgende duidelijk worden dat het droogdalensysteem vaak een rol heeft gespeeld bij de ontsluiting en afgrenzing van de dorpen op het plateau.

Ook het Zuidlimburgse cultuurlandschap neemt in Nederland een aparte plaats in. Kenmerkend is de betrekkelijk uniforme vruchtbaarheid van de bodem, ten gevolge waarvan sinds de late middeleeuwen bijna alle grond in cultuur was gebracht. Woeste gronden, die elders belangrijke delen van de oppervlakte in beslag namen, ontbreken hier weliswaar niet maar zijn schaars. De geschiktheid van de grond voor akkerbouw wordt in feite slechts door het reliëf beperkt; alleen de steilranden van de plateaus en droogdalen zijn niet in cultuur gebracht. In de typologieën van de Nederlandse landschappen neemt Zuid-Limburg dan ook steeds een aparte plaats in, die echter niet door veel detailonderzoek wordt ondersteund.<sup>68</sup> De bewoningsstructuur van het gebied lijkt op die van de aangrenzende Belgische Haspengouw, al is in Nederland het toebehoren van de afzonderlijke dorpen als regel iets groter.<sup>69</sup> Veel minder overeenkomst is er met het meer naar het zuiden gelegen land van Herve, dat in een soort agrarische revolutie in de

<sup>65</sup> Volgens Brulard, Hesbaye, p. 79-80, voerden in Haspengouw in de late middeleeuwen de huidige droge dalen vaker dan tegenwoordig water af; daarentegen echter Bakels, settlements, p. 118-119.

<sup>66</sup> De Grooth/Verwers, p. 18-19; Felder, bezienswaardigheden, p. 16; Bakels, settlements, p. 18.

<sup>67</sup> Een kaart van de huidige holle wegen als bijlage bij Rapport ruilverkaveling Mergelland.

<sup>68</sup> Een overzicht bij Renes, typologieën, met name zijn kaarten op p. 6, 8 en 10.

<sup>69</sup> Ernens, Limburg, p. 118; Dussart, parcellaire, p. 34-35. Algemeen geografisch is Brulard, Hesbaye. Een van de weinige studies die zich specifiek met het middeleeuwse landschap in Haspengouw (in één dorp) bezighoudt is Bodson, Thisnes.

zeventiende eeuw grotendeels in weiland is omgezet.<sup>70</sup>

Tegenwoordig valt vooral de kleinschaligheid van het landschap op. Hierbij speelt zoals gezegd het reliëf een zekere rol, maar belangrijker is de onregelmatige en op plaatsen versplinterde verkaveling, gecombineerd met een zeer afwisselend bodemgebruik. De bewoning is geconcentreerd in betrekkelijk grote dorpen, met hier en daar een apart liggende boerderij of kasteel van monumentale afmetingen. Verspreide bewoning is eerder uitzondering dan regel. In typische gevallen vindt men een groot centraal dorp, omgeven door een zwerm van kleinere gehuchten, die vaak zelf ook al een redelijke omvang bereiken.<sup>71</sup> De afstand tussen de dorpen is niet groot en er zijn geen omvangrijke natuurlijke barrières; heel toepasselijk kon Ernst dan ook in het begin van de vorige eeuw Zuid-Limburg omschrijven als „één groot dorp”.<sup>72</sup> De kaarten uit het begin van de negentiende eeuw tonen een opvallend groot aantal straatdorpen, verspreid over beekdal en plateaus.<sup>73</sup> Zowel bewoning als verkaveling zijn oud; als regel kan worden aangenomen dat hierin in grote lijnen sinds de late middeleeuwen weinig is veranderd.<sup>74</sup> Dit geldt niet voor de afwisseling in het grondgebruik, want nog op de topografische en kadastrale kaarten uit de eerste helft van de negentiende eeuw blijkt vrijwel alle grond buiten de dorpen uniform als akkerland te worden benut. Pas na 1850 vinden de grote omzettingen in weiland, met of zonder fruitbomen, plaats, merkwaardig genoeg zonder noemenswaardige veranderingen in het verkavelingspatroon. Het is een late echo van een gelijksoortige ontwikkeling verder naar het zuiden in het land van Herve, die daar echter al twee eeuwen eerder had ingezet.<sup>75</sup> Omstreeks 1800 verschilde het bodemgebruik in ons gebied nauwelijks van dat aan het einde van de middeleeuwen.

In het landschap, dat bijvoorbeeld uit de Tranchot-kaart uit 1805 naar voren treedt, valt allereerst het onderscheid op tussen dorpen en velden. Het dorpsareaal werd gevormd door betrekkelijk verspreid liggende huizen met erven, tuinen en boomgaarden. Er waren grote verschillen tussen individuele huizen. De schattingen voor het kadaster van 1828 geven het hele scala weer: de grote stenen huizen met meerdere verdiepingen en met leien dakbedekking, de minder rijke maar veel voorko-

<sup>70</sup> Een standaardwerk over het land van Herve is Ruwet, Herve. Economische ontwikkelingen in dit gebied in de nieuwe tijd worden besproken bij Servais, Limbourg.

<sup>71</sup> Deze structuur blijkt het duidelijkst uit de kaarten van Kuyper, gemeente-atlas. Typische voorbeelden zijn Klimmen, Meerssen, Kerkrade.

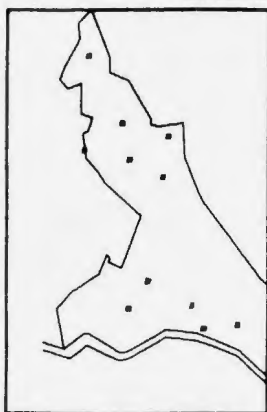
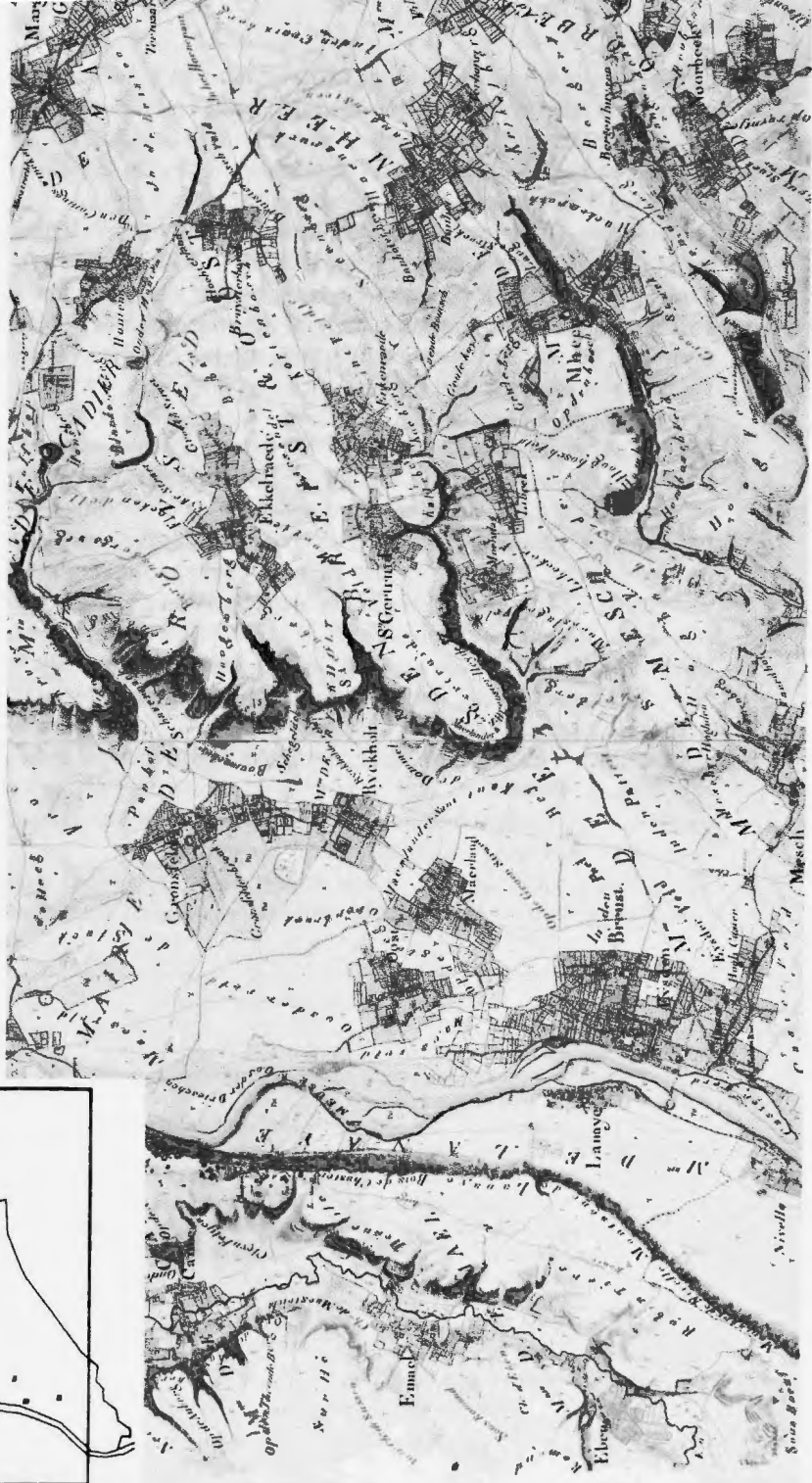
<sup>72</sup> Ernst, Limbourg, deel I, p. 26.

<sup>73</sup> Hekker, dorpen, p. 14-20; van de Broek, Limburg, p. 11.

<sup>74</sup> Alberts, Limburg, deel I, p. XIX; Roebroek, Montfort, p. 24-26; Jansen, golfbeweging, p. XIII.

<sup>75</sup> Uitgebreid beschreven door Ruwet, Herve, passim.





De „Tranchot-kaart” is de vroegste exacte kaart van deze streek. De omgeving van Maastricht werd in 1805/1806 opgemeten.

mende stenen woningen die met stro waren bedekt,<sup>76</sup> de steeds armoediger huizen waarbij in toenemende mate hout en leem werden gebruikt („vakwerkhuzen”), tot aan de lemen, met stro bedekte hutjes met een of twee kamers toe, die slechts door arme lieden en bedelaars werden bewoond.<sup>77</sup> Hoe verder we in het verleden teruggaan, hoe minder gebruik van steen werd gemaakt voor huizenbouw.<sup>78</sup> Vrijwel overal lagen de huizen van elkaar gescheiden; alleen in Eijsden was de bebouwing zo dicht dat de plaats in de vorige eeuw een enigszins stedelijke indruk maakte.<sup>79</sup> De meeste tuinen en boomgaarden in het dorp waren omheind, rond 1800 met levende heggen. De buitenste hagen, op de kaarten van dit boek met dikkere lijnen aangegeven, vormden tezamen een volledige afsluiting van het dorp. Aanduidingen als „binnen de hagen” of „binnen de tuinen” voor het eigenlijke dorpsgebied geven dit besloten karakter duidelijk weer.<sup>80</sup> Afsluitingen in de vorm van hekken en slagbomen e.d. („valderen”) worden sinds de zestiende eeuw herhaaldelijk vermeld.<sup>81</sup> Bezien we de precieze ligging van de dorpen in hun omgeving, dan valt op dat ze vaak een randligging vertonen: ze worden aan één zijde begrensd door droogdalen of liggen op de grens tussen de natuurlijke hooiweiden langs de rivieren en beken en het akkerland. Gevallen van centrale ligging komen echter ook veelvuldig voor. De aanwezigheid van drinkwater moet een belangrijke rol hebben gespeeld bij de keuze van vestigingsplaatsen. In het Maasdal is dat zonder meer duidelijk: de nederzettingen liggen hier zo dicht mogelijk bij de Maas, zonder elk jaar overstroomd te worden. Op het plateau is de relatie met de beschikbaarheid van water moeilijker aan te tonen en moet het reliëf een grotere rol hebben gespeeld.<sup>82</sup>

Het grootste deel van het areaal buiten de dorpen werd zoals gezegd ingenomen door akkerland. De grote, open velden waren niet geheel

<sup>76</sup> Ernst, Limbourg, deel I, p. 26.

<sup>77</sup> Schaarsb.

<sup>78</sup> Van Agt, karakter, p. 71-73.

<sup>79</sup> Marres/van Agt, p. 110.

<sup>80</sup> Herhaaldelijk komt deze aanduiding voor in de processen tussen Breust en Eijsden. RAL de Geloës 625; RAL LvO 5410 en 5411.

<sup>81</sup> RAL LvO 5565: „visitatie der valderen tot Herckenrade of Eijsden opden Bergh 25 okt 1701”. RAL Breust voorl. nr. blauw 76: getuigenverhoor uit 1576 over het onderhoud van een valder te Libeck, bedoeld om varkens etc. van het veld af te houden. Verdere voorbeelden geeft Hekker, dorpen, p. 24-25. Juridisch was de afgrenzing van de dorpen en het bijbehorende landbouwareaal in deze streken niet groot (Aubin, Landeshoheit, p. 282), dit in tegestelling tot bijvoorbeeld de verhoudingen in Zuid-Duitsland, die beschreven worden door Bader, Dorf, deel I, passim.

<sup>82</sup> Génicot, Wallonie, p. 21: de bewoning in „Hesbaye sèche” (het zuidelijke, aan Nederlands Zuid-Limburg grenzende deel van de Haspengouw) is geconcentreerd rond „points d'eau”. Voor Margraten heeft van de Westeringh de relatie bij een plateau-dorp tussen ligging en water beschreven (van de Westeringh, Margraten, p. 38).

vrij van barrières; toponiemen verwijzen naar individuele bomen en verspreide hagen, vooral langs de wegen. Van een volledige permanente omgrenzing van velden door heggen was echter geen sprake.<sup>83</sup> Ze waren min of meer op dezelfde onregelmatige manier verkaveld als tegenwoordig, maar veel uniformer bebouwd, vrijwel uitsluitend met graanproducten. Pas aan het einde van de achttiende eeuw begonnen moderne vruchtwisselstelsels door te dringen,<sup>84</sup> vóór die tijd werd algemeen het drieslagstelsel toegepast, in Breust het eerst vermeld aan het einde van de veertiende eeuw.<sup>85</sup> De drie „slagen”, waarin het bouwland was verdeeld, dient men zich hier overigens niet voor te stellen als grote aaneengesloten complexen. Uit de weinige beschrijvingen, waarin de bebouwing van afzonderlijke percelen wordt aangegeven, blijkt dat de percelen van één slag („gewand” is het woord dat de bronnen gebruiken) over het hele veld verspreid lagen.<sup>86</sup> Een precieze lokalisatie is niet mogelijk, maar de situatie kan vergeleken worden met het Haspengouwse dorp Thisnes, waar de drie slagen, verdeeld over 28 blokken, wel in kaart zijn gebracht.<sup>87</sup> Precieze reguleringen zijn voor ons gebied niet vastgelegd, maar grote verschillen met de omliggende dorpen zijn er waarschijnlijk niet geweest.<sup>88</sup>

De verkaveling was overal onregelmatig. Vrijwel ieder veld bevatte zowel grote blokvormige als kleine langwerpige percelen, waarbij de laatste in het algemeen niet in regelmatige eenheden zijn te ordenen. Langwerpige percelen staan meestal zoveel mogelijk loodrecht op de

<sup>83</sup> RAH Moelingen 48 (beschrijving tiendcircuit Breust 1614) vermeldt verschillende van deze hagen; op de Tranchot-kaart is de verspreide boombegroeiing langs de wegen goed te zien.

<sup>84</sup> Philips, landbouw, p. 3 en 76. Van de Venne, Heer, p. 112 en 357, beschrijft problemen uit 1780 over de tiendbaarheid van aardappeloogsten op voormalig braakland.

<sup>85</sup> AEL STM 2, f. 11r: de tiendbeschrijving van 1384 is onderverdeeld in „blada hiemalia”, „blada martialia”, en „iuxhir”: winterkoren, maarts koren en braak („jachère”).

<sup>86</sup> RAL de Geloës 13 (meting goederen van de hof van Oost 1531); RAH Moelingen 48 (beschrijving tienden Breust 1614); SAM Armentafels 7, f. 114-116 (meting goederen van de armentafel van de H. Geest om Oost 1594); RAL de Geloës 307 (Memorie van verbouwde granen van de hof van Oost 1668).

<sup>87</sup> Bodson, Thisnes, p. 142. Jansen, landbouw, p. 32-42 beschrijft gevallen van sterk wisselende vruchtwisselstelsels binnen één, naar verhouding groot bedrijf. Zelfs als uitdrukkelijk drie „velden” worden genoemd, kan de feitelijke indeling veel complexer zijn (Born, Nordhessen, p. 12). Verschillende overgangsvormen tussen individuele vruchtwisselstelsels en volledig geregelmenteerde „Flurzwang” worden beschreven door Hildebrandt, Breitstreifenaltfuren, p. 140 e.v. Meer algemeen ov de verschillende gradaties in drieslagstelsel Born, Geographie, p. 64-71, en Slicher van Bath, agrarische geschiedenis, p. 69-71.

<sup>88</sup> Zie bijvoorbeeld Jansen/Bauduin, p. 73-84. Er zijn overigens opvallend weinig bepalingen op dit punt te vinden in Habets, Wijsdommen en Janssen de Limpens, Overmaas. Zie voor het land van Loon Behets, plattelandsgemeente, p. 59 e.v. en Behets, gemene gronden, p. 162-168. Voor het Luikse: Delatte, classes rurales, p. 124-135.

helling, zelfs als de hoogteverschillen zeer gering zijn (zie de foto op p. 82). De grotere erosie die dit met zich meebracht werd blijkbaar niet als bezwaar gevoeld. Pas als het reliëf te uitgesproken werd, trad terrasvormige verkaveling parallel aan de helling op.<sup>89</sup> Er was weinig concentratie van grondbezit. In het algemeen lagen de percelen van één persoon zeer verspreid, ook in het geval van grootgrondbezitters. Wel hebben de pogingen van plaatselijke adel in de zeventiende en achttiende eeuw om afgeronde landgoederen te vormen hun sporen in het negentiende-eeuwse kaartbeeld achtergelaten, maar tot de vorming van geheel afgesloten complexen is het nergens gekomen.

Een minder intensief geëxploiteerde vorm van cultuurgrond waren de beemden langs de Maas. Dit gebied stond te vaak bloot aan overstromingen om als akkerland dienst te doen en werd daarom als natuurlijke hooiweide benut. Het vruchtbaarst waren de hooilanden vlak langs de Maas, die ieder jaar overstroomd werden en daardoor twee maal per jaar gehooid konden worden. Meer veraf gelegen hooiland werd één keer gemaaid, waarna het nagras door het vee werd afgegraasd.<sup>90</sup> De twee grootste complexen lagen ten noorden van Oost, waar niet van beemden maar van driessen gesproken werd,<sup>91</sup> en ten zuiden van Caestert. De dorpen Eijsden en Breust in het midden liggen op een plaatselijke verhoging (vgl. de reliëfkaart op p. 118), zodat akkerland en boomgaarden tot dicht bij de Maas konden worden uitgebreid. De verkaveling is in deze gebieden zo mogelijk nog onregelmatiger dan in de velden. Vooral dicht bij de Maas vertoont ze tevens weinig continuïteit ten gevolge van de veelvuldige overstromingen en het afspoelen van de grond in de rivier.<sup>92</sup>

Zoals bijna overal in Zuid-Limburg besloegen de woeste gronden slechts een klein deel van de totale oppervlakte. Afgezien van ver-

<sup>89</sup> Breteler, graften, p. 125; Diemont/van de Westeringh, p. 105. Meer algemeen over de verhouding tussen reliëf en verkaveling Krenzlin/Reusch, p. 94.

<sup>90</sup> Schaarsb; RAL De Geloës 451 (cijsregister Eijsden 16e eeuw), f. 32r: „dat straetgen daermen van Bruest mette koyen ten benelden drifft”.

<sup>91</sup> Zie over het begrip „dries” algemeen Dussart/Claude, dries, p. 241-248; voor Limburg van de Westeringh, schraallanden, p. 220. Het woord dries werd in ons gebied ook wel gebruikt voor langdurig braakliggend akkerland, zo bijvoorbeeld in de pachtvoorwaarden van Zezenhoven uit 1582 (Moelingen, dhr Walpot, f. 138): „Want dan dese voirescreven landen als vanden jairen vijftienhondert LXXIX, LXXX LXXXI Iestleden causerende dese allendighe jammerlycke tijden van orloghe ende krijge desolaet ten driesse ende ongebouwen gelegen en hebben”. RAL de Geloës 14, laatste blad (rond 1550): „In den hoff Liebeck omtrent 50 bonre landtz (...) ind omtrent 12 of 14 bonre heyden, drieschen ende berge onwynbaer”.

<sup>92</sup> RAL LvO 4948 en 5101, en RAL de Geloës 492 en 592: Processen met Nivelles, onder andere betreffende het verloop van de grenzen door de Maas. ARA Brussel, kaarten 386: kaart van de aanwassen in de Maas bij Eijsden.

spreide stukjes in en langs de droogdalen waren ze sinds de late middeleeuwen geconcentreerd in een tweetal aaneengesloten complexen heide, bos en moerassige broekgrond. Heide en bos vinden we alleen op de steile hellingen van het Maasdal. Beide zijn, zoals gezegd, ontstaan door degeneratie van hoogbos. Daar waar de woeste grond in de late middeleeuwen in privé-bezit was geraakt, zoals het Eijsder bos tussen Moerslag en St. Geertruid, of het Hochter en Rijkholter bos bij Rijkholt, werd weidegang door het vee tegengegaan en bleef de bosbegroeiing gehandhaafd, zij het op laag peil ten gevolge van de periodieke afkappingen.<sup>93</sup> De rest van de steilranden werd collectief benut door de onderzaten van Breust en Eijsden, voornamelijk voor de beweiding van het vee, individueel of onder de hoede van een dorpsheer.<sup>94</sup> Er was geen speciale groep van rechthebbenden onder de inwoners van beide heerlijkheden; waar nodig traden de schepenbanken regeland op. Alleen bij verkoop van woeste grond, zoals bij de ontginning van het Broek bij Oost in de zeventiende eeuw ter aflossing van gemeentelasten, was de toestemming van de heren vereist.<sup>95</sup>

Het tweede grote complex woeste gronden bevond zich in het noordoosten van het Maasdal. De grens met Gronsveld werd hier omgeven door moerassige broekgrond, die in 1828 slechts „zuur en ongezonder en daarbij met distels en grove planten doormengd gras” opleverde.<sup>96</sup> Het vormde nog maar een restant van het oorspronkelijke grote broek, waarvan het merendeel in de zeventiende eeuw in een aantal grote stukken is verkocht en door de nieuwe bezitters in akkerland omgezet.<sup>97</sup>

<sup>93</sup> Over het gebruik van het Eijsder bos een getuigenverhoor van 15 nov 1621 in Mheer, baron de Loë, nr. 4. Bepalingen over beheer en gebruik van het Rijkholter bos in de zeventiende en achttiende eeuw in Habets, wijsdommen, p. 75-76, en in de Wit, Rijkholt, p. 89. Dat ondanks alle restrictieve bepalingen ook het Rijkholter bos rond 1800 al vergedegeneerd was blijkt uit Jansen/van de Westering, p. 62.

<sup>94</sup> RAL LvO 5384: getuigenverhoor uit 1630 over gebruiksrechten op de hei.

<sup>95</sup> Ruwet, Herve, p. 194-195: „La propriété de ces fonds (d.i. de woeste gronden) est assez mal précisée”. Over de verschillende vormen van beheer en gebruik van woeste gronden in noordelijker streken Krings, Allmenden, en Venner, Meinweg; voor Luik: Delatte, p. 116-124; voor Loon: Behets, gemene gronden; voor het land van Herve: Ruwet, Herve, p. 189-212. Case-studies door Yans, forêts, en Janssen de Limpens, Vijlen. De economische exploitatie van bos en hei in Zuid-Limburg sinds de late middeleeuwen is uitgebreid beschreven door Jansen/van de Westeringh.

<sup>96</sup> Schaarsb.

<sup>97</sup> RAL LvO 5103 en 5370-5378. Nog de kaarten van Gronsvelder leengoederen uit 1743 (München, Törring-Jettenbach M24) spreken over het „gebroken broek”.

Het is de enige ontginning van betekenis na het einde van de middeleeuwen geweest.<sup>98</sup>

### 1.2) *Politieke verhoudingen*

Zuid-Limburg staat bekend om zijn politieke versnippering vóór de Franse tijd; de verhoudingen in Breust en Eijsden waren daar slechts een tot in het ridicule doorgetrokken afspiegeling van. De belangrijkste politieke eenheid in deze streken werd gevormd door de vier zogeheten landen van Overmaas: Limburg, Daelhem, 's-Hertogenrade en Valkenburg.<sup>99</sup> De vier landjes - typische „seigneuries châtelaines” -<sup>100</sup> waren alle in de elfde eeuw gegroeid rond een centrale burcht door combinatie van grondbezit, Karolingische grafelijke rechten en voogdijrechten over kerkelijk bezit.<sup>101</sup> Aan het begin van de dertiende eeuw begon de langzame en moeizame infiltratie van Brabant, die eindigde met de verwerving van Valkenburg in het midden van de veertiende eeuw. De landjes behielden een betrekkelijk onafhankelijke positie binnen het hertogdom, waarmee ze in feite slechts in personele unie waren verenigd. Ook onder de Bourgondiërs kwam geen sterk centraal bestuur van de grond, omdat in deze periode belangrijke delen van de landen van Overmaas in pand werden gegeven aan lokale adel.<sup>102</sup> Pas in de vijftiende en zestiende eeuw werd de aanzet gegeven tot intensievere centralisatie, maar door een nieuwe reeks verpandingen tijdens de Tachtigjarige Oorlog en de latere verdeling van dit gebied tussen Spanje en de Verenigde Nederlanden bleef veel van de oude verhoudingen nog lang intact.<sup>103</sup>

<sup>98</sup> Het kleine stuk resterende broekland is pas in de negentiende eeuw ontgonnen (RAL Provinciaal Archief 5141), maar bleef collectief eigendom van de inwoners van Oost. Bij de onteigening van dit land rond 1960 ontstonden problemen over de vraag wie daartoe op dat moment precies behoorden.

<sup>99</sup> Meestal wordt gesproken van het hertogdom Limburg en de drie landen van Overmaas; zie echter over de precieze inhoud van het woord Overmaas Casier/Crahay, p. I, noot 1, en *Limburgs Verleden*, deel II, p. 59.

<sup>100</sup> Duby, *France rurale*, p. 382-386.

<sup>101</sup> Er is geen bevredigend modern samenvattend overzicht voor de middeleeuwse geschiedenis van de landen van Overmaas. De meest recente samenvatting is de inleiding van Janssen de Limpens, *Overmaas*. Ernst, *Limbourg* is nog steeds niet geheel achterhaald. Onderdelen worden behandeld bij Boeren, *Limburg*; Schoppman, *Limbourg*; van de Venne, *Valkenburg*; Corsten, *Valkenburg*; Ceysens, *Dalhem*. Venner, *Meinweg*, p. 19-21 behandelt de vraag in hoeverre het hier om landsheerlijkheden gaat. Hoewel verouderd kunnen de overzichtswerken van de Wit/Flament; Flament, *rechtsbedeeling*; Eversen/Meulleners en de Crassier nog steeds met vrucht worden geraadpleegd. Een goudmijn van informatie op lokaal niveau is *Marres/van Agt*, eveneens echter gebaseerd op diezelfde onbetrouwbare oudere literatuur.

<sup>102</sup> Hierover uitgebreid Laurent/Quicke, *accession* (alleen de periode 1383-1396) en *Uyttebroek*, *Brabant*, p. 66-99.

<sup>103</sup> *AGN2*, deel IV, p. 224 e.v.

Naast dit niet zeer gecentraliseerde Brabantse blok, dat ook territoriaal geen gesloten geheel vormde, wist zich tot de Franse Tijd een groot aantal onafhankelijke heerlijkheden te handhaven, sommige zelfs met vertegenwoordiging in de Rijksdag.<sup>104</sup> De grootste, zoals Wittem, waren in omvang vergelijkbaar met één van de landen van Overmaas, de kleinste, bijvoorbeeld Mesch en Rijkholt (vgl. de overzichtskaart op p. 35), waren slechts een of twee vierkante kilometers groot. Hun precieze juridische status wisselde en was vaak niet geheel duidelijk. Soms waren er expliciete banden met het Duitse Rijk, maar vooral bij de kleinere ontbraken vaak ook deze. Waar het in de praktijk echter op aan kwam was, dat ze niet waren opgenomen in de grotere landsheerlijke verbanden van Brabant of Luik en daardoor sterk tot de versnippering van Zuid-Limburg bijdroegen. De derde politieke factor, vooral voor ons gebied van belang, was het prinsbisdom Luik, dat sinds de tiende eeuw gegroeid was rond de bisschopszetel van die stad. Het stadje Visé behoorde als een noordelijke exclave ertoe en ook de franstalige buurdorpen van Breust/Eijsden aan de overzijde van de Maas, Lixhe, Nivelles en Lanaye, maakten er als oud bisschoppelijk goed deel van uit.<sup>105</sup> De streek had zwaar te lijden onder de Tachtigjarige Oorlog, met als desastreuze hoogtepunten de beide belegeringen van Maastricht, in 1579 door Parma en in 1632 door Frederik Hendrik.<sup>106</sup> Bij de vrede van Munster in 1648 werd voor de landen van Overmaas geen definitieve regeling getroffen. Nadere onderhandelingen resulteerden pas in 1661 in een verdrag, het zogenaamde Partagetraactaat.<sup>107</sup> Het hertogdom Limburg viel geheel toe aan Spanje; Valkenburg, Daelhem en 's-Hertogenrade werden ieder verdeeld in een Staats en Spaans gedeelte. Deze afbakening was de laatste en mogelijk meest ingrijpende factor in de territoriale desintegratie van Zuid-Limburg. Staatkundig veranderde er daarna niet veel meer tot het einde van de achttiende eeuw, al had het gebied veel te lijden van veldtochten tijdens de talrijke Europese oorlogen in deze periode.<sup>108</sup> De grote omwenteling kwam in 1794/5 na de bezetting door de Franse legers en de inlijving bij Frankrijk, waarbij de oude versnippering werd vervangen door een modern, gecentraliseerd

<sup>104</sup> De literatuur over al deze heerlijkheden is vrijwel volledig verwerkt door Nève, rijkskamergerecht.

<sup>105</sup> Belangrijke syntheses over het Luikse zijn: Werner, Lüttich, voor de vroege middeleeuwen; Kupper, Liège, voor de 11e en 12e eeuw, en Lejeune, Liège, voor de late middeleeuwen. Meer in het bijzonder over Visé: Knaepen, Visé; over Nivelles: Debouxhtay, Nivelles en Werner, Lüttich, p. 327-336.

<sup>106</sup> Over de langdurige conjuncturele inzinkingen, die door deze veroveringen werden veroorzaakt zie Jansen, golfbeweging, p. 82-97.

<sup>107</sup> Over de totstandkoming van dit verdrag uitgebreid Haas, verdeling; een aanvulling, onder andere betreffende Eijsden: Haas, Aken.

<sup>108</sup> Hierover in groot detail Guttman, passim.

bewind.<sup>109</sup> Op lokaal niveau veranderde er minder. Zo werden bijvoorbeeld de grenzen van de voormalige heerlijkheden en schepenbanken ongewijzigd overgenomen, zelfs waar dit duidelijk een efficiënte administratie in de weg stond, zoals in Breust en Eijsden. Bovendien verloor de adel weliswaar definitief zijn heerlijke rechten, maar behield zijn grootgrondbezit en dominerende economische invloed op het platteland. Ingrijpendere waren de opheffingen van kloosters en de verkoop van hun grondbezit, die nog uitgebreid aan de orde zullen komen.<sup>110</sup>

Het territorium van de heerlijkheden Breust, Eijsden en Oost lag midden tussen drie van de vier landen van Overmaas.<sup>111</sup> In het zuiden grensde het aan de Daelhemse dorpen Moelingen, Mheer en 's-Gravenvoeren; de noordgrens werd geheel ingenomen door de vrije rijksheerlijkheid Gronsveld, ten noorden waarvan het land van Valkenburg begon, terwijl er in het oosten een korte, gezamenlijke grens was met het land van 's-Hertogenrade, waartoe Margraten en Gulpen behoorden. Zoals bij vrijwel alle plaatsen in de omgeving is er een meer of minder direct verband aan te tonen met Karolingisch of post-Karolingisch koningsgoed, met als centrum een koningshof in St. Maartensvoeren of 's-Gravenvoeren.<sup>112</sup> In de elfde eeuw verplaatste het machtscentrum zich naar de nieuwe burcht te Daelhem,<sup>113</sup> maar juridisch bleef de schepenbank van 's-Gravenvoeren tot in de zeventiende eeuw de voornaamste rechtbank van het land van Daelhem.

Het dorp Oost maakte tot 1358 deel uit van 's-Gravenvoeren en vormde tot de Franse periode een kleine Daelhemse enclave in het gebied. Breust en Eijsden waren lang vóór die tijd in andere handen overgegaan. Breust kwam in het midden van de tiende eeuw in het bezit van het pas opgerichte St. Martinus-kapittel te Luik, Eijsden wordt in de twaalfde eeuw vermeld als bezit van de bisschop van Keulen, die het rond 1170 „propter duritiam gentis”, wegens de onhandelbaarheid van het volk, overdroeg aan de bisschop van Luik.

Breust bleef tot de Franse tijd vrijwel geheel vrij van invloeden van buiten. Weliswaar hadden de schepenen hoofdvaart en hoger beroep bij de schepenbank van de stad Luik, maar tot enige verdere integratie in

<sup>109</sup> Limburgs Verleden, deel II, p. 668-703.

<sup>110</sup> De administratieve indelingen bij Hardenberg, Nedermaas; een gedetailleerd overzicht van de wijze waarop de veranderingen in een naburig dorp hun beslag kregen biedt van de Venne, Heer, p. 187-201. De verkoop van geestelijk grootgrondbezit in het departement van de Nedermaas is uitgebreid behandeld door Winten, nationale goederen.

<sup>111</sup> Er is nauwelijks literatuur over dit gebied; de meest recente samenvatting is van Hall, gemeentewapen.

<sup>112</sup> De oudste bronnen worden besproken in deel 2 op p. 273 en 285.

<sup>113</sup> Knaepen, Visé, p. 278-282.





het prinsbisdom is het nooit gekomen.<sup>114</sup> Eijsden daarentegen maakte een reeks van overdrachten en verervingen door, die het dorp aan het einde van de dertiende eeuw in het bezit brachten van de heren van Valkenburg. Vanaf dat moment vormde het een nogal excentrisch gelegen onderdeel van deze kleine landsheerlijkheid. Sinds de late middeleeuwen waren echter vrijwel alle landsheerlijke inkomsten en rechten in Eijsden en Oost, tot de hoge jurisdictie toe, verpand of verkocht aan ter plaatse woonachtige edelen. De voornaamste band met Daelhem en Valkenburg vormden in de praktijk de schattingen in de landen van Overmaas, waaraan de onderzaten van Oost en Eijsden ook na de verpandingen onderworpen bleven. Beide heerlijkheden werden in 1661 toegedeeld aan de Staatse partage van de landen van Overmaas. In de Franse tijd werden de drie heerlijkheden omgezet in mairies zonder dat aan de territoriale verstrengeling iets werd veranderd. Pas in 1828 werd de administratieve indeling gerationaliseerd: de dorpen in het Maasdal werden samengevoegd tot de nieuwe gemeente Eijsden, die op het plateau gingen op in de gemeente St. Geertruid.

De grenzen van het gecombineerde territorium van Breust, Eijsden en

<sup>114</sup> Zie over vraag of Breust een vrije rijksheerlijkheid kan worden genoemd Nève, rijkskamergerecht, p. 379-383, en Nève, gemeentewapen. De precieze verhouding met het land van Luik is niet duidelijk; waarschijnlijk waren de banden in de middeleeuwen sterker dan in de nieuwe tijd. Het St. Martinus-kapittel benadrukte herhaaldelijk de onafhankelijk van zijn heerlijkheid van het prinsbisdom, zo bijvoorbeeld in AEL STM oorkonde 10 dec 1481 (Schoonbroodt nr. 613), AEL STM oorkonde 1 okt 1498 (Schoonbroodt nr. 630), AEL STM oorkonde 10 dec 1508 (Schoonbroodt nr. 652), AEL STM oorkonde 25 feb 1638 (Schoonbroodt nr. 824), en RAL Breust ongeinventariseerd, proces Willem Jansen en Peter Martini ca Collas Piette (1725). Anderzijds vinden we in RAL Breust ongeinventariseerd (proces tussen Jan Terf en Willem Loers 2e helft 16e eeuw) de aantekening „nae unser heren banrecht ende nae den Luycker busdom lan-trecht”, en kan er weinig twijfel over bestaan dat hoofdvaart en hoger beroep van de schepenbank plaatsvonden voor schepenen van Luik. Vgl. bijvoorbeeld de Louvrex, recueil, deel IV, p. 161-164 en AEL Conseil Privé, nr 2854: „Terres contestées”. Verdere bindingen, bijvoorbeeld op het punt van belastingen, zijn er echter nooit geweest. Merkwaardig genoeg zijn er overigens ook appellen van Eijsden op Luik bekend: Yans, pasicrisie, deel II, nr 990, 1306, 1307 en 1390bis. Van een directe band met het Duitse rijk blijkt vrijwel niets; rond 1640 werd in ieder geval verklaard dat Breust niet onderworpen was aan belastingheffing van die zijde. Stukken hierover uit 1639 in RAL Breust voorl. nr. blauw 2 en in AEL STM oorkonde 20 mei 1639 (Schoonbroodt nr. 825). Wel zijn enkele appellen bekend op het Rijkskamergerecht (Nève, rijkskamergerecht, p. 382; Ruwet, Vienne, p. 49 en 70), waarvan de rechtmatigheid echter werd betwist (Bormans/Schoolmeesters, deel V, p. 313 (1534): „Nominantur qui contra tenorem privilegiorum temere appellarunt ad dictum consistorium (sc. Spyrense), scilicet (...) communitas de Bruyst”). Het probleem verdient nader onderzoek, maar op het lokale niveau waarop wij werken is het van minder belang. Praktisch gezien overheerste in Zuid-Limburg, zoals gezegd, sinds de late middeleeuwen het onderscheid tussen wel en niet tot Brabant behorende gebieden, en op dit punt lagen de zaken in Breust en Eijsden duidelijk.

Oost hebben vanaf de eerste grensmeting in 1399 tot 1795 geen wijzigingen ondergaan. Ongeveer eens per eeuw werd door beide schepenbanken gezamenlijk een zogenaamde „grensbeleiding” gehouden.<sup>115</sup> Hierbij volgden de schepenen, vergezeld door een groot aantal ingezetenen, zo exact mogelijk te voet en per schip het tracé van de grenzen. De precisie ging zo ver dat men in 1547 bij een panhuis, dat precies op de grens was gebouwd, een „loeck oft gat” in de muur sloeg en daar het meegetrokken jongvolk doorheen liet kruipen.<sup>116</sup> Van deze tochten werd proces-verbaal opgemaakt, het oudste in 1399. Bovendien konden de deelnemers in voorkomende gevallen als getuigen bij grenstwisten worden opgeroepen. Deze grenzen werden onveranderd overgenomen in de veel exacter limietbeschrijving uit 1804<sup>117</sup> en zijn ook kartografisch weergegeven in het Franse kadaster van Breust, Eijsden en Oost en op de Tranchot-kaart, die beide van vrijwel dezelfde datum zijn. Toen in 1828 de nieuwe gemeenten Eijsden en St. Geertruid werden opgericht, bleven de buitengrenzen onveranderd. De grens tussen beide gemeenten werd in het noorden gevormd door de met hakhout en bos begroeide steilrand, in het zuiden door de Schelberg, een zijarm van het centrale droogdal die al sinds de late middeleeuwen dienst had gedaan als tiendgrens tussen de dorpen in het Maasdal en die op het plateau.<sup>118</sup> Een kleine grenswijziging vond in 1843 aan de zuidwestrand van de gemeente Eijsden plaats: de ruïnes van het fort Navagne langs de Maas, dat in de laatste fase van de Tachtigjarige Oorlog een bescheiden rol had gespeeld, werden aan Moelingen overgedragen. In ruil hiervoor ontving Eijsden van Moelingen een vergelijkbare hoeveelheid land (ongeveer 20 hectare) verder naar het oosten. Hiermee kreeg Moelingen een smalle toegang tot de Maas en grensde Eijsden voortaan niet meer aan Visé.<sup>119</sup> Tenslotte werd in 1943 de kleine gemeente Mesch - tot 1795 een vrije heerlijkheid in het bezit van het Marienstift te Aken - opgeheven en bij

<sup>115</sup> RAL LvO 5097 e.v.: kopieën van rapporten uit 1399, 1502, 1545, 1611, begin 18e eeuw. Het verbaal van 1399 (AEL STM oorkonde 8 apr 1399 (Schoonbroodt nr. 320)) is uitgegeven door Chestret, Gronsveld, p. 111-113; het origineel van 1502 in AEL STM oorkonde 8 okt 1502 (Schoonbroodt nr. 636). Harmsen, landmeetkunde, p. 388-389 geeft voorbeelden van verschillende van zulke grensbeleidingen elders in Limburg.

<sup>116</sup> Over dit huis van de familie Rijckels, dat precies op de grens tussen Breust/Eijsden en Rijkholt lag, zijn verschillende processen gevoerd, tot voor het Rijkskamergerecht toe (RAL Rijkskamergerecht 216); de Wit, Rijkholt, p. 123-126 beschrijft zo'n proces. De schetskaarten van de grenzen tussen Breust en Rijkholt in AEL Cartes 336 en 464 zijn ongetwijfeld uit een van deze processen afkomstig.

<sup>117</sup> GAE, archief der mairie 1. Conflicten over grenzen met omliggende gemeenten in RAL Frans Archief 4202, 4208 en 4216.

<sup>118</sup> AEL STM 527 (aanbreng Breust 1619), nr. 286: „inden Schelberich waer de thiende van Bruest en Sint Geertruyd scheyt”. Over de oprichting van de nieuwe gemeente uitgebreid van Hall, 150 jaar.

<sup>119</sup> Zie hoofdstuk 3.5, p. 166.

Eijsden gevoegd. Het gebied dat in het volgende wordt behandeld, bestaat uit het territorium van de heerlijkheden Breust, Eijsden en Oost vóór 1795.

De onderlinge grenzen tussen de drie heerlijkheden waren complex. Het eenvoudigst was de situatie in Oost: het Daelhemer rechtsgebied besloeg niet meer dan de bebouwde kom van het dorp over een oppervlakte van minder dan twintig hectare en werd volledig omgeven door het territorium van beide andere heerlijkheden. Breust en Eijsden daarentegen hadden geen eigenlijke onderlinge grens. Bij de inning van cijzen en belasting en in alle zaken die met grond te maken hadden, hoorde twee-derde van het gebied onder Breust, een-derde onder Eijsden. Deze delen lagen onderling volledig versnipperd; in en rondom de dorpen zijn meestal wel kernen van de ene of de andere heerlijkheid aan te wijzen, maar het totaalbeeld biedt een onoverzichtelijke, chaotische aanblik, zoals op bijna iedere kaart van dit onderzoek te zien is. De oorsprong van deze merkwaardige indeling, die al in de veertiende eeuw blijkt te bestaan,<sup>120</sup> is niet bekend. Ook de achtergrond van de vuistregel dat twee-derde van de grond onder Breust en een-derde onder Eijsden hoorde, zoals al in de grensbeleiding van 1399 wordt vermeld, ligt in het duister.<sup>121</sup> Beide zijn ten dele, zoals uit het volgende zal blijken, de neerslag van de ontginningsgeschiedenis van het gebied.

De territoriale vervlechting van de heerlijkheden Breust en Eijsden had in principe geen invloed op de volledige onafhankelijkheid van beide schepenbanken. Het spreekt echter vanzelf dat vooral de hoge jurisdictie, waartoe ze beide gerechtigd waren, niet over een dusdanig versnipperd territorium kon worden uitgeoefend. Zodoende bezaten in persoonlijke zaken beide schepenbanken over het hele territorium bevoegdheid, al werd in de dorpen Breust en Eijsden zelf inmenging van de andere schepenbank niet geduld.<sup>122</sup> Ook binnen de hagen van de andere dorpen werd, waar het de huizen zelf betrof, het onderscheid tussen onderzaten

<sup>120</sup> AEL STM oorkonde 11 dec 1347 (Schoonbroodt nr. 229): schepenen van Breust en Eijsden verklaren dat een stuk land onder de Wittenevels „in territorio de Bruest” ligt en dat de heer van Eijsden hier ten onrechte jurisdictie had uitgeoefend.

<sup>121</sup> AEL STM oorkonde 8 apr 1399 (Schoonbroodt nr. 320), gepubliceerd bij Chestret, Gronsveld, p. 111-113: „soe hoeren toe die twe deele den heeren van Gronselts”. In de processen tussen Breust en Eijsden uit de zestiende en zeventiende eeuw (RAL LvO 5410 en 5411; RAL de Geloës 625) wordt herhaaldelijk zonder verdere bron melding van gemaakt van deze indeling.

<sup>122</sup> RAL LvO 5103 (memorie rond 1650): „dat die jurisdictie van Eysden ende Bruest is in realibus divijs ende personalibus indivijs”. Een achttiende-eeuwse optekening door de schout van Breust beschrijft dezelfde situatie (de Rijckel, recueil, p. 190).

van Breust en Eijsden meestal strenger gehandhaafd.<sup>123</sup> Alles wat echter met grond te maken had, behoorde tot de exclusieve competentie van één enkele schepenbank. In de eerste plaats gold dit voor overdrachten en bezwaringen van onroerend goed, alsmede voor rechtszaken over grond. Nog veel sterker kwam het onderscheid tussen Breuster en Eijsder grond naar voren bij de heffing van landsheerlijke schattingen. Zoals gezegd werd Eijsden omgeslagen bij de verdeling van de schattingen van de landen van Overmaas. De heerlijkheid Breust daarentegen was niet onderworpen aan externe heffingen; pas in de zeventiende eeuw werden ook hier schattingen opgelegd in verband met doortocht of inkwartiering van de vele legers, die het gebied in deze tijd teisterden.<sup>124</sup> Al met al was de belastingdruk op Eijsder grond hoger dan op die van Breust of op laatgoederen, hetgeen ook terdege door de belanghebbenden werd beseft.<sup>125</sup>

Het juridische patroon wordt nog ondoorzichtiger als we ook de laat- en leenhoven in het beeld betrekken. Een paar honderd hectare land, hof en huizen, verspreid over een groot aantal percelen in het hele territorium, was laatgoed van een van de ongeveer tien laathoven in het gebied of leenroerig aan een leenhof uit de omgeving.<sup>126</sup> Overdrachten, bezwaringen en procedures met betrekking tot deze goederen behoorden tot de exclusieve competentie van de betreffende hoven, zelfs met uitsluiting van de schepenbanken. Pas als in een proces tot daadwerkelijke inbeslagname van het goed moest worden overgegaan, het zogenaamde grote gebod, moest de zaak worden overgebracht naar de schepenbank

<sup>123</sup> Zo bijvoorbeeld RAL LvO 5133 (attest schepenen van Eijsden z.d. (omstr 1560)). In RAL Breust ongeinventariseerd, proces van de schout van Breust tegen Thiel Hoffen van Libeek (1560), verklaart een getuige „dat sy eyn huys bynnen der bancken tot Bruest gehuert ende gemeyt hefft ende sy vuer ende vlam deyt opgaen ende sych voer eyn ondersatersse tot Bruest hylt”. Aanleiding voor de vele processen tussen Breust en Eijsden vormden dan ook vaak arresten binnen de hagen van de dorpen.

<sup>124</sup> RAL LvO 5411 (memorie in een proces omstreeks 1700): „Il est a considerer qu'en la iurisdiction de Bruest on n'a jamais fait, quoy que les inhabitants ayont estes en des plus pressantes et urgentes necessites au temps du Lorains et Hessois, qu'en cette presente guerre, aucune reele imposition sur les biens en ce distraict”. Nog in 1761 verklaren schepenen van Moelingen dat schatheffing in deze kleine Daelhemse heerlijkheid bemoeilijkt wordt door de aangrenzende vrije heerlijkheden „alwaer geene ofte weynige schattingen betaelt wierden”. Moelingen, dhr Meyer, aanbrengeregister Moelingen 1761, f. 3. De schattingsregisters van Eijsden horen tot de bronnen die Gutmann, War, heeft gebruikt om het effect van de opeenvolgende oorlogen in dit gebied te meten.

<sup>125</sup> RAL Breust voorl. nr. blauw 60: Getuigenverhoor door schepenen van Breust 1581, betreffende de verplaatsing door Wijnant van Holzit van zijn pachthof te Libeek van Eijsder naar Breuster grond vanwege de „daegelickse” schattingen waaraan de onderzaten van Eijsden waren onderworpen.

<sup>126</sup> Een diepgaander beschrijving van deze instellingen in de volgende paragraaf, p. 41 e.v., en in de hoofdstukken 4 t/m 7.

Breust, die als hoofdrechtbank voor de laathoven fungeerde. In tegenstelling tot de dorpen in de omgeving waren ook deze goederen schatvrij, ongetwijfeld onder invloed van de verhoudingen in Breust.<sup>127</sup>

De situatie bleef in wezen ongewijzigd tot de Franse tijd. In principe hoorde ieder perceel in het territorium van Breust/Eijsden onder een schepenbank, een leenhof of een laathof. In de bronnen wordt gesproken van het ressort van de grond, een term die wij hebben overgenomen.<sup>128</sup> In de praktijk bleek „deur ignorantie ende onweetenheit” niet altijd van ieder individueel perceel het ressort even goed bekend. De voornaamste bron van onzekerheid vormde het grootgrondbezit van adel en geestelijkheid. Reeds in de veertiende eeuw werden de goederen van een van de hoven in Oost zonder nadere specificatie voor beide schepenbanken gezamenlijk overgedragen<sup>129</sup> en ook in later tijd waren de heren van Oost nooit in staat aan te geven, welke percelen onder Eijsden of Breust hoorden. Cijnzen en schattingen werden volgens vaste verdeelsleutels over dit bezit omgeslagen.<sup>130</sup> Hetzelfde gold voor geestelijk grootgrondbezit, waar de herinnering aan het oorspronkelijke ressort door het ontbreken van verheffingen en overdrachten meestal snel verdween. Een derde bron van onzekerheid vormde in later tijd ook het grondbezit van stedelingen. Vooral in de achttiende eeuw werden veel overdrachten in detail voor notarissen geregeld, waarna de verplichte realisatie in algemene termen plaatsvond voor beide schepenbanken. Toch bleef tot het einde van de achttiende eeuw het ressort van individuele percelen als regel bekend, vooral ten gevolge van de regelmatig terugkerende heffingen van cijns en schattingen. Pas in de Franse periode ging de kennis over de precieze afgrenzingen tussen de mairies Breust en Eijsden buiten de dorpen snel achteruit.<sup>131</sup> Vanwege het ontbreken van een kartografisch kadaster en de onvolledigheid van de

<sup>127</sup> RAL de Geloës 445 (Getuigenverhoor door de schepenbank van Breust betreffende de rechten van de laathoven in Caestert, 1566): Erneken Vrancken Duyckers soen van Caestert verklaart „dat hij sijnen vaeder dech ende menich mael heeft hoeren seggen dat hij wael wonde op alsullich goet, als daer sijn broeder Geurt op woennet, te weten op laetgoet voerden borch behoerende, hij solde den prior vande Ketten geerne jaers eijnen cappouyn off twe geven, ende sachte, dat laetgoet wer schat vrij van den hartoch van Brabant oft heere van Eijsden”.

<sup>128</sup> Naast ressorteren vinden we de termen „horen onder”, „moveren”, „mouvants et descendants”, „op en afgaen”.

<sup>129</sup> Zie verderop, hoofdstuk 5.2, p. 233.

<sup>130</sup> Zo bijvoorbeeld in de administratie van de hof van Holzit in Oost over de jaren 1563-1593 in RAL de Geloës 19.

<sup>131</sup> Hierover uitgebreid van Hall, 150 jaar, gebaseerd op RAL Frans Archief 916, 4207 (17 okt 1812; 28 aug 1813), 4216 (12 feb 1807, 24 aug 1809, 12 sept 1809, 4 sept 1813): Correspondentie over de afgrenzingen tussen Eijsden, Breust en Oost. In de dorpen was het onderscheid nog wel bekend, getuige de militie- en adreslijsten in GAE archief der mairie 7, en RAL Frans Archief 1037.

overdrachtsregisters was er echter ook eerder al voortdurend aanleiding tot onzekerheid. Vooral bij de schepenen en schatheffers van Eijsden heerste de chronische verdenking, dat hun derde deel langzaam afkalfde ten gunste van Breust, waar de grond minder zwaar werd belast. Aan deze verdenking danken wij de voornaamste bron voor dit onderzoek, de aanbrenregisters van 1619.

### 1.3) Zuidlimburgse instellingen

Ieder perceel in het territorium van Breust en Eijsden werd in 1619 geacht te ressorteren onder één van de meer dan twintig hoven die in dat jaar worden genoemd. Deze instellingen vallen in drie groepen uiteen: laathoven, leenhoven en heerlijkheden. In het tweede deel komen ze alle uitgebreid aan de orde; vooruitlopend daarop geven we hier een korte omschrijving, met name van de terminologie die we bij de bespreking van het kadaster van 1619 zullen gebruiken.

Het minst is bekend over de laathoven, die weliswaar in de Zuidelijke Nederlanden en het aangrenzende Rijnland in grote aantallen te vinden zijn,<sup>132</sup> maar die in de Nederlandstalige literatuur, afgezien van zuiver lokale studies, nauwelijks worden vermeld.<sup>133</sup> Gelijksoortige instellingen zijn in de aangrenzende Belgische gebieden beter bestudeerd,<sup>134</sup> waarbij de studie van Génicot over Namen als standaardwerk kan gelden.<sup>135</sup> Ook voor de Nederrijn beschikken we over enig detailonderzoek.<sup>136</sup> Hoewel al deze instellingen grote overeenkomsten vertonen met de Zuidlimburgse laathoven, zijn er regionale verschillen, die geac-

<sup>132</sup> Een ongetwijfeld onvolledige, en met voorzichtigheid te hanteren opsomming bij Janssen de Limpens, laathoven.

<sup>133</sup> Uit de opmerkingen van Boeren in Limburgs Verleden, deel II, p. 95-97, blijkt hoe weinig over dit onderwerp bekend is. Onder de detail-literatuur kunnen worden genoemd: Hermesdorf, Kloosterrade; Hermesdorf, procedure; Janssen de Limpens, Noorbeek; Janssen de Limpens, Lottum; de lokale monografieën van van de Venne over Heer (p. 131-148) en Hoensbroek (p. 231-276) bevatten vrij wat ongestructureerde informatie over laathoven ter plaatse. Uyttebrouck, institutions locales, p. 109-111, wijst erop dat er over het functioneren van lokale instellingen op het platteland in de Zuidelijke Nederlanden als geheel evenmin veel bekend is en dat met name hun geografische vervlechting nog volledig duister is.

<sup>134</sup> De nadruk ligt hier op landsheerlijke en stedelijke instellingen, waarvan meer bronnen ter beschikking staan; zo bijvoorbeeld Godding, Bruxelles, p. 303-319; Baillien, Tongeren; Martens, domaine ducal, p. 453-475; Charles, St. Trond, p. 201-210; Baerten, Loon. Voor het platteland zie bijvoorbeeld Grauwen/Godding, p. 39-43.

<sup>135</sup> Génicot, seigneurie.

<sup>136</sup> Nog steeds fundamenteel is Aubin, Landeshoheit; verder kunnen genoemd worden: Heikaus, Hofgerichte; Gillesen, Fronhofsverbände; Corsten, Domanialgut; Ilgen, Quellen; Schöningh, Gerichtsherrschaft.

centueerd worden omdat de wetenschappelijke terminologie in de verschillende talen, en zelfs in de noordelijke en zuidelijke Nederlanden, niet altijd precies dezelfde inhoud heeft.<sup>137</sup> In het volgende zal ik het woord laathof in een betrekkelijk nauwe definitie gebruiken, gebaseerd op de verhoudingen in Zuid-Limburg in de late middeleeuwen en daarna. Met nadruk moet erop worden gewezen dat deze omschrijving niet zonder meer op vroegere periodes van toepassing is.

Een laathof was in Zuid-Limburg sinds 1300 een vermogenscomplex dat in zijn meest uitgebreide vorm vier onderdelen omvatte. Het centrum was een centraal gebouw, in uiterlijk variërend van eenvoudige boerderij tot kasteel. Van hieruit werd een hoeveelheid land rechtstreeks door de heer of door een pachter geëxploiteerd. De derde component werd gevormd door een aantal cijnsplichtige goederen (laatgoederen) en de vierde door een soort rechtbank, samengesteld uit cijnsplichtigen (laten) en onder voorzitterschap van de heer of zijn plaatsvervanger (meier). Deze rechtbank had uitsluitend bevoegdheid over de tot de laathof behorende laatgoederen. Ze behandelde zaken als overdrachten en bezwaren en vaak ook vrijwillige en contentieuze jurisdictie. In lang niet alle gevallen waren deze vier elementen tezamen aanwezig. Vaak ontbrak de rechtbank en nam de plaatselijke schepbank kennis van zaken betreffende de laatgoederen. Soms was er geen centraal gebouw en door de heer geëxploiteerd land en werd het woord „laathof” slechts gebruikt voor een verzameling cijnsgoederen, al dan niet met rechtbank. Er zijn zelfs gevallen bekend, waarin het enige onderdeel van de laathof een rechtbank was met competentie over een beperkt aantal stukken grond. Voor al deze variëteiten wordt in de bronnen (en in de regionale literatuur) het woord laathof gebruikt, waarbij vooral in de nieuwe tijd de nadruk ligt op de rechtbank.

Om de verschillende onderdelen uit elkaar te houden zal ik een strakere terminologie aanhouden dan in de bronnen en literatuur gebruikelijk is. Het woord „laathof” staat in het volgende voor het gehele vermogenscomplex, dat zoals gezegd van wisselende inhoud kan zijn. Wanneer alleen van de rechtbank sprake is, wordt de term „laatbank” gebruikt. De „laatgoederen” zijn alleen de goederen die cijns betalen en onder de rechtbank „ressorteren”, en met de goederen van de laathof zonder meer worden de landerijen aangeduid, die de heer zelf in gebruik had of door hem in tijdpacht waren gegeven. Vooral dit laatste onderscheid is in de literatuur onvoldoende onderkend, terwijl het in de

<sup>137</sup> Zo bijvoorbeeld Voet in AGN1, deel II, p. 450.



bronnen toch van fundamenteel belang is.<sup>138</sup> Zo wordt in de aanbreng van 1619, de belangrijkste bron voor dit onderzoek, het onderscheid stringent gehandhaafd. De heer van de laathof bracht zelf zijn pacht- en anderszins geëxploiteerde goederen aan, terwijl de laatgoederen door de cijnsplichtige laten werden aangebracht met de vermelding onder welke hof het goed in kwestie ressorteerde.

Alle goederen en laatgoederen van de verschillende laathoven in het territorium van Breust en Eijsden konden in 1619 worden gelokaliseerd, voor zover ze tenminste nog in dat jaar als zodanig bekend waren. De vraag dringt zich dan onmiddellijk op, hoe oud deze instellingen zijn en of ze een rol hebben gespeeld in de onstaansgeschiedenis van het gebied. In de algemene literatuur ligt de nadruk op de oudste wortels van deze hoven: er worden verbanden gelegd met Karolingisch en zelfs Merovingisch hofstelsel<sup>139</sup> en - vooral in de oudere Noordnederlandse rechtshistorische literatuur - met horigheid.<sup>140</sup> Zo gezien zijn het ideale objecten voor retrogressief onderzoek. Helaas zijn de meeste laathoven bij lange na niet zo oud. Vooral de archaïsch aandoende klank van de woorden „laat” en „laathof” gaf aanleiding tot deze veronderstelde hoge ouderdom, waarbij werd gedacht aan een band met de uit de vroege middeleeuwen bekende halfvrije „liten”. Dit laatste nu wordt tegenwoordig algemeen betwijfeld.<sup>141</sup> „Laat” was na 1300 synoniem met cijnsplichtige zonder enige persoonlijke onvrijheid<sup>142</sup> en een laatbank was niet meer dan een rechtbank voor cijnsgoederen, die zich voornamelijk met overdrachten en kwesties over grondrenten bezighield. We zullen in het tweede deel verder ingaan op de wortels van de verschillende laathoven in ons gebied en zien dat ze niet alleen sterk in ouderdom kunnen verschillen (de jongste dateren uit de tweede helft van de dertiende eeuw), maar ook dat een laathof op een bepaald moment elementen uit verschillende voorgaande periodes kan bevatten. We hebben hier immers te maken met een vermogenscomplex dat onderhevig kan zijn aan afsplitsingen, toevoegingen, delingen en verdere mutaties. Vooral bij adellijk bezit kunnen deze wijzigingen de oorspronkelijke structuur onherkenbaar veranderen, zodat het bij een momentopname in latere tijd niet meer mogelijk is de verschillende wortels nog te onderscheiden.

<sup>138</sup> Génicot, seigneurie, gebruikt voor deze twee soorten goederen respectievelijk de termen „tenure” en „reserve”, ook als hij de late middeleeuwen behandelt. Ik heb deze op zich duidelijke woorden niet overgenomen, omdat ze tegenwoordig geassocieerd worden met een specifiek soort vroeg-middeleeuwse domeinorganisatie, die slechts in uitzonderingsgevallen de voorloper is geweest van een laat-middeleeuwse laathof.

<sup>139</sup> Gillissen, Fronhofsverbände.

<sup>140</sup> Fockema Andreae, hoorigheid, p. 26-28.

<sup>141</sup> Van Winter, ministerialiteit, p. 2; Martens, domaine ducal, p. 363.

<sup>142</sup> Martens, domaine ducal, p. 354 e.v., speciaal p. 357-358.

Ook hebben ze lang niet alle een rol gespeeld bij de ontginningsgeschiedenis van dit gebied.

In de praktijk vertoonden in de nieuwe tijd de goederen die onder een van de vele leenhoven in de nabijheid ressorteerden, grote overeenkomsten met laatgoederen.<sup>143</sup> Het duidelijkste concrete verschil was, dat over een laatgoed een jaarlijkse cijns werd betaald en over een leengoed niet; voor het overige waren leengoed en laatgoed, leenman en laat praktisch gelijk. In het territorium van Breust en Eijsden zelf kwamen geen leenhoven voor. Leengoederen ressorteerden onder de hoven van naburige adel (Gronsveld, Mesch, Rijkholt) en onder de landsheerlijke leenhoven van Daelhem, Valkenburg, Limburg en Luik. De nauwe band tussen juridische en economische componenten, die bij de meeste laathoven aanwezig was, ontbrak hier geheel. Een leenhof was een zuiver juridische instantie: een rechtbank samengesteld uit de leenheer of zijn plaatsvervanger en een aantal leenmannen, voor wie alle overdrachten en procedures aangaande leengoederen plaatsvonden. Ook hier geldt dat, ongeacht de ouderdom van het leenstelsel op zich, in concrete gevallen leenbanden van verschillende datum kunnen zijn. Soms dateren ze pas uit de vijftiende eeuw, maar in andere gevallen stammen ze nog uit de ontginningsfase van het gebied, zoals bijvoorbeeld de leengoederen van de minuscule heerlijkheid Rijkholt.

Het meeste land was echter cijnsplichtig aan de heren van Breust of Eijsden. Deze twee heerlijkheden zijn ongetwijfeld de oudste instellingen in het gebied. Hun wortels reiken in ieder geval terug tot de post-Karolingische tijd en in de ontginningsgeschiedenis van hun territoria hebben ze een prominente rol gespeeld. De enige rechtstreekse aanwijzing hiervoor levert de in de inleiding genoemde acte van 1157, maar indirect weerspiegelt het mozaiek van de de cijnsverhoudingen in 1619 nog vrij duidelijk deze ontstaansgeschiedenis.

Beide heerlijkheden zijn ontstaan uit kleine Karolingische domeinen, die waarschijnlijk afhankelijk waren van een grote koningshof in 's-Gravenvoeren. De oudste gegevens voor Breust en Eijsden stammen uit de negende en tiende eeuw, vollediger beschrijvingen dateren echter pas uit het begin van de veertiende eeuw en geven dan vrijwel hetzelfde beeld als de aanbreng van 1619.<sup>144</sup> Ons uitgangspunt vormt deze laatmiddeleeuwse situatie. Omstreeks 1400 bezaten de heren van Breust en

<sup>143</sup> Zo bijvoorbeeld reeds Habets, wijsdommen, p. XV. Voor het Rijnland: Aubin, Landeshoheit, p. 116. Een lijst van leenhoven bij Janssen de Limpens, laathoven.

<sup>144</sup> Een bespreking van de bronnen voor Eijsden verderop op p. 273, voor Breust op p. 285.

Eijsden ieder de hoge en lage jurisdictie, een vrij grote oppervlakte land, dat in kleine kavels in tijdpacht was gegeven, een centrale hof, in beide gevallen Vroenhof genaamd, een grote hoeveelheid cijnzen van verschillende soort, een banmolen en, in het geval van Breust, de tiende over het gehele gebied. Slechts een klein deel van al deze elementen komt voort uit het Karolingische domein. Met name in het landbezit en in de cijnzen blijken nog tot 1300 fundamentele wijzigingen te zijn opgetreden. Toen was de evolutie echter vrijwel afgelopen: bezittingen en rechten van de heren van Eijsden bleven tot het einde van de zeventiende eeuw stabiel, die van de heren van Breust tot de Franse revolutie.

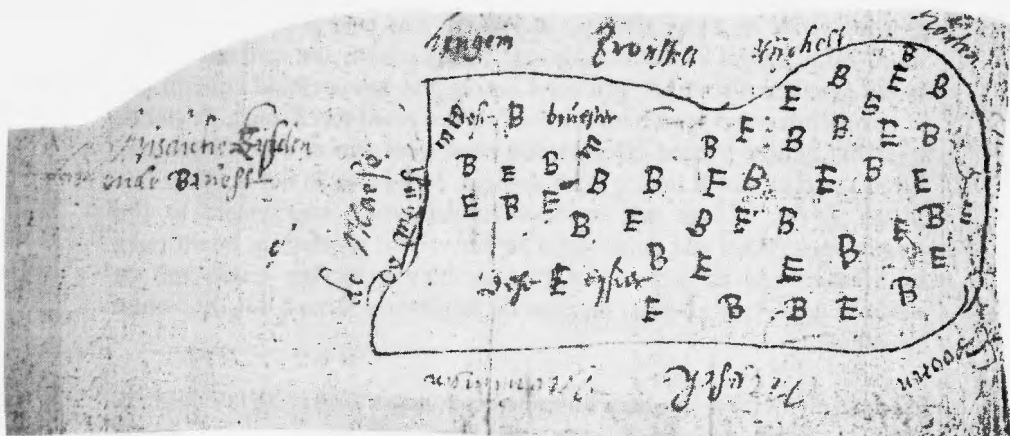
Al deze elementen van verschillende herkomst waren in de late middel-eeuwen samengegroeid tot een „systeem”, waarin ieder stuk grond binnen het territorium zijn plaats vond, zijn „ressort” had.<sup>145</sup> Hoewel op het eerste gezicht de grote hoeveelheid ressorten van 1619 een archaische indruk maakt, zijn de feitelijke verhoudingen betrekkelijk modern te noemen. De houders van leen-, laat- en andere goederen bezaten een vrijwel volledig beschikkingsrecht over hun grond, waarop alleen de van perceel tot perceel wisselende lage afdrachten en verheffingsgelden nog enige inbreuk maakten. De aanbrengrers van 1619 zijn de rechtstreekse voorgangers van de eigenaars van 1827; de percelen, die ze aanbrachten onder Breust, Eijsden of een van de hoven, zijn dezelfde, vaak nog omringd door dezelfde grensstenen („reynstenen”),<sup>146</sup> als die op de kadasterkaarten. De diversiteit van hoven en ressorten is in deze periode voor de alledaagse praktijk enigszins misleidend. In de zeventiende eeuw waren er nauwelijks verschillen in beschikkingsbevoegdheid tussen leen-, laat- of allodiale goederen; alleen de instantie waarvoor het goed moest worden overgedragen, wisselde op betrekkelijk willekeurige wijze van perceel tot perceel.<sup>147</sup> Bedrijfseenheden waren samengesteld uit goederen van wisselend ressort.<sup>148</sup> Hoewel een

<sup>145</sup> Deze situatie lijkt normaal voor de Zuidelijke Nederlanden; vgl. Uyttebroek, *institutions locales*, p. 109-111.

<sup>146</sup> Harmsen, *landmeetkunde*, p. 380-383.

<sup>147</sup> Janssen de Limpens, *Overmaas*, p. 482 (verklaring van het leenhof van Valkenburg uit 1570 over de costumen in het land van Valkenburg): „Item dat oyck alle leengoederen, soewel als alle chins- ende laetgoederen syn tusschen broeders ende susteren gelyck deylbar, gereserveert den oudtsten mansoire (...) die preeminentie van den stamhuys mitten graven ende dammen rontsomme”. Weliswaar mogen volgens Janssen de Limpens de bepalingen in deze late bron niet te ver in het verleden worden teruggeslept (ibidem, p. CLX), maar nergens in de rechtsbronnen van de Landen van Overmaas worden beperkende bepalingen voor laatgoederen vermeld. Vgl. bijvoorbeeld de costumen van de laathof van de Hoehstraten in Warsage, Janssen de Limpens, *Overmaas*, p. 338.

<sup>148</sup> Gelijksortige situaties in het Rijnland beschrijft Aubin, *Landeshoheit*, p. 118.



Dit is de oudst bekende kaart van de heerlijkheden Breust en Eijsden. Hij is afkomstig uit een dossier van een proces tussen Breust en Eijsden voor de raad van Brabant te Brussel en diende om de rechters daar een indruk te geven van de „dooreenmingeling” van beide jurisdicties. (AEL LvO 5103)

precieze juridische omschrijving van al deze rechten niet eenvoudig is en hun wortels sterk kunnen uiteenlopen,<sup>149</sup> kunnen we geografische categorie van „aanbrengers” van 1619 vergelijken met de categorie van grondeigenaars uit 1827. Deze eerste groep, in de bronnen rond de aanbreng meestal „proprietarissen” genoemd, zal ik in het volgende - om al te lange omschrijvingen te voorkomen - op informele wijze als bezitters aanduiden. Waar sprake is van pachters, leenheren, cijnsheffers e.d. zal dit expliciet worden vermeld.

#### 1.4) Kaarten en kadasters

Kaarten vormen de grondslag van dit onderzoek; de belangrijkste zijn de Tranchot-kaart uit 1805, het oorspronkelijke Nederlandse kadaster uit 1827/1840, het gereconstrueerde kadaster van 1619 en de op basis van de moderne hoogtekaart computer-getekende reliëfkaarten.

De oudste topografische kaarten die het gebied in enig detail weerge-

<sup>149</sup> Zie voor België op dit punt Billen, *méthodologie*, p. 452, en Génicot, *seigneurie*, p. 123-125; voor de Nederrijn Schönningh, *Gerichtsherrschaft*, p. 64. Hoewel natuurlijk sterk op Zuid-Duitsland gericht zijn ook de uiteenzettingen van Bader, *Dorf*, deel III, p. 1-51, meer algemeen zeer lezenswaardig.

ven, dateren uit de achttiende eeuw.<sup>150</sup> Ze zijn van weinig belang; in de achttiende eeuw hebben zo weinig veranderingen plaatsgevonden dat het veel nauwkeuriger negentiende-eeuwse materiaal als kartografische basis kon worden gebruikt. Hiervan moet in de eerste plaats de zogeheten Tranchot-kaart worden genoemd, een kartering van de Rijnlanden uit het begin van de negentiende eeuw door Franse, later Pruisische ingenieur-geografen, waarvan ook de in 1805/1806 opgemeten streek ten zuiden van Maastricht deel uitmaakt.<sup>151</sup> Voor historisch onderzoek is deze kaart nauwkeurig genoeg;<sup>152</sup> voor grafische computerverwerking bleek echter meer precisie vereist en moesten de gegevens worden overgebracht op de moderne Nederlandse topografische kaart 1:25.000. Aanvullende gegevens waren te vinden op de eveneens uitgegeven oudste topografische en militaire kaart van Nederland uit 1860<sup>153</sup> en op de manuscriptkaarten van de zuidelijke provincies van Nederland uit de jaren dertig van die eeuw, de voorloper van deze kaart.<sup>154</sup>

Van de moderne kaarten was in de eerste plaats van belang de gedetail-

<sup>150</sup> Nog maar nauwelijks ontsloten zijn de kaarten in Parijse verzamelingen; een oriëntatie in deze bestanden voor Belgisch-Limburg, inclusief de Voerstreek, biedt Houtman, kaarten. Een aantal is gepubliceerd door Lemoine-Isabeau, cartes; ze bestrijken ook de omgeving van Maastricht. De belangrijkste kaarten uit Nederlandse en Belgische archieven zijn door van Ermen c.s. uitgegeven. Geraadpleegd werden verder de „Carte des Pays-Bas autrichiens” 1:14.400 van Cassiny de Thury rond 1745 (Parijs/Vincennes, archives de l’armée, Cartes et Plans 4.6.B.36 nr. 11), en een twaalfdelige kaart 1:14.400 van de omgeving van de Maas tussen Luik en Maastricht uit dezelfde tijd (ibidem, 4.7.C.209). Vijftig bladzijden kaarten en prenten betreffende veldtochten in Limburg tussen 1632 en 1748, waaronder een zeer fraaie tekening van het fort Navagne, bevinden zich in Parijs, Bibliothèque Nationale, Cabinet des Estampes, nr. Vc 76. In ARA ’s-Gravenhage, kaarten 1776, en ARA Brussel, kaarten 386, bevinden zich ruwe schetskaarten van het territorium van Breust/Eijsden en omgeving uit de achttiende eeuw. Alleen het fort Navagne in het zuiden is verschillende keren vóór zijn verwoesting in 1674 afgebeeld, zie hoofdstuk 3.5, p. 166. Het Rijksarchief in Limburg bezit slechts een klein aantal kaarten uit de Franse tijd, opgemaakt in verband met plannen tot een gemeentelijke herindeling: RAL kaarten 124.d, 658 en 702.

<sup>151</sup> De kaarten zijn recent uitgegeven, verkleind tot 1:25.000; voor dit onderzoek is tevens gebruik gemaakt van een kopie 1:10.000 in ARA ’s-Gravenhage, archief der genie, situatiekaarten M2a, omdat in de uitgegeven versie een klein stukje langs de huidige zuidgrens van Zuid-Limburg ontbreekt (in ons gebied het zuiden van het Caestertveld met Navagne). Over dit kaartwerk: Schmidt, Tranchot. Bij de kartering van Breust en Eijsden is waarschijnlijk gebruik gemaakt van de even tevoren gereedgekomen kaarten van het kadaster van deze gemeenten, waarover verderop. Zie: Schmidt, Kartenaufnahme, p. 288.

<sup>152</sup> Schmidt, Tranchot, deel I, p. 175-176; deel II, p. 25-29 en 175-176, evalueert hun nauwkeurigheid.

<sup>153</sup> Van der Linden, TMK; Koeman, handleiding p. 83-93.

<sup>154</sup> ARA ’s-Gravenhage, manuscriptkaarten overgebracht van de Topografische Dienst. Vgl Koeman, kartografie, p. 87-88, en Koeman, handleiding, p. 83-93.

leerde hoogtekaart 1:10.000 uit 1967, aan te vullen voor de gebieden langs de Maas, die ten gevolge van ontgrindingen in de afgelopen decennia in grote waterplassen zijn veranderd, met de rivierkaarten van rijkswaterstaat sinds 1931. De hoogtegegevens op deze laatste kaart zijn echter minder betrouwbaar dan die van de moderne hoogtekaart. Voor België werden de gegevens van de topografische kaart 1:25.000 gebruikt.<sup>155</sup> Dat het reliëf in Zuid-Limburg belangrijk is hoeft geen betoog; telkens weer wees veldonderzoek uit hoezeer zulke zaken als perceelsvormen, veldindelingen en de ligging van hoven, dorpen en goederencomplexen erdoor waren bepaald. Telkens bleek ook, hoe moeilijk het is zulke voor het oog vanzelfsprekende verbanden op inzichtelijke wijze achter de schrijftafel weer te geven. (Lucht)foto's, voor zover al beschikbaar, zijn voor grotere gebieden ontoereikend, omdat op een areaal van een paar vierkante kilometers hoogteverschillen van slechts enkele tientallen meters niet meer te onderscheiden zijn. Hoogtelijnkaarten zijn voor deze streek zo complex dat slechts deskundigen zich een beeld van het feitelijke aanzien van het landschap kunnen vormen, zeker bij gebieden van grotere omvang. Bovendien moet men in staat zijn de talloze slingerende lijntjes van de hoogtekaart te combineren met het minstens zo complexe kadastrale materiaal. Zodoende bevat dit boek een groot aantal drie-dimensionale tekeningen, die op basis van de gegevens van de hoogtekaart door de computer konden worden vervaardigd, en die de structuur van het landschap en de ligging van wegen, perceelscomplexen e.d. hierin in één oogopslag duidelijk maken.<sup>156</sup> Hiertoe werden hoogtelijnen en hoogtepunten voor de verre omgeving van het onderzoeksgebied gedigitaliseerd; de werkwijze lijkt een beetje op het overtekenen van de hoogtekaart. Hieruit resulteerde een bestand, dat van een kleine 100.000 punten de x- en y-coördinaten en de

<sup>155</sup> Men houde er rekening mee dat de basis voor de hoogtemeting in België 2,32 meter lager ligt dan in Nederland.

<sup>156</sup> Alle programma's, zowel de rekenkundige als de grafische werden door de auteur geschreven in SIMULA 67 en FORTRAN 77, met vier elementaire routines uit de CALCOMP-bibliotheek ter besturing van de plotter (PLOTS, PLOT, NEWPEN en SYMBOL), en hun equivalenten voor de verschillende beschikbare grafische terminals. Op dit moment is geen standaard-programmatuur beschikbaar, die voor deze toepassing geschikt is. Met name op het punt van 3D-graphics zijn de beperkingen nog onacceptabel groot; afgezien van een veel te groot beslag op geheugenruimte en rekentijd is het met name niet mogelijk om gegevens als dorps- en perceelsgrenzen in het reliëf aan te brengen.

hoogte bevatte.<sup>157</sup> Met name in het Maasdal bleek de hoeveelheid beschikbare hoogtegegevens te klein en hun foutenmarge te groot. Voor de precieze omgrenzing bijvoorbeeld van de terrassen waarop de dorpen liggen, zouden bijkomende metingen moeten worden verricht. Op de schaal van de hier weergegeven kaarten waren de resultaten echter nog wel acceptabel.

Uitgaande van ruwe hoogtegegevens kan dit soort kaarten nog niet worden getekend. Hun basis vormt namelijk een regelmatig raster van vierkantjes, die naargelang de hoogte van de hoekpunten worden vervormd en op die wijze de indruk van diepte geven. Zodoende moet ook van deze hoekpunten de hoogte bekend zijn, die berekend kan worden op basis van de onregelmatig verdeelde meetpunten. Er moet op gewezen worden dat hiervoor verschillende methodes bestaan, alle met hun eigen voor- en nadelen. Praktisch gezien vormde in ons geval bovendien de omvang van het gegevensbestand een probleem. Ik heb volstaan met een eenvoudig gewogen lineair gemiddelde, dat bij te weinig gegevens tot enigszins hoekige resultaten kan leiden, maar waarvan de resultaten in ieder geval betrouwbaar zijn.<sup>158</sup>

Verreweg het meeste werk leverden de verder in te tekenen gegevens op. Het probleem hierbij is dat deze gegevens niet meer in een plat vlak maar op een golvend oppervlak moeten worden geprojecteerd, zodat bijvoorbeeld rechte lijnen op onvoorspelbare wijze vervormd raken. Natuurlijk kunnen in dergelijk complexe kaarten niet al te veel bijkomende gegevens worden afgebeeld. De reliëfkaarten dienen dan ook vooral als oriëntatie voor de eigenlijke bron van dit onderzoek: het kadastrale materiaal.

Dit kadastrale materiaal bestaat uit een Frans kadaster uit 1804, het oorspronkelijke Nederlandse kadaster, begonnen in 1827 en beëindigd in 1840, en een op basis van perceelsbeschrijvingen gereconstrueerd kadaster voor het jaar 1619. Het Franse kadaster is van deze het minst

<sup>157</sup> Digitalisatie langs fotografische weg lijkt nog een verre toekomstdroom te zijn, zeker bij zulke complexe kaarten als hoogtekarten; de moeizame werkwijze met de hand, vergelijkbaar met het overtekenen van de kaart, zal voorlopig nog wel de grootste flessehals blijven. Het invoerapparaat is slechts korte tijd op het Nijmeegse rekencentrum beschikbaar geweest; het werd verwijderd bij het invoeren en controleren van de laatste hoogtegegevens. Zodoende is de overzichtskaart op p. 35 niet geheel af en zijn de grenzen hier in het noorden onnauwkeurig.

<sup>158</sup> De hoogte van een rasterpunt is het gewogen lineaire gemiddelde van het dichtstbijzijnde datapunt in ieder van de vier windrichtingen. Een technische bespreking van deze werkwijze bij Ripley, *spatial statistics*, p. 28-77, de hier gebruikte methode op p. 36-37. Een eenvoudige inleiding in de verschillende methodes van interpolatie in drie dimensies is te vinden in de documentatie van het programma-pakket SURFACE-2.

belangrijk.<sup>159</sup> Vanwege de ingewikkelde situatie ter plaatse werd geen onderscheid gemaakt tussen de gemeenten Eijsden, Breust en Oost. Zoals gebruikelijk in deze oudste fase van systematische kadastrale opmetingen zijn op de kaart (schaal 1:5.000) geen afzonderlijke percelen ingetekend. Weergegeven werden slechts blokken met eenzelfde begroeiing, die alle van een nummer zijn voorzien („cadastre par masses de culture”). In de bijbehorende registers staan de individuele percelen wel apart aangegeven. Ze zijn dubbel genummerd: in de eerste plaats met het nummer van het blok op de kaart, maar tevens met een eigen volgnummer. Zodoende kan met behulp van dit kadaster wel ieder perceel worden geïdentificeerd, maar slechts globaal worden gelokaliseerd en kan over verkaveling weinig worden gezegd. Wel leent het zich voor oppervlakte-berekeningen en totaal-overzichten. Naast de gemeenten oppervlakte van de percelen wordt bovendien de door de eigenaars in bunders opgegeven oppervlakte vermeld, die vaak wat kleiner is. Mogelijk heeft het in de bedoeling gelegen om later ook parcellaire kaarten te vervaardigen, maar in Eijsden is men nooit verder gekomen dan deze „hoopsgewijze” kaart. Op basis van de registers zijn wel alle overdrachten tot 1840 bijgehouden.

De afzonderlijke percelen vinden we pas in het Nederlandse kadaster.<sup>160</sup> De metingen werden in 1827 afgesloten, maar alleen de oorspronkelijke minuutplannen en de bijbehorende aanwijzende tafels, waarin de percelen op volgnummer zijn geordend, stammen uit dat jaar. Vóór de definitieve invoering van het kadaster in Nederland in 1832 brak namelijk de Belgische opstand uit, zodat in Limburg pas in 1840 de werkzaamheden konden worden beëindigd. Besloten werd om niet meer uit te gaan van de situatie van 1827, maar de bestaande kaarten en registers aan te passen aan de toestand van 1840. Dit betekende dat in de aanwijzende tafels de namen van nieuwe eigenaars werden bijgeschreven naast de doorgestreepte namen van hun voorgangers en dat perceelsgrenzen, die door splitsing of samenvoeging waren gewijzigd, op de oorspronkelijke kaarten werden bijgetekend of weggeradeerd. In de meer dan tien jaar oude aanwijzende tafels werden deze percelen doorgestreept en werden

<sup>159</sup> GAE, archief der mairie. Over dit oudste Franse kadaster: Schmidt, Tranchot, deel I, p. 184-8; Hannes, Frans kadaster; Ruwet, Luxembourg, p. 82-93. Algemene voorschriften betreffende de opmaak in RAL Frans Archief 4209. Verschillende kaarten van Limburgse gemeenten in RAL en in Parijs, Archives Nationales, Cartes et Plans, nr 5605-5612. De opmetingen in Eijsden vonden plaats tussen 25 sept. en 24 nov. 1804 (RAL Frans Archief 4215 en 4217).

<sup>160</sup> Koeman, kartografie, p. 225-234. Speciaal over Limburg Teeling, kadastrering, deel 1, p. 204-229, deel 2, p. 260-296, en Muller, kadaster. Registers in GAE en Gemeente-archief Margraten; kaarten en duplicaat-registers in Roermond, dienst van het kadaster, en in AEL Cartes 536 (voor het in 1835 aan België afgestane zuidelijk deel van het Caestertveld).



de nieuwe percelen bij doorlopende nummering achteraan bijgevoegd. Op basis van deze verbeterde aanwijzende tafels werden tenlotte de perceelsgewijze leggers vervaardigd, waarin de percelen per eigenaar staan geordend.<sup>161</sup>

Ten gevolge van al deze wijzigingen zijn de oorspronkelijke kaarten en registers moeilijk te gebruiken. Vooral het terugvinden van een perceel vergt vaak enige tijd, omdat de nummering op de kaarten niet meer doorloopt. Bovendien waren de belangrijkste complexen grootgrondbezit in ons gebied, die ten dele hun oorsprong in de late middeleeuwen hadden, tussen 1827 en 1840 ingrijpend gewijzigd. Er was daarom niet te ontkomen aan een reconstructie van de situatie van 1827. Hiertoe werden de originele gegevens uit de aanwijzende tafel, die onder de doorhalingen nog goed leesbaar waren, in de computer ingevoerd, waarna met een eenvoudige sortering ook de perceelsgewijze legger van 1827 kon worden gereconstrueerd. Op de foto's van de minuutplannen kon daarna vrijwel overal het oorspronkelijke lijnenpatroon worden hersteld. Als bijkomend voordeel konden met behulp van een aantal rekenprogramma's snel en precies oppervlakteberekeningen voor ieder gewenst gebied worden doorgevoerd, een onmisbaar hulpmiddel bij dit soort werk.

Bijkomende gegevens leverden de kadastrale waarderingen van ieder perceel. Een jaar na de opmeting van het kadaster in 1827 zijn namelijk voor iedere gemeente afzonderlijk schattingstabellen opgesteld, waarin de criteria voor het vaststellen van de belastbare waarde van de grond werden vastgelegd. Het zijn belangrijke bronnen voor historisch onderzoek, in de eerste plaats natuurlijk omdat ze vrij wat lokale gegevens bevatten, maar ook omdat de wijze waarop in het begin van de negentiende eeuw de grond werd gewaardeerd, niet in alle opzichten parallel loopt aan de huidige bodemkundige evaluatie.<sup>162</sup> Akkerland werd in vier categorieën onderverdeeld, waarbij de vruchtbaarste grond de waarde 1 kreeg. Bezien we de evaluaties voor Eijsden en St. Geertruid, dan blijkt dat de waardering van akkerland van vier factoren afhing: de hellingsgraad, het voorkomen van stenen in de bovengrond en hiermee samenhangend de dikte van deze bovenlaag, het meer of minder zandige karakter van de grond (hoe zandiger hoe slechter), en de afstand tot het dorp. Hoewel al deze factoren ook tegenwoordig nog een rol spelen, met name de hellingsgraad, zijn de onderscheidingen van het kadaster

<sup>161</sup> Stukken hierover in RAL Provinciaal Archief 6709-6710.

<sup>162</sup> Reeds Vlam, kadastrale archieven, wees op het belang van dit materiaal, dat echter als regel slecht bewaard is gebleven. Voor Limburg zijn de restanten pas zeer recent overgebracht van de dienst registratie en successie naar het Rijksarchief in Limburg, dat ze in Schaarsbergen heeft gedeponneerd. Zie voor gelijksoortig materiaal in België Hannes, Frans kadaster, p. 199 e.v.

fijner dan van de huidige bodemkaart. Vooral de verschillen tussen grond van eerste en tweede kwaliteit van 1828 vindt men op de huidige bodemkaart niet meer terug.<sup>163</sup> Extreme verschillen zijn natuurlijk wel voelbaar: wat in 1828 slechte grond was, langs de droogdalen en bij de heide, is dat nu nog steeds, en het reliëf was toen en is nu waarschijnlijk nog steeds de voornaamste waardebepalende factor. We zullen bij de bespreking van de velden steeds gebruik maken van de classificaties van 1828 om althans een globaal idee te krijgen waar de beste grond in de opinie van die tijd lag. Voor een precieze bodemkundige evaluatie van de waarderingen in dit lössgebied is verdergaand onderzoek vereist.

### *1.5) De aanbreng van 1619*

Op basis van het kadaster van 1827 was een reconstructie mogelijk van de toestand van 1619. De bron vormde de een aantal rapporten met beëdigde verklaringen van eenieders bezit aan onroerend goed, de „aanbreng”. Niet-kartografische overzichten van grondbezit vinden we sinds de late middeleeuwen vrijwel overal in de Zuidelijke Nederlanden.<sup>164</sup> De Eijdsense registers vormen slechts in één opzicht een uitzondering op dit soort bronnen: leen- en laatgoederen werden hier expliciet geregistreerd. Zodoende hoeven deze gegevens, die elders alleen van belang waren voor de afzonderlijke leen- of cijnsheren, hier niet uit verschillende onvolledige en niet op elkaar aansluitende administraties te worden gecombineerd, maar zijn ze voor het hele gebied op één tijdstip vastgelegd. Zulke rapportages werden verschillende keren door de heren van Breust en Eijdsden, soms apart, soms gezamenlijk, georganiseerd. De oudste registers dateren uit 1560, de jongste uit 1775.<sup>165</sup> Verreweg de beste gegevens biedt de aanbreng van 1619, georganiseerd na een minnelijke schikking in een proces tussen Eijdsden en Breust.

<sup>163</sup> Hannes, Frans kadaster, p. 200, wijst op de mogelijkheid dat verschillen in grondgebruik vroeger groter waren; rijkere boeren waren bijvoorbeeld tot meer bemesting in staat. Bouten, löss, p. 197, constateerde sterke verschillen in erosiegevoeligheid tussen aangrenzende en op het eerste gezicht gelijksoortige percelen. Deze verschillen worden niet weerspiegeld door de moderne bodemkaarten of de waarderingen, zoals die ten behoeve van de ruilverkaveling in 1983 zijn opgemaakt. Beide geven een veel uniformer beeld dan de oorspronkelijke kadastrale evaluaties.

<sup>164</sup> Een overzicht voor Limburg geeft Harmsen, landmeetkunde, p. 425-459.

<sup>165</sup> AEL STM 530 (Breust 1560); RAL LvO 5406 (Eijdsden 1560); RAL Breust ongeinventariseerd = AEL STM 527 (Breust 1619); RAL LvO 5388-5393 (Eijdsden 1619); RAL Breust ongeinventariseerd = AEL STM 528 (Breust 1703); RAL Breust ongeinventariseerd (Breust 1732); RAL LvO 5066, 5400-5403 (Eijdsden 1732); RAL LvO 5067-5068 (Eijdsden 1756); RAL Breust ongeinventariseerd (Breust 1756); RAL LvO 5407 en 5641 (Eijdsden 1775).

Respectievelijk op 9 juli en 14 augustus 1618 vaardigden de heren van Breust en Eijsden ordonnanties uit, waarin beide schepenbanken de opdracht kregen een register samen te stellen van alle onroerend goed binnen de grenzen van de gecombineerde jurisdicties op basis van beëdigde specificaties door de bezitters.<sup>166</sup> De aankondiging vond plaats in de kerken van Breust, Eijsden en de naburige plaatsen. Op straffe van hoge boetes werd iedereen verplicht zijn Breuster, Eijsder, laat- en leengoederen voor beide schepenbanken te specificeren („aan te brengen”). Alleen bij gegronde redenen konden pachters of familieleden de plaats van de eigenlijke „proprietaris” innemen.

De schepenen begonnen hun werkzaamheden op 21 februari 1619 en hielden elke dag zitting tot 12 maart. Van enige coördinatie was geen sprake: beide schepenbanken hielden apart zitting en maakten hun eigen registers op. Zo zijn bijvoorbeeld vrijwel steeds de data, waarop de verklaringen van dezelfde persoon in Breust en Eijsden staan genoteerd, verschillend. Te Breust werden alleen Breuster en laatgoederen opgenomen, de schepenen van Eijsden daarentegen eisten van iedereen een volledige specificatie van al zijn grond in het hele territorium. Dit leidde al gauw tot moeilijkheden, toen verschillende inwoners van Breust op bevel van hun heren weigerden om hun Breuster goederen ook te Eijsden aan te brengen. Na enig gekibbel werd overeengekomen, dat in Eijsden alle grond zou worden geregistreerd en dat beide schepenbanken een afgevaardigde van de andere bij de optekeningen zouden toelaten.<sup>167</sup> De oorspronkelijke weigeraars werden alsnog verplicht hun Breuster goederen te Eijsden aan te brengen.<sup>168</sup> Dit betekent dat we voor Breuster grond en voor de leen- en laatgoederen twee beschrijvingen bezitten, die slechts zelden woordelijk identiek zijn, maar dat Eijsder land alleen in de Eijsder registers voorkomt.

De afzonderlijke specificaties werden door de griffiers op losse stukken papier geschreven,<sup>169</sup> die na afloop in de definitieve registers werden gekopieerd. Het Breuster register is min of meer geordend op woonplaats van de aanbrengrers, dat van Eijsden is slechts onderverdeeld in Vrijheid (d.i. het eigenlijke dorp Eijsden), Dal en Berg. Van het originele Breuster register is een klein deel verloren gegaan,<sup>170</sup> maar dit kon worden aangevuld uit een vrijwel ongebruikte kopie van enkele jaren later.<sup>171</sup> De originele Eijsder registers zijn, zij het in slechte staat, geheel

<sup>166</sup> AEL STM 588 (Breust); RAL LvO 5387 (Eijsden).

<sup>167</sup> Stukken hierover in AEL STM 588.

<sup>168</sup> RAL LvO 5168 (processtukken in criminele zaken), dd 1619: proces tegen Peeter Derix van Caestert wegens niet aangebrachte grond.

<sup>169</sup> Een aantal van deze originele papieren in RAL LvO 5388.

<sup>170</sup> RAL Breust ongeinventariseerd.

<sup>171</sup> AEL STM 527.

bewaard gebleven.<sup>172</sup>

De daarop volgende „calculatien” namen vijf jaar in beslag.<sup>173</sup> Ze resulteerden in een naamlijst, waarin iedere naam vergezeld ging van de min of meer nauwkeurig berekende totale oppervlakte van al zijn te Breust en Eijsden aangebrachte grond, zonder onderscheid naar juridische status, gebruik of kwaliteit.<sup>174</sup> Aan de hand hiervan werd een totale oppervlakte berekend van 2568 bunder.<sup>175</sup> De oorspronkelijke aanleiding tot het organiseren van de aanbrengh, het in Eijsden gangbare vermoeden dat van de totale oppervlakte minder dan het traditionele derde deel onder Eijsden ressorteerde, werd bij nadere berekening bevestigd. Na lang touwtrekken werd in 1624 overeengekomen om dit tekort uit Breuster goederen aan te vullen. Omdat van de oorspronkelijke indeling van de velden niets bekend was, ging men geheel willekeurig te werk. Uit het Breuster register werden van zoveel mogelijk verschillende personen 200 bunder aan percelen gekopieerd en deze werden vervolgens gevoegd bij de aanbrenghregisters van Eijsden. Enige territoriale ordening is in de overwijzing niet te ontdekken.<sup>176</sup> In principe bezaten beide schepenbanken nu een volledige, zij het wanordelijke beschrijving van alle grond, waarover zij cijns en schatting hadden te heffen, en voor deze doeleinden zijn de registers dan ook de eerste decennia na 1624 regelmatig gebruikt.<sup>177</sup>

Het is bekend hoe moeilijk bronnen van het hierboven beschreven soort te interpreteren zijn.<sup>178</sup> Het grootste manco vormt hun onvolledigheid: vaak ontbreekt het grootgrondbezit van adel en geestelijkheid en in

<sup>172</sup> RAL LvO 5388-5392. Door het RAL zijn alle registers van 1619 en 1732 gefotokopieerd en gedurende het onderzoek ter beschikking gesteld, waarvoor op deze plaats mijn bijzondere dank.

<sup>173</sup> Kladpapieren in AEL STM 587, in RAL de Geloos ongeïventariseerd, en in RAL LvO 5395 en 5396.

<sup>174</sup> RAL LvO 5393. Aparte index van Eijsder goederen in RAL LvO 5398; idem van Breust in RAL de Geloos ongeïventariseerd.

<sup>175</sup> Zie het akkoord van 1624 in RAL LvO 5102; het magische getal 2568 zou tot in de achttiende eeuw worden aangehouden bij de omslag van belastingen. Vgl. RAL LvO 5399 (1717).

<sup>176</sup> RAL LvO 5102: tussentijds akkoord betreffende verdeling en hiertoe benodigde visitaties (1622). RAL LvO 5394: Register van overgewezen goederen. De overwijzing moet een pijnlijke aangelegenheid voor de betrokkenen zijn geweest, want nog in de aanbrengh van Breust uit 1732 (RAL Breust ongeïventariseerd, f. 194v-195r) werd „over dese t'onrecht oversetting ten hoogsten gedoleert”. In AEL STM oorkonde 17 juli 1422 (niet in Schoonbroodt), bevindt zich een lijstje van personen omstreeks 1650, die weigerden te Eijsden belasting te betalen over hun overgewezen goederen.

<sup>177</sup> Zo bijvoorbeeld bij de opmaak van de cijnsregisters van Eijsden in RAL de Geloos 1189 en RAL LvO 5069-5071; eveneens bij de cijnsregisters van Breust in AEL STM 531 en RAL Breust ongeïventariseerd.

<sup>178</sup> Voor het land van Herve in deze geest Servais, Limbourg, p. 309.

registers die, zoals de onze, per eigenaar zijn geordend, is het onmogelijk om vast te stellen of in een bepaald veld inderdaad ieder perceel is opgenomen. Zelfs de opstellers van de registers, de schepenen van Breust en Eijsden, hadden hun twijfels over de volledigheid van hun werk.<sup>179</sup> De verdenking echter dat honderden bunders zouden ontbreken, hoe begrijpelijk ook voor wie de aanbregregisters in al hun wanordelijkheid onder ogen heeft gehad, is niet gegrond. Uit de berekeningen van dit onderzoek bleek dat afgezien van een viertal grootgrondbezitters, waarvoor andere bronnen ter beschikking stonden, alle grond in het territorium was aangebracht. Ook de totale som van 2568 bunder benadert de werkelijke oppervlakte van 1619.

Hoewel met statistische methoden al een globaal inzicht in de structuur van de verkaveling is te verkrijgen,<sup>180</sup> verdient waar mogelijk een kartografische reconstructie de voorkeur. Lang niet alle in aanmerking komende bronnen bevatten hiervoor voldoende detail en ook als de perceelsbeschrijvingen uitgebreid genoeg zijn blijft de benodigde hoeveelheid werk groot. Zodoende zijn dergelijke reconstructies schaars.<sup>181</sup> In principe is de methode eenvoudig: men neemt de oudste kadasterkaarten uit het begin van de negentiende eeuw als ondergrond en probeert daarop de niet-kartografische gegevens uit vroeger tijd in te tekenen. In feite gebeurt er weinig meer dan het aan elkaar leggen van een ingewikkelde legpuzzel aan de hand van gegevens over aangrenzende percelen. Relatief eenvoudig is deze methode als de perceelsbeschrijvingen zelf reeds geografisch geordend zijn. Vaker echter, zoals ook in ons geval, staan de verspreide bezittingen van een persoon bij elkaar, zodat eerst op basis van veldnamen alle percelen binnen een zo klein mogelijk gebied moeten worden geïsoleerd.

De perceelsbeschrijvingen van de aanbreng van 1619 bevatten: de oppervlakte, een of meer globale veldaanduidingen, het ressort, en de namen van de bezitters van naburige percelen. Vrijwel altijd zijn dit de beide burens aan de lange zijden van het (meestal rechthoekige) perceel, de zogenaamde reynngenoten (vgl. het Duitse woord *Anrainer*), soms ook die aan een of twee korte zijden, de „voorhoofden”. Elders in de registers komen deze burens natuurlijk ook zelf als aanbrengers voor,

<sup>179</sup> RAL De Geloos 625 (1638): „Niettegenstaende dat bij eene generaele metinge te doen, ist noode, sal bevonden worden datter sijn over de vier duysent bunderen ende also bijnaer eens soo veele als de voors. pretense generaele rapporte”.

<sup>180</sup> Zie bijvoorbeeld Krenzlin, *Flurkarte*, p. 377-388.

<sup>181</sup> Bruikbaar materiaal is in de eerste plaats in steden te verwachten. Zie bijvoorbeeld Ryckaert, *stedelijk kadaster*; Asaert, *Antwerpen*. Helaas is de mobiliteit van grond in steden als regel zo groot, dat een retrogressieve interpretatie hier vaak weinig perspectief biedt. Methodologisch belangrijk voorbeelden voor het platteland zijn Schmook, *Drongen*, in het bijzonder p. 48-51, en Verhaeghe, *archeologie*, p. 295-296, het laatste echter op basis van alsnog ongepubliceerd materiaal.

maar hun identificatie stoot in meer dan de helft van de gevallen op problemen. De voornaamste moeilijkheid leveren de vele bijnamen. Vooral vrouwen kunnen onder verschillende namen - tot vijf toe - bekend staan. Verder zijn uitheemse aanbrengers niet altijd op de hoogte van de actuele bezitsverhoudingen bij hun burens. Zij geven dan ook vaker niet de huidige maar een vroegere bezitter van een belendend perceel op, die natuurlijk zelf niet meer in de aanbreng voorkomt. Bij geestelijk grootgrondbezit wordt soms de naam van de naburige pachter opgegeven, die het betreffende stuk land evenmin heeft aangebracht. Ook is het vaak moeilijk om op basis van veldnamen alle percelen binnen een klein deelgebied te isoleren. In tegenstelling tot de veldnamen op topografische en kadastrale kaarten, die altijd betrekking hebben op precies omschreven gebieden, zijn de toponiemen in de aanbrengregisters in het algemeen slechts globale aanduidingen voor een bepaalde omgeving, die elkaar bijna steeds in meerdere of mindere mate overlappen.<sup>182</sup> Tenslotte zijn er nog de echte fouten en omissies, zoals schrijffouten, niet aangebracht land en dubbel aangebracht land (dit laatste bijvoorbeeld bij nog lopende processen of onverdeeld bezit). Gelukkig is dit soort vergissingen als regel al door de schepenen zelf opgemerkt en verbeterd.<sup>183</sup> Met voldoende voorkennis van de toponymie van de streek en van persoons- en familienamen uit het begin van de zeventiende eeuw is het op basis van de gegevens uit de aanbreng als regel mogelijk om lange rijen belendende percelen aan elkaar te leggen. Wanneer één van die percelen precies lokaliseerbaar is, bijvoorbeeld aan een kruispunt van wegen, kan de hele rij zonder moeite worden thuisgebracht op de kadastrakaarten van 1827.

Meestal blijken er dan weinig veranderingen in het verkavelingspatroon te zijn opgetreden. Van percelen die tussen 1619 en 1827 zijn verdeeld, zoals met name het geestelijk grootgrondbezit, zijn de buitengrenzen in 1827 bijvoorbeeld zonder uitzondering nog intact. Problemen ontstaan pas als bij concentratie van grondbezit perceelsgrenzen verdwenen zijn, zoals rond Eijsden, Oost en Bruisterbosch. Waar de beschrijvingen uitgebreid genoeg zijn, is het weliswaar mogelijk om de verkaveling globaal te reconstrueren,<sup>184</sup> maar conclusies over bijvoorbeeld het doorlopen van perceelsgrenzen mogen uit dit kaartbeeld niet worden getrok-

<sup>182</sup> Zo ook bijvoorbeeld Kakebeeke, Schadewijk, p. 200. De opmerking van Krenzlin/Reusch, p. 8, betreffende de willekeurigheid waarmee de landmeters van het kadaster bij de naamgeving te werk zijn gegaan, geldt ook voor ons gebied; vooral de manier waarop ze de namen van wegen als veldaanduidingen gebruiken, wijkt aanzienlijk af van het woordgebruik in de bronnen uit de zeventiende en achttiende eeuw.

<sup>183</sup> RAL LvO 5395 en 5396: „Memorie der fouten bevonden in de calculatien der aangebrachte goederen”, ca 1620.

<sup>184</sup> Schmook, Drongen, p. 48 e.v. met een evaluatie van de nauwkeurigheid van deze methode.

ken. Ook niet aangebrachte percelen kunnen worden aangevuld door als het ware van twee kanten uit naar het ontbrekende perceel toe te werken. Vanzelfsprekend is dit laatste alleen mogelijk, als de niet aangebrachte grond slechts een fractie (minder dan één procent) van de wel aangebrachte bedraagt. In dit geval is natuurlijk het ressort van de ontbrekende grond niet bekend. Soms is dit indirect te achterhalen, bijvoorbeeld bij personen die alleen te Breust hun bezit hebben aangebracht, maar in een klein aantal gevallen moest het betreffende gebied nog eens in kaart worden gebracht met behulp van de aanbreng van Breust en Eijsden uit 1732.

De precieze vorm en ligging van de huizen in de dorpen is evenmin te bepalen, omdat alleen de grenzen van de huiserven als geheel kunnen worden vastgesteld. In de kaarten van 1619 zijn huizen bijgevolg schematisch als vierkante blokjes in het midden van de straatzijde van het perceel ingetekend; die van 1827 bevatten natuurlijk wel de precieze vorm en ligging. Vier grootgrondbezitters ontbreken geheel in de aanbreng: de heren van Breust, de (latere) heren van Eijsden en Oost en de bisschop van Luik als bezitter van de voormalige Cisterciënzer-hof Zezenhoven. In deze gevallen zijn niet-kartografische landmetingen uit dezelfde periode bewaard gebleven, die vanwege de geringe mobiliteit van deze complexen vrijwel ongewijzigd bij de aanbreng konden worden gevoegd.<sup>185</sup> Hiermee bleek het territorium van Breust en Eijsden, op enige tientallen percelen na, volledig beschreven te zijn. Alleen in het uiterste zuidwesten ontbrak ieder gegeven over de hof Navagne, een aaneengesloten complex dat door de bouw van een fort in 1632 dermate werd gewijzigd dat gegevens uit later tijd niet bruikbaar waren.<sup>186</sup>

Uit de periode tussen 1619 en 1827 stonden nog twee belangrijke hulpmiddelen ter beschikking: schetsmatige kaartjes van afzonderlijke percelen uit de achttiende eeuw en continuïteit van adellijk en geestelijk grootgrondbezit tot na de Franse tijd. De belangrijkste kartografische bron buiten het kadaster van 1827 is ongetwijfeld de atlas uit 1775 van de goederen van de hof „Zezenhoven”, het grootste goederencomplex in dit gebied.<sup>187</sup> Deze bevat weliswaar alleen de omtrekken van de afzonderlijke percelen zonder enige geografische samenhang, maar deze lijnen waren zonder moeite terug te vinden op de kadasterkaarten van

<sup>185</sup> AEL STM 587 (St. Martinus 1617); RAL LvO 5111 (hof van Eijsden 1583); Moelingen dhr Walpot (Zezenhoven 1570-1582) = 17e eeuwse kopie in RAL Breust voorl. nr. blauw 84; RAL LvO 9914, aan te vullen met RAL de Geloës 203, 223 en 232 (hof van Oost 1648).

<sup>186</sup> Zie hoofdstuk 3.5, Caestert, p. 166.

<sup>187</sup> AEL Cartes 337.

1827.<sup>188</sup> Zij leverden een belangrijk vertrekpunt voor de reconstructie van de situatie in 1619, die voorzover het de goederen van Zezenhoven betrof, slechts miniem verschilde van het einde van de achttiende eeuw, maar aanzienlijk van die aan het begin van de negentiende. Van de hof van St. Martinus te Breust, de hof van Hocht te St. Geertruid en de leengoederen van de graaf van Gronsveld in het territorium van Breust/Eijsden zijn eveneens kaartjes, zij het van veel minder kwaliteit, overgeleverd, die alle van grote betekenis waren bij de reconstructie van het kadaster van 1619.<sup>189</sup> Het kan niet genoeg benadrukt worden hoe belangrijk het is zulke losstaande en schijnbaar onbetekenende kaartjes over te brengen op overzichtskaarten als die van het kadaster, te meer omdat dat vrijwel steeds een eenvoudige aangelegenheid is.

Tot slot hebben een paar complexen min of meer ongeschonden de Franse tijd doorstaan: het bezit van de Maastrichtse armentafels en van de hof van Libeek. De eerste groep is ook meer algemeen voor retrogressief onderzoek van belang, omdat grondbezit van instellingen voor armenzorg niet alleen als regel ver in het verleden teruggaat, maar bovendien in de Franse tijd onverdeeld is gebleven en daarmee rechtstreeks in het negentiende-eeuwse kadaster is terug te vinden.<sup>190</sup> Zoals bekend is het overige geestelijk grootgrondbezit in de Franse tijd verkocht. Toch zijn de verhoudingen slechts zelden onherstelbaar verstoord: in ons gebied bleek het voor een groot deel in handen te zijn gekomen van een kleine groep stedelijke beleggers, die allen zonder veel moeite konden worden geïdentificeerd<sup>191</sup> Omdat deze gegevens niet zonder meer naar het jaar 1619 mogen worden geprojecteerd, waren ze vooral van nut als controle op de reconstructies.

Met al deze hulpmiddelen was een kartografische reconstructie mogelijk van ongeveer negentig procent van de totale oppervlakte. Volledige reconstructie mislukte in velden met Eijsder grond: de Eijsder aanbrenregistereers bevatten zo weinig detail, dat de percelen soms op meer dan één wijze zijn te combineren. Zo ontbreekt vaak de richting van de belending (grenzend ten noorden aan...) en worden slechts bij uitzonde-

<sup>188</sup> Een gelijksoortige atlas voor de Naamse hof Thiribu van het klooster Val-Saint-Lambert, de oorspronkelijke bezitter van Zezenhoven, is gepubliceerd door Yans, Thiribu, p. 77-95. Verdere voorbeelden van zulke atlassen bij Donkersloot de Vrij, p. 38 en afb. 35.

<sup>189</sup> AEL STM 7 (goederen St. Martinus omstreeks 1700). RAH Hocht 15 en RAL de Geloos ongeinventariseerd (goederen van Hocht, tweede helft achttiende eeuw). TJ, nr. M24 (leengoederen Gronsveld in Rijkholt en Breust/Eijsden 1755).

<sup>190</sup> Over de betekenis van dit materiaal Coppejans-Desmedt.

<sup>191</sup> Met behulp van de registers op de verkoop van domeingoed in de Franse tijd (RAL Domeinen 853, RAL Frans archief 1831-1833) is het eenvoudig de eigenlijke processen-verbaal van schatting en verkoop terug te vinden in RAL Frans Archief 1263 e.v.



ring meer dan twee buren genoemd. Zelfs als men dus meerdere rijen percelen aaneen kan passen, is de relatieve positie van de rijen onderling niet te bepalen. In de velden met aaneengesloten complexen Eijsder grond kon dit probleem worden omzeild: hier bleven alle Breuster, laat- en leengoederen en het grootgrondbezit lokaliseerbaar, zodat de afgrrenzingen tussen de ressorten als geheel konden worden bepaald. Omdat de precieze verkaveling van 1619 in deze velden niet overal te achterhalen was, zijn de desbetreffende kaarten getekend in navolging van de studie van Krenzlin en Reusch en zijn de verschillende ressorten en het grootgrondbezit ingekleurd in de kadasterkaart van 1827. Met behulp van de tabellen kan bovendien ook een globale indruk worden gegeven van de ontwikkeling van de kavelvormen tussen 1619 en 1827. Slechts in één veld lag het Eijsder land dermate verspreid tussen andere grond, dat ook op deze wijze geen reconstructie mogelijk was. In de betreffende kaart (kaart 5, Moerslag en Libeek) is dan ook alleen het grootgrondbezit ingekleurd.

Deze kaarten, de basis voor het hele verdere onderzoek, geven een beeld van de verdeling van laat-, cijns- en leengoederen en van kerkelijk en adellijk grootgrondbezit aan het begin van de zeventiende eeuw. Hun precieze historische interpretatie is complex en verschilt van veld tot veld. In zijn algemeenheid moet rekening worden gehouden met het feit dat het Breuster aandeel geflatteerd is ten opzichte van dat van Eijsden. Bovendien zijn de laat- en leenhoven in 1619 al over hun hoogtepunt heen. Te verwachten is, dat vooral onder de goederen die in 1619 onder Breust zijn aangebracht, ettelijke oorspronkelijke laat- of leengoederen voorkomen. Desondanks biedt het kaartbeeld van 1619, als een onscherpe foto, een redelijk getrouwe afspiegeling van de toestand in de late middeleeuwen en op plaatsen zelfs van vroegere periodes.

Ook bij deze bron werd gebruik gemaakt van de computer. De gegevens uit de aanbregregisters en de landmetingen van de vier niet in de aanbreg opgenomen grootgrondbezitters werden volledig ingevoerd, waarna dezelfde bewerkingen konden worden uitgevoerd als met het kadaster van 1827. Vooral de mogelijkheid om snel sorteringen en oppervlakteberekeningen over ieder gewenst deelbestand uit te voeren, bracht het werk bij de reconstructie terug tot aanvaardbare proporties. Het voornaamste probleem levert hier niet het rekenwerk, maar het vinden van een acceptabele manier om bronnen voor de computer leesbaar te maken zonder ze al te rigide te moeten schematiseren. Zelfs bij de invoer van zulke relatief systematische gegevens als kadaster en hoogtekarten moeten voortdurend keuzes over gegevensrepresentatie worden gedaan, terwijl een bron als de aanbreg van 1619 niet weergegeven kan worden zonder aanmerkelijk verlies aan informatie. Met

name bij historische bronnen gaapt er nog een diepe kloof tussen ideeën en werkbare programmatuur.<sup>192</sup>

Vergelijken we de in 1619 aangebrachte percelen met die van het kadaster van 1827, dan kunnen een aantal kleine verschillen worden geconstateerd, die alle voortkomen uit de veel grotere nauwkeurigheid van het moderne kadaster. In het algemeen kan worden gesteld dat wat in 1827 als één perceel werd beschouwd, ook in 1619 als zodanig gold. Buiten de dorpen doen zich alleen verschillen voor bij percelen die door een weg worden doorsneden: in 1619 werd het geheel als één perceel opgevat, in 1827 als twee.<sup>193</sup> Zodoende kan de gemiddelde perceels-grootte in 1827 bij gelijkblijvende verkaveling iets kleiner uitvallen dan in 1619. Omdat de meeste wegen in het gebied de perceelsgrenzen van 1619 volgen, blijven de afwijkingen echter gering. Moeilijker is een vergelijking binnen de dorpen. Het kadaster maakt bij huispercelen onderscheid tussen de eigenlijke bouwplaats, erf, tuin en eventuele andere gebouwen. In 1619 daarentegen wordt het huis met het volledige omliggende toebehoren als één geheel („huis en hof”) beschouwd. Nog in het Franse kadaster raakten beide aanduidingen met elkaar in conflict: het bleek onmogelijk om de gemeten oppervlakte van deze percelen te relateren aan de door de eigenaars opgegeven grootte. De tabellen gaan uit van de beschrijving van 1619. Voor 1827 zijn alle percelen binnen de dorpen waar geen huis op stond, samengevat onder de categorie „hof”. Een cijfermatige vergelijking tussen beide jaren is daarom alleen mogelijk voor de totale oppervlakte van het dorpsareaal en voor de aantallen huizen.

Ook de aanduidingen voor het gebruik van de grond komen niet in alle opzichten overeen. De aanbreg onderscheidt slechts vier categorieën: huis en hof, hof, beemd en akkerland, het kadaster daarentegen kent een veertigtal verschillende gebruiksvormen. De aanduidingen voor akkerland en beemd (hooiland) zijn uitwisselbaar met 1619. In de dorpen wordt, zoals gezegd, de onbebouwde grond in 1827 scherper gedifferentieerd en in dat jaar worden ook de woeste gronden, die in 1619 volledig ontbreken, in vijftien categorieën ondergebracht. Bovendien worden marginale gronden in 1827 gemakkelijker als cultuurland

<sup>192</sup> Over het vervaardigen van kaarten op basis van geschreven gegevens, bijvoorbeeld relatieve afstanden zie: Kendall, structure, en Kendall, maps. Aan de reconstructie van kadasters m.b.v. de computer is recent een themanummer gewijd van het tijdschrift *Le Medieviste et l'ordinateur* (8,1982). Al deze hoogst interessante toepassingen staan echter nog in hun kinderschoenen.

<sup>193</sup> Van de Venne, Heer, p. 192: bezwaren van inwoners van Heer in 1807 tegen de omslag van de grondbelasting, omdat de nieuwe perceelsomschrijvingen op dit punt verschilden van de gebruikelijke.

opgenomen dan in de aanbreng, bijvoorbeeld als land van de slechtste kwaliteit boven de droogdalen of als wei langs de Maas. Dientengevolge valt er tussen 1619 en 1827 vaak een kleine toename van het cultuurareaal te constateren, zonder dat dit gepaard hoeft te zijn gegaan met reële veranderingen in grondgebruik. Ook voor het akkerland is daarom een volledig exacte cijfermatige vergelijking tussen beide jaren niet mogelijk. De onzekerheidsmarges zijn echter klein en zullen bij de behandeling van het materiaal steeds worden vermeld.

Pas bij een beschrijving in parcellair detail blijkt hoe omvangrijk een gebied van 2500 hectare eigenlijk is, zeker als men de ingewikkelde juridische verhoudingen erbij betreft die vóór de Franse tijd bezit en gebruik van de grond beheersten. Gelukkig zijn er gradaties in complexiteit. Het overzichtelijkst zijn de dorpen en velden op het plateau, die veel kleiner zijn dan in het Maasdal en die ook minder invloed van laten leenhoven laten bespeuren. Met misschien wel het meest karakteristieke plateau-dorp beginnen we onze eigenlijke analyse: St. Geertruid.

## Hoofdstuk 2: Het plateau van St. Geertruid

### 2.1) *Overzicht*

Het deel van het territorium van Breust/Eijsden dat „op de berg” lag, besloeg dertig procent van de oppervlakte en omvatte zes van de elf nederzettingen: St. Geertruid en Herkenrade in het midden, Eckelrade in het noorden, Bruisterbosch in het oosten en Moerslag en Libeek in het zuiden. Gegevens over dit gebied zijn schaars. Het centrum van de heerlijkheden lag in het Maasdal, waar de dorpen groter zijn en een omvangrijker en vruchtbaarder areaal ter beschikking hebben. In het algemeen liggen in Zuid-Limburg de oudste kernen in de rivier- en beekdalen; de plateaus zijn van daar uit van de elfde tot de dertiende eeuw opengelegd.<sup>194</sup> Dit geldt ook voor ons gebied. Zowel vanuit Breust als vanuit Eijsden in het Maasdal hebben uitbreidingen op de berg plaatsgevonden, die alle hun sporen hebben nagelaten in de cijnsverhoudingen van de zeventiende eeuw.

De eerste vermelding van het plateau valt in de reeds vermelde oorkonde van 1157, die zoals verderop zal blijken betrekking heeft op Bruisterbosch. Een momentopname in de verdere ontwikkeling is de afscheiding van het plateau van de parochie Breust en de verheffing van de kapel van St. Geertruid tot parochiekerk in 1222. Een tweede belangrijke datum is 1261, toen in St. Geertruid een grangia van het Cisterciënzer-klooster Hocht werd opgericht. Reeds een eeuw later blijkt de vorming van het cultuurlandschap voltooid te zijn: het totaal aan tiendaarbaar akkerland in 1384 is even groot als de kadastrale oppervlakte van de landbouwgrond van 1827.<sup>195</sup>

Het reliëf bepaalt in hoge mate het aanzicht van dit gebied. In groter verband, zoals de reliëfkaart op p. 20 toont, wordt het bepaald door drie oost-west verlopende insnijdingen: het Voerdal in het zuiden, het centrale droogdal in het midden en het grote droogdal van Gronsveld in het noorden. Tussen deze insnijdingen loopt de grond langzaam naar het

<sup>194</sup> Lambert, *landscape*, p. 74-76.

<sup>195</sup> AEL STM 2, f. 11.

midden op, zodat globaal een noord-zuid gericht hellingverloop ontstaat. De vele kleinere insnijdingen en glooiingen, merendeels dwars op deze hellingen, treden op kleinere schaal echter sterker naar voren; zij beheersen dan ook vaak het verkavelingspatroon. Het centrale droogdal snijdt het plateau in twee delen van ongelijke grootte. Ten zuiden strekt zich een klein, onregelmatig geaccidenteerd plateau uit dat slechts ten dele onder Breust en Eijsden hoorde; de rest is vanuit de Voerdorpen Mesch en 's-Gravenvoeren in cultuur gebracht. Er liggen slechts twee nederzettingen, Moerslag en Libeek, de kleinste van het onderzoeksgebied. Het centrum van het plateau ten noorden van het centrale droogdal is veel vlakker. Een duidelijk afgrensbare eenheid is het veld van Bruisterbosch in het oosten; ook het St. Geertruiderveld met zijn naar het westen in het Maasdal uitstekende punt, de Wittenveels, vormt een apart geheel. In het tussenliggende gebied zijn de scheidslijnen tussen de velden van Herkenrade en Eckelrade betrekkelijk willekeurig en berusten meer op toponiemen en institutionele verschillen dan op landschappelijke kenmerken.<sup>196</sup>

## 2.2) *Sint Geertruid (kaart 1)*

Het belangrijkste dorp van het plateau is St. Geertruid, genoemd naar de patroonheilige van de plaatselijke kerk. De oudste delen van deze kerk worden gedateerd aan het einde van de elfde eeuw,<sup>197</sup> maar pas in 1178 wordt ze uitdrukkelijk vermeld, als bij de benoeming van een nieuwe pastoor te Breust naast diens eigen inkomsten ook die van zijn coadjutor „in monte”, op de berg, worden vastgesteld.<sup>198</sup> Een halve eeuw later, in 1222, ontving de „capella Sancte Gertrudis de sarto”, de kapel van St. Geertruid in de ontginning,<sup>199</sup> het doop- en begraafrecht, waarvoor ze aan de pastoor van de moederkerk Breust als vergoe-

<sup>196</sup> De onderverdeling van dit gebied weerspiegelt de geomorfologische van Brueren, terrassenlandschap, kaart 2.

<sup>197</sup> Marres/van Agt, p. 148; Timmers, Maasland, deel I, p. 59. Meer algemeen over dit soort kerken Génicot, églises mosanes, i.h.b. p. 217-218.

<sup>198</sup> AEL STM oorkonde dd 1178 (Schoonbroodt nr. 7); bespreking van deze oorkonde bij Stiennon, écriture, p. 244 en 266.

<sup>199</sup> Sartus betekent bosontginning, zo bijvoorbeeld in de ontginningsacte van 1157 voor Bruisterbosch (vgl. Génicot, seigneurie, p. 239-250); het is het exacte equivalent voor het achtervoegsel -rade bij plaatsnamen in het Nederlandse en Duitse taalgebied. Romaans-germaanse dubbelvormen van plaatsnamen met resp. sartus en -rade komen in dit gebied vaker voor, zo bijvoorbeeld „Sart des moines”/”Monnikenrade” bij Warsage (van de Kerckhove, Val-Dieu, p. 308), en „Saint-Jean-Sart”/”St. Jansrade” bij Aubel (Msg 4 (1882), p. 692). Verdere voorbeelden bij Boileau, toponymie, p. 342 en 394. Eenzelfde tegenstelling is te vinden in geheel centraal België (Génicot, Wallonie, p. 21; Ganshof/Verhulst, p. 292).

ding voor zijn afgenomen inkomsten, een jaarlijkse cijns zou betalen.<sup>200</sup> De nieuwe parochie<sup>201</sup> omvatte in de late middeleeuwen en daarna alle dorpen van het territorium van Breust en Eijsden op het plateau. In tegenstelling tot de moederkerk Breust, waarvan de inkomsten eveneens in 1222 in het St. Martinus-kapittel waren geïncorporeerd,<sup>202</sup> verwierf de kerk van St. Geertruid zelf goederenbezit. De tiende van het hele gebied en het benoemingsrecht van de pastoor bleven echter aan het kapittel van St. Martinus.<sup>203</sup> In de schattings- en cijnsregisters van Breust uit de zeventiende en achttiende eeuw wordt het deel van de heerlijkheid op het plateau vaak als Sint-Geertruid aangeduid. Het dorp werd beschouwd als centrum van Breust „op de berg”, zoals Herkenrade dat voor Eijsden is geweest.<sup>204</sup>

Dorp en veld vormen een betrekkelijk afgesloten onderdeel van het plateau. Scherpe inzinkingen begrenzen het bijna volledig; alleen in het noord-oosten is er een open toegang tot het Eckelrader veld. Het dorp ligt aan de oostrand van zijn grote veld, dat zich tot aan de steilrand met het Maasdal uitstrekt. Op de reliëfkaart is duidelijk de relatie tussen dorp en centrale droogdal te zien. Door dit grote droogdal loopt tegenwoordig de enige verharde verbindingsweg in het territorium tussen de dorpen in het Maasdal en op het plateau, de Groenstraat. Ter hoogte van St. Geertruid verlaat deze weg het droogdal en bereikt het dorp via een secundaire erosiegeul, de eerste van een hele serie insnijdingen in de noordrand van het grote droogdal. Het centrale droogdal zelf zet zich, woest en onbegaand, voort tot achter Herkenrade, met de namen Kellenberg en Heerkuil. Langs de zijarm, die het aanzienlijke hoogteverschil veel langzamer overbrugt dan de eigenlijke noordrand van het droogdal, bereikt men na een paar honderd meter het dorp, dat even onder het hoogste punt van het St. Geertruid veld ligt. Precies in het verlengde van de zijarm bevindt zich, op een opgehoogd terrein, de kerk, aan weerszijden waarvan zich min of meer haaks op de toegangsweg de centrale en tot voor kort enige straat van het dorp uitstrekt.

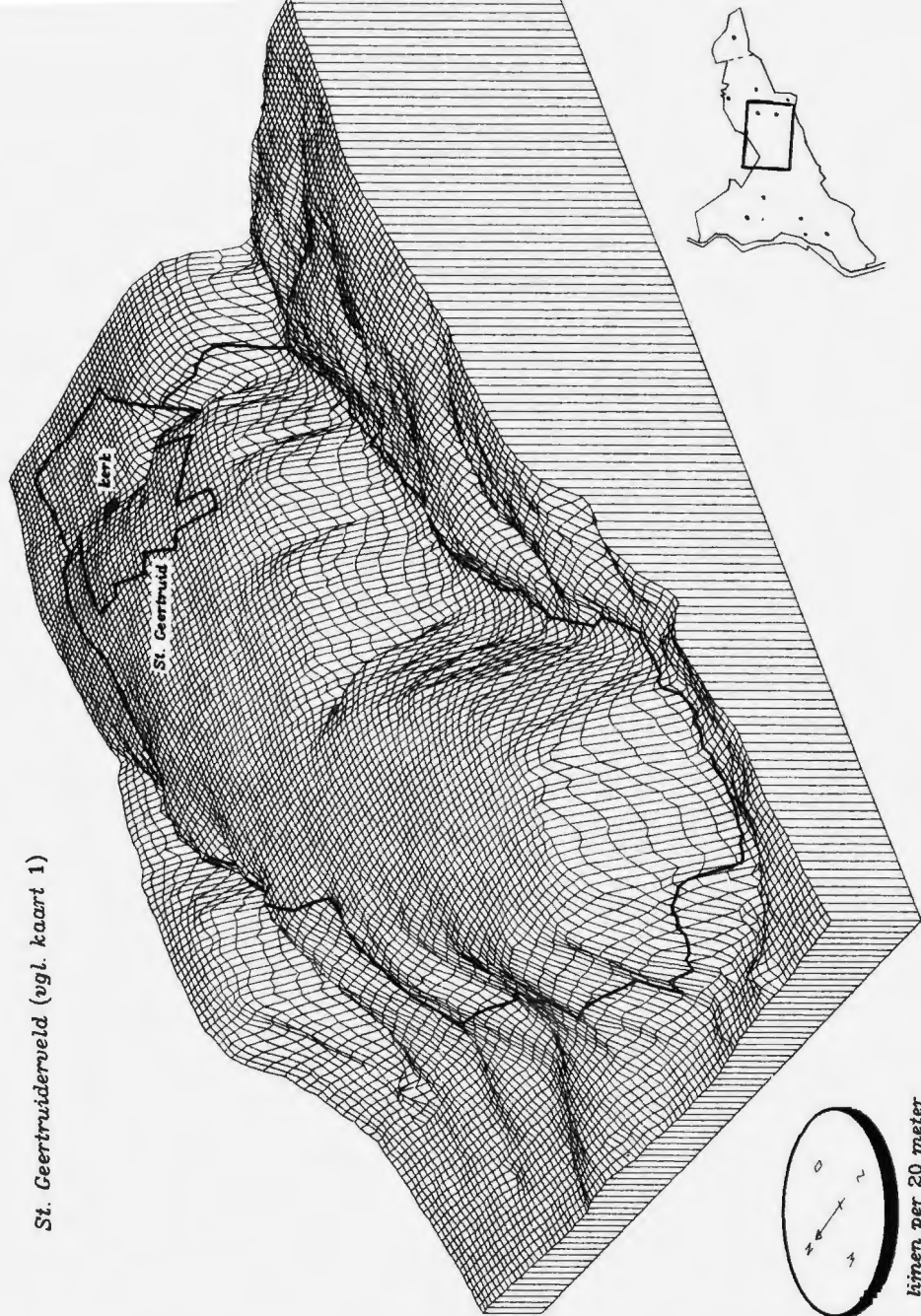
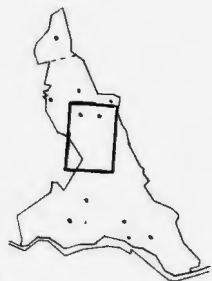
<sup>200</sup> Origineel verloren. Afschriften in AEL STM 17bis, p. 28, en in Luik, Universiteitsbibliotheek, Manuscrit 1972, f. 308v-309v. Gepubliceerd door Poncellet, Pierrepont, p. 199-200.

<sup>201</sup> De Kok, kerkelijke instellingen, p. 55-57; Nolet/Boeren, p. 311-313. Zie ook van Rey, Lüttich, p. 315.

<sup>202</sup> AEL STM oorkonde 16 mei 1222 (Schoonbroodt nr. 19). Over deze incorporatie Poncellet, Pierrepont, p. XLVIII, en Lejeune, Liège, p. 185, noot 56. In 1255 doet de pastoor van Breust afstand van alle rechten die hij eventueel bij de collatie mocht hebben (AEL STM oorkonde 24 mei 1255 (Schoonbroodt nr. 58)).

<sup>203</sup> Simenon, visitationes, deel 2, p. 621. Zie ook van Rey, Lüttich, p. 335.

<sup>204</sup> Zo bijvoorbeeld RAL Breust voorl. nr. rood 13 (protocol van overdrachten 1669-1674), f. 112r (1674). Verdere vermeldingen in Msg 65 (1946), p. 18.



St. Geertruiderveld (vgl. kaart 1)

Op deze reliëfkaart van het St. Geertruiderveld is de grens van kaart 1 van de bijlage weergegeven, tezamen met de dorpsgrens rond 1800 en de ligging van de kerk.

Het veld wordt in het zuiden begrensd door het centrale droogdal en in het westen door de steilrand van het Maasdal. Beide hellingen zijn nooit in cultuur gebracht. De huidige bosbeplanting is in het algemeen echter jong; alleen het Eijsder bos in het zuiden en het Hochter en Rijkholter bos in het westen zijn van ouder datum en zijn op de luchtfoto van 1981 nog door hun lichtere kleur te onderscheiden. Voor het overige bestond de steilrand uit gemeenschappelijk benutte weidegrond voor het vee, in het westen aangeduid als Maarlander hei, in het zuiden als Breuster of Eijsder hei. Het verschil in benaming had overigens geen consequenties: het hele gebied was onverdeeld in gebruik bij de onderzaten van de heerlijkheden Breust en Eijsden.<sup>205</sup> In het noorden vormt de Schonegrub, een van de vele kleinere droogdalen die van het plateau in het Maasdal uitmonden, een minder prominente afgrenzing met het veld van Eckelrade. Ruwweg kan men stellen dat het St. Geertruid veld oploopt van de vier zijden naar het midden. Ook het dorp ligt op een flauwe helling evenwijdig aan de dorpsstraat: de huizen aan de westzijde liggen hoger dan die in het oosten. Het reliëf is weinig pregnant, maar de meeste percelen richten zich er toch naar. De waardering van de grond in het kadaster van 1827 loopt eveneens van de randen naar het midden op. De beste grond ligt onmiddellijk ten westen van St. Geertruid, van hier neemt de kwaliteit geleidelijk af, totdat langs de randen met de droogdalen de laagste kwaliteit wordt genoteerd. De negentiende-eeuwse waardering komt in grote lijnen overeen met de huidige bodemkundige evaluatie, al verklaart deze laatste niet de fijnere onderscheidingen van het kadaster.<sup>206</sup>

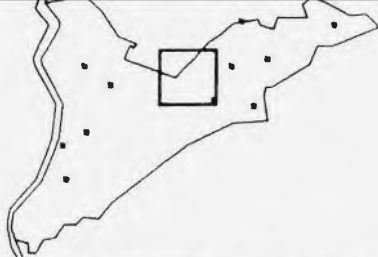
Het dorp bestond in 1827 slechts uit een lange, gebogen weg, waarlangs in totaal aan beide zijden ongeveer veertig huizen lagen. Alleen in het noorden lag enigszins apart een grote boerderij. Opvallend is het onderscheid tussen de betrekkelijk regelmatige verkaveling van het westelijk deel van het dorp, die op een oorspronkelijke strookverkaveling met voortzetting in het aangrenzende veld lijkt terug te gaan, en de zeer onregelmatige verkaveling in het oosten. In het veld vinden we twee gebieden met kleinschalige strookverkaveling, het eerste ten westen van het dorp, het tweede in het zuidwesten langs de rand met het centrale droogdal. Beide complexen worden gescheiden door een aantal betrekkelijk grote blokpercelen van onregelmatige vorm.

De situatie in 1619 vertoont hiermee enige verschillen, die karakteristiek zijn voor het hele onderzoeksgebied. In de eerste plaats was het

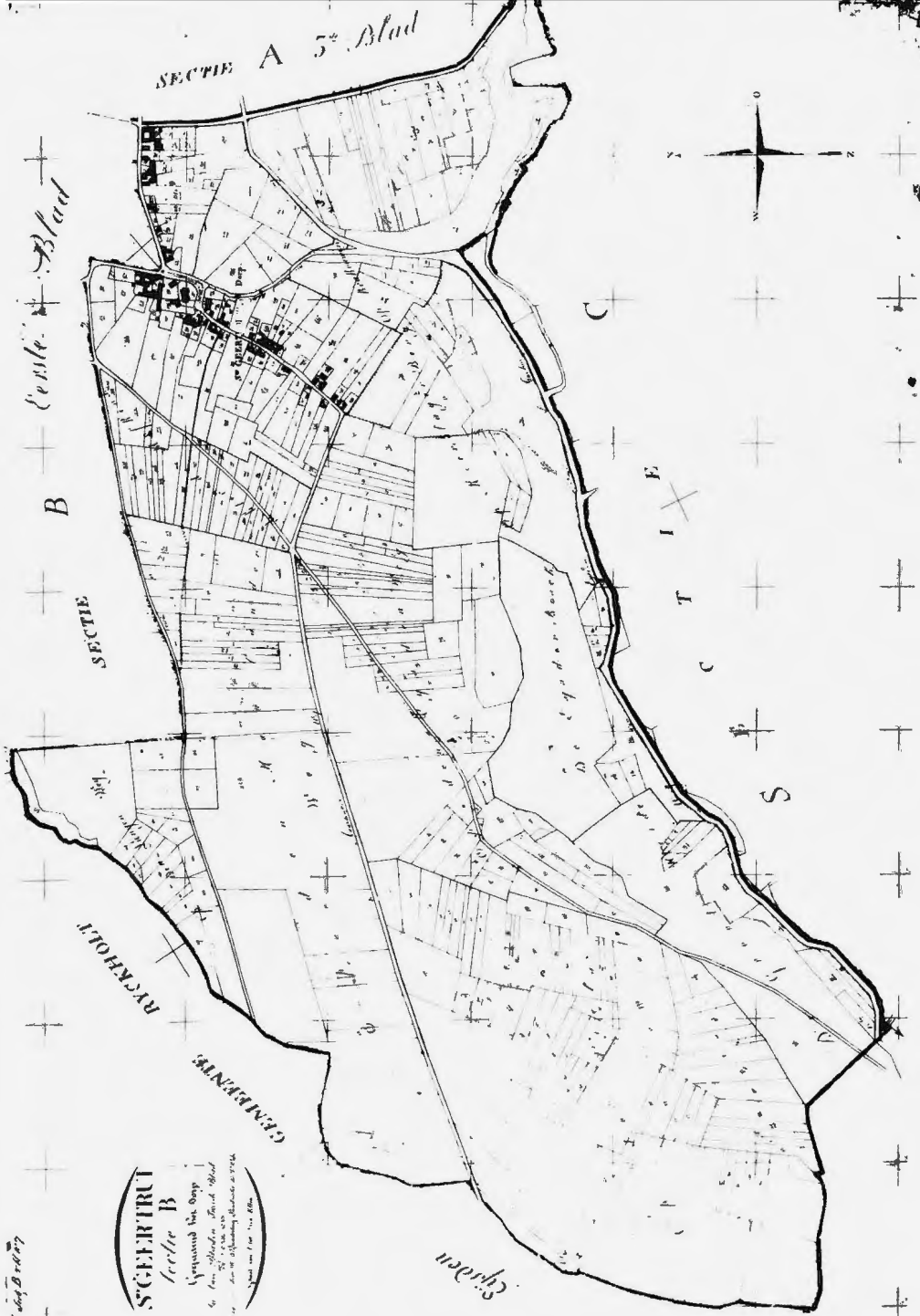
<sup>205</sup> RAL LvO 5384: getuigenverhoor betreffende het gebruik van de hei uit 1630.

<sup>206</sup> Wageningen Landbouwhogeschool, vakgroep Bodemkunde, practicum St. Geertruid 1983.





Een luchtfoto van het westen van het St. Geertruiderveld uit 1981. Hoewel luchtfoto's en kadasterkaarten niet in alle opzichten vergelijkbaar zijn, valt toch wel de sterke overeenkomst op tussen het verkavelingspatroon op deze foto en de kadasterkaarten van 1827 en 1619. De structuur van de goederen van het cisterciënzer-klooster Hocht, die uit de dertiende eeuw dateren, is met name in het zuid-westen nog duidelijk herkenbaar. Let ook op de donkere kleur van het hellingbos op de plaatsen waar vóór 1900 slechts lage struikbegroeiing aanwezig was. (Foto en auteursrecht: Dienst van het Kadaster en de Openbare Registers)



**S'GEEFTRU**  
*lecler B*  
 Vrywaaier des Dings  
 te Leen, Alleen, Saak, Abbaal  
 60, 70, 80, 90, 100, 110, 120, 130, 140, 150, 160, 170, 180, 190, 200, 210, 220, 230, 240, 250, 260, 270, 280, 290, 300, 310, 320, 330, 340, 350, 360, 370, 380, 390, 400, 410, 420, 430, 440, 450, 460, 470, 480, 490, 500, 510, 520, 530, 540, 550, 560, 570, 580, 590, 600, 610, 620, 630, 640, 650, 660, 670, 680, 690, 700, 710, 720, 730, 740, 750, 760, 770, 780, 790, 800, 810, 820, 830, 840, 850, 860, 870, 880, 890, 900, 910, 920, 930, 940, 950, 960, 970, 980, 990, 1000, 1010, 1020, 1030, 1040, 1050, 1060, 1070, 1080, 1090, 1100, 1110, 1120, 1130, 1140, 1150, 1160, 1170, 1180, 1190, 1200, 1210, 1220, 1230, 1240, 1250, 1260, 1270, 1280, 1290, 1300, 1310, 1320, 1330, 1340, 1350, 1360, 1370, 1380, 1390, 1400, 1410, 1420, 1430, 1440, 1450, 1460, 1470, 1480, 1490, 1500, 1510, 1520, 1530, 1540, 1550, 1560, 1570, 1580, 1590, 1600, 1610, 1620, 1630, 1640, 1650, 1660, 1670, 1680, 1690, 1700, 1710, 1720, 1730, 1740, 1750, 1760, 1770, 1780, 1790, 1800, 1810, 1820, 1830, 1840, 1850, 1860, 1870, 1880, 1890, 1900, 1910, 1920, 1930, 1940, 1950, 1960, 1970, 1980, 1990, 2000, 2010, 2020, 2030, 2040, 2050, 2060, 2070, 2080, 2090, 2100, 2110, 2120, 2130, 2140, 2150, 2160, 2170, 2180, 2190, 2200, 2210, 2220, 2230, 2240, 2250, 2260, 2270, 2280, 2290, 2300, 2310, 2320, 2330, 2340, 2350, 2360, 2370, 2380, 2390, 2400, 2410, 2420, 2430, 2440, 2450, 2460, 2470, 2480, 2490, 2500, 2510, 2520, 2530, 2540, 2550, 2560, 2570, 2580, 2590, 2600, 2610, 2620, 2630, 2640, 2650, 2660, 2670, 2680, 2690, 2700, 2710, 2720, 2730, 2740, 2750, 2760, 2770, 2780, 2790, 2800, 2810, 2820, 2830, 2840, 2850, 2860, 2870, 2880, 2890, 2900, 2910, 2920, 2930, 2940, 2950, 2960, 2970, 2980, 2990, 3000, 3010, 3020, 3030, 3040, 3050, 3060, 3070, 3080, 3090, 3100, 3110, 3120, 3130, 3140, 3150, 3160, 3170, 3180, 3190, 3200, 3210, 3220, 3230, 3240, 3250, 3260, 3270, 3280, 3290, 3300, 3310, 3320, 3330, 3340, 3350, 3360, 3370, 3380, 3390, 3400, 3410, 3420, 3430, 3440, 3450, 3460, 3470, 3480, 3490, 3500, 3510, 3520, 3530, 3540, 3550, 3560, 3570, 3580, 3590, 3600, 3610, 3620, 3630, 3640, 3650, 3660, 3670, 3680, 3690, 3700, 3710, 3720, 3730, 3740, 3750, 3760, 3770, 3780, 3790, 3800, 3810, 3820, 3830, 3840, 3850, 3860, 3870, 3880, 3890, 3900, 3910, 3920, 3930, 3940, 3950, 3960, 3970, 3980, 3990, 4000, 4010, 4020, 4030, 4040, 4050, 4060, 4070, 4080, 4090, 4100, 4110, 4120, 4130, 4140, 4150, 4160, 4170, 4180, 4190, 4200, 4210, 4220, 4230, 4240, 4250, 4260, 4270, 4280, 4290, 4300, 4310, 4320, 4330, 4340, 4350, 4360, 4370, 4380, 4390, 4400, 4410, 4420, 4430, 4440, 4450, 4460, 4470, 4480, 4490, 4500, 4510, 4520, 4530, 4540, 4550, 4560, 4570, 4580, 4590, 4600, 4610, 4620, 4630, 4640, 4650, 4660, 4670, 4680, 4690, 4700, 4710, 4720, 4730, 4740, 4750, 4760, 4770, 4780, 4790, 4800, 4810, 4820, 4830, 4840, 4850, 4860, 4870, 4880, 4890, 4900, 4910, 4920, 4930, 4940, 4950, 4960, 4970, 4980, 4990, 5000, 5010, 5020, 5030, 5040, 5050, 5060, 5070, 5080, 5090, 5100, 5110, 5120, 5130, 5140, 5150, 5160, 5170, 5180, 5190, 5200, 5210, 5220, 5230, 5240, 5250, 5260, 5270, 5280, 5290, 5300, 5310, 5320, 5330, 5340, 5350, 5360, 5370, 5380, 5390, 5400, 5410, 5420, 5430, 5440, 5450, 5460, 5470, 5480, 5490, 5500, 5510, 5520, 5530, 5540, 5550, 5560, 5570, 5580, 5590, 5600, 5610, 5620, 5630, 5640, 5650, 5660, 5670, 5680, 5690, 5700, 5710, 5720, 5730, 5740, 5750, 5760, 5770, 5780, 5790, 5800, 5810, 5820, 5830, 5840, 5850, 5860, 5870, 5880, 5890, 5900, 5910, 5920, 5930, 5940, 5950, 5960, 5970, 5980, 5990, 6000, 6010, 6020, 6030, 6040, 6050, 6060, 6070, 6080, 6090, 6100, 6110, 6120, 6130, 6140, 6150, 6160, 6170, 6180, 6190, 6200, 6210, 6220, 6230, 6240, 6250, 6260, 6270, 6280, 6290, 6300, 6310, 6320, 6330, 6340, 6350, 6360, 6370, 6380, 6390, 6400, 6410, 6420, 6430, 6440, 6450, 6460, 6470, 6480, 6490, 6500, 6510, 6520, 6530, 6540, 6550, 6560, 6570, 6580, 6590, 6600, 6610, 6620, 6630, 6640, 6650, 6660, 6670, 6680, 6690, 6700, 6710, 6720, 6730, 6740, 6750, 6760, 6770, 6780, 6790, 6800, 6810, 6820, 6830, 6840, 6850, 6860, 6870, 6880, 6890, 6900, 6910, 6920, 6930, 6940, 6950, 6960, 6970, 6980, 6990, 7000, 7010, 7020, 7030, 7040, 7050, 7060, 7070, 7080, 7090, 7100, 7110, 7120, 7130, 7140, 7150, 7160, 7170, 7180, 7190, 7200, 7210, 7220, 7230, 7240, 7250, 7260, 7270, 7280, 7290, 7300, 7310, 7320, 7330, 7340, 7350, 7360, 7370, 7380, 7390, 7400, 7410, 7420, 7430, 7440, 7450, 7460, 7470, 7480, 7490, 7500, 7510, 7520, 7530, 7540, 7550, 7560, 7570, 7580, 7590, 7600, 7610, 7620, 7630, 7640, 7650, 7660, 7670, 7680, 7690, 7700, 7710, 7720, 7730, 7740, 7750, 7760, 7770, 7780, 7790, 7800, 7810, 7820, 7830, 7840, 7850, 7860, 7870, 7880, 7890, 7900, 7910, 7920, 7930, 7940, 7950, 7960, 7970, 7980, 7990, 8000, 8010, 8020, 8030, 8040, 8050, 8060, 8070, 8080, 8090, 8100, 8110, 8120, 8130, 8140, 8150, 8160, 8170, 8180, 8190, 8200, 8210, 8220, 8230, 8240, 8250, 8260, 8270, 8280, 8290, 8300, 8310, 8320, 8330, 8340, 8350, 8360, 8370, 8380, 8390, 8400, 8410, 8420, 8430, 8440, 8450, 8460, 8470, 8480, 8490, 8500, 8510, 8520, 8530, 8540, 8550, 8560, 8570, 8580, 8590, 8600, 8610, 8620, 8630, 8640, 8650, 8660, 8670, 8680, 8690, 8700, 8710, 8720, 8730, 8740, 8750, 8760, 8770, 8780, 8790, 8800, 8810, 8820, 8830, 8840, 8850, 8860, 8870, 8880, 8890, 8900, 8910, 8920, 8930, 8940, 8950, 8960, 8970, 8980, 8990, 9000, 9010, 9020, 9030, 9040, 9050, 9060, 9070, 9080, 9090, 9100, 9110, 9120, 9130, 9140, 9150, 9160, 9170, 9180, 9190, 9200, 9210, 9220, 9230, 9240, 9250, 9260, 9270, 9280, 9290, 9300, 9310, 9320, 9330, 9340, 9350, 9360, 9370, 9380, 9390, 9400, 9410, 9420, 9430, 9440, 9450, 9460, 9470, 9480, 9490, 9500, 9510, 9520, 9530, 9540, 9550, 9560, 9570, 9580, 9590, 9600, 9610, 9620, 9630, 9640, 9650, 9660, 9670, 9680, 9690, 9700, 9710, 9720, 9730, 9740, 9750, 9760, 9770, 9780, 9790, 9800, 9810, 9820, 9830, 9840, 9850, 9860, 9870, 9880, 9890, 9900, 9910, 9920, 9930, 9940, 9950, 9960, 9970, 9980, 9990, 10000.

Een verkleinde reproductie van blad B2 van het oorspronkelijke kadaster van 1827. Een vergelijking met de kaart van 1619 (bijlage, kaart 1) toont de sterke versnippering van dit veld in de tussenliggende periode, maar ook de fundamentele overeenkomsten tussen beide jaren.

27  
 1827  
 1827

tabel 1: St. Geertruid.

	huis en hof			hof			land			totaal		
	aant.	opp.	%	aant.	opp.	%	aant.	opp.	%	aant.	opp.	%
St. Martinus	0	0.0000	0	0	0.0000	0	3	3.2748	2	3	3.2748	2
Hocht	1	2.8637	2	0	0.0000	0	11	54.4103	40	12	57.2740	42
ress. onder Eijsden	3	1.5505	1	4	1.5546	1	4	2.1969	2	11	5.3019	4
ress. onder Breust	10	7.1429	5	10	3.4773	3	120	52.0682	38	140	62.6884	46
Hochter laatgoed	2	2.4546	2	3	0.9409	1	2	1.0227	1	7	4.4183	3
Rijkholter leengoed	0	0.0000	0	0	0.0000	0	1	0.2455	0	1	0.2455	0
Rijkholter cijnsgoed	0	0.0000	0	0	0.0000	0	3	0.8407	1	3	0.8407	1
Oosder laatgoed	0	0.0000	0	2	0.6955	1	0	0.0000	0	2	0.6955	1
onbekend	2	0.6955	1	2	0.7159	1	4	1.3091	1	8	2.7205	2
totaal 1619	18	14.7071	11	21	7.3843	5	148	115.3682	84	187	137.4596	100
cultuurland 1827	41	1.4110	1	131	23.8255	16	286	120.3050	83	458	145.5415	100
woeste grond 1827										18	25.1955	
totaal 1827										476	170.7370	

aantal huizen van het dorp in dat jaar aanzienlijk kleiner, te weten minder dan de helft van dat van 1827. Desondanks was het dorpsareal in beide jaren vrijwel even groot en lagen er huizen over de volledige lengte van de dorpsstraat. De bevolkingstoename heeft dus niet geleid tot uitbreiding van het dorp maar tot dichtere bebouwing. De verkaveling in het dorp kan niet cijfermatig worden vergeleken, maar het is duidelijk, dat de percelen van 1827 zijn ontstaan door verregaande delingen van die van 1619. De regelmaat van de westzijde van het dorp in 1827 is in 1619 nauwelijks terug te vinden: de percelen in dorp en veld sluiten niet op elkaar aan en een reconstructie van stroken van gelijke grootte is slechts met veel fantasie mogelijk. Het kaartbeeld van het veld in 1619 is aanzienlijk rustiger dan in 1827, maar vertoont toch dezelfde globale opbouw. Afgezien van een kleine ontginning aan de noordrand van de Breuster hei, die overigens slechts landbouwgrond van de minste kwaliteit opleverde, is de hoeveelheid bouwland gelijk gebleven. De gemiddelde perceelsgrootte in 1619 was echter dubbel zo groot als in het begin van de negentiende eeuw. De excessieve versplintering die tussen beide jaren is opgetreden heeft twee oorzaken. In de eerste plaats gaan alle blokpercelen van 1827 terug op grondbezit van de abdij Hocht, dat in de Franse tijd verkocht is, maar niet in die mate werd gesplitst dat het onderscheid met de rest van het veld verdween. Voorts zijn ook in de twee kleiner verkavelde complexen in 1827 de percelen aanmerkelijk kleiner dan in 1619, zonder dat van een fundamentele vormverandering kan worden gesproken. De ontwikkelingen in dit veld tussen 1619 en 1827 hebben in het hele gebied op gelijkmatige wijze plaatsgevonden, zodat de basisstructuur ervan niet is aangetast. Toch zijn de wijzigingen

in absolute zin vrij groot te noemen; in andere velden zal blijken dat kleinere veranderingen, mits in geconcentreerde vorm, het aanzien van een gebied veel ingrijpender kunnen veranderen.

Duidelijker wordt de structuur, als we ook de verdere gegevens van de aanbreng van 1619 onder de loep nemen. In het veld zijn de twee belangrijkste onderdelen aan de ene kant de onder Breust ressorterende percelen en aan de andere kant de goederen en laatgoederen van Hocht, een tegenstelling die grotendeels samenvalt met de boven gesignaleerde vormverschillen. In het dorp daarentegen brengen de cijnsverhoudingen meer differentiatie aan dan de verkaveling. Er zijn hier duidelijk vier sectoren te onderscheiden: een westelijk deel, dat vrijwel geheel onder Breust ressorteert, een oostelijk deel met voornamelijk grond onder Eijsden en verhoudingsgewijs veel percelen waarvan het ressort in 1619 niet bekend was. De beide andere sectoren staan in relatie tot de hof van Hocht: de eigenlijke hof met zijn grote huisperceel in het noorden, en een aaneengesloten groep laatgoederen in het zuiden, ten oosten van de dorpsstraat in het sterkst hellende deel van het dorp. Deze Hochter laatgoederen sluiten aan op het land van Hocht in het veld, dat zich in een vrijwel aaneengesloten blok met voor dit gebied kolossale afmetingen in een omgekeerde S-vorm uitstrekt tot aan de grens met het Maasdal. Het Hochter land valt vrijwel samen met het blokvormig verkavelde deel van het veld in 1827, maar stak in 1619 veel geprononceerder af tegen zijn omgeving, allereerst omdat er toen veel minder tussengrenzen waren, maar vooral omdat het hele complex zich op dat moment in één hand bevond. In het uiterste noordwesten van het veld liggen een paar Rijkholter leen- en cijnsgoederen, ongetwijfeld late uitgiften door de heer van Rijkholt van delen van zijn (aangrenzende) Rijkholter bos. In het zuiden bezat ook het kapittel van St. Martinus grond; op het perceel gelegen langs de steilrand, waar men een schitterend uitzicht op het Maasdal moet hebben gehad, werd bij voorkomende gelegenheden de galg van de heerlijkheid Breust opgericht.<sup>207</sup> Van al deze componenten zijn alleen de goederen van Hocht bij benadering dateerbaar.<sup>208</sup> Het omstreeks 1220 gestichte Cisterciënzer-klooster Hocht bij Maastricht verwierf zijn eerste bezittingen in dit gebied in 1261 door aankoop van een hof en één bunder land in Eckelrade. De hof is niet lang daarna verplaatst naar St. Geertruid en is daar in korte tijd

<sup>207</sup> RAL Breust voorl. nr. rood 0 (protocol van overdrachten 1421-1528), dd 1506: verpachting van dit stuk land „behelich dat die heeren van Sint Merten hon gericht op dat sthuck lantz setten moegen offt noet gebuert”. Volgens Caumartin, Gronsveld, p. 263, die in het midden van de vorige eeuw uit de volksmond citeert, werd ook de galg van Gronsveld op zo'n uitstekende punt van het plateau boven het Maasdal opgericht.

<sup>208</sup> De bronnen van het volgende worden besproken in hoofdstuk 4.2, p. 212.

sterk uitgebreid. Reeds in 1266 noemt een pauselijke bevestigingsoor-  
konde onder het bezit van het klooster de grangia te St. Geertruid met  
akkers, hooiweiden, wijngaarden, weidegronden, bossen en gebruiks-  
rechten. Er is geen enkel spoor overgeleverd van de wijze, waarop het  
klooster dit alles heeft verworven. Bezien we echter de ligging van het  
grondbezit van het klooster in 1619 op de overzichtskaart op p. 205, dan  
is duidelijk te zien, dat het voornaamste deel ervan in een vrijwel  
gesloten cirkel rond het dorp St. Geertruid en zijn onmiddellijke omge-  
ving ligt. Het is moeilijk voorstelbaar dat deze opvallende structuur door  
toevallige of gerichte verwervingen van oud cultuurland is ontstaan; veel  
waarschijnlijker is een vorming door uitbreidingen aan de randen  
van het oorspronkelijke kleine kernveld van St. Geertruid.<sup>209</sup> In 1619  
wordt nog een indruk van de uitbreidingen van het areaal in het midden  
van de dertiende eeuw gegeven en daarmee ook van de omvang van de  
oorspronkelijke ontginningskern van St. Geertruid. Deze moet hebben  
bestaan uit het westelijk deel van het dorp en het klein verkavelde  
akkerland ten westen hiervan, dat in 1619 geheel onder Breust cijns-  
plichtig was. Een exacte datering van dit oudste deel kan niet worden  
gegeven, maar de „sartus“-aanduiding voor het dorp uit 1222, gekop-  
peld aan de oudste vermelding uit 1178 en de bouwkundige gegevens  
van de kerk, wijzen op een ontstaansdatum in de twaalfde of op zijn  
vroegst aan het einde van de elfde eeuw. De Hochter laatgoederen in het  
dorp vallen geheel binnen de cirkel van dertiende-eeuwse uitbreidingen;  
het dorp kan daarom in de eerste eeuw van zijn bestaan slechts uit één  
enkele rij huizen hebben bestaan.

Resteren nog het oostelijk deel van het dorp en het veldje met Breuster  
goederen in het zuid-westen van het St. Geertruid veld. De huizen en  
hoven in het oosten van het dorp met hun wisselende ressorten en  
onregelmatige perceelsstructuur zijn in ieder geval secundair aan de  
oudste Breuster kern. Bovendien scheiden ze de hof van Hocht van zijn  
laatgoederen in het zuiden van het dorp. Dit wijst erop dat dit deel van  
het dorp al bestond toen het klooster hier voet aan de grond kreeg. Deze  
sector is daarom waarschijnlijk omstreeks 1200 ontstaan in verband met  
de ontginningen in het Eckelrader veld ten noorden van St. Geertruid,  
die in de volgende paragraaf worden behandeld. De onregelmatige  
verkaveling, maar vooral de betrekkelijk willekeurige verdeling tussen  
Breuster, Eijdsder en onbekende goederen in 1619 wijzen sterk op lang-  
zame, ongeorganiseerde uitbreidingen van het dorp in deze periode.  
Tenslotte is er nog het kleine veldje Breuster grond bij het Eijdsder bos.  
Op de reliëfkaart van de goederen van Hocht op p. 205 is duidelijk te  
zien, hoezeer deze laatste dit land afschermt van het centrum van het

<sup>209</sup> Zie verderop, hoofdstuk 4.1, p. 204.

veld. Bovendien was dit kadastraal zeer slecht gewaardeerde grond; ook tegenwoordig valt het stenige karakter van de grond nog op het eerste gezicht in het oog. Dit alles wijst erop dat dit in alle opzichten marginale gebied pas zeer laat in cultuur is gebracht, in ieder geval na het midden van de dertiende eeuw. De onregelmatige verkaveling, die nauwelijks door het reliëf wordt bepaald, moet een gevolg zijn van de langzame en ongeorganiseerde opeenlegging van dit deel van het veld.

Met dit alles laat zich een gedetailleerd beeld schetsen van de ontstaansgeschiedenis van St. Geertruid. Het dorp is omstreeks 1100 gesticht vanuit Breust; als invalsroute tot het plateau heeft het centrale droogdal en zijn eerste zijarm aan de noordzijde dienst gedaan. Mogelijk was deze zijarm oorspronkelijk minder diep en ver geërodeerd, maar een ontstaanswijze louter onder invloed van menselijk verkeer is onwaarschijnlijk. Tenslotte is dit slechts een van de vele in het Maasdal uitmondende secundaire erosiegeulen, waarvan de meeste nooit als weg zijn gebruikt. Bovendien is het vrijwel ondenkbaar dat de toegangsweg uit het droogdal naar het plateau haaks op de hier zeer steile helling zou zijn gelegd. De andere wegen naar het Maasdal (Maarlanderweg, Eijsderweg, de wegen uit Moerslag en Libeek) overbruggen de hoogteverschillen slingerend en meer of minder parallel aan de helling. Het is aannemelijker dat de expeditie vanuit Breust het centrale droogdal heeft gevolgd en van daar uit langs de eerste zijarm die men tegenkwam het plateau heeft bereikt, waar exact aan het einde van de zijarm een kapel werd gebouwd. De ligging van het dorp kan bovendien te maken hebben met de beschikbaarheid van water ten gevolge van ondoorlatende lagen in de ondergrond. Er wordt in de zeventiende eeuw melding gemaakt van waterpoelen in de heide achter St. Geertruid, maar het gebied zou bodemkundig beter moeten worden onderzocht om deze hypothese te bevestigen.<sup>210</sup>

De oudste nederzetting strekte zich aan weerszijden van de kapel uit. Ze bestond uit één enkele rij huizen aan de westzijde van de latere dorpsstraat. Het bijbehorende kernveld kan niet meer dan dertig hectare groot zijn geweest. In 1619 en 1827 lopen de percelen hier in twee hoofdrichtingen: de huispercelen in het dorp en de aansluitende akkers lopen oost-west, eromheen verloopt de verkaveling noord-zuid. Het is verleidelijk om in de eerste groep de oorspronkelijke uitleg van het dorp te zien en in de tweede de latere uitbreidingen tot 1250. Een regelmatige strookverkaveling in het kernveld is echter in beide jaren niet meer op betrouwbare wijze te reconstrueren en ook is er geen aansluiting tussen de percelen in het dorp en die in het veld. Omdat de oorspronkelijke

<sup>210</sup> RAL LvO 5384.

nederzetting zo klein is geweest, kan door een niet al te groot aantal veranderingen een eventuele aanvankelijke regelmaat echter al gauw teniet zijn gegaan, zodat een oorspronkelijke strookverkaveling niet zonder meer uitgesloten hoeft te worden. In ieder geval is het dorp een collectieve stichting; als we uitgaan van een aanvankelijke perceels-grootte van 5 ha per bedrijf, zoals bij de ontginning van Bruisterbosch in 1157 het geval was, komen we op een oorspronkelijke nederzettingssom-vang van drie tot zes bedrijfseenheden.<sup>211</sup>

De oorspronkelijke ontginnersnederzetting is gedurende anderhalve eeuw slechts zeer geleidelijk in omvang toegenomen. Het dorp werd aan de oostzijde uitgebreid, waarschijnlijk in verband met de hierna te bespreken ontginningen in het Eckelraderveld omstreeks 1200. Ten westen van het kernveld vonden in diezelfde periode kleine en onregelmatige ontginningen plaats. Dan volgt in het midden van de dertiende eeuw de grote systematische openlegging van het hele gebied ten tijde van de vestiging van een grangia door het Cisterciënzerklooster Hocht. Pas in deze periode kreeg het dorp het aanzien dat het tot in deze eeuw zou behouden: een straatdorp met bewoning aan beide zijden van de weg. Ook de definitieve vorm van het veld dateert uit die tijd; het weinige dat daarna nog in cultuur is gebracht, is marginaal in ligging en kwaliteit.

Het negentiende-eeuwse kaartbeeld vertoont nog vrij wat sporen van deze ontwikkeling. De onmiskenbare tegenstelling tussen het westelijk en oostelijk deel van het veld hangt samen met de verschillende ontstaansdata van deze gebieden en is ondanks vergaande delingen rond 1800 in wezen bewaard gebleven. Dit contrast alleen biedt echter geen mogelijkheid tot datering. Pas de juridische gegevens uit 1619 geven hiervoor houvast en differentiëren het beeld met name in het dorp. Lang niet alle legenda-onderdelen van de kaart zijn echter relevant; zo moeten de Oosder laatgoederen in St. Geertruid het resultaat zijn van jongere opdrachten, evenals het eenzame Eijsder perceel in het midden van het kernveld. Afgezien hiervan echter hebben dorp en veld een grote hoeveelheid elkaar bevestigende en aanvullende elementen van hun ontstaan tot in de negentiende eeuw bewaard.

### 2.3) *Eckelrade (kaart 2)*

Het dorp Eckelrade ligt op de noordgrens van het territorium van Breust en Eijsden en nam in dit gebied een aparte positie in. De huizen aan de noordzijde van dit straatdorp hoorden onder de rijksheerlijkheid

<sup>211</sup> Zie verderop, p. 94.

Gronsveld, die ten zuiden onder Breust/Eijsden. De verdeling van het dorp tussen drie vrijwel onafhankelijke heerlijkheden kan niet bevoorordelijk zijn geweest voor de rust ter plaatse. Zo maken de bronnen herhaaldelijk melding van „kijvagien oft quareelen” tussen de onderzaten van Gronsveld en die van Breust en Eijsden, een situatie die in de hand werd gewerkt door het gebrek aan samenwerking bij de ordehandhaving tussen de heerlijkheden. Slechts in uitzonderlijke gevallen, zoals een moord midden op de grensweg, traden de schepenbanken van Breust/Eijsden en Gronsveld gezamenlijk op en zelfs dit pas na lang overleg. Arrest voor minder belangrijke delicten daarentegen kon men meestal ontlopen door de straat over te steken.<sup>212</sup> Het Gronsvelder deel van het dorp was verreweg het belangrijkste; hier ligt ook de kerk, tot 1845 een hulpkerk van Gronsveld, sindsdien parochiekerk.<sup>213</sup> Het Gronsvelder deel van Eckelrade vormde de voornaamste nederzetting van deze heerlijkheid op het plateau, terwijl de huizen ten zuiden van de dorpsstraat slechts een onbetekenend onderdeel van het territorium van Breust en Eijsden vormden. In feite was de situatie nog ingewikkelder, want het oostelijk deel van het dorp met aangrenzend veld, de zogeheten Bijbank, werd door de heer van Gronsveld slechts in leen van de heren van Valkenburg gehouden.<sup>214</sup> De naam van het dorp komen we het eerst tegen aan het begin van de dertiende eeuw<sup>215</sup> en ook de oudste delen van de kerk stammen uit deze periode.<sup>216</sup> De rade-naam van het dorp wijst op een ontstaansdatum niet ver vóór dit tijdstip, maar een preciezere datering op grond van directe gegevens is niet mogelijk.

Anders dan St. Geertruid wordt het dorp aan alle zijden door akkerland omgeven. Een blik op de reliëfkaart maakt echter duidelijk, dat ook hier meer begrenzingen zijn dan uit de eerste indruk van de topografische kaart naar voren komen. Als we de ligging van het dorp vanuit Gronsveld bekijken (zie de reliëfkaart op p. 263) zien we bovendien op welke wijze het past binnen de structuur van deze heerlijkheid als geheel. Het territorium van Gronsveld vertoonde een opmerkelijke geografische gelijkenis met dat van Breust/Eijsden. De kern lag in het Maasdal, uitbreidingen op het plateau omvatten in het westen Eckel-

<sup>212</sup> De Rijckel, *recueil*, p. 190; RAL LvO 5100 (verhoor 1611 over de grenzen).

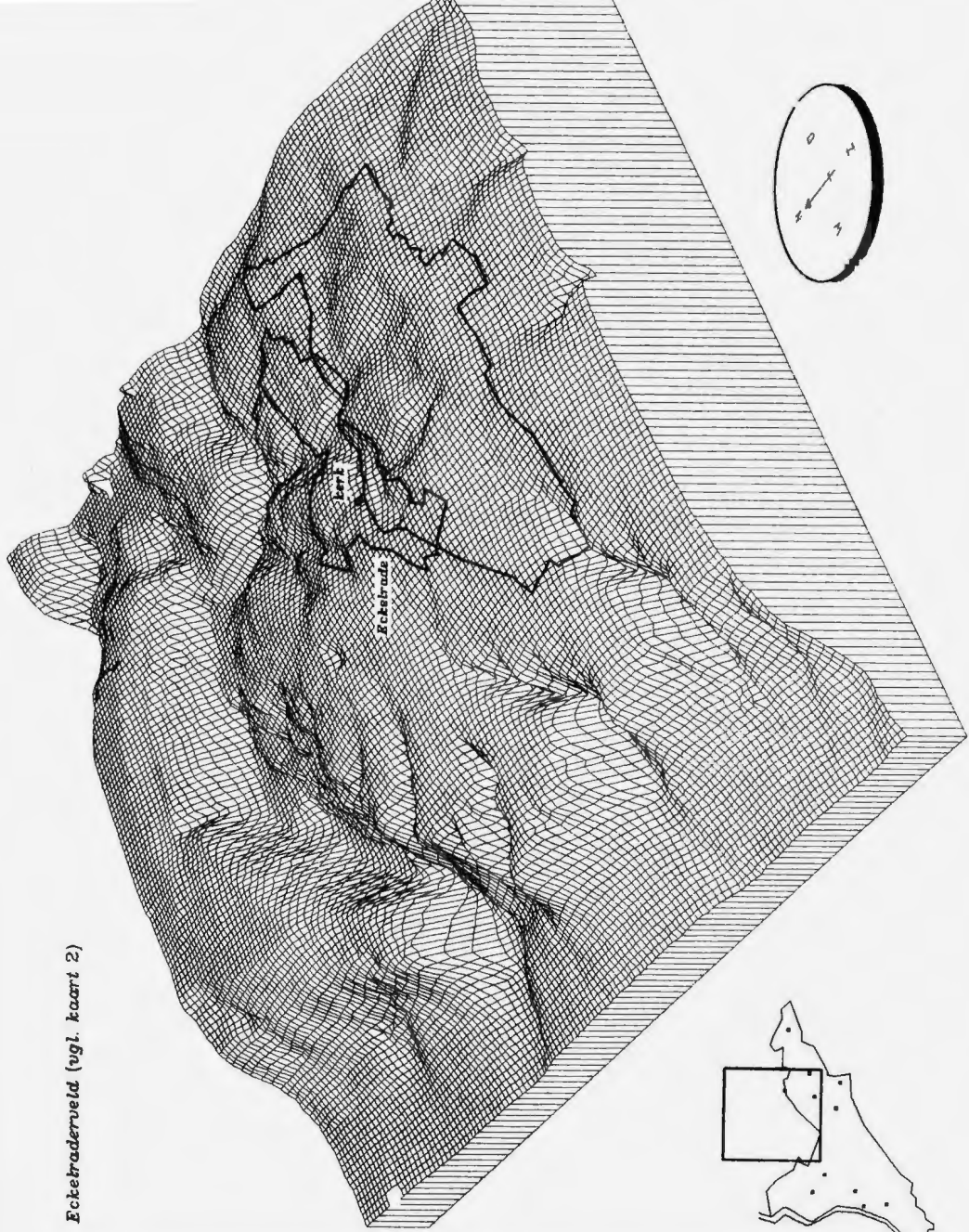
<sup>213</sup> Habets, *Roermond*, deel I, p. 434-435; Simenon, *visitationes*.

<sup>214</sup> Nergens in de literatuur wordt de driedeling van Eckelrade correct beschreven. Vgl. De Crassier, *dictionnaire*, p. 436; de Wit/Flament, p. 44; Chestret, *Gronsveld*, p. 6.

<sup>215</sup> RAH Hocht oorkonde 30 juni 1261 (nr. 13). In 1233 schenkt Theodericus, vir nobilis, dominus de Huffalize, aan het klooster een tiende te Gronsveld die hij gekocht heeft van Henricus de Hemesbath (Schoolmeesters, Val-Bénoît, p. 130 = Cuvelier, Val-Benoît, p. 70). Hemersbach is een hof in het westen van Eckelrade (Marres/van Agt, p. 178). Verdere vermeldingen bij Tummers, rode-namen, p. 52.

<sup>216</sup> Marres/van Agt, p. 176-177.





*Eckelraderveld (vgl. kaart 2)*

Deze reliëfkaart beslaat de wijde omgeving van Eckelrade. Ingetekend is de grens van het gebied dat door kaart 2 van de bijlage wordt bestreken. Deze grens loopt midden door het dorp Eckelrade.

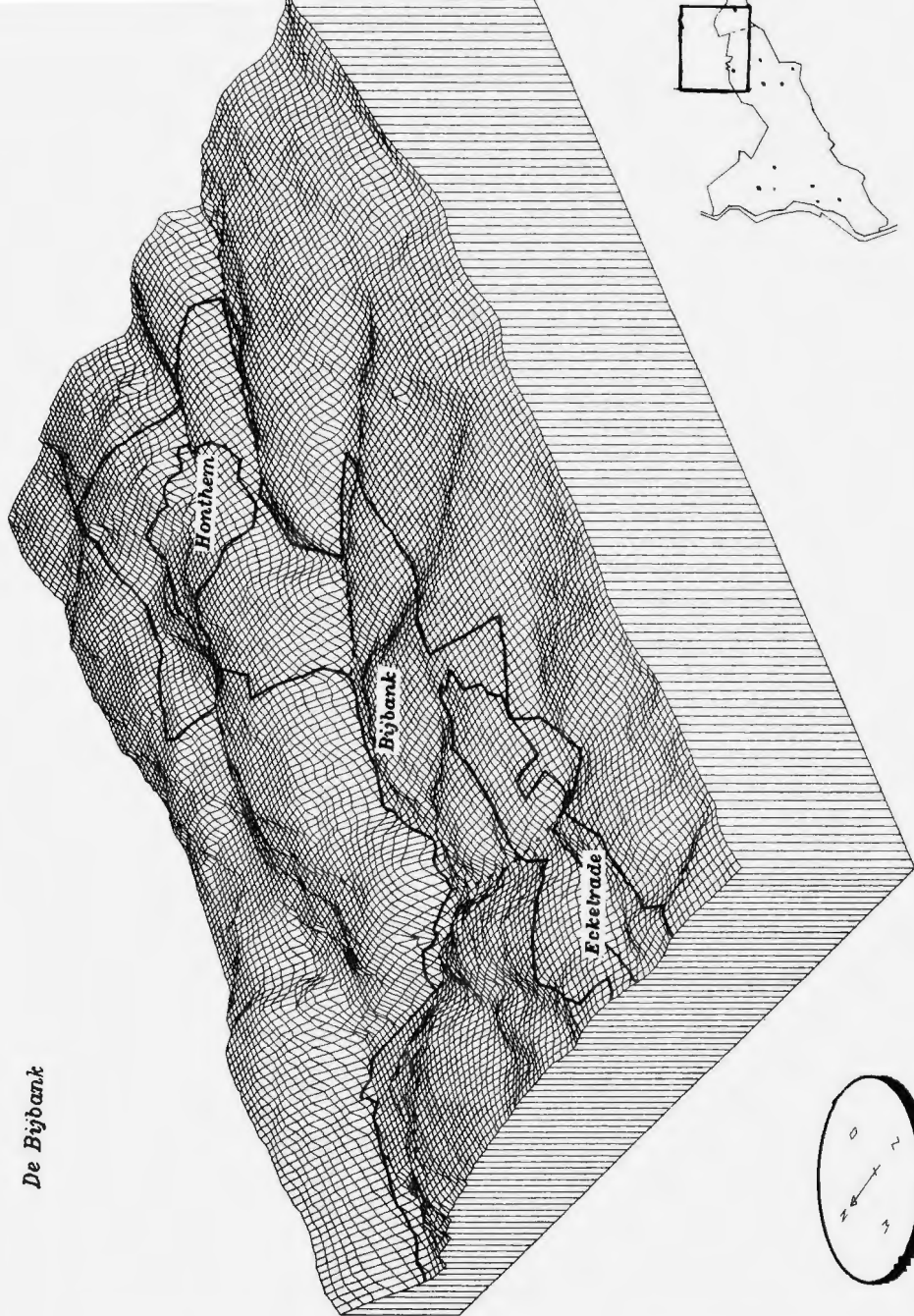
rade en in het oosten het dorp Honthem. Opvallend is de insnoering van het territorium tussen beide laatste plaatsen: Eckelrade en Honthem werden slechts door een smalle corridor met elkaar verbonden. Een vergelijkbare geïsoleerde positie nam meer naar het zuiden Bruisterbosch in het territorium van Breust en Eijsden in. Deze corridor, waartoe ook een paar huizen in het oosten van Eckelrade behoorden, vormde zowel landschappelijk als institutioneel een eenheid. Het is de reeds vermelde Valkenburger Bijbank, die zover als de leenregisters teruggaan door de heer van Gronsveld als één geheel te Valkenburg werd verheven, maar in de praktijk verdeeld was onder enige tientallen bezitters.<sup>217</sup> Strikt genomen hoorde dit gebied dus niet rechtstreeks onder Gronsveld. Het is in de aanbreng van 1619 door de schout van Gronsveld zelfs pro memorie zowel te Breust als te Eijsden aangebracht en in de latere berekeningen als Valkenburger leen bij het totaal van Eijsden meegeteld.<sup>218</sup> De banden met Gronsveld waren in de dagelijkse praktijk echter sterker dan die met Breust/Eijsden: zowel in het achttiende-eeuwse kadaster van het graafschap als in de negentiende-eeuwse gemeente-indeling werd het zonder meer tot Gronsveld gerekend.<sup>219</sup> Het gebied ligt duidelijk lager dan de velden van Eckelrade en Honthem en is ook meer geaccidenteerd dan de omgeving. Aan drie zijden wordt het door insnijdingen begrensd. Aan de noordzijde loopt een uitgestrekt droogdal, dat in het territorium van Gronsveld een soortgelijke positie inneemt als het centrale droogdal in Breust/Eijsden; in het oosten is er een betrekkelijk steile overgang naar het veel hoger liggende veld van Honthem, terwijl in het westen een duidelijke inzinking in het terrein zichtbaar is, die zich tot in het dorp Eckelrade voortzet en daar de Valkenburger van de Gronsvelder huizen scheidt. Alleen in het zuiden ontbreekt iedere natuurlijke begrenzing met het Herkenrader veld en het territorium van Breust/Eijsden.

Het Gronsvelder deel van het dorp Eckelrade wordt zo in twee delen gesplitst: een westelijk deel dat uitzielt op een rond, vrij groot kernveld, aan drie zijden door insnijdingen begrensd, en een oostelijk deel in de Bijbank. De kerk vinden we vrijwel precies in het midden van het westelijke deel. Er kan weinig twijfel over bestaan, dat de oorspronkelijke Gronsvelder kern van Eckelrade rond deze kerk moet worden gezocht en dat het kernveld een deel moet zijn geweest van het ronde veld ten oosten van de rand van het Maasdal en ten zuiden van het grote

<sup>217</sup> Habets, Valkenburg, p. 109-110.

<sup>218</sup> RAL LvO 5102 (akkoord 1624).

<sup>219</sup> TJ M80; registers ook in RAL Gronsveld ongeïventariseerd. AEL Famille de Grou-tars 295: Stukken in een proces voor de schepenbank van Gronsveld betreffende leengoe-deren bij Eckelrade 1611-1615. In de Franse tijd liepen pogingen van Breust en Eijsden om ook in dit gebied belasting te heffen op niets uit: RAL Frans Archief 4202.22.

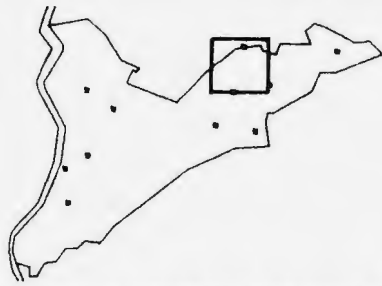


Een uitsnede van de corridor tussen Eckelrade en Honthem. Het Valkenburger leengoed „de Bijbank” bevindt zich in de laagte tussen de twee dorpen.

droogdal van Gronsveld. Als we de latere juridische verhoudingen als richtsnoer aanhouden, moet ook hier het kernorp bestaan hebben uit een enkele rij huizen aan beide zijden van de kerk, de noordzijde van de latere dorpsstraat. Het is een beeld, dat grote overeenkomsten vertoont met de reeds geschetste situatie bij het ontstaan van St. Geertruid omstreeks 1100. Evenals in St. Geertruid is de overzijde van de weg onafhankelijk en zonder enige twijfel later ontstaan. Vestiging vond hier niet vanuit Gronsveld maar vanuit Breust en Eijsden plaats, en moet te maken hebben gehad met de openlegging van het gebied ten noorden van Herkenrade en St. Geertruid. Dit veld, tezamen met het zuidelijk deel van het dorp, zullen we nader bekijken aan de hand van de kadasters van 1619 en 1827.

Het Eckelraderveld in het territorium van Breust en Eijsden is een zacht golvend gebied, dat nauwelijks natuurlijke grenzen kent. In het noorden neemt de dorpsstraat van Eckelrade het grootste deel van de grens met de heerlijkheid Gronsveld in beslag; in het noordoosten is de grens met de Valkenburger Bijbank niet in het landschap zichtbaar. In het oosten kan de Valkenburger weg, een van de belangrijkste doorgaande wegen op het plateau, als scheiding met het Herkenrader veld worden beschouwd, al vormen het oosten van het Eckelrader en het westen van het Herkenrader veld een structurele eenheid, waarin zelfs een aantal percelen zich over de Valkenburger weg voortzetten. Alleen aan de zuidzijde moeten de dorpsdelen van St. Geertruid en Herkenrade en de Schonegrub in het westen een duidelijk zichtbare afgrenzing van het veld hebben gevormd. De westzijde tenslotte strekt zich niet uit tot aan de steilrand van het Maasdal, maar wordt ervan gescheiden door twintig hectare land die tot de kleine heerlijkheid Rijkholt behoorden. Ook hier wordt de grens met Rijkholt niet door landschappelijke factoren bepaald. Vrijwel alle percelen in dit veld worden in het kadaster met de hoogste kwaliteit gewaardeerd.

Een van de eerste dingen die opvallen aan de kaart van 1827 is de onregelmatigheid van het verkavelingspatroon, niet zozeer door verschillen in perceelsgrootte, als wel in de vorm en aansluiting van de percelen. Hoeken van meer of minder dan 90 graden vormen een aanzienlijke minderheid in dit veld. Zodoende vinden we een groot aantal percelen met meer dan vier zijden of „driecantigh, gelijk een zeghe”. Duidelijke voorbeelden zijn de tuinen in het dorp Eckelrade, die door de gebogen vorm van de dorpsstraat tot afwijkende vormen worden samengeperst of uitgerekt. Een groot deel van de onregelmatigheid van het veld wordt door het reliëf bepaald. De hoogtekarten zijn er te ruw voor, maar in het gebied zelf is duidelijk te zien dat de lange



De luchtfoto van 1981 toont het dorp Eckelrade en het veld ten zuiden hiervan (vgl. bijlage kaart 2). Ook hier is er een duidelijke overeenkomst in de structuur van de verkaveling met die van 1619 en 1827. Het is opmerkelijk, maar waarschijnlijk toevallig, dat de oudste kern van het dorp tegenwoordig uit boomgaarden en een wei bestaat, terwijl de jongere uitbreidingen nog steeds akkerland zijn. (Foto en auteursrecht: Dienst van het Kadaster en de Openbare Registers)

tabel 2: Eckelrade.

	huis en hof			hof			land			totaal		
	aant.	opp.	%	aant.	opp.	%	aant.	opp.	%	aant.	opp.	%
Hocht	0	0.0000	0	0	0.0000	0	15	21.5432	14	15	21.5452	14
ress. onder Eijsden	3	1.0146	1	3	0.9818	1	11	3.0130	2	17	5.0094	3
ress. onder Breust	8	6.2633	4	11	4.8253	3	175	70.1791	45	194	81.2677	52
Hagendoorns goed	0	0.0000	0	0	0.0000	0	3	0.5993	0	3	0.5993	0
Bronsvelder leengoed	0	0.0000	0	0	0.0000	0	12	4.0051	3	12	4.0051	3
Rijkholter leengoed	0	0.0000	0	0	0.0000	0	14	6.1529	4	14	6.1529	4
Rijkholter cijngoed	0	0.0000	0	0	0.0000	0	88	28.4959	18	88	28.4959	18
Hochter laatgoed	1	0.2045	0	0	0.0000	0	15	7.6297	5	5	1.1087	1
Oosder laatgoed	5	1.1087	1	0	0.0000	0	0	0.0000	0	16	7.8343	5
onbekend	0	0.0000	0	0	0.0000	0	4	1.0780	1	4	1.0780	1
totaal 1619	17	8.5911	5	14	5.8072	4	337	142.6961	91	368	157.0943	100
cultuurland 1827	21	0.8070	1	78	24.5765	17	468	136.6420	82	567	162.0855	100
woeste grond 1827										11	1.2820	
totaal 1827										578	163.3675	

zijden van de percelen zoveel mogelijk loodrecht op de grootste helling staan, zoals de foto op p. 82 in detail toont. Voor het overige biedt de kadasterkaart van 1827 weinig mogelijkheden tot verdere differentiatie, al vallen wel een aantal in de breedte verdeelde strookcomplexen op in het noordwesten en noordoosten van het veld.

Op het eerste gezicht zag het veld er twee eeuwen eerder vrijwel eender uit. Het aantal huizen in het zuidelijk deel van Eckelrade was ongeveer gelijk, de percelen in het veld waren gemiddeld iets groter dan in 1827. De verkleining van de perceelsgrootte van het akkerland tussen 1619 en 1827 komt echter voor een deel op rekening van een aantal voetpaden, die in 1619 nog niet bestonden en in 1827 het kavelpatroon doorsneden. In het kadaster worden aldus verdeelde percelen dubbel geteld, zodat de verkleining van perceelsgrootte ingrijpender lijkt dan ze in werkelijkheid was. Zowel in 1619 als in 1827 waren er geen percelen die ver van de gemiddelde perceelsgrootte afweken. Het grootste was wel het stuk land rond de hof van Hocht in het zuiden, dat deel uitmaakte van het complex Hochter goederen rondom St. Geertruid. De splitsingen tussen 1619 en 1827 vonden uniform over het hele veld plaats, zodat de globale structuur nauwelijks werd gewijzigd. Ook in 1619 is de verkaveling onregelmatig en geeft weinig uitsluitsel over oudere structuren.

De leen- en cijnsverhoudingen van 1619 tonen een geheel andere indeling van dit veld. Van de tien legenda-onderdelen van kaart 2 zijn drie groepen van belang: de onder Breust ressorterende grond, de Rijkholter leen- en cijnsgoederen en de Hochter goederen en laatgoederen. Globaal nemen deze groepen respectievelijk het noorden, midden en zuiden

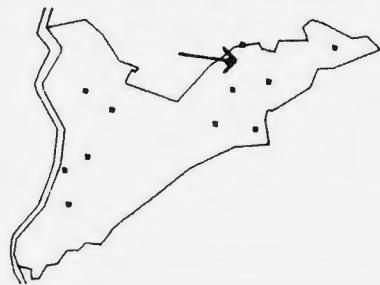
van het veld in. Minder interessant zijn de percelen die te Eijsden, Oost of Gronsveld ressorteren en vrijwel te verwaarlozen zijn de verspreide stukken van onbekend ressort en de zogenaamde „Hagendoorns”-goederen. Om met deze laatste te beginnen: over het hele territorium verspreid liggen stukjes land, waarvan in de aanbreng wordt gezegd dat ze ressorteren onder de „Hagendoorn” te Luik. Het zijn goederen, die in de late middeleeuwen voor een eigen grondrechtbank van het St. Martinus-kapittel werden overgedragen en die nog in 1619 cijnsvrij waren.<sup>220</sup> Het betreft hier individuele percelen zonder enige territoriale samenhang, die voor de reconstructie van de ontstaansgeschiedenis van het gebied niet van belang zijn. Hetzelfde geldt voor de goederen van onbekend ressort, merendeels bezittingen van de kerk van St. Geertruid.

De opvallendste configuratie in dit veld vormen de Rijkholter leen- en cijnsgoederen, die zich in een lange licht gebogen strook uitstrekken van de Schonegrub in het westen tot het dorp Herkenrade in het oosten. Ze besloegen in 1619 meer dan twintig procent van de oppervlakte van het veld, een getal dat ongetwijfeld te laag is omdat de goederen in dit complex die onder Breust zijn aangebracht in oorsprong eveneens onder Rijkholt moeten hebben geressorteerd. Verduistering van oorspronkelijke leen- en cijnsgoederen werd vergemakkelijkt, omdat de verheffingen op basis van individuele percelen plaatsvonden en er geen administratie was over de strook als geheel.<sup>221</sup> De strook drijft een wig door het Eckelrader veld, met in het noorden rond het dorp Eckelrade voornamelijk Breuster goederen en in het zuiden een sterk overwicht van Hochter land. Hij is in het westen ongeveer 125 meter breed en is hier ook in de verkaveling van 1619 en 1827 nog duidelijk te herkennen. Verder naar het oosten verbreedt hij zich en is ook in 1619 al zo onregelmatig verkaveld, dat hij niet meer als eenheid in het lijnenpatroon onderscheiden kan worden. Vreemd genoeg komt het contrast weer wel duidelijk uit de luchtfoto van 1981 naar voren, waar de weiden en boomgaarden in de onmiddellijke omgeving van Eckelrade en St. Geertruid duidelijk afsteken tegen het akkerland in de Rijkholter strook. De overeenkomst kan overigens nauwelijks anders dan toevallig zijn.

De ligging van dit complex moet in groter verband worden gezien dan alleen het Eckelrader veld: het is een voortzetting van de heerlijkheid Rijkholt (zie de reliëfkaart op p. 261). Deze kleine heerlijkheid lag in een insnijding van de noordgrens van het territorium van Breust en

<sup>220</sup> Zie verderop, hoofdstuk 6.2, p. 272.

<sup>221</sup> Leenregisters uit de zeventiende en achttiende eeuw in RAL Rijkholt en in RAL de Bounam de Rijkholt, beide ongeinventariseerd.



Deze foto toont de min of meer systematisch ontgonnen delen van het Eckelraderveld (vgl. bijlage, kaart 2), gezien vanuit het westen. De betrekkelijke regelmatige strookverkaveling en de aanpassing aan het reliëf zijn goed te zien.

Eijsden en bestond slechts uit het dorp van die naam in het Maasdal met een klein veld aan de oostzijde, dat zich uitstreckte tot de steilrand met het plateau. Hier is de oorspronkelijke bosvegetatie echter nooit tot heide gedegeneerd. Ook deze helling wordt door een droogdal doorsneden, de Schonegrub. Achter Schonegrub en Rijkholter bos op het plateau hoorde nog twintig hectare land onder Rijkholt en precies in het



verlengde hiervan lag de strook met Rijkholter leen- en cijnsgoederen in het Eckelraderveld.

Het verband met de ontstaansgeschiedenis van dit gebied is niet ver te zoeken. Als in een minuscule parodie op de burens in Gronsveld en Breust/Eijsden heeft ook Rijkholt uitbreiding gezocht op het plateau. De Schonegrub heeft hier dezelfde rol van toegangsweg gespeeld als de grotere droogdalen in het noorden en zuiden. Een nieuwe nederzetting op de berg ontstond in dit geval echter niet. De brede strook bevond zich in later tijd in het territorium van Breust en Eijsden en men kan daarom gevoeglijk aannemen, dat de kernen van St. Geertruid, Herkenrade en Eckelrade ten tijde van de ontginning al bestonden. Waarschijnlijk heeft de strook op geen enkel moment van zijn bestaan een economische eenheid gevormd. Zijn onregelmatige vorm wijst eerder op een betrekkelijk geleidelijke ontginning langs slechts globaal vastgelegde lijnen. Een mogelijke kandidaat voor een oorspronkelijke bezitseenheid is het blok Rijkholter leengoederen in het midden, weergegeven uit het westen op de foto op p. 82, dat in zijn verloop van heuveltop tot dal ook landschappelijk een eenheid vormt. Waarschijnlijk is dit de manier geweest, waarop de hele strook oorspronkelijk is onderverdeeld: grote blokken die ieder een halve golf van het reliëf besloegen en later in de richting van de sterkste helling zijn opgedeeld.

Strookvormige structuren vinden we ook buiten het complex Rijkholter goederen. Ten noorden van de Schonegrub strekt zich van de westgrens van het veld tot aan het dorp Eckelrade een brede strook uit, die evenals het aangrenzende begin van de Rijkholter goederen in de breedte is verdeeld. De westhelft ervan wordt ingenomen door een vrijwel aaneengesloten blok Gronsvelder leengoederen, dat alleszins vergelijkbaar is met het vrijwel even grote blok Rijkholter leengoederen in het midden van het Eckelrader veld. Ook hier kan worden aangenomen dat deze elf percelen een oorspronkelijke bezitseenheid zijn geweest. Andere stroken kunnen worden onderscheiden in het noordoosten, waar ze zich aan de overzijde van de Valkenburger weg in het Herkenrader veld voortzetten. Alle wijzen ze op een betrekkelijk systematische openlegging van het land in stroken van 125 tot 150 meter breed, die in oorsprong blokvormig waren onderverdeeld. Het initiatief voor de gehele ontwikkeling moet gelegd worden bij de activiteiten vanuit Rijkholt.

Ten zuiden van de strook Rijkholter cijns- en leengoederen lag de hof van Hocht, waarvan de goederen en laatgoederen eveneens bijna twintig procent van het Eckelrader veld besloegen. De direct vanuit de hof geëxploiteerde landerijen lagen vrijwel uitsluitend in het zuiden van het veld aan de noordrand van St. Geertruid en Herkenrade en maakten deel uit van de ring van Hochter goederen rond de kernvelden van deze dorpen. In deze sector lag ook een aantal laatgoederen van deze hof,

maar een grotere groep bevond zich ten oosten van de Rijkholter strook in het noord-oosten van het Eckelrader veld. In Eckelrade zelf ressorteerde het meest oostelijke huis, direct grenzend aan de Valkenburger Bijbank, onder de laathof van Hocht. Zoals overal vormen deze goederen een belangrijke aanwijzing voor de datering van de ontstaansgeschiedenis van het veld.

Zoals in de vorige paragraaf vermeld, stammen de bezittingen van het klooster Hocht in het hele territorium uit de tweede helft van de dertiende eeuw.<sup>222</sup> De eerste verwerving in 1261 bestond uit een huis met bijgebouwen in Eckelrade en een bunder aangrenzend land. In later tijd bezat het klooster in en om Eckelrade geen grond; alleen in het oosten van het Breuster/Eijsder deel van het dorp vinden we nog één enkel Hochter laatgoed. Het is opmerkelijk, dat achter dit huis in het Eckelrader veld een stuk land van ongeveer een bunder eveneens onder de laathof van Hocht ressorteerde. Het ligt voor de hand om in dit huis de oorspronkelijke verwerving van 1261 te zien. De ligging ervan is significant. Het oudste deel van Eckelrade moet immers aan de noordzijde van de weg rond de kerk worden gezocht; het zuiden van het dorp is secundair en het Valkenburger leen, de Bijbank, is waarschijnlijk het jongst. In de verkoopacte van 1261 wordt uitdrukkelijk de toestemming van de latere heer van Valkenburg als leenheer vermeld. Dit betekent dat dit huis oorspronkelijk deel moet hebben uitgemaakt van deze Bijbank en tot de jongste fase van het dorp behoort, ontstaan op een tijdstip toen in ieder geval de vorming het Breuster en Eijsder deel van het dorp al was afgerond. Een tweede belangrijke passage in de oorkonde is de uitdrukkelijk vermelde mogelijkheid tot verplaatsing van de hof.

Vijf jaar later somt een pauselijke bevestigingsoorkonde reeds aanzienlijke bezittingen op, echter niet rondom een hof te Eckelrade, maar bij een grangia in St. Geertruid. Als we enige eeuwen later het grondbezit van Hocht precies kunnen lokaliseren, blijkt de kern zich inderdaad rond St. Geertruid te bevinden op betrekkelijk grote afstand van Eckelrade. De verplaatsing, die in de oorkonde van 1261 nog maar slechts als mogelijkheid werd vermeld, moet dus inderdaad al vrij spoedig hebben plaatsgevonden, en wel van Eckelrade naar St. Geertruid. De reden ligt voor de hand: de expansiemogelijkheden moeten bij St. Geertruid groter zijn geweest dan bij Eckelrade. Op de kaart is duidelijk te zien dat de de hof van Hocht als het ware over de strook Rijkholter cijnsgoederen heen is verplaatst. Die strook was op dat moment al in cultuur gebracht. We kunnen dit afleiden uit het feit dat de verwervingen van

<sup>222</sup> Een uitgebreide bespreking van de hof van Hocht verderop, hoofdstuk 4.3, p. 212, waarnaar ook voor de annotatie van deze paragraaf verwezen wordt.

Hocht in deze omgeving later alle onder Rijkholt ressorteerden; bovendien bestonden ze uit veel kleinere percelen dan de blokvormige kavels rond St. Geertruid. Toch kan ook deze Rijkholter strook niet veel eerder worden gedateerd. Met name het ontbreken van een Rijkholter nederzetting op het plateau wijst op een late datum voor deze ontginningen, in ieder geval na het ontstaan van de Breuster en Eijsder kern te Eckelrade. De eerste helft van de deriende eeuw ligt bijgevolg het meest voor de hand als de periode van de expansie vanuit Rijkholt en de tweede helft van die eeuw voor de vorming van het Hochter complex. Als we de Hochter en Rijkholter goederen en de overige regelmatige strookcomplexen schrappen, blijft er een klein gebied over voor de oudste delen van Eckelrade en zijn aangrenzende kernveld. Dit gebied wordt gedomineerd door onder Breust ressorterende grond met in het midden van het dorp een opvallend blok huizen die onder de laathof van Oost en te Eijsden ressorteerden. De verkaveling van de huispercelen maakt een betrekkelijk onregelmatige indruk, maar het gebogen verloop van de weg kan daaraan debet zijn. De mogelijkheid bestaat dat de oorspronkelijke indeling van het dorp een klein aantal strookvormige percelen te zien gaf, die zo veel mogelijk loodrecht op de dorpsstraat stonden en zich in het veld voortzetten, een beeld dat ook St. Geertruid in zijn vroegste geschiedenis moet hebben geboden. Het voorkomen van Eijsder en Oosder grond in het dorp kan wijzen op onsystematische en langdurige groei vanuit verschillende dorpen van het Maasdal. Ten westen, zuiden en oosten van dit kernveld beginnen de strookvormige verkavelingen van latere periodes. Dit oudste deel van het Eckelrader veld kan alleen relatief worden gedateerd: na de Gronsvelder kern en vóór de Rijkholter ontginningen. Het meest waarschijnlijk is zodoende een tijdstip of periode in de (late) twaalfde eeuw.

De ontstaansgeschiedenis van Eckelrade treedt zo in betrekkelijk detail uit de kaart van 1619 naar voren. De oudste kern in het noordelijke Gronsvelder deel van het dorp aan weerszijden van de kerk bestond, evenals St. Geertruid, uit een eenrijige straat met aangrenzend veld. De waarschijnlijke ontstaansdatum ligt ook hier in de twaalfde eeuw. Onafhankelijk hiervan vonden later aan de zuidzijde van de weg uitbreidingen vanuit Breust en Eijsden plaats, in oorsprong slechts zeer bescheiden. De gehele zuidelijke nederzetting zal niet veel meer hebben omvat dan het midden van het latere dorpsgebied met misschien een even grote uitbreiding in het veld. De totale oppervlakte ligt in dezelfde orde van grootte als die van St. Geertruid in de eerste fase van zijn bestaan: maximaal dertig hectare. Ook de verkavelingen van beide kerndorpen vertonen overeenkomsten: min of meer strookvormige huiskavels met voortzettingen in het veld en onregelmatige verkaveling erachter. De

latere cijnsverhoudingen wijzen meer dan in St. Geertruid op het ontbreken van een centrale organisatie bij de eerste openlegging van dit gebied.

Dit veranderde echter in de tweede fase. Omstreeks 1200 brak een periode van systematische ontginningen aan. Vanuit Rijkholt in het Maasdal drong men via de Schonegrub door op het plateau en werd in meerdere fasen een strook van 150 meter breed en enige kilometers lang in cultuur gebracht. Afgaande op de leengoederen in het midden van dit gebied bestond de indeling oorspronkelijk uit grote blokken, die na verloop van tijd in aansluiting aan het reliëf werden verdeeld. Erg strak lijkt de organisatie van deze ontginningen niet te zijn geweest; eerder valt te denken aan een geleidelijke voortgang langs globaal vastgelegde lijnen. Toch is de invloed van bovenaf hier duidelijker merkbaar dan in de oudste gebieden: er is een duidelijke, zij het niet erg strakke geografische structuur en ook de cijnsverhoudingen zijn in principe uniformer. Op vergelijkbare wijze werden stroken aangelegd in het noordwesten en noordoosten van het veld. We zijn dan al in het midden van de dertiende eeuw beland, waarin ook het optreden van de abdij Hocht valt. Na een mislukte vestiging in Eckelrade, misschien aangelokt door de Rijkholter ontginningen, vindt een verplaatsing van de hof naar de overzijde van deze strook plaats naar St. Geertruid, waar zich de laatste fase van de openlegging van het gebied heeft afgespeeld. Het zwaartepunt van deze uitbreidingen lag het in het zuiden van dit veld en ten westen van St. Geertruid. In veel mindere mate wist de hof van Hocht land te verwerven in de grote strookontginningen.

In het zeventiende- en negentiende-eeuwse (en hedendaagse) verkavelingspatroon wordt deze ontwikkeling slechts zeer ten dele weerspiegeld. Door de versplintering van de stroken en blokken, in 1619 al grotendeels afgesloten, is de tegenstelling tussen kernveld en latere uitbreidingen goeddeels verdwenen. Als extra moeilijkheid zijn ten gevolge van het reliëf zowel de oorspronkelijke vormen als de latere splitsingen minder systematisch en dus minder herkenbaar dan in vlakere gebieden. Tenslotte zijn ook de goederen van Hocht in de negentiende eeuw niet meer als groep te onderscheiden. Restanten van regelmatige verkavelingen zijn weliswaar op plaatsen in het kadastrale kaartbeeld terug te vinden, maar een duidelijke onderverdeling van het veld wordt pas mogelijk door kartering van cijns- en bezitsverhoudingen, die meer van het oorspronkelijke karakter hebben bewaard. Overigens is hiervoor ook het jaar 1619 al een vrij late datum: het vervalproces van leen- en cijnsbanden is dan al duidelijk in het kaartbeeld te zien. Bij de volgende aanbreng in 1732 zouden ook de op dat moment nog als zodanig bekende leen- en cijnsgoederen van Rijkholt nauwelijks meer tot hulp kunnen zijn bij het bepalen van de ontstaansgeschiedenis van

het veld. De definitieve afschaffing van deze verhoudingen tijdens de Franse revolutie is dan ook slechts het slot van een evolutie geweest, die al aan het einde van de middeleeuwen is ingezet.

#### 2.4) *Herkenrade (kaart 3)*

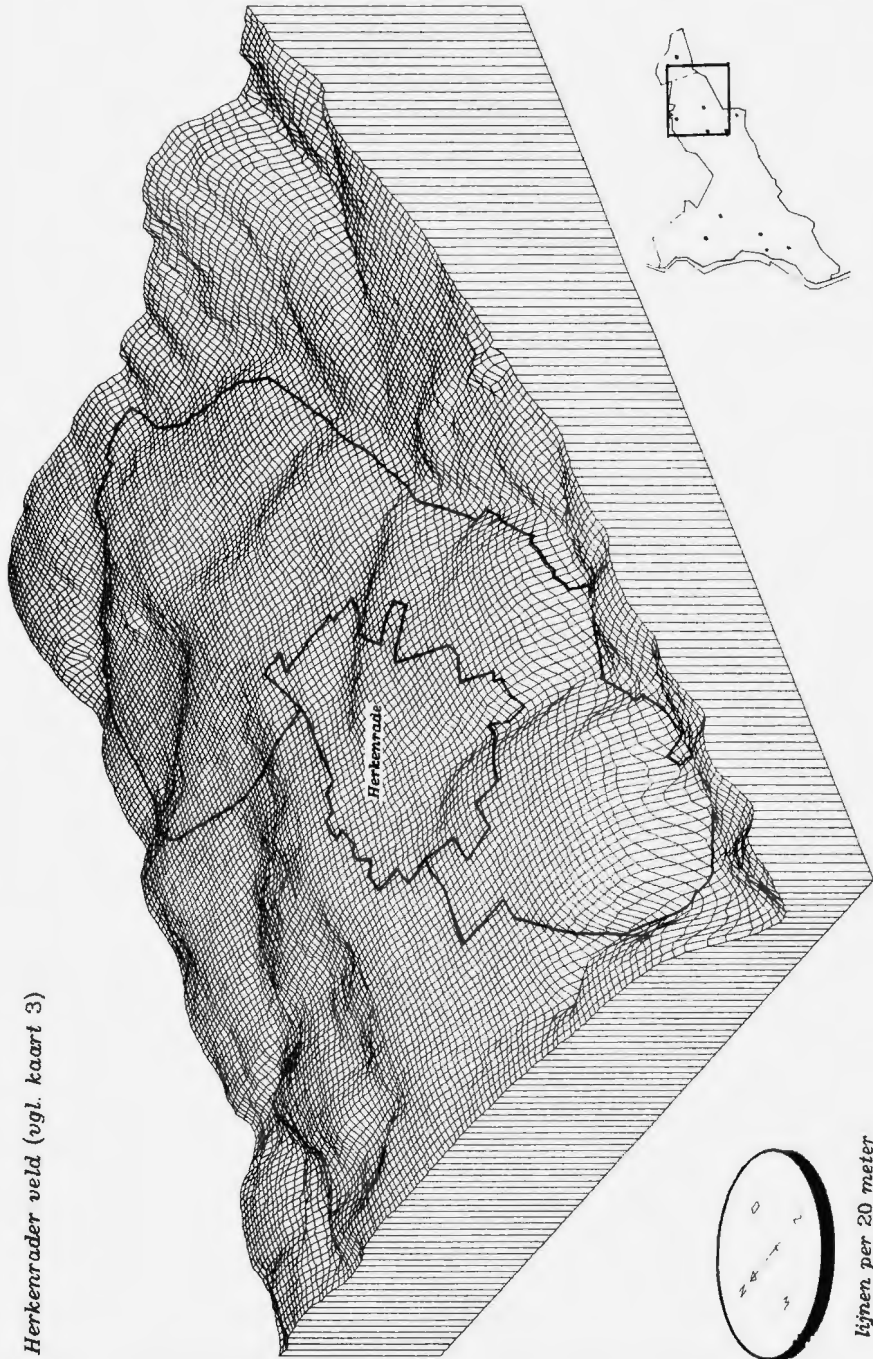
Herkenrade is het buurdorp en in veel opzichten het spiegelbeeld van St. Geertruid. Door het ontbreken van grootgrondbezit in de omgeving is het aantal middeleeuwse vermeldingen schaars; de oudste dateren uit de veertiende eeuw.<sup>223</sup> In de nieuwe tijd werd de naam Herkenrade gebruikt als aanduiding voor het op de berg gelegen deel van de heerlijkheid Eijdsden, dat bij de heffing van schattingen een zekere zelfstandigheid genoot.<sup>224</sup>

Het dorp bestond in 1827 uit een licht gebogen centrale straat, waarlangs vrijwel alle huizen lagen. Deze weg ligt in het verlengde van de tweede zijarm aan de noordzijde van het centrale droogdal, maar anders dan in St. Geertruid staat de dorpsstraat niet dwars op de erosiegeul maar is er een voortzetting van. Het centrale droogdal zelf is hier niet begaanbaar; de verbindingswegen uit het Maasdal lopen vanaf St. Geertruid over het plateau. Evenals St. Geertruid ligt het dorp niet op het hoogste punt van zijn omgeving. De dorpsstraat loopt evenwijdig aan de helling die zijn top pas bereikt in het noord-westen aan de zuidzijde van de strook Rijkholter cijns- en leengoederen van het Eckelrader veld. De ligging van het dorp lijkt bepaald door het centrale droogdal en een betrekkelijk vlak plateau tussen twee zijarmen ervan.

De velden rond Herkenrade die in kaart 3 zijn samengevat, vallen in vier delen uiteen. Het eigenlijke Herkenrader veld(je) ten zuid-oosten van het dorp omvat in tegenstelling tot de meeste andere met een „veld”-toponiem aangeduide gebieden slechts één klein deel van het volledige areaal rond het dorp. Ten westen bevindt zich een veldje met de naam Koeberg en voor het grote gebied ten oosten van Herkenrade werden in 1619 twee veldnamen gebruikt: Kortenbos voor het noorden en Kleine Braak voor het zuiden. De grens tussen beide wordt gevormd door de weg naar Bruisterbosch, die op een oost-west lopende rug ligt. Merkwaardig genoeg missen de wegen in dit gebied iedere samenhang met het reliëf en de verkaveling. Dit geldt zowel voor de drie voetpaden die

<sup>223</sup> ARA Brussel, oorkonden Brabant 14 apr 1330 (Verkooren, inventaire, Ie partie, T. I, nr. 327, p. 232-234); AEL STM oorkonde 11 dec 1349 (Schoonbroodt nr. 229). De afleiding van de naam bij Tummings, rode-namen, p. 54-56, met verdere vermeldingen en naamkundige literatuur.

<sup>224</sup> RAL LvO 5635-5708: stukken betreffende het dorpsbestuur van Herkenrade. Verdere vermeldingen in Msg 65 (1946), p. 18.



*Herkenrader veld (vgl. kaart 3)*

Reliëfkaart van het Herkenrade en zijn velden, met de grenzen van het dorp en van kaart 3 van de bijlage.

tabel 3: Herkenrade.

	huis en hof			hof			land			totaal		
	aant.	opp.	%	aant.	opp.	%	aant.	opp.	%	aant.	opp.	%
Hocht	0	0.0000	0	0	0.0000	0	15	13.2405	6	15	13.2405	6
ress. onder Eijsden	23	9.9248	5	55	15.1224	7	193	55.8994	31	271	80.9466	39
ress. onder Breust	0	0.0000	0	12	2.5426	1	281	101.5407	48	293	104.0832	49
Hochter laatgoed	0	0.0000	0	10	2.3257	1	4	2.5773	1	14	4.9031	2
Hagendoorns goed	0	0.0000	0	0	0.0000	0	4	0.6934	0	4	0.6934	0
Bronsvelder leengoed	0	0.0000	0	0	0.0000	0	16	4.5656	2	16	4.5656	2
onbekend	0	0.0000	0	0	0.0000	0	9	2.1048	1	9	2.1048	1
totaal 1619	23	9.9248	5	77	19.9907	10	522	180.6217	86	622	210.5371	100
cultuurland 1827	43	1.2935	1	178	35.9620	17	691	176.8195	82	912	214.0750	100
woeste grond 1827										7	4.9255	
totaal 1827										919	219.0005	

vanuit Herkenrade naar het zuid-oosten lopen en hierbij zowel de erosiedalen als het perceelspatroon doorsnijden, als voor de weg naar Bruisterbosch, die iets ten zuiden van de hoge rug loopt en eveneens een aantal percelen doormidden deelt.

Het gebied als geheel wordt aan drie zijden door insnijdingen begrensd: in het westen door een zijarm van het centrale droogdal en langs de hele zuidrand door de zogenaamde Bannelder grub, die tevens de grens met Mheer vormt. Deze laatste, een voortzetting van het centrale droogdal, is weliswaar volledig in cultuur is gebracht, maar vormt toch een zo duidelijke afscheiding dat geen enkel perceel de grens doorsnijdt. Het is overigens moeilijk verklaarbaar waarom de heerlijkheidsgrens niet exact de diepste lijn volgt, maar iets ten noorden ervan ligt. Aan de oostzijde vinden we twee soortgelijke glooiingen, eveneens geheel in gebruik als akkerland, die een duidelijke afgrenzing vormen met het veld van Bruisterbosch. Alleen in het noorden is het veld open naar de in de vorige paragraaf behandelde Valkenburger Bijbank en in het noordwesten vormt de Valkenburger weg een betrekkelijk willekeurige scheidingslijn met het Eckelrader veld. Als geheel genomen loopt het veld van de noord. en zuidrand op naar het midden, maar in deze flauwe helling zijn veel scherpere, oost-west lopende golvingen uitgesneden. De bodemkaart is een getrouwe afspiegeling van het reliëf: colluvium in de inzinkingen, löss met geërodeerde bovenlaag op de hellingen en lössgrond van onaangetaste structuur in de vlakke delen. De waardering van de grond in het begin van de negentiende eeuw vertoont weinig verschillen. Het gebied wordt grotendeels met de hoogste kwaliteit gewaardeerd, afgezien van smalle stroken langs de Heerkuil en Kellenberg in het zuidwesten, waar de grond, als langs alle insnijdingen in het gebied, veel grint en stenen bevat.

Het kaartbeeld van 1619 vertoont weinig afwijkingen van dat van 1827. De manier waarop de blokken Eijsder grond waren verdeeld, kon niet altijd in volledig detail worden achterhaald. Zoals in de inleiding uiteengezet, werden daarom de verschillende ressorten van 1619 in de kadastrakaarten van 1827 ingetekend, met de aantekening overigens dat deze laatste de verkavelingsstructuur van 1619 bijna onaangetaast hebben bewaard. In het dorp Herkenrade is het aantal huizen, precies als in St. Geertruid, bijna verdubbeld, terwijl de omvang van het hele dorpsareaal vrijwel gelijk is gebleven. Ook hier is de structuur van het dorp niet veranderd door deze forse groei: zowel in 1619 als in 1827 was Herkenrade een onmiskenbaar straatdorp, met vrijwel alle huizen gelegen aan weerszijden van de gehele lengte van de dorpsstraat. De uitbreidingen hebben vooral geresulteerd in een langzame opvulling van de ruimtes tussen de huizen, een proces dat in 1827 nog bij lange na niet was afgesloten.

De gemiddelde oppervlakte van een perceel akkerland is in deze periode afgenomen, maar in geringer mate dan in het St. Geertruid veld. Waren bij St. Geertruid de percelen van 1619 in 1827 vrijwel gehalveerd, rond Herkenrade bedroeg de gemiddelde perceelsgrootte in 1827 nog 73 procent van die van 1619, een getal dat eigenlijk nog te laag is. In tegenstelling tot het St. Geertruid veld wordt hier namelijk een aanzienlijk aantal percelen doorsneden door de drie wegen naar Banholt en de weg naar Bruisterbosch. In het kadaster van 1827 golden deze als twee kavels, in 1619 werden ze zonder uitzondering aangebracht als één perceel. De feitelijke verkleining ligt daarom dicht bij de twintig procent. De uitbreiding van het dorp heeft hier dus niet geleid tot een equivalente vermeerdering van het aantal percelen, hoogstwaarschijnlijk omdat de splitsingen van het land in dit veld reeds in 1619 hun maximum dicht benaderden. Zowel in 1619 als in 1827 bevatte het Herkenrader veld gemiddeld de kleinste percelen van het gehele territorium. In beide jaren ontbreken de grote blokpercelen die het kaartbeeld van de meeste andere velden zo sterk bepalen.

Ook in vorm en ordening van de percelen traden tussen 1619 en 1827 nauwelijks veranderingen op. Verschillende percelen zijn natuurlijk verdeeld, maar deze liggen over het hele veld verspreid, zodat de globale structuur niet is aangetast. In beide jaren bestond een duidelijk onderscheid tussen het dorp Herkenrade en zijn onmiddellijke omgeving met een opvallend onregelmatige verkaveling, en het gehele oostelijke deel van het Herkenrader veld, de Kortenbos en Kleine Braak, waar de percelen geordend liggen in oost-west verlopende stroken. Ook op de luchtfoto's van 1949 (zie p. 101) en 1981 zijn deze stroken nog duidelijk te onderscheiden. Ze zijn tussen de 100 en 200 meter breed en



in het algemeen in de breedte verdeeld, zodat de percelen in het overwegend noord-zuid verlopende reliëf dwars op de hoogtelijnen staan. Met name in het zuiden van de Kleine Braak is duidelijk te zien hoe de complexen met de helling meedraaien. Slechts daar waar korte oost-west verlopende golvingen de hoogteverschillen beheersen, hebben delingen in de lengte plaatsgevonden. De verkaveling langs de Valkenburger weg sluit duidelijk aan bij die van het Eckelrader veld. De percelen zetten zich hier in het zuiden aan de overzijde van de weg voort en in het noorden gaan ze over in de stroken ten noorden van de Rijkholter strook in het Eckelrader veld. Naadloos zijn de aansluitingen overigens bepaald niet. Met name in het midden van de Kortenbos is te zien dat de stroken enigszins ten opzichte van elkaar zijn verschoven.

De cijnsverhoudingen van 1619 weerspiegelen de tweedeling van het verkavelingspatroon. Eijsder en Breuster goederen beslaan tezamen het grootste deel van het veld. Twee andere componenten van betekenis zijn de goederen en laatgoederen van Hocht, tezamen goed voor acht procent van de oppervlakte, en langs de Bannelder grub in het zuiden een aaneengesloten blok van zestien Gronsvelder lenen. Voor de verspreide goederen van onbekend ressort (merendeels kerkland van St. Geertruid) en de vier stukjes land onder de Hagendoorn geldt hetzelfde als in het Eckelrader veld: ze zijn voor de ontginningsgeschiedenis van de streek niet van belang. Een duidelijke grens tussen Breuster en Eijsder land in dit veld is er niet, maar globaal overweegt Eijsden in het dorp Herkenrade en het Herkenrader veldje, Breust in het noorden en oosten in de stroken van Kortenbos en Kleine Braak. De goederen en laatgoederen van Hocht liggen ook in het Herkenrader veld niet willekeurig verspreid. Op de ringvormige structuur van de kloostergoederen rond St. Geertruid is bij de bespreking van dat dorp al gewezen. Ook Herkenrade wordt omgeven door grondbezit van Hocht, al zijn de percelen hier kleiner en minder aaneengesloten. De reliëfkaart van de goederen van Hocht op p. 205 toont echter onmiskenbaar de gedeeltelijke omcirkeling van Herkenrade en zijn kernveld, die door het centrale droogdal in het zuiden wordt afgerond. De kadasterkaart voegt hieraan nog een detail toe: de goederen van Hocht liggen ruwweg op de grens tussen het Breuster en het Eijsder, het regelmatige en het onregelmatige deel van het veld. Naar het zuiden toe wordt de cirkel afgesloten door het blok Gronsvelder leengoederen, dat deel uitmaakt van de meest zuidelijke strook van de Kleine Braak.

De ontstaanswijze van de verschillende delen van het Herkenrader veld kan op dezelfde wijze als in de vorige paragrafen uit de verschillende kaartcomponenten worden afgeleid. Vooreerst is duidelijk dat de on-

derdelen geografisch niet scherp worden begrensd. Het reliëf vormt nergens werkelijke barrières en de wegen doorsnijden het verkavelingspatroon in die mate, dat ook zij geen verdere structuur in het gebied konden aanbrengen of behouden. Dit is met name van belang voor de interpretatie van de verdeling van Breuster en Eijsder land: de langzame drain van Eijsder grond ten gunste van Breust sinds de late middeleeuwen zal vooral opgetreden zijn in gebieden als dit, waar het aan de hand van fysieke kenmerken niet mogelijk was het ressort van de grond te bepalen. Er moet daarom met de mogelijkheid rekening worden gehouden, dat de grens tussen Breuster en Eijsder land in dit veld ten gunste van Breust is verschoven.

De oudste kern is ongetwijfeld het dorp Herkenrade en het Herkenrader veldje. De analogie met St. Geertruid is groot: een stichting vanuit het Maasdal, ditmaal vanuit Eijsden via de tweede zijarm aan de noordzijde van het centrale droogdal. Een datering in dezelfde periode, maar iets na St. Geertruid, dus rond 1100, ligt voor de hand. Het kernveld moet zich ten zuid-oosten van het dorp hebben bevonden in het latere Herkenrader veldje. Ten noorden grenst Herkenrade namelijk onmiddellijk aan de goederen van Hocht en de strook Rijkholter land in het Eckelrader veld, die beide uit een latere periode stammen. Globaal wordt de ontginningskern in 1619 nog weergegeven door de Eijsder goederen in en om het dorp, maar ook het blok land onder Breust ten zuid-oosten van het dorp kan in oorsprong nog erbij hebben gehoord. In ieder geval wordt deze kern in zijn grootste omvang begrensd door de Hochter goederen in het noorden en oosten, door het centrale droogdal en zijn voortzetting in het zuiden en door de Koeberg in het westen. De naam van dit laatste veldje wijst op gebruik als weidegrond of wisselakkerland. Ook de grote omvang van het grondbezit van St. Martinus in de vijftiende eeuw in deze omgeving levert een aanwijzing voor een late ontginningsdatum.<sup>225</sup> Evenals St. Geertuid en Eckelrade lag het oudste Herkenrade aan de rand van zijn veld; ook hier kan worden aangenomen dat oorspronkelijk slechts één zijde van de dorpsstraat was bebouwd. De maximale omvang van de ontginningskernen van de drie dorpen ligt in dezelfde orde van grootte, ongeveer dertig hectare. De volstrekt onregelmatige verkaveling van dit gebied wijst op een onsystematische en mogelijk betrekkelijk langdurige ontstaansgeschiedenis van het oudste dorp.

De Breuster goederen in het oostelijk deel van het veld vormen een rechtstreekse voortzetting van de reeds besproken stroken in het Eckelrader veld. De min of meer systematische ontginningen waarin ze ge-

<sup>225</sup> AEL STM oorkonde 12 mei 1400 (Schoonbroodt nr. 336); zie ook verderop hoofdstuk 7.2, p. 294.

creëerd werden, zijn eveneens een voortzetting van de van west naar oost verlopende ontginningsgolven van het Eckelrader veld, die rond het midden van de dertiende eeuw dit gebied hadden bereikt. De oorspronkelijke bezitseenheden waren de langwerpige of blokvormige onderdelen van een afzonderlijke strook die in 1619 nog in de Eijsder en Gronsvelder complexen zichtbaar zijn. De onregelmatigheden in het strokenpatroon in de Kortenbos wijzen op een ontginningsverloop in een drietal fasen, waarbij in hoofdlijnen wel dezelfde structuur werd aangehouden, maar in detail kleine verschuivingen hebben plaatsgevonden. Het globale verloop van de stroken vanaf de Schonegrub in het westen tot het veld van Bruisterbosch in het oosten is op de reliëfkaart op p. 178 weergegeven. Het is duidelijk dat de licht gebogen vorm een aanpassing is aan het hellingverloop, maar de omgekeerde S-vorm lijkt ook meer algemeen bij dit soort verkavelingen voor te komen.<sup>226</sup> De betrekkelijk gesloten ligging van de goederen van Hocht op de grens tussen Breust en Eijsden wijst op verwervingen binnen een zeer kort tijdsbestek tijdens of vlak na de ontginningen in het gebied. Hun geringe oppervlakte sluit een daadwerkelijke deelname van de grangia aan de ontginningen echter uit. De expansie van de hof heeft hier waarschijnlijk plaatsgevonden vlak na de vroegste uitbreidingen aan de randen van het oorspronkelijke Herkenrader veld en geeft de begindatum voor de openlegging van Kortenbos en Kleine Braak. Aangezien het klooster pas na het midden van de dertiende eeuw in dit gebied voet aan de grond kreeg, kan het oostelijk deel van het Herkenrader veld pas in de laatste helft van deze eeuw zijn ontgonnen. Het behoort derhalve tot de jongste in cultuur gebrachte delen van het territorium van Breust/Eijsden en vormt de afronding van de bijna een eeuw durende openlegging van de velden tussen de twaalfde-eeuwse kernnederzettingen van St. Geertruid, Eckelrade en Herkenrade.

Het verkavelingspatroon van het Herkenrader veld heeft vanaf zijn ontstaan tot op de dag van vandaag geen structurele veranderingen ondergaan. Gedurende de hele geschiedenis is er een tendens geweest tot deling, die echter niet zoals in het Eckelrader veld de aanwezige tegenstellingen deed verdwijnen. Met name kernveld en latere uitbreidingen zijn in het oorspronkelijke kadaster en zelfs nog op hedendaagse kaarten en luchtfoto's duidelijk te onderscheiden. Een belangrijke oorzaak voor deze stabiliteit is de gelijkmatigheid, waarmee de veranderingen over het hele veld zijn verspreid: delingen hebben op willekeurige wijze in het hele gebied plaatsgevonden. De institutionele verhoudingen rond 1600 tijd lopen parallel met de vormverschillen en bieden daarmee de mogelijkheid tot een nadere datering.

<sup>226</sup> Hildebrand, *Breitstreifenaltfluren*, p. 85.

## 2.5) *Bruisterbosch (kaart 4)*

In de oostelijke punt van het driehoekige territorium van Breust en Eijsden ligt het dorp Bruisterbosch. De naam is afgeleid van Breust en wijst op ontginning vanuit die plaats. Bij uitzondering hebben we hier een schriftelijke bevestiging voor, te weten de reeds vermelde oorkonde van 1157.<sup>227</sup> In dat jaar verwierven zeven inwoners van het dorp Breust een stuk pas ontgonnen land („terra de novo sarto”) van het St. Martinus-kapittel, waarvan de ligging en omvang niet werden genoemd. Er zou een jaarlijkse totaalcijs van 21 solidi en drie oboli worden betaald, en bij vererving of overdracht bovendien nog eens de helft van de cijs die over het in aanmerking komende deel van de grond werd geheven. Uit de formulering van de acte blijkt dat de cijs niet als een totaalbedrag werd geheven en ook niet in vaste delen werd gesplitst, maar omgeslagen zou worden over ieders feitelijke bezit. De feitelijke verdeling van de grond werd niet in de oorkonde geregeld. Van een aantal verdere verplichtingen aan de hof van het kapittel te Breust werd expliciet vrijstelling verleend. Hieronder vielen alle afdrachten aan voogd of meier en de bijwoning van door de meier gehouden rechtsgedingen. Verheffing van de grond bij overdracht of vererving zou bovendien niet te Breust, maar voor het kapittel in Luik zelf plaatsvinden. De verregaande zelfstandigheid die de zeven, ongetwijfeld de ontginners van de grond, verwierven wijst op de stichting van een nieuwe nederzetting, waarvan de inrichting niet in detail werd vastgelegd en die op basis van latere gegevens met Bruisterbosch kan worden geïdentificeerd. Pas een eeuw later wordt het dorp voor het eerst met name in de bronnen vermeld.<sup>228</sup>

Nadere inlichtingen vinden we 150 jaar later in de oudste beschrijving van de bezittingen van het St. Martinus-kapittel in Breust en omgeving.<sup>229</sup> In die tijd werden er in het hele territorium twee soorten geldcijs geheven, waarvan de grootste groep in totaal 41 mark en 22 denarii opbracht en de kleinste 21 solidi. Bij deze laatste, waarin we de cijs van de acte van 1157 herkennen, staat aangetekend dat hij wordt geheven bij (of in) Bruisterbosch: „apud Brusterbos”. Nogmaals anderhalve eeuw later wordt in de oudst bewaard gebleven volledige cijsrekening van Breust uit 1451 de wijze van heffing van beide groepen cijszen gespecificeerd.<sup>230</sup> Het betreft een lijst die alleen de namen van de cijsplichtigen

<sup>227</sup> Zie bijlage 1.

<sup>228</sup> RAH Hocht oorkonde 15 juli 1266 (nr. 14).

<sup>229</sup> AEL STM 10, f. 107r.

<sup>230</sup> AEL STM 531.

bevat met het totaalbedrag waarvoor ieder werd aangeslagen en soms ook de oppervlakte land waarover dit bedrag was berekend. Bij een klein aantal posten staat de aantekening „roetcheys” en wordt een omrekening van zes denarii per bunder gehanteerd. Bij het merendeel van de bedragen, soms aangeduid als „census fortis”, was het tarief acht denarii per bunder. De „Roetcheys” werd apart geïnd onder de eik van Bruisterbosch<sup>231</sup> en ook het „roetland” had nog in de vijftiende eeuw een enigszins aparte status.<sup>232</sup> De eerste categorie bracht in dat jaar 23 solidi en zeven denarii op, de tweede veertig mark, tien solidi en één denarius. Met geringe afwijkingen gaat het hier nog steeds om de beide cijnsgroepen uit de goederenbeschrijving van omstreeks 1300. Het hoeft geen betoog dat de „Roetcheys” gecreëerd is bij de ontginning van 1157, die op basis van deze gegevens dus bij Bruisterbosch moet gezocht worden en ongeveer 35 hectare groot is geweest. Een meer precieze liggingsaanduiding is uit geschreven bronnen niet meer te achterhalen. In later tijd gold voor het hele territorium van Breust een cijnsstarief van acht denarii per bunder.<sup>233</sup> Het was een volledig geterritorialiseerde landcijns die rechtstreeks van de totale oppervlakte van ieders bezit werd afgeleid.<sup>234</sup>

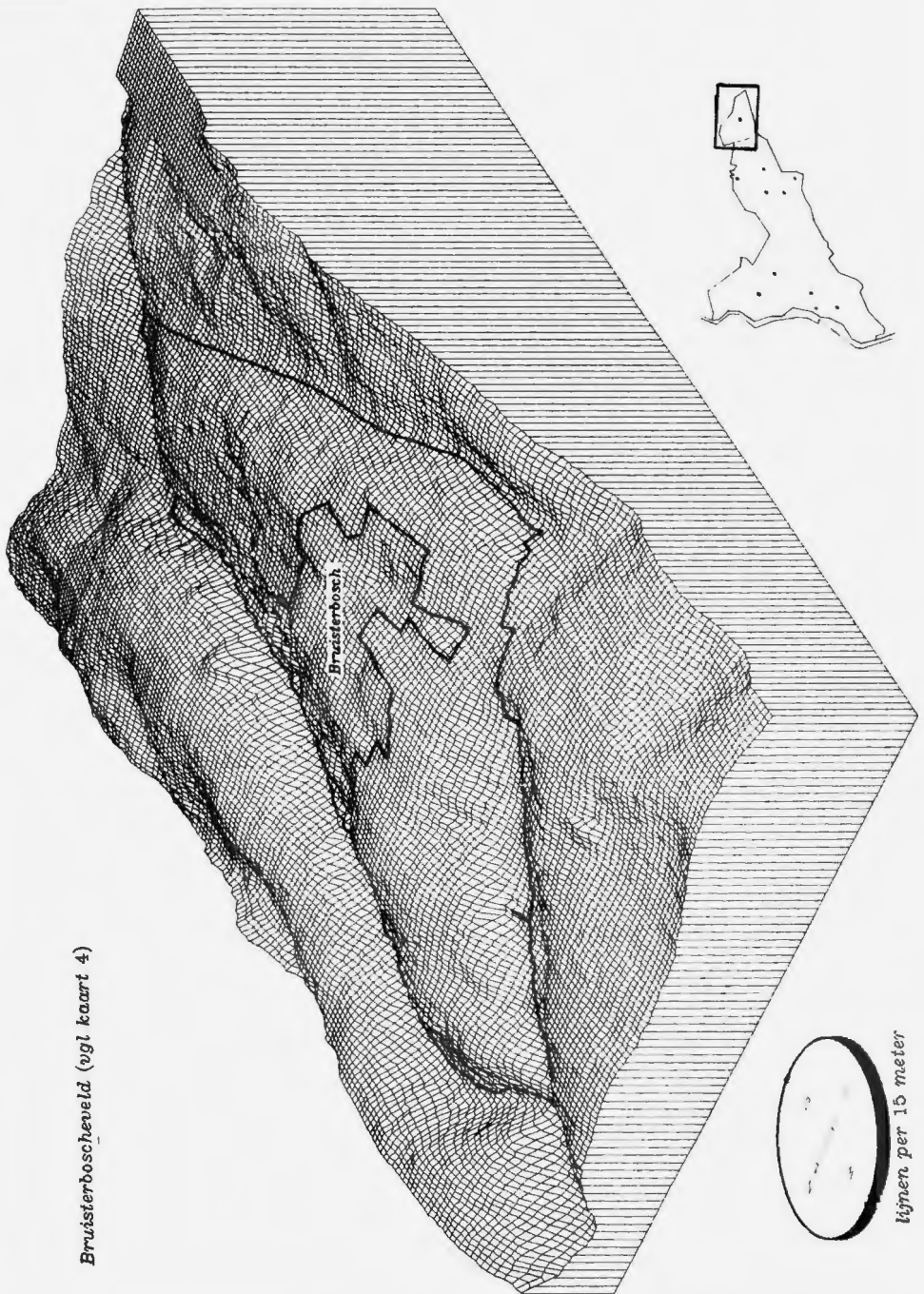
Uitgaande van deze gegevens bezien we dorp en veld in detail. Het veld van Bruisterbosch ligt als geheel hoger dan de rest van het gebied, namelijk op ongeveer 160 meter NAP. Het is een duidelijke eenheid in het landschap die aan alle zijden door insnijdingen wordt begrensd, waarvan drie tevens de heerlijkheidsgrens vormen. De Bannelder grub in het zuiden, een verre uitloper van het centrale droogdal, bereikt via het Herkenrader veld het oostelijk deel van het territorium en vormt over zijn gehele lengte de grens met Mheer. Ook de noordgrens met Gronsveld en Margraten loopt door een voortzetting van een droogdal, dat ditmaal vanuit Gronsveld het plateau bereikt en vóór Honthem

<sup>231</sup> AEL STM 587 (fragment cijnsrekening rond 1430): „Dit sijn die tzese van Brusterbosche, wilighe eijn rentmeister is schuldich te heffen op St. Stevens dach te Brusterbossche onder die Eijck”.

<sup>232</sup> RAL Breust voorl. nr. rood 0 (protocol van overdrachten 1421-1528), p. 11: „int ioyer ons heren 14 ende 25 te voechtgedijn noe kersmes soe het ontfangen Ghielis Ghielys soen vanden Bannet alsullich erf als hoem ervullen es van Heynrich van Bruesterbos sijnen heer, te weeten alsullich erf als Heynrich vors. te Bruest te hoef had, roed goet en ander goet”.

<sup>233</sup> Rond 1500 zijn verscheidene processen gevoerd over de omrekening van deze cijns in current geld, waarin herhaaldelijk dit tarief wordt vermeld. Vgl. AEL STM oorkonde 18 jan 1533 (niet in Schoonbroodt): bevestiging door schepenen van Luik van hun vonnis van 17 dec. 1493, dat de onderzaten („surceans”) van Breust hun cijns van 8 denarii per bunder in Brabants geld verschuldigd zijn. Verdere stukken in AEL STM 531.

<sup>234</sup> Zo bijvoorbeeld in de cijnsregisters rond 1600 in RAL Breust voorl. nr. blauw 111.



*Bruisterboscheveld. (vgl. kaart 4)*

Bruisterbosch en zijn veld. Duidelijk zichtbaar is de afgrenzing door het reliëf.

afslaat naar Bruisterbosch (vgl. de reliëfkaart van Gronsveld op p. 263). Het heeft hier minder van zijn scherpte verloren dan de Bannelder grub; de steile noordrand van dit asymmetrische dal is gedeeltelijk nog met bomen begroeid. Beide dalen worden verbonden door lichtere insnijdingen, die in het oosten de grens met Gulpen vormen en in het westen met het Herkenrader veld. Zoals overal in de noordelijke helft van het plateau loopt het grondvlak omhoog vanaf het centrale droogdal in het zuiden en vanaf het Gronsvelder droogdal in het noorden, zodat in het midden van het veld een oost-west verlopende rug ontstaat. In het centrum van het veld ligt het dorp Bruisterbosch, op enige afstand van een holle weg, de Limburger straat,<sup>235</sup> die in de middeleeuwen een zekere regionale betekenis had als verbinding tussen Limbourg en Maastricht.<sup>236</sup> De bodem vertoont de normale structuur van het plateau: löss met een vooral aan de randen van het veld geërodeerde bovenlaag. Alleen in het westen van het veld langs de zogenaamde Mergelkuil is de lösslaag zo dun dat het onderliggende grind en krijt („mergel”) bijna voor het oprapen liggen. Tegenwoordig vinden we hier een klein bosje; vóór 1800 werd er mergel gewonnen voor de bemesting van het land.<sup>237</sup>

Het huidige kaartbeeld verschilt nauwelijks van dat ten tijde van de oorspronkelijke metingen van het kadaster. Het dorp Bruisterbosch bestond in 1827 uit twee delen. De meeste huizen lagen aan weerszijden van de noord-zuid verlopende dorpsstraat en een kleinere kern bevond zich honderd meter naar het westen langs de weg naar Eckelrade rond een pleintje, de „Maar” geheten. Het dorp werd en wordt gedomineerd door een grote, kasteelachtige hof, het noordelijkste huis op kaart 4, dat in 1827 in het bezit was van Jacob Otto Roosen. Hij had bovendien eenderde van de grond in dorp en veld in eigendom, grotendeels geconcentreerd in een voor deze streken enorm blok in het noorden, dat zich uitstreckte van de Honthemer grub in het noordwesten tot de oostgrens met Gulpen. Het zuiden van het veld met zijn kleine percelen en restanten van strookverkaveling steekt hier duidelijk tegen af. De totale oppervlakte van dorp en veld is 140 hectare, vier keer zo groot als de ontginningen van 1157. Het is verleidelijk om het formele onderscheid tussen het noorden en het zuiden in verband te brengen met de schriftelijke gegevens. De eerst in aanmerking komendé lokalisatie voor de collectieve ontginningen van 1157 zou dan het zuidelijke deel zijn, zeker als we de onmiskenbare restanten van regelmatige structuren hier in

<sup>235</sup> Volgens Hardenberg, plaatsnamen, p. 231, is deze weg van Romeinse oorsprong.

<sup>236</sup> Hier lag ook de in de vijftiende eeuw opgerichte „zwingende landtol” van de heren van Eijsden. RAL LVO 5058-5063.

<sup>237</sup> Algemeen over bemergeling Lindemans, landbouw, deel 1, p. 43-48.

tabel 4: Bruisterbosch.

	huis en hof			hof			land			totaal		
	aant.	opp.	%	aant.	opp.	%	aant.	opp.	%	aant.	opp.	%
Zezenhaven	0	0.0000	0	0	0.0000	0	2	2.2562	2	2	2.2562	2
Hocht	0	0.0000	0	1	0.1636	0	9	14.4310	11	10	14.5946	11
ress. onder Eijsden	2	0.4091	0	19	8.7916	6	113	30.4698	22	134	39.6704	29
ress. onder Braust	2	2.1744	2	11	5.6865	4	202	66.7508	48	215	74.6117	54
Hochter laatgoed	1	0.4091	0	3	1.2273	1	2	0.3477	0	6	1.9841	1
Bronsvelder leengoed	1	1.4318	2	1	0.4091	0	0	0.0000	0	2	1.8409	1
Valkenburger leengoed	2	2.0455	1	0	0.0000	0	0	0.0000	0	2	2.0455	2
onbekend	0	0.0000	0	2	0.5216	0	2	0.2741	0	4	0.7957	1
totaal 1619	8	6.4699	5	37	16.7997	12	330	114.5295	83	375	137.7991	100
cultuurland 1827	30	1.1330	1	112	25.6455	18	275	113.5145	89	417	140.2930	100
woeste grond 1827										4	0.6550	
totaal 1827										421	140.9480	

aanmerking nemen. Aan het noorden zou dan een latere ontwikkeling rond een centrale hof moeten worden toegeschreven. Deze hypothese is echter onjuist.

Reeds in 1619 was de situatie namelijk fundamenteel anders. Alleen al uit de tabel blijkt dat de ontwikkelingen hier van andere aard zijn geweest dan in de drie boven beschreven velden. Binnen het dorp vinden we tussen 1619 en 1827 de verwachte grote toename van het aantal huizen bij gelijkblijvende oppervlakte van het dorpsareaal. Een afname van de gemiddelde perceelsgrootte in het veld is echter niet opgetreden. Het gemiddelde stuk bouwland is in 1827 zelfs bijna twintig procent groter dan in 1619. Hoe opmerkelijk dit is blijkt uit een vergelijking met de gegevens van de overige velden: in 1619 behoort de gemiddelde perceelsgrootte in het veld van Bruisterbosch tot de kleinste van het hele territorium, in 1827 tot de grootste. De concentratie van grondbezit in deze betrekkelijk korte periode is in de registers van de schepenvanbanken in detail te volgen; ze komt geheel op rekening van Roosen en zijn voorgangers. De plaats van de grote hof in het Bruisterbosch van de negentiende eeuw wordt in 1619 ingenomen door verschillende huizen en tuinen. Van een dominante grondbezitter in het veld is in dat jaar geen sprake. Ten oosten van het dorp zijn alle percelen, op een van drie hectare na, kleiner dan één hectare en alleen ten westen van het dorp bevindt zich een aantal grotere percelen in het bezit van Hocht, die echter bij lange na niet de oppervlakte van het blok in 1827 bereiken. Pas rond 1700 start de ontwikkeling die tot het beeld van de negentiende eeuw zou leiden. De Maastrichtse familie de la Hault verwerft een aantal bebouwde en onbebouwde percelen in het noorden van Bruisterbosch en bouwt er de nog bestaande monumentale herenhof.<sup>238</sup> In de

<sup>238</sup> Marres/van Agt, p. 143.



loop van de achttiende eeuw breidt hun grondbezit zich door doelgerichte landaankopen ten oosten van het dorp uit. Reeds in 1732 is de kern van het grote perceel hier in een kavel van 13 hectare aanwezig (1827: 22 hectare). De laatste uitbreidingen vinden plaats in de Franse tijd, als het volledige grondbezit van Hocht ten westen van Bruisterbosch door de toenmalige bezitter Roosen wordt aangekocht. Tussen 1827 en 1840 vinden nog een aantal kleine mutaties plaats, voornamelijk afstoting van verspreide percelen in het zuiden van het veld van Bruisterbosch, zodat in het midden van de negentiende eeuw het grondbezit volledig geconcentreerd is.

Op basis van numerieke gegevens is de ontwikkeling van het verkavelingspatroon tussen 1619 en 1827 dus al in grote lijnen te achterhalen. Hoe de kadasterkaart van 1619 er in detail uitzag, is met name in het noorden niet exact te beschrijven. De reconstructie op basis van de perceelsbeschrijvingen van de aanbreng stoot in dit veld op twee problemen: de ontoereikende omschrijvingen van de Eijsder registers en het wegvallen van vrijwel alle perceelsgrenzen in het noorden. Daardoor kan het verloop van een aantal grenzen niet exact worden bepaald, maar er zijn voldoende gegevens voorhanden om globaal de structuur van de verschillende delen van het veld te beschrijven en om de ressorten van 1619 in de kaart van 1827 af te grenzen.

Bij de bespreking van het verkavelingspatroon van 1619 kan het veld op basis van de mate van verandering tussen 1619 en 1827 in drie sectoren worden verdeeld: het zuiden, het noord-westen en het noord-oosten. De minste wijzigingen hebben zich voorgedaan in het zuiden, waar de kleinschalige verkaveling van 1827 ook al in 1619 aanwezig was. Door delingen in deze periode zijn de percelen enigszins verkleind, maar de structuur van het geheel bleef ongewijzigd. Met name de beide stroken waarin de percelen in het zuidoosten geordend liggen, zijn kenmerkend voor beide jaren. De ontwikkeling hier is langs dezelfde lijnen verlopen als in het Herkenrader veld: verkleining zonder fundamentele veranderingen. Het veld aan de noordwestelijke zijde van het dorp werd in 1827 voor het grootste deel in beslag genomen door een stuk land in het bezit van Jacob Otto Roosen. Het was grotendeels, maar niet uitsluitend samengesteld uit de voormalige bezittingen van het klooster Hocht. In een beschrijving van de nalatenschap van Roosen uit 1830<sup>239</sup> worden deze onderdelen nog apart genoemd en de beschrijving van dit „Hochter land”, een naam waarmee het gebied ook op de Tranchot-kaart wordt aangeduid, is zo gedetailleerd dat het met behulp van verdere gegevens over het kloosterbezit uit de aanbreng van 1619 en 1732 en uit

<sup>239</sup> Bruisterbosch, gravin de Looz-Corswarem.

het archief van Hocht zelf kan worden gelokaliseerd. De rest van dit gebied is in 1619 klein en onregelmatig verkaveld, een structuur die in de negentiende eeuw eigenlijk alleen rond het dorp is aangetast.

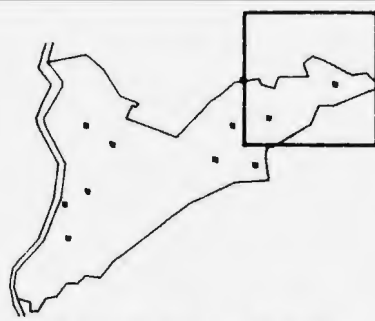
Het kavelpatroon in het noordoosten van het veld veroorzaakt de meeste problemen. De gemiddelde perceelsgrootte is hier in 1619 ongeveer even groot als in het zuiden en de vraag dringt zich op of de stroken waarin in 1827 de percelen in het zuiden geordend liggen, ook in het noordoosten te vinden zijn. Een dergelijke vraag kan bij het verdwijnen van zo veel perceelsgrenzen niet door het aaneenpassen van belendende percelen worden beantwoord. Een aanwijzing voor een bevestigend antwoord levert echter de luchtfoto van 1949 van de omgeving van Bruisterbosch. De kadastrale indeling van dat jaar is vrijwel gelijk aan die van 1827, maar de verkaveling op de foto is veel kleinschaliger. Natuurlijk toont deze luchtfoto geen eigendomsgrenzen maar afwisselingen in grondgebruik. Soms vallen deze samen, zoals in het aangrenzende Herkenrader veld; hier daarentegen weerspiegelt de foto de wijze waarop het land in die tijd verpacht was.<sup>240</sup> Op onmiskenbare wijze zet de regelmatige structuur van het zuiden zich in het hele oostelijke deel van het veld voort. Tegen twee stroken in het zuiden staan er vier in het noorden, met een rest-rand langs de Marer grub. Over de ouderdom van deze indeling valt weinig met zekerheid te zeggen, omdat pachtovereenkomsten nooit kartografisch zijn geregistreerd. Ze bestond in ieder geval al aan het begin van de twintigste eeuw<sup>241</sup> en gezien de grote stabiliteit van pachtverhoudingen op grootgrondbezit in Zuid-Limburg<sup>242</sup> kan ze dateren uit de achttiende eeuw, de tijd van de systematische verwervingen van de familie de la Hault. De opvallende overeenkomst met het onaangetaste zuidelijke deel doet vermoeden dat de achttiende-eeuwse grondaankopen niet hebben geleid tot verandering in exploitatie van de grond, maar dat de pachters hun land op dezelfde wijze zijn blijven bewerken als de vroegere eigenaars. Een tweede aanwijzing voor een oorspronkelijke strookverkaveling is de naam Langstreek voor het hele veld ten oosten van Bruisterbosch, waarin een verwijzing naar doorlopende akkergrenzen kan zijn bevat.<sup>243</sup> Met enige voorzichtigheid kan daarom worden aangenomen, dat het gehele oostelijke deel van het veld van Bruisterbosch in 1619 een „Breitstreifen“-structuur vertoonde, bestaande uit een zestal oost-west verlopende stroken van ongeveer honderd meter breedte, die voornamelijk in de breedte (aansluitend aan de overwegend noord-zuid lopende hellingen) waren verkaveld.

<sup>240</sup> Bruisterbosch, gravin de Looz-Corswarem: manuscriptkaart pachtpercelen 1963.

<sup>241</sup> Mondelinge informatie van dhr Theunissen te Bruisterbosch.

<sup>242</sup> Jansen, heren en boeren, p. 5.

<sup>243</sup> Een van de betekenissen van het woord „streek“ is volgens Verwijs/Verdam, deel 7, p. 2283, akkergrens.



Deze luchtfoto uit 1949 bestrijkt de velden van Eckelrade, Herkenrade en Bruisterbosch. Alleen ten oosten van Bruisterbosch wijkt de verkaveling af van die van de kadasterkaart. De gebruikspcelen weerspiegelen hier waarschijnlijk een oudere verkaveling. (Foto en auteursrecht: Topografische Dienst Emmen)

Samenvattend kan gesteld worden dat in 1619 het veld van Bruisterbosch een kleinschalige structuur moet hebben gehad met vooral in het oosten regelmaat in de verkaveling. Alleen in het noordoosten lag een aantal bescheiden blokken van de abdij Hocht. Het dorp was zeer dun bebouwd, zonder een centrale hof. De tegenstelling noord-zuid van 1827 bestond in 1619 niet; in plaats daarvan was er toen een tegenstelling oost-west.

De cijnsverhoudingen van 1619 zijn niet de meest complexe van het territorium. Primair is de tegenstelling tussen Breuster en Eijsder grond. In het dorp lagen bovendien een aantal leen- en laatgoederen en daarnaast was de abdij Hocht met tien procent van de grond de belangrijkste grondbezitter van 1619 in deze omgeving. Het veld van Bruisterbosch is het enige in ons gebied, waar Breuster en Eijsder grond in duidelijk begrensde gebieden naast elkaar liggen: het noorden onder Breust, het zuiden onder Eijsden, met de weg naar Eckelrade als grens. Een smalle strook langs de grens met Mheer ressorteert onder Breust, eveneens door een weg in het noorden begrensd. In de aanbreng wordt af en toe aan deze eenheden gerefereerd.<sup>244</sup> De fysieke afbakening door wegen heeft ongetwijfeld een rol gespeeld bij het bestendigen van deze verhoudingen. De goederen van Hocht liggen alle in het westen en voornamelijk in het Breuster deel; de twee stukken in het zuiden in het midden van het Eijsder land zijn zestiende-eeuwse verwervingen.<sup>245</sup> Ook de andere Cisterciënzer-hof in het territorium, Zezenhoven, bezat een tweetal percelen in dit veld, nogal excentrisch gelegen vergeleken met de rest van het complex in het Maasdal. In het dorp vinden we de laatgoederen van Hocht in de noord-west-sector, leengoederen van Gronsveld in het oosten, onder andere op de plaats van de latere hof van de la Haut die zelf ook als leen te Gronsveld werd verheven,<sup>246</sup> en Valkenburger leengoederen in het Eijsder deel van het dorp.

In 1451 betaalden zowel Hocht als Zezenhoven naast de gewone cijns van acht denarii over hun „vele en bijna ontelbare stukken land” een klein bedrag aan Roetcheys, Hocht over dertien hectare, Zezenhoven over twee hectare.<sup>247</sup> Dit laat geen andere lokalisatie open voor de Breuster ontginningen van 1157 dan het noordwestelijke deel van dit veld. Het ontginningsgebied, dat in totaal slechts 35 hectare besloeg,

<sup>244</sup> RAL LvO 5388 (aanbreng Eijsden 1619), nr. 10, noemt als belending „de Geret stege oft die Hoget Eijsden”.

<sup>245</sup> RAH Hocht 20 (cijnsen en pachten 1598), fo 7v: uitverwinningen door gebrek van betaling van erfrenten.

<sup>246</sup> TJ M17 (leenregister Gronsveld 1743), f. 284r. AEL Famille de Crassier 523 (stukken betreffende tiendplicht van dit huis aan Breust).

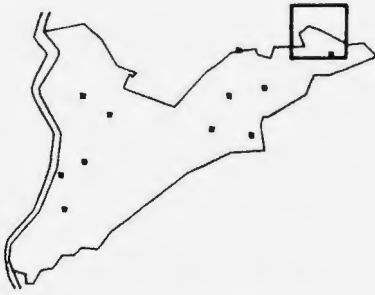
<sup>247</sup> AEL STM 531 „de multis et quasi innumerabilibus terrarum petiis”.

moet zodoende zijn begrensd door de beide wegen in het zuiden en oosten, de Honthemer grub in het noorden en de Mergelkuil en zijn voortzetting in het westen. De meest westelijke rand van het veld, die afdaalt naar het Herkenrader veld, kan niet meer erbij hebben behoord. De verwervingen door Hocht vonden ongeveer een eeuw na de oorspronkelijke ontginningen plaats<sup>248</sup> en omvatten ongeveer een-derde van dit kernveld. Mogelijk is in de derde of vierde generatie na de ontginning een volledige bedrijfseenheid en bloc aan het klooster overgedragen.

Hoewel we naar verhouding vrij veel weten van deze ontginningskern, is het vaststellen van zijn oorspronkelijke structuur niet eenvoudig. Noch in het kaartbeeld van 1827, noch in dat van 1619 is een duidelijke ordening, bijvoorbeeld in zeven stroken, te achterhalen. Een veel regelmatiger beeld biedt paradoxaal genoeg de luchtfoto van 1981, waaraan overigens vrijwel dezelfde kadastrale indeling als in 1827 ten grondslag ligt. Duidelijk laten zich hier een aantal licht gebogen noord-zuid verlopende stroken onderscheiden, die als basis de Eckelrader weg in het zuiden hebben en zich naar het noorden toe enigszins verbreden. Op basis van verschillende verkleuringen binnen dezelfde cultuurgrond komt men tussen de dorpsstraat in het oosten en de mergelkuil in het westen met enige moeite zelfs tot een getal van zeven, waarbij de twee oostelijke stroken in aanzet samenvallen met de laatgoederen van Hocht in het dorp in 1619. Toch is het niet waarschijnlijk dat dit inderdaad de oorspronkelijke indeling is geweest, met name omdat er zo weinig relatie is met de kadastrale eigendomsverdeling. Als dit desondanks toch het beeld van de twaalfde eeuw is, moet er getuige de vorm van de Hochter verwervingen al vrij snel een deling in onregelmatige blokken hebben plaatsgevonden. De oorkonde van 1157 zegt in ieder geval niets over de indeling van het veld en anticipeert duidelijk op willekeurige en ongebonden verdelingen van het land. In ieder geval kan worden aangenomen dat de as van het ontginningsdorp niet de later dorpsstraat is geweest, maar de loodrecht hierop staande weg naar Eckelrade. Evenals bij de drie hiervoor besproken dorpen bestond de oorspronkelijke nederzetting uit een enkele rij huizen aan de rand van het veld, waarvan de eventuele oorspronkelijke regelmatige verkaveling, als die al heeft bestaan, al snel moet verdwenen zijn. Als we aan de zeven personen uit de acte van 1157 evenveel bedrijfseenheden mogen toeschrijven, komen we uit op vijf hectare grond per bedrijf ten tijde van de oorspronkelijke uitgifte.

Evenals in St. Geertruid en Eckelrade vond ook in Bruisterbosch de

<sup>248</sup> RAH Hocht oorkonde 15 juli 1266 (nr. 14): verwerving van een stuk land te Mheer van Claes van Bruisterbosch; dit perceel lag direct ten zuiden van Bruisterbosch in de heerlijkheid Mheer. Vgl. de Crassier, Hocht, p. 232.



Het op deze luchtfoto uit 1981 afgebeelde gebied ten noordwesten van Bruisterbosch is de ontginningskern van dit dorp van 1157. (Foto en auteursrecht: Dienst van het Kadaster en de Openbare Registers)

uitbreiding van het dorp plaats onder andere vlag dan de oorspronkelijke stichting. Ten zuiden van de weg naar Eckelrade ontstond op een niet meer te achterhalen tijdstip een Eijsder kern met een kleiner veld, dat op de kaart van 1827 evenmin grote regelmaat vertoont. In dit Eijsder deel vinden we een aaneengesloten blok Valkenburger leengoederen, waarvan we weinig meer kunnen zeggen dan dat het in een speciale relatie tot de heren van Eijsden (sinds het einde van de dertiende eeuw de heren van Valkenburg) moet hebben gestaan.<sup>249</sup> Als we dit blok beschouwen als een huisperceel uit de eerste periode van Bruisterbosch, kan het oudste Eijsder deel van Bruisterbosch uit nauwelijks meer dan drie huizen hebben bestaan.

Het gehele gebied ten oosten van de dorpsstraat is een latere, systematische openlegging vanuit de beide oudste sectoren gezamenlijk. Er werd een nieuw veld ter grootte van het bestaande aangelegd en verdeeld in zes stroken van 100 meter breedte, waarvan twee onder Eijsden en vier onder Breust. De latere vuistregel, dat twee-derde van het territorium onder Breust en een-derde onder Eijsden hoorde, vindt ongetwijfeld zijn oorsprong in deze misschien wel vroegste samenwerking tussen beide heerlijkheden. Het is alleszins aannemelijk dat deze stroken aansloten bij huizen in het dorp, zodat de belangrijkste oriëntatie van het dorp veranderde van oost-west in noord-zuid. De beide Gronsvelder lenen van 1619 moeten zijn ontstaan uit opdrachten van twee van deze huizen aan de heer van Gronsveld.

Samenvattend heeft de ontstaansgeschiedenis van Bruisterbosch er als volgt uitgezien. De oudste, in 1157 door zeven inwoners van Breust gestichte kern lag aan de westzijde van het later dorp ten noorden van de weg naar Eckelrade. De ligging van de put in dit deel van het dorp en de tegenwoordig nog gangbare aanduiding de „Maar” wijzen erop dat de keuze voor deze plaats onder andere door het voorhanden zijn van water werd bepaald. Bij dit kerndorp hoorde een veld van 35 hectare, ongeveer een kwart van de uiteindelijke omvang van het areaal van Bruisterbosch. Evenals elders evolueerde de nederzetting onafhankelijk van de oudste kern, in dit geval door uitbreidingen vanuit Eijsden ten zuiden van de oorspronkelijke dorpsstraat. In beide oudste delen is de oudste veldindeling ofwel onregelmatig geweest of vrij snel na het ontstaan onregelmatig geworden. Gezamenlijke inspanningen resulteerden tenslotte in het openleggen van de rest van het veld, dit keer in het soort regelmatige stroken dat ook in de velden van Eckelrade en Herkenrade is te vinden. Het dorp werd aan de oostzijde uitgebreid met een derde rij huizen, loodrecht op de originele Breuster/Eijsder as, langs

<sup>249</sup> Opeenvolgende verheffingen bij Habets, Valkenburg, p. 577.

een weg die tenslotte uitgroeide tot de uiteindelijke centrale weg van het straatdorp Bruisterbosch. De evolutie hier heeft op twee manieren als voorbeeld voor de inrichting van de rest van het territorium gediend: in de eerste plaats in de afgrenzing tussen Breust en Eijsden (twee-derde onder Breust, een-derde onder Eijsden), in de tweede plaats met betrekking tot de cijnsverhoudingen in dit gebied. Er kan niet veel twijfel aan bestaan dat de omslag van cijns per bunder in de late middeleeuwen, in Breust ad acht denarii, in Eijsden ad tien denarii, vastgesteld is in navolging van de ontginningscijns van zes denarii per bunder in Bruisterbosch.

Karakteristiek voor dit veld zijn de ingrijpende veranderingen die er lang na de afsluiting van de ontginningen plaatsvonden. De verwervingen van Hocht vallen nog in de middeleeuwen, maar veel ingrijpender was de concentratie van grondbezit in de achttiende eeuw. Anders dan in de rest van het territorium werd hier bovendien door de verkoop van geestelijk grondbezit in de Franse tijd deze concentratie nog versterkt. Het verkavelingspatroon op de oudste kadasterkaart is ten dele pas in de laatste decennia vóór de opmeting ontstaan. Dit alles toont duidelijk de risico's aan van een historische interpretatie van het negentiende-eeuwse kaartbeeld. In dit veld komt de tegenstelling noord-zuid van die periode volledig op rekening van ontwikkelingen in de achttiende en begin negentiende eeuw. Zelfs de kaart van 1619 kan aanleiding geven tot verkeerde conclusies. Wel moet worden opgemerkt dat ontwikkelingen als die in Bruisterbosch niet de regel zijn en bovendien in archivalische bronnen als regel zoveel sporen hebben achtergelaten, dat ze moeilijk over het hoofd kunnen worden gezien.

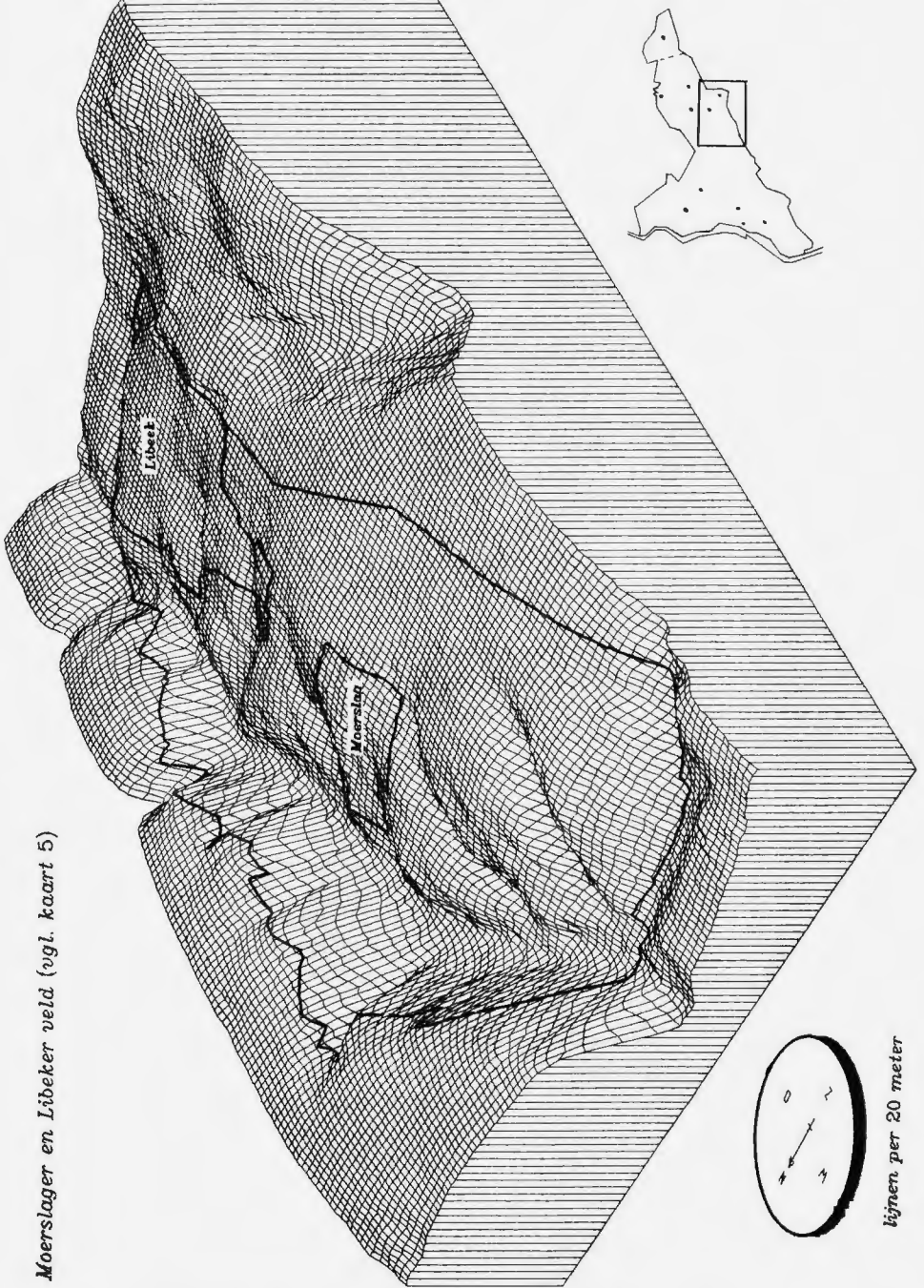
## 2.6) *Moerslag en Libeek (kaart 5)*

De kleinste nederzettingen in het onderzoeksgebied, vroeger en nu, vinden we in de zuidelijke periferie van het territorium. Zowel Moerslag (oorspronkelijke vorm: Moerselo) als Libeek worden voor het eerst in de veertiende eeuw vermeld.<sup>250</sup> Het veld van Moerslag en Libeek ligt duidelijk gescheiden van de rest van het territorium, zowel van het Maasdal als van de rest van het plateau; het maakte deel uit van parochie en tiendcircuit van St. Geertruid. Op de reliëfkaart van de omgeving is goed te zien dat dit veld deel uitmaakt van een groter plateau, dat door het dal van de Voer en het centrale droogdal wordt begrensd en dat

<sup>250</sup> AEL STM oorkonde 14 jan 1325 (Schoonbroodt nr. 180): Libay. Galesloot, feudataires, p. 92, 104, 194, 229. AEL STM oorkonde eind 14e eeuw (Schoonbroodt nr. 329): Libec, Libeke, Moerselo, Morslo. Habets, Valkenburg, p. 558 (1401): Moirsloie.



*Moerslager en Libeker veld (vgl. kaart 5)*



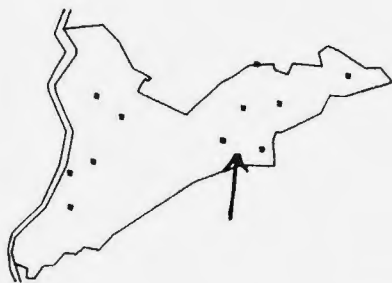
Er zijn geen duidelijke afgrenzingen tussen Moerslag en Libek. De asymmetrische vorm van het centrale droogdal (steil in het noorden, geleidelijk in het zuiden) komt op deze kaart goed naar voren.

vanuit de dorpen in de rivier- en beekdalen is verdeeld.

Aan drie zijden vinden we natuurlijke grenzen, het meest uitgesproken in het noorden waar het centrale droogdal over de hele lengte een reële barrière vormt. Verschillende reliëfkaarten geven een indruk van de asymmetrie van dit droogdal, waarvan de zuidhelling aanzienlijk minder steil is dan de noordelijke. In feite wordt de gehele noordelijke helft van dit veld tot voorbij Moerslag in beslag genomen door het hellingverloop. Landbouw wordt weliswaar hierdoor enigszins bemoeilijkt, maar niet onmogelijk. De grond is hier dan ook tot aan de Groenstraat, die door het diepste deel van het centrale droogdal loopt, geheel in cultuur gebracht. Pas aan de overzijde van deze weg beginnen de woeste gronden op de steilrand naar St. Geertruid. Een groot aantal kleinere erosiegeulen doorsnijdt de zuidhelling van het centrale droogdal, de diepste in het westen. Ook hierin verschilt de zuidelijke van de veel minder ingekerfde noordelijke rand; het onderscheid vinden we overigens bij alle grotere asymmetrische dalen in de omgeving terug. Twee van deze secundaire geulen begrenzen het veld aan de oost- en westzijde. In het oosten mondt direct achter Libeek de zogenaamde Gielkens-grub in het centrale droogdal uit en vormt tevens de heerlijkheids-grens met Mheer. In het westen loopt de grond langzaam af naar het Maasdal. Het belangrijkste droogdal hier, de Schelberg-grub, is tegenwoordig de gemeentegrens en was vóór 1795 de grens tussen de tiendcircuits van St. Geertruid en het Maasdal.<sup>251</sup> De overige insnijdingen in dit veld, waaronder de Commentgrub in het westen de belangrijkste is, zijn evenmin in cultuur gebracht. In het zuiden ontbreekt tegenwoordig iedere natuurlijke scheidslijn. In 1619 stootte de heerlijkheid hier op de zogeheten Mescher heide, een klein stuk woeste grond in de noordpunt van de heerlijkheid Mesch, die vanuit het Voerdal een minimeel deel van het plateau ten zuiden van Moerslag en Libeek in beslag nam (vgl. de reliëfkaart op p. 267). Verder naar het oosten grensde het Libeker veld over een afstand van een paar honderd meter aan 's-Gravenvoeren. Een voetpad vormt hier de scheidslijn.

Morfologisch valt het veld van Moerslag en Libeek in twee duidelijke, zij het niet exact af te bakenen delen uiteen. De hele noordelijke helft is in wezen de zuidhelling van het centrale droogdal. De vele erosiegeulen die hier in het centrale droogdal uitmonden, maken het tot het meest geaccidenteerde deel van het hele territorium; de bovenlaag van de lössbodem is dan ook sterk geërodeerd. De kadastrale waardering in 1827 is lager dan elders in het veld, met name langs de insnijdingen. In het midden ligt het dorp Moerslag, dat zich uitstrekt van de bodem van

<sup>251</sup> AEL STM 527 (aanbreng Breust 1619), nr. 286: „inden Schelberich waer de thiende van Breust en Sint Geertruud scheyt”.



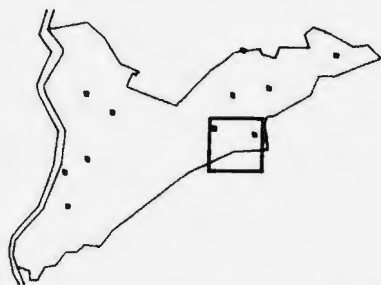
Deze foto toont St. Geertruid vanuit Libeek. Op de voorgrond loopt de bodem langzaam af naar het centrale droogdal; de boombegroeiing verderop is de steilere noordrand van ditzelfde droogdal.

het centrale droogdal tot aan de top van het veld en aldus een hoogteverschil van meer dan twintig meter overbrugt. De merkwaardige ligging van het dorp op deze sterke helling heeft waarschijnlijk te maken met de aanwezigheid van water in het centrale droogdal in de vorm van drinkpoelen; in ieder geval bevond de put zich in 1619 in het diepste punt van het dorp. Ook de westrand van het veld, die naar het Maasdal afhelt, is sterk geaccidenteerd, zodat ook hier de kadastrale waardering uniform laag is.

Het andere deel van het veld vindt men ten zuiden van de weg tussen Libeek en Moerslag; het is een zwak golvend gebied dat zich voortzet over de grenzen met Mesch en 's-Gravenvoeren. Het werd het „Breed Libeek” genoemd en bevat de beste grond in dit veld. Libeek zelf, een straatdorp als Moerslag, wordt gedomineerd door de grote hof die ongeveer honderd meter ten oosten van het dorp ligt. Duidelijke scheidslijnen tussen het areaal van beide dorpen zijn er niet, al kan ruwweg het noorden tot Moerslag worden gerekend en het zuid-oosten tot Libeek.

De kadasterkaart van 1827 van dit gebied behoort tot de wanordelijkste van het gehele territorium. Vooral in het westen nemen de percelen tussen de vele insnijdingen de vreemdste vormen aan. In het oosten zijn de kleine percelen regelmatig geordend, maar hier doorbreken een paar grote blokpercelen het patroon. De stabiliteit van het kaartbeeld is opmerkelijk. Rekening houdend met de percelen die in 1827 door een weg worden doorsneden en in vergelijking met 1619 dubbel zijn geteld, is de gemiddelde perceelsgrootte tussen 1619 en 1827 met minder dan tien procent afgenomen. Ook het dorp Libeek is nauwelijks gegroeid: de vijftien huizen in 1619 zijn in 1827 met één vermeerderd. Alleen Moerslag, dat in 1619 slechts vijf huizen telde, is uitgegroeid tot veertien huizen in 1827. Een reconstructie van de kadasterkaart van dit veld in 1619 was niet mogelijk. Een eerste oorzaak is het niet aangebrachte bezit van de armentafel van St. Martinus te Maastricht.<sup>252</sup> De vijftien hectare land die de „armen van St. Maarten te Wijk” hier bezaten, waren in 1827 verdeeld over 29 in het hele veld verspreid liggende kleine percelen, die verworven moeten zijn in een tijd dat het veld zijn negentiende-eeuwse structuur al bezat. Bovendien bemoeilijken de grillige vormen van veel percelen en de lange stroken woeste grond het aansluiten van belendende percelen. Het grootste obstakel is echter de onderlinge versnippering van Breuster en Eijsder grond in het hele veld; de gegevens van de Eijsder aanbreng zijn te summier om een betrouwbare reconstructie toe te staan. Alleen in de dorpen kunnen alle perce-

<sup>252</sup> Ook in SAM armentafels, waren geen gegevens te vinden.



De dorpen Moerslag en Libeek in 1981. Let op het onderscheid tussen de omgeving van de dorpen en het zuid-oosten, waar de blokpercelen van de hof van Libeek (uiterst links boven) liggen. (Foto en auteursrecht: Dienst van het Kadaster en de Openbare Registers)

tabel 5: Moerslag en Libeek.

	huis en hof			hof			land			totaal		
	aant.	opp.	%	aant.	opp.	%	aant.	opp.	%	aant.	opp.	%
St. Martinus	0	0.0000	0	0	0.0000	0	7	14.3349	8	7	14.3349	8
Hendrik van Holzit	1	1.2416	1	8	9.4236	5	10	25.8756	15	19	36.5408	21
ress. onder Eijsden	2	0.7507	0	12	3.9376	2	59	20.1420	14	73	24.8303	14
ress. onder Breust	10	3.0887	2	17	7.5233	4	258	79.4718	55	285	90.0838	51
Oosder laatgoed	1	0.4091	0	0	0.0000	0	0	0.0000	0	1	0.4091	0
Libeeker laatgoed	5	2.3073	1	3	1.3398	1	1	0.6136	0	9	4.2608	2
Hochter laatgoed	1	0.2864	0	0	0.0000	0	2	0.3457	1	3	0.6321	0
laatgoed te Mheer	0	0.0000	0	1	0.2250	0	0	0.0000	0	1	0.2250	0
Hagendoorne goed	0	0.0000	0	0	0.0000	0	1	0.2455	0	1	0.2455	0
Oeslinger laatgoed	0	0.0000	0	0	0.0000	0	1	0.4091	0	1	0.4091	0
onbekend	0	0.0000	0	0	0.0000	0	9	4.0215	3	9	4.0215	2
totaal 1619	20	8.0838	5	41	22.4494	13	348	145.4595	83	409	175.9927	100
cultuurland 1827	30	1.3885	1	127	46.3895	24	400	146.0291	75	557	193.8071	100
woeste grond 1827										14	4.9545	
totaal 1827										571	198.7616	

len worden gelokaliseerd, omdat daar altijd een weg als referentiepunt kan dienen. In het veld bleek bovendien het bezit van St. Martinus in de Franse tijd onverdeeld in andere handen te zijn overgegaan, terwijl ook de goederen van de hof van Libeek geen wijzigingen hebben ondergaan. Beide complexen konden daarom ongewijzigd van het kadaster van 1827 worden overgenomen. Hiermee waren alle blokvormige percelen op de kaart van 1827 geïdentificeerd. De verkaveling van de rest van het veld in 1619 kan nauwelijks verschild hebben van die van 1827.

De reconstrueerbare cijns- en bezitsverhoudingen van 1619 brengen weinig differentiatie aan. Voor zo ver was na te gaan lagen Breuster en Eijsder goederen volledig door elkaar; alleen het zuiden van Moerslag bestond uit een aaneengesloten blok Eijsder grond. In de dorpen ressorteerden de meeste huizen onder Breust. In Libeek vinden we aan de oostzijde een aantal niet aaneengesloten laatgoederen van de hof van Libeek, de grote hof ten oosten van het dorp. Het grote aantal ressorten dat in de tabel wordt vermeld (Oost, Hocht, Mheer, Oeslinger en Hagendoorn) is bedrieglijk, omdat onder ieder van deze hoven slechts één tot drie stukken land ressorteren zonder enige territoriale samenhang. Met het ontstaan van het veld kunnen ze niets te maken hebben. De enige belangrijke bezitscomplexen zijn de goederen van het St. Martinus-kapittel en van Hendrik van Holzit, in 1619 bezitter van de laathof van Libeek. Het bezit van St. Martinus ligt rondom Moerslag en is slechts een restant van de bezittingen van het kapittel in de late middeleeuwen in dit veld. De oudste goederenbeschrijving van St. Martinus, daterend van omstreeks 1300,<sup>253</sup> splitst het totale grondbezit

<sup>253</sup> AEL STM 10, f. 107r.

bij Breust in drie delen. Het belangrijkste deel, ongeveer 95 hectare, wordt in dezelfde periode perceelsgewijs gespecificeerd; het zijn de goederen in het Maasdal, die we ook in de kaarten van 1619 nog aantreffen. Twee kleinere complexen moeten op het plateau worden gelokaliseerd, respectievelijk ten noorden en ten zuiden van het centrale droogdal.<sup>254</sup> Het eerste is in de vijftiende eeuw vrijwel geheel verloren gegaan, het tweede, dat ons hier nader zal bezighouden, gedeeltelijk. In 1400 vervreemde het kapittel drie kleinere stukken rondom Moerslag, in totaal ongeveer één hectare groot.<sup>255</sup> Dertien jaar later verkreeg Reinson van Libeek, de toenmalige bezitter van de hof van Libeek, 22 hectare land in drie percelen van het kapittel in erfpacht. Het eerste was 15,5 hectare groot en lag tussen Moerslag en Libeek; twee kleinere, respectievelijk van 5 en 1,5 hectare, lagen ten westen van Moerslag.<sup>256</sup> Op de kadasterkaart zien we dat tussen Moerslag en Libeek in 1619 twee percelen van St. Martinus liggen, die echter in totaal slechts de helft van de oppervlakte van het in 1413 in erfpacht gegeven perceel beslaan. Tussen beide percelen en links ervan bevinden zich twee goederen van de hof van Libeek, in totaal 7 hectare. Het vijftien hectare grote perceel van 1410 was derhalve samengesteld uit de goederen van St. Martinus van 1619 plus de twee noordelijke percelen van de hof van Libeek. Waarschijnlijk is het blok verdeeld bij de opheffing van de erfpachtsverhouding. De twee in 1410 verpachte percelen ten westen van Moerslag herkennen we zonder moeite in de kaart van 1619, al blijkt ook hier de totale oppervlakte enigszins verkleind.

Rond 1300 was dus vrijwel alle grond rondom Moerslag in het bezit van St. Martinus. Opmerkelijk is dat in de goederenbeschrijving van die periode als locatie niet Moerslag wordt gegeven, maar dat gesproken wordt van 25 hectare land „bij St. Geertruid”. Ook in 1325 wordt gesproken van „les terres de Libay”.<sup>257</sup> De merkwaardige ligging van Moerslag en het geaccidenteerde karakter van de omgeving zijn al een aanwijzing voor een late ontstaansdatum van het dorp. Mogelijk bestond het in 1300 nog niet of was het zo klein, bijvoorbeeld in de vorm van een „Einzelhof”, dat er geen aparte naam voor bestond. In ieder geval moet het in de eerste fase van zijn bestaan volledig zijn gedomineerd door de goederen van St. Martinus. De latere groei van het dorp heeft echter onafhankelijk hiervan plaatsgevonden, want in 1619 blijkt niets van een speciale band van Moerslag met St. Martinus of zelfs maar met Breust. Ook het cultuurland rond het dorp kan niet van oude datum

<sup>254</sup> Zie verderop, hoofdstuk 7.2, p. 294.

<sup>255</sup> AEL STM oorkonde 12 mei 1400 (Schoonbroodt nr. 336).

<sup>256</sup> AEL STM oorkonde 23 jan 1413 (Schoonbroodt nr. 377).

<sup>257</sup> AEL STM oorkonde 14 jan 1325 (Schoonbroodt nr. 180).

zijn. Het is bekend dat in de zuidelijke Nederlanden de oude domeincentra pas in de laatste fase van de grote ontginningen een actieve rol zijn gaan spelen.<sup>258</sup> Ook in ons gebied lagen de goederen van Sint Martinus op het plateau bezat alle in marginale gebieden, waartoe de omgeving van Moerslag zeker gerekend moet worden. De meest waarschijnlijke ontstaansdatum van Moerslag en zijn veld is derhalve het einde van de dertiende eeuw of het begin van de veertiende. Voor het vaststellen van de precieze rol van St. Martinus bij de openlegging van dit gebied ontbreken de gegevens. Te denken valt aan daadwerkelijke organisatie, maar minstens even waarschijnlijk is een verwerving op een later tijdstip, hetgeen echter - gezien de gesloten blokstructuur van het bezit rond 1300 - niet lang na de ontginningen kan hebben plaatsgevonden. In ieder geval is duidelijk, dat het post-Karolingische domein Breust tot 1300 toe nog sterke uitbreidingen moet hebben ondergaan.<sup>259</sup>

Ook de omgeving van Libeek wordt door grootgrondbezit gedomineerd. Tot de hof van Libeek behoorde in de zestiende eeuw negentig hectare land en hof,<sup>260</sup> waarvan het merendeel geconcentreerd lag in een gesloten blok dat zich uitstrekte over de heerlijkheden Breust/Eijsden, Mesch en 's-Gravenvoeren.<sup>261</sup> De verwerving van beide percelen ten noorden van Libeek uit het bezit van St. Martinus is reeds beschreven. De hof zelf ligt in het noord-oosten van het grote blok. Een vermelding uit 1477 spreekt van een burcht met grachten,<sup>262</sup> waarvan in later tijd alleen een pachthof bewaard is gebleven.<sup>263</sup> Onder de bezittingen van Hendrik van Holzit in 1619 bevond zich een onbebouwd perceel in het westen van Libeek met de naam „de Zetel”, waar in het begin van deze eeuw fundamenten gevonden zijn en waar mogelijk een ouder centrum gezocht moet worden.<sup>264</sup> De spreiding van de goederen van de hof van Libeek over drie territoria wijst erop, dat dit complex pas gevormd is na het vastleggen van de heerlijkheidsgrenzen. Mogelijk is het land boven 's-Gravenvoeren zelfs pas laat in de veertiende eeuw ontgonnen. In het oudste leenregister van Brabant uit het midden van die eeuw staat een zekere Henricus van Libeek genoteerd als leenman van in totaal 29 bunder land tussen Libeek en 's-Gravenvoeren.<sup>265</sup> Latere verheffingen

<sup>258</sup> AGN2, deel 2, p. 101-102.

<sup>259</sup> Zie verderop p. 294.

<sup>260</sup> RAL de Geloos 45 (verdeling van de goederen van de familie Holzit uit 1538).

<sup>261</sup> Zie kaart 11 en de reliëfkaart van de goederen van deze hof op p. 259.

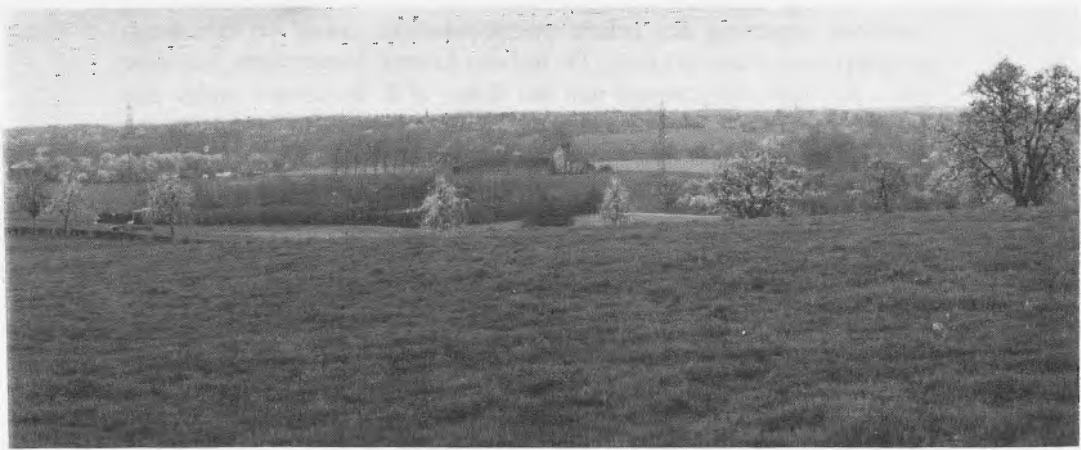
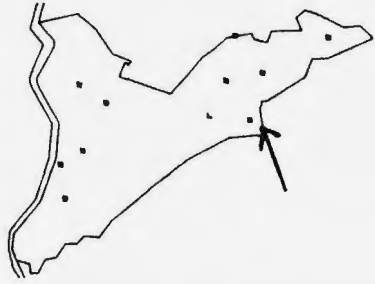
<sup>262</sup> RAL LvO 5317, 17 juli 1477: „die borch te Liebeck (...) bynnen den alden graven”.

<sup>263</sup> Bachiene, p. 1065.

<sup>264</sup> Aldus parochie St. Geertruid, p. 108. Voor het woord zetel zie Verwijs/Verdam, deel 7, p. 23.

<sup>265</sup> Galesloot, feudataires, p. 93 en 104.





Hof (midden) en dorp (links) Libeek vanuit het zuiden.

ontbreken, zodat we de ligging van dit leengoed niet met zekerheid kunnen vaststellen, maar het is niet vergezocht om in deze 29 bunder de toenmalige omvang van de goederen van de hof van Libeek op het plateau boven 's-Gravenvoeren te veronderstellen. Ondanks de dominerende positie van de hof in later tijd is hij in deze vorm dus waarschijnlijk niet het kristallisatiepunt voor de nederzetting geweest. Wel bereikte het dorp pas zijn uiteindelijke grootte onder invloed van de hof, mogelijk ten tijde van uitbreidingen van het areaal aan weerszijden van de heerlijkheidsgrens. Waarschijnlijk moeten we ons Libeek in oorsprong voorstellen ter grootte van Moerslag: een of enkele huizen, vanwaaruit het vlakke zuid-oosten van het latere veld werd geëxploiteerd. Een precieze datering is niet mogelijk, maar een late ontstaansdatum ligt ook voor dit grensdorp voor de hand.

Hoe schaars de gegevens voor deze kleinste dorpen van ons gebied ook zijn, enkele conclusies laten ze toch wel toe. Moerslag en Libeek en hun velden zijn ontstaan in de laatste ontginningsfase van het gebied, de tweede helft van de dertiende eeuw. Gezien de natuurlijke gesteldheid van de omgeving van Moerslag en het verloop van de grenzen ten zuiden van Libeek kunnen hier ook nauwelijks primaire ontginningskernen worden verwacht. In beide gevallen moet de oorspronkelijke nederzetting miniem van omvang zijn geweest en misschien zelfs maar uit één enkel huis bestaan. Beide dorpen werden sinds de late middeleeuwen gedomineerd door grootgrondbezit, dat echter niet uit dezelfde ontwikkelingsfase stamt. De goederen van St. Martinus bij Moerslag omvatten nagenoeg het gehele oorspronkelijke areaal en zijn waarschijnlijk ouder dan het dorp. De hof van Libeek daarentegen is in deze vorm pas later toegevoegd aan het dorp, al is dit laatste onder zijn invloed wel uitgebreid. De ligging van beide complexen ten opzichte van de dorpen in 1619 is dan ook duidelijk verschillend. Moerslag wordt geheel omgeven door grootgrondbezit, terwijl Libeek een vrije opening naar het westen heeft. Latere uitbreidingen van beide dorpen hebben op individuele basis plaatsgevonden. De afwisselingen tussen de ressornten tonen hier niets van de sporen van min of meer systematische uitbreidingen in het noordelijk deel van het plateau. Het kleinschalige en geaccidenteerde karakter van het veld geeft ook nauwelijks aanleiding tot grootscheepse organisatie.

Na de afsluiting van de ontginningen is er slechts weinig veranderd aan het karakter van de dorpen en hun velden. Het gesloten karakter van het bezit van St. Martinus bij Moerslag ging in de late middeleeuwen verloren, maar aangezien de afgestoten goederen terechtkwamen bij de enige andere grootgrondbezitter in het gebied, de hof van Libeek, bleven de tegenstellingen in het verkavelingspatroon onaangetast en overleefden zelfs de Franse periode. Ook aan het toebehoren van de hof van Libeek is opmerkelijk weinig veranderd. Een belangrijke stabiliserende factor was ongetwijfeld de afwezigheid van de bezitters van deze hof in de zeventiende en achttiende eeuw, de periode waarin de grootste concentratie-activiteiten door de adel plaatsvonden. Mogelijk heeft ook de afgeronde ligging van het complex de motivatie tot verdere verwervingen verminderd. Al met al heeft de kadasterkaart van dit gebied uit het begin van de negentiende eeuw meer elementen dan elders van zijn ontstaansgeschiedenis bewaard. Niet alleen zijn er duidelijke formele tegenstellingen, maar deze gaan bovendien terug tot de late middeleeuwen en tot de wortels van de nederzettingen niet lang daarvoor.

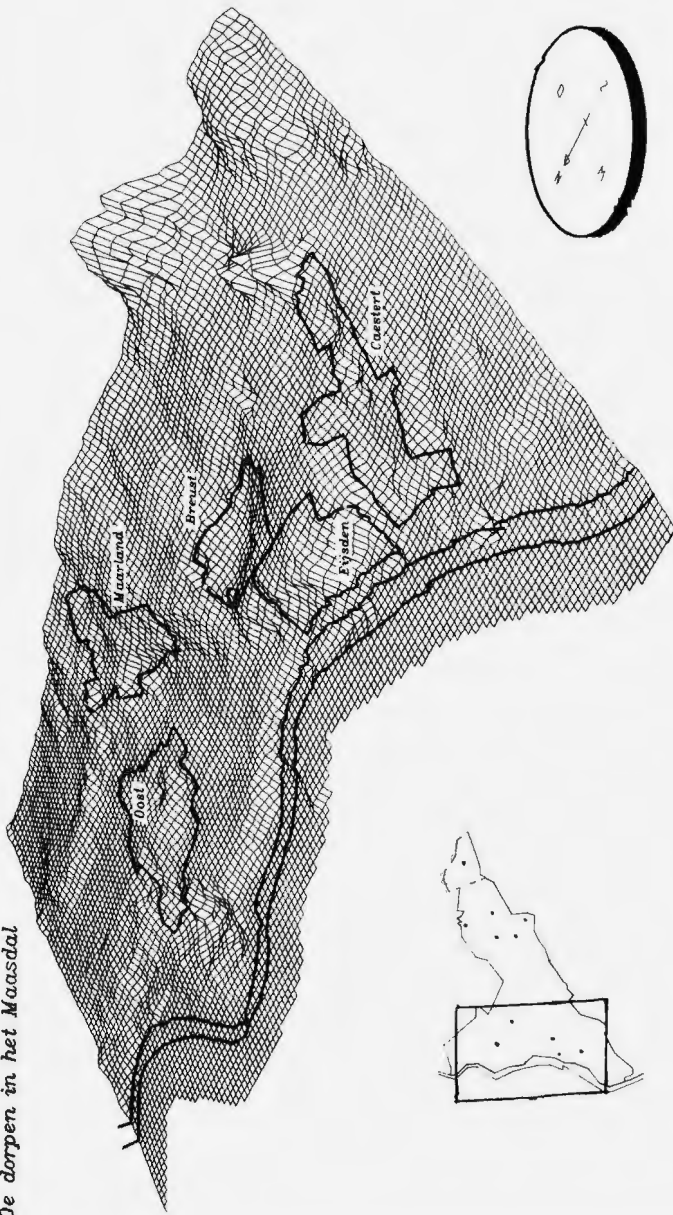
## Hoofdstuk 3: Het Maasdal

### 3.1) *Overzicht*

Het centrum van de heerlijkheden Breust en Eijsden ligt in het Maasdal. Dit vlakke en duidelijk omgrensde gebied biedt tegenwoordig een veel minder wijdse aanblik dan vóór 1900 door de (overigens nu weer langzaam verdwijnende) fruitboomgaarden. Toch wekt het nog steeds de indruk van een grote, platte ketel met als opstaande randen de beboste hellingen van de St. Pietersberg ten westen van de Maas en hun minder steile tegenhangers in het oosten. Hier zijn niet alleen de oudste kernen te vinden, maar ook de plaatsen waar de laatste eeuw het meest is veranderd: de dorpen zijn uitgebreid, het grondgebruik heeft grotere wijzigingen ondergaan en auto- en spoorwegen, fabrieken en afgravingen van grint langs de Maas hebben het landschap op plaatsen onherkenbaar gewijzigd. Het komt als een betrekkelijke verrassing, dat daarbuiten toch nog vrijwel ieder punt op de kadasterkaarten van 1827 en 1619 zonder veel moeite gelokaliseerd kan worden.

De dorpen waren ook in de vorige eeuwen al groter dan die op het plateau; hun landbouwareaal besloeg als regel het dubbele van dat van de bergdorpen. Hun ligging wordt door de Maas bepaald: ze liggen alle op de eerste positie die niet ieder jaar opnieuw werd overstroomd. Het duidelijkst is dit bij Breust en Eijsden, die op een abrupt „terrasje” bijna aan de Maas grenzen; ook Oost en Maarland in het noorden liggen op geringe verhogingen, die ter plaatse duidelijk te onderkennen zijn. Het dorp Caestert in het zuiden is een langgerekt, spaarzaam bebouwd gehucht aan weerszijden van de Voerbeek, die hier in de Maas uitmondt. Het is gegroeid rond de verschillende watermolens, ten behoeve waarvan de bedding van het riviertje verscheidene keren is verlegd. Ten oosten van dit dorp ligt eveneens langs de Voer het gehucht Withuis, dat in de negentiende eeuw is gegroeid rond de voormalige hof Zezenhoven, en helemaal in het zuiden langs de Maas vinden we de hof Elven of Navagne. Buiten de dorpen stijgt de grond geleidelijk van 40 meter langs de Maas tot 65 meter in het oosten. Daarachter begint in het noorden de beboste steilrand naar het plateau en in het zuiden de meer geleidelijke overgang naar het veld van Moerslag, die ik in het volgende

*De dorpen in het Maasdal*



*lijnen per 40 meter*

Deze reliëfkaart van de dorpen in het Maasdal verschilt van de overige in dit boek. Omdat de hoogteverschillen in het Maasdal zo klein zijn ze sterk vergroot (35 maal) ten opzichte van de lengte en de breedte. Ter oriëntatie: het hoogteverschil tussen de Maaskade en de kerk in Eijsden is ongeveer vijf meter. Duidelijk zijn de kleine terrassen te zien waarop de dorpen liggen.

het Schelbergerveld zal noemen. In het noorden en zuiden wordt de territoriumgrens niet door natuurlijke factoren bepaald. Ook de verkaveling trekt zich weinig ervan aan en de tiendgrens van het kapittel van St. Martinus, die elders gelijk was aan de heerlijkheidsgrens, volgde zowel in het noorden als in het zuiden een zuidelijker tracé.

Er zijn geen duidelijke afscheidingen tussen de velden onderling. Het meest geïsoleerd ligt wel het dorp Oost, dat in het oosten en zuiden door lagere en nattere grond wordt gescheiden van Maarland en Breust, zonder dat dit op het eerste oog zichtbaar is. In het zuiden snijdt de Voer het Caestertveld af van de rest van het territorium. Het middendeel wordt verdeeld tussen de dorpen Breust, Eijsden en Maarland; de precieze wijze van begrenzing wordt in de betreffende paragrafen besproken. Grondsoorten zijn jonge rivierklei langs de Maas in een strook die tot in deze eeuw regelmatig onder water stond en tot die tijd in gebruik was als natuurlijke hooiweide, oude rivierklei verder naar het oosten, vooral in de velden van Oost en Caestert, en löss in de rest van het gebied met vooral in het zuiden veel van de Schelberg afgespoelde colluviale löss.

De verkaveling is even onregelmatig als op het plateau, ondanks het ontbreken van hoogteverschillen. Ook hier vinden we de afwisseling tussen blok- en strookverkaveling bijna overal in ieder veld. Institutioneel zit het Maasdal veel ingewikkelder in elkaar dan het plateau. Tegenover twee laathoven op de berg staan er zes in het dal in 1619 en tien een eeuw eerder. Vooral de dorpen zijn van een verbijsterende complexiteit. Binnen de hagen van Breust en Maarland kwamen zoveel ressorten voor, dat ze op aparte kaartjes moesten worden ingetekend; Oost vergde zelfs een aparte bespreking om recht te doen aan de evolutie van de verhoudingen binnen het dorp.

Vijf bezitscomplexen moeten in deze inleiding worden vermeld, omdat ze in ieder veld een rol spelen. Het meest stabiel waren de goederen van het St. Martinus-kapittel (de heren van Breust) en het toebehoren van de hof Zezenhoven, een oorspronkelijke Cisterciënzer grangia. Het grondbezit van de heren van Eijsden en Oost daarentegen was aan sterke veranderingen onderhevig. Een ontwikkeling, die bij lezing van het volgende voortdurend voor ogen gehouden moet worden, is de voortdurende concentratie van grondbezit en heerlijke rechten. De belangrijkste grootgrondbezitter in 1827 was graaf Constantijn de Geoes, wiens bezittingen waren samengesteld uit vrijwel al het adellijke grootgrondbezit in het Maasdal, gecombineerd met verspreide verwerpingen door zijn voorouders in de zeventiende en achttiende eeuw. Grote delen van de kadasterkaart van 1827 zijn door dit proces van concentratie bepaald en kunnen dus pas geïnterpreteerd worden als deze gegevens bekend zijn.

### 3.2) Oost (kaart 6)

De ingewikkeldste verhoudingen in ons gebied, met name institutioneel, vinden we in en rondom Oost. In deze paragraaf zullen we ons beperken tot de situatie van 1619, die door concentratie van grondbezit en heerlijke rechten in de voorafgaande twee eeuwen al sterk vereenvoudigd was. Een gedetailleerde bespreking van de toestand aan het einde van de middeleeuwen volgt in hoofdstuk 5. De problemen beginnen al met de naam van het dorp. Reeds in het midden van de vorige eeuw werd een afleiding voorgesteld van een Latijns „Augusta”, hetgeen zou wijzen op een Romeinse legerplaats in de omgeving (waarvan overigens ieder fysiek spoor ontbreekt).<sup>266</sup> Recent is deze afleiding nog door de naamkundige Tummers verdedigd.<sup>267</sup> Het Latijnse woord zou via een Waalse vorm Awost tot Oost zijn geëvolueerd en daarmee zou de ontstaanstijd van de nederzetting nog in de Romeinse periode kunnen liggen, mogelijk in de vijfde eeuw. Hij verbindt hieraan de theorie van een Romaans taaleiland bij Maastricht, dat zich tot in de tiende eeuw zou hebben weten te handhaven. Er is echter geen enkele directe overlevering van een Waalse vorm voor Oost. Tummers haalt als enige voorbeeld de stichtingsacte van het St. Martinus-kapittel uit 965 aan, waarin onder de geschonken goederen wordt genoemd de „villam Brueste cum ecclesia Woltensi”, in vertaling: de hof Breust met de kerk van Oost. De acte is alleen in late en slechte kopieën overgeleverd, zodat de l gemakkelijk een verschrijving voor een lange s zou kunnen zijn. Er zitten echter verschillende haken en ogen aan deze oorkonde, die we in hoofdstuk 7 uitgebreider zullen bespreken. Afgezien daarvan is er echter nog een ander argument tegen de identificatie van Woltensi met Oost en tegen een Waalse oervorm van de naam. De slot-t van de naam duikt namelijk pas op na 1450; alle middeleeuwse vermeldingen hebben Oes of Oys en ook in de huidige dialect-uitspraak (Oesj) ontbreekt de t. Zelfs in samenstellingen staat vóór 1500 geen t. Tot 1450 wordt bijvoorbeeld consequent Oserveld geschreven, erna in toene-

<sup>266</sup> De oudere literatuur is samengevat door Schrijnemakers, orthographie, p. 112 e.v.

<sup>267</sup> Tummers, romaans, p. 79-80.

mende mate Oesderveld<sup>268</sup> Daarmee wordt de basis voor de identificatie van „Woltensi” met Oost zo smal, dat we ervan moeten uitgaan dat een definitieve etymologie van de naam niet voorhanden is en dat er dus geen directe gegevens over het dorp vóór het jaar 1000 beschikbaar zijn.<sup>269</sup>

De eerste zekere vermeldingen stammen uit de twaalfde eeuw.<sup>270</sup> De schaarse keren dat het dorp daarna wordt genoemd, hebben meestal betrekking op een geslacht „de Oys”,<sup>271</sup> dat in 1386 zijn bezit rond een burcht ten westen van het dorp verkocht en naar Midden-Limburg verhuisde. Vanaf 1400 kunnen we de geschiedenis van het gebied in steeds groter detail volgen, sedert 1500 zelfs van de meeste individuele huizen in het dorp. Het belangrijkste kenmerk is de toenemende concentratie van grondbezit door een viertal opeenvolgende adellijke families, waarvan de laatste, de Geloes, na de Franse tijd in het kadaster zichtbaar wordt.

<sup>268</sup> De ontwikkeling is zichtbaar in een oorkonde van 1429 (RAL de Geloes 25), waar een aantal cijnsgoederen „int Oservelt” worden gelokaliseerd. Meer dan een eeuw later vinden we in een kopie van deze akte overal de spelling „Oester velt”. (RAL de Geloes 13). Ook in het eerste deel van het oudste protocol van overdrachten van de schepenbank Breust worden passim Oes en Oeserveld geschreven (RAL Breust voorl. nr. rood 0 (protocol van overdrachten 1421-1528) en alle oudste vermeldingen van de volgende noten hebben Oes, Oys, e.d. De toevoeging van een slot-t is volgens Tummers, romaans, p. 66, een normaal verschijnsel in de late middeleeuwen.

<sup>269</sup> Ter vergelijking kan misschien gewezen worden op een niet nader lokaliseerbaar „Oies” bij Boulogne, dat Gijseling, woordenboek, deel II, p. 759, afleidt van een germaans „Agwjo”, „terrain alluvial le long d’un ruisseau”.

<sup>270</sup> Gysseling, woordenboek, deel II, p. 765, identificeert vermeldingen van „Oya” uit 1068 en 1139 eveneens met voorbehoud te Oost. Ze stammen uit oorkonden t.b.v. het St. Servaas-kapittel in Maastricht en hebben betrekking op Oyen in Noord-Brabant. Vgl. Deeters, Servatiusstift, p. 30, 52 en 128. De vermeldingen uit de 12e eeuw zijn: 1147 en 1163: Henricus de Oys van de familia Sancti Lamberti als getuige in oorkonden van de bisschop van Luik (E. de Marneffe Cartulaire d’Afflighem, Leuven 94, p. 117; M.A. Erens: de oorkonden van de abdij Tongerlo, deel I, Tongerlo 1948, p. 25 en 30). 1140: Acte waarin ridder Stephanus van Oys afziet van verdere inbreuken op goederen van het St. Martinus-kapittel (Origineel verloren; gepubliceerd naar kopie in AEL STM 17bis, p. 28, door Schoolmeesters, St. Martin, p. 70-71). 1141: bevestiging van het voorafgaande door de bisschop van Keulen (Origineel verloren, gepubliceerd naar kopie in het tegenwoordige Manuscrit 1971 van de universiteitsbibliotheek van Luik, f. 309r, door Ernst, Limbourg, deel VI, p. 135; vermeld in Knipping, Regesten, p. 67, nr. 399).

<sup>271</sup> De vermeldingen zijn: 1228 of 1229: Walram, hertog van Limburg bevestigt de verkoop van een stuk land bij Eijdsden door Philippus van Oost aan Val-Saint-Lambert (Bormans, analyse, p. 41; vermeld bij van Derveeghe, Val-Saint-Lambert, p. 160, nr. 69). 1237: verkoop van een stuk land in Hallembaye aan Val-Dieu, leenroerig aan Philippus van Oost (Ruwet, Val-Dieu, p. 51, 55 en 91). 1237: Heineman de Oez, miles, als getuige in AEL STM oorkonde 11 mei 1237 (Schoonbroodt nr. 42). 1282: Arbitrage-uitspraak door Theodericus de Oies en Gerardus de Naven. (AEL STM oorkonde 17 maart 1281 (Schoonbroodt nr. 115), gepubliceerd in Chestret, Gronsveld, p. 104-105 en Cuvelier, Val-Benoît, p. 251-252).

Het dorp Oost is onregelmatig van vorm. Aan de westzijde ligt het vele malen verbouwde kasteel en verder naar het zuiden de omstreeks 1840 afgebroken Kloppenburcht. Het veld strekt zich ten noorden van het dorp uit. Ten zuiden en ten westen overwegen lager gelegen natte gronden, die in 1827 slechts ten dele als akkerland in gebruik waren en dan nog vrij laag werden gekwalificeerd. Bodemkundig valt het in drie delen uiteen: een enkele honderden meters brede strook jonge rivierklei langs de Maas, die tot in deze eeuw regelmatig werd overstroomd, daarnaast oude rivierklei-afzettingen in het midden van het veld en in het oosten lössgrond, waarvan de samenstelling, kalkrijk en zonder het voor lössgrond karakteristieke profiel, afwijkt van die van de löss in de rest van het territorium.<sup>272</sup> Midden in dit lössgebied toont de bodemkaart een klein eiland van rivierklei. Het historisch bodemgebruik is een getrouwe afspiegeling van deze indeling. De jonge rivierklei langs de Maas was tot in de vorige eeuw in gebruik als natuurlijk hooiland; het centrum van de akkerlanden vinden we op de oude rivierklei. In 1827 was ook de löss in het oosten als akkerland in gebruik, al werd hij in het kadaster lager gewaardeerd dan het centrum van het veld. In 1619 daarentegen was het grootste deel van dit gebied nog niet in cultuur gebracht. Er lag een groot moerasbroek, waarvan 50 hectare communaal bezit was van de heerlijkheden Breust en Eijsden en de rest van Gronsveld. Het precieze verloop van de heerlijkheidsgrens was hier nog in de achttiende eeuw niet bekend.<sup>273</sup> Op de rivierklei in het midden van het broek lag een klein akkereiland, toepasselijk Overbroek genaamd, dat al in 1382 vermeld wordt.<sup>274</sup> Zowel de grens tussen beemden en akkerland in het westen als die tussen akkerland en broek in het oosten werd ruwweg door wegen gevormd: in het westen de Eijsder Trichterweg, in het oosten de Maarlander Trichterweg; in het midden van het veld liep tussen beide, het zal niemand verbazen, de Oosder Trichterweg. Het noorden van het veld ligt open naar Heugem toe. Hier mondt het beekje de Seep in de Maas uit, dat overigens niet bij de heerlijkheidsgrens aansluit. De naam voor dit gebied, Stuckiet, wijst op oorspronkelijke bosbegroeiing,<sup>275</sup> maar die was al in de late middeleeuwen verdwenen.

<sup>272</sup> Op de bodemkaart van Breteler, Mergelland, vinden we in dit gebied de aanduiding „kalkrijke, sterk geërodeerde löss”. Omdat in dit geheel vlakke gebied erosie moeilijk voorstelbaar is, en voor colluvium-vorming de hellingen van het Maasdal te ver verwijderd zijn, lijkt het aannemelijk dat in dit gebied nooit profielvorming heeft plaatsgevonden, misschien ten gevolge van het drassige karakter van de bodem.

<sup>273</sup> RAL LvO 5105, 5108, 5145, 5147, 5148 en 5153, en RAL de Geloës 1142: stukken over grensproblemen met Gronsveld in het Broek rond 1720.

<sup>274</sup> RAL de Geloës 24 (oorkonde 20 mei 1382), gepubliceerd door Janssen de Limpens, Oost, p. 124-128.

<sup>275</sup> Boileau, toponiemen, p. 140.



tabel 6: Oost.

	huis en hof			hof			land			beemd			totaal		
	aant.	opp.	%	aant.	opp.	%	aant.	opp.	%	aant.	opp.	%	aant.	opp.	%
St. Martinus	0	0.0000	0	0	0.0000	0	13	10.3707	4	2	0.5318	0	15	10.9025	4
Hieronymus Trips	0	0.0000	0	2	10.7194	4	40	68.7145	25	17	15.0958	3	59	94.5287	34
kanunnik Jan Heusden	0	0.0000	0	0	0.0000	0	25	10.6346	4	7	2.0453	1	32	12.6801	5
arsentafel N. Geest	0	0.0000	0	0	0.0000	0	29	20.5143	7	0	0.0000	0	29	20.5143	7
Daelheer schatgoed	25	11.1827	4	22	7.5581	3	0	0.0000	0	0	0.0000	0	47	18.7409	7
ress. onder Eijsden	0	0.0000	0	3	1.5546	1	20	3.2258	1	12	1.5382	1	35	6.3185	2
ress. onder Breust	0	0.0000	0	5	2.1887	1	184	46.8338	17	45	11.7371	4	234	60.7595	23
Sronsvelder leengoed	0	0.0000	0	0	0.0000	0	17	6.3410	2	0	0.0000	0	17	6.3410	2
Doeder laatgoed	0	0.0000	0	12	3.5899	1	58	11.7739	4	49	9.0820	3	119	24.4458	9
Batenborchs laatgoed	0	0.0000	0	0	0.0000	0	8	0.8591	0	2	0.5318	0	10	1.3909	1
Heugener cijnsgoed	0	0.0000	0	0	0.0000	0	11	7.7545	3	7	7.0304	3	18	14.7849	5
onbekend	0	0.0000	0	0	0.0000	0	3	3.1705	1	1	0.0409	1	4	3.2114	1
totaal 1619	25	11.1827	4	44	25.6097	9	408	190.1926	68	142	47.6336	17	619	274.6186	100
cultuurland 1827	57	1.6460	1	142	47.4555	15	415	224.1775	71	122	42.1255	13	736	315.4045	100
woeste grond 1827													12	26.3050	
totaal 1827													748	341.7095	

Het kaartbeeld van 1827 wordt sterk bepaald door grote blokpercelen, niet alleen in de zeventiende-eeuwse ontginningen van het Broek, maar ook in de oudere delen van het veld. Eén blik in de leggers is voldoende om te zien dat het hier gaat om het bezit van één persoon, graaf Constantijn de Geloës, eigenaar van de beide kastelen in Oost en grootste grondeigenaar in de omgeving. Zijn bezit omvatte 45 procent van de grond in het veld van Oost. Afgezien van een blok ten westen en zuidwesten van beide kastelen (grotendeels buiten de kaarten van dit boek) lag zijn land zeer verspreid. Er is geen deel van het veld aan te wijzen waar het niet domineerde, maar overal vinden we ook verspreide goederen van anderen. De overige percelen waren vrijwel zonder uitzondering klein. Alleen het Maastrichtse burgerlijke armbestuur bezat naast vele kleine ook een paar percelen van wat groter omvang. Deze uniforme onregelmatigheid van het Oosderveld is een uitermate ongunstige uitgangssituatie voor een historische analyse van de kaart.

De toestand aan het begin van de zeventiende eeuw was niet fundamenteel anders. Oost<sup>276</sup> telde met 25 huizen aanzienlijk minder inwoners vergeleken met de 57 van 1827. De bevolkingstoename wordt echter in perspectief geplaatst als we bedenken dat in de oudst bewaard gebleven

<sup>276</sup> De 22bunder van het dorp Oost die tot het land van Daelhem behoorden, staan niet in de aanbreng van Breust en Eijsden gespecificeerd; er kon gebruik worden gemaakt van een kleine aanbreng van het dorp uit 1617 (RAL de Geloës 163), en van een nogal moeizaam verlopen aanbreng van de laatgoederen in en om Oost omstreeks 1615 (RAL LvO 9954 en 9972).

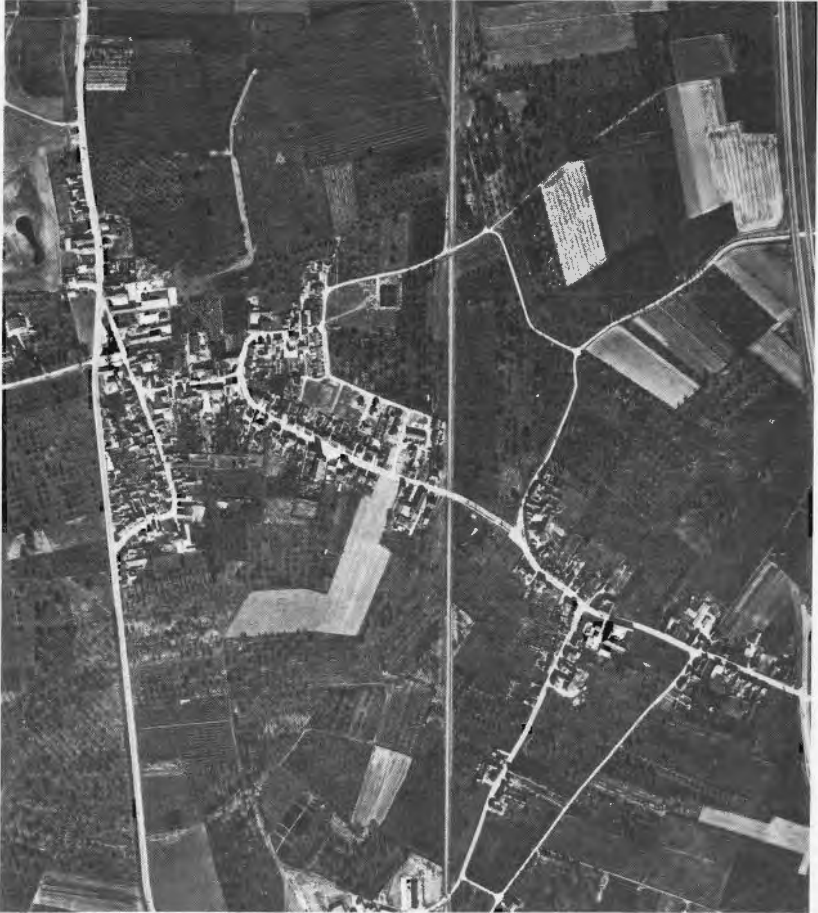
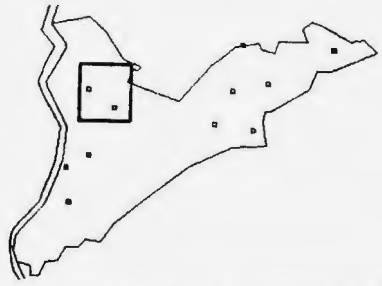
schattingsrekening van het dorp uit 1555 38 huizen werden aangeslagen.<sup>277</sup> Het is duidelijk dat de streek in 1619 nog steeds niet de gevolgen van de inname van Maastricht in 1579 te boven was. Het dorpsareaal was kleiner dan in 1827. Vooral aan de noordzijde is land in tuin en boomgaard omgezet, een proces dat zich in de negentiende en twintigste eeuw over het hele veld zou uitbreiden. Ook in 1619 werd het dorp gedomineerd door de beide kastelen, die in dat jaar in verschillende handen waren. De Kloppenburcht in het zuiden was in het bezit van de graven van Gronsveld, die sinds de late middeleeuwen de lage en middelbare heerlijkheid over het dorp van de hertog van Brabant in leen hielden. Aan het noordelijke kasteel waren geen heerlijke rechten in strikte zin verbonden; het was een grote laathof, in 1619 in het bezit van Hiëronymus van Berge, genaamd Trips, die in economische betekenis de Kloppenburcht volledig overvleugelde. In het midden van de eeuw werden beide complexen gecombineerd en zo raakten ze tenslotte omstreeks 1750 in het bezit van de familie de Geloës.

Het veld was niet in zijn geheel reconstrueerbaar. Ik heb de indruk dat de verkaveling in de beemden in 1619 fundamenteel anders was dan in 1827, mogelijk onder invloed van de voortdurende afkalvingen en aanwassen langs de Maas. Langs de grens met Heugem is niet alle grond aangebracht, omdat verschillende percelen door de grens werden doorsneden en de bezitters niet altijd op de hoogte waren van het precieze grensverloop. Zodoende is slechts het gebied ten oosten van de beemden en ten zuiden van het beekje de Seep in kaart gebracht.<sup>278</sup> Het belangrijkste fysieke verschil met 1827 is het reeds vermelde onontgonnen stuk broekland in het oosten. Minder ingrijpend waren kleine verschuivingen in de grens tussen akkerland en beemd in het westen.

We zien in de tabel van dit veld dezelfde abnormale ontwikkeling van de perceelsgrootte als in Bruisterbosch: het gemiddelde perceel in 1827 was zestien procent groter dan in 1619. Dit komt voor een deel op rekening van de ontginningen in het Broek, waar veertig hectare land in vier percelen is toegevoegd, maar ook bij aftrek van dit gebied treffen we in de rest van het veld niet de verkleining aan die we zouden verwachten op basis van de toename van het aantal huizen in het dorp. De drijvende kracht achter deze ontwikkeling ligt voor de hand: het zijn de grondaankopen door de opeenvolgende bezitters van kasteel Oost, in 1619 Trips,

<sup>277</sup> RAL LvO 9922.

<sup>278</sup> Hierbij kon een parcellaire tiendbeschrijving van dit veld uit 1612 worden gebruikt (AEL STM 2, f. 213r-216v). Ook de tiendgrens was hier niet geheel duidelijk; vgl. AEL STM oorkonde 19 juni 1307 (Schoonbroodt nr. 150), gepubliceerd bij Franquinet, Onze Lieve Vrouw, deel I, p. 87-89: overeenkomst tussen het St. Martinus-kapittel en het kapittel van Onze Lieve Vrouw in Maastricht, dat de tiende de Heugem bezat, betreffende tienden in het noorden van het Oosderveld.



Deze luchtfoto van 1981 toont de dorpen Oost en Maarland. Vergelijkingen met de kadasterkaarten van 1619 (bijlage, kaarten 6,7 en 7a) en zelfs met de kaart van Oost uit 1520 maken duidelijk hoeveel nog in detail bewaard is gebleven. Fundamentele wijzigingen zijn slechts veroorzaakt door (van links naar rechts) de ontgrindingen van de Maas, de spoorweg en de autoweg. (Foto en auteursrecht: Dienst van het Kadaster en de Openbare Registers)

daarna leden van de familie van Hoensbroek en vanaf het midden van de achttiende eeuw de familie de Geloës. Toch is hierdoor het kaartbeeld veel minder ingrijpend veranderd dan in Bruisterbosch. Ook in 1619 behoorde het veld van Oost al tot de grootst verkavelde van het territorium en dit aspect is in de volgende eeuwen alleen maar geprononceerder geworden. Bovendien waren de verwervingen vanuit het kasteel van Oost niet op territoriale afronding gericht, waardoor veel veranderingen konden plaatsvinden, zonder dat het geografische patroon structureel werd aangetast.

De leen- en cijnsverhoudingen in dit veld zijn complex. In de eerste plaats is er het dorp Oost zelf, dat in volledige onafhankelijkheid van Breust of Eijsden deel uitmaakte van het land van Daelhem. In 1357 gaf hertog Wenceslaus van Brabant als graaf van Daelhem al zijn rechten in het dorp behalve de hoge jurisdictie in leen aan de toenmalige bezitter van de Kloppenburcht. Burcht en heerlijke rechten vererfd en enige tijd later aan de heren van Gronsveld, in wier bezit ze in 1619 nog waren. De heerlijkheid omvatte het dorpsareaal van 1357 „bynnen den zunen”, waarvan ondanks uitbreidingen toch de precieze omvang bekend bleef, ongetwijfeld ten gevolge van de periodiek terugkerende belastingheffingen in de landen van Overmaas. Volgens een landmeting uit 1547 bedroeg de oppervlakte van het schatbare deel van het „durpke” 22 bunder, evenveel als de Oosder aanbrengh van 1617.<sup>279</sup> Ook in het Daelhemer dorp lagen laatgoederen, maar in tegenstelling tot het territorium van Breust/Eijsden waar leen- en laatgoederen schatvrij waren, werden de schattingen van het land van Daelhem hier over het hele areaal omgeslagen, de normale situatie in Zuid-Limburg. Zodoende zijn de 22 bunder binnen Oost zonder verdere differentiatie als Daelhemer schatgoed ingetekend; de cijnsverhoudingen onder dit niveau zullen in hoofdstuk 5 aan de orde komen.

De verspreiding van leen- en cijnsgoederen in het Oosder veld is minder interessant dan de bezitsverhoudingen. Bijna alle grond ressorteerde in principe onder Breust, afgezien van enige stukjes Eijsder land en van de laatgoederen van twee kastelen in Oost, die we hierna zullen bespreken. Opmerkelijk is alleen een blok Gronsvelder leengoederen in het Overbroek, dat mogelijk wijst op een afzonderlijke ontginning van het oostelijk deel van dit akkereiland tussen de moerasgronden. De complexiteit van kaart 6 wordt veroorzaakt door een aantal grootgrondbezitters, wier goederen in 1619 wel zijn aangebracht, maar onder het voorbehoud dat hun ressort niet van perceel tot perceel bekend was. Tussen 1357 en 1639 waren de heerlijke rechten binnen het dorp Oost in

<sup>279</sup> RAL LvO 9912.

handen van de bezitters van de Kloppenburcht, de heren van Gronsveld. Er waren aan dit kasteel meer bezittingen verbonden, te weten een hoeveelheid land, een aantal cijnzen en een grondrechtbank. We hebben hier te maken met een laathof van het gewone type, in de bronnen sinds de zestiende eeuw consequent de hof van Batenborch genoemd, naar de familienaam van de toenmalige graven van Gronsveld, de heren van het Gelderse Batenburg. Alle componenten komen nog in 1619 voor. Het land en de burcht waren in dat jaar in het kortstondige bezit van de Maastrichtse kanunnik Jan Heusden, de cijnsgoederen werden aangebracht als laatgoed van Batenborch. De twaalf hectare grond van Heusden in 1619 vormt slechts een restant van het laat-middeleeuwse toebehoren van de hof: rond 1400 was de totale oppervlakte 28 hectare.<sup>280</sup> De laatgoederen lagen merendeels in de dorpen Oost en Breust verspreid; in de velden van Oost, Maarland en Breust vinden we slechts enkele geïsoleerde stukjes grond. Ook de ligging van deze goederen in 1619 weerspiegelt nog maar ten dele de laat-middeleeuwse situatie, maar de spreiding ervan is zo groot, dat zonder meer kan worden aangenomen dat ze nooit tot een aaneengesloten of zelfs maar lokaal geconcentreerd complex hebben behoord. Het grondbezit van de Kloppenburcht in de veertiende eeuw bestond uit kleine percelen, mogelijk iets groter dan het gemiddelde van 1619 maar zonder enige territoriale samenhang.

De volgende grote component van kaart 6 wordt gevormd door de goederen en laatgoederen van het noordelijke kasteel van Oost, kortweg het kasteel genoemd. Ook hier hebben we te maken met een grote laathof. De centrale hof is het kasteel, de direct geëxploiteerde goederen zijn de bezittingen van Hiëronymus Trips en de laatgoederen worden in de legenda aangeduid als Oosder laatgoed. Dit geheel nu is een combinatie van maar liefst vijf oudere laathoven. De eerste drie, waartoe ook het bezit van de ridders van Oost behoorde, werd door de familie Holzit omstreeks 1400 verworven en twee kleinere werden door hun nakomelingen rond 1550 eraan toegevoegd. Gedurende de hele periode vonden bovendien aankopen van losse stukken grond plaats.<sup>281</sup> Het toebehoren van deze vijf hoven afzonderlijk kan slechts globaal worden uitgesplitst.

Om te beginnen komen vrijwel alle Oosder laatgoederen buiten het dorp voort uit één van de vijf laathoven, de Eigenhof.<sup>282</sup> Dit is een hof van een afwijkend type, dat in de spaarzame literatuur meestal allodiale

<sup>280</sup> Zie verderop hoofdstuk 5.4, p. 244.

<sup>281</sup> RAL de Geloës 11 (aankopen familie van Holzit 1481-1525); RAL de Geloës 13 (idem 1520-1555).

<sup>282</sup> Zie hoofdstuk 5.3, p. 237.

hof of eigenhof wordt genoemd. Zijn enige component was een rechtbank, waarvoor overdrachten, bezwaren etc. van een specifieke groep allodiaal genoemde percelen plaatsvonden. Er werd van deze goederen geen cijns betaald en er hoorde ook geen rechtstreeks geëxploiteerd land tot de hof. De enige rechten van de heer van de laathof bestonden in het aanstellen van meier en laatschepenen van de laatbank. In de omringende gewesten vinden we meer van deze allodiale hoven. Meestal functioneerde een landsheerlijk oppergerecht voor de overdrachten van allodiaal goed, dat ook dienst deed als hoofdvaart- en beroepsinstantie voor lokale allodiale hoven.<sup>283</sup> Ook de Eigenhof in Oost treffen we regelmatig aan in de registers van het Luikse Cour Allodiale. Deze instellingen hebben de kleine groep historici, die zich ermee hebben beziggehouden, steeds gemystificeerd. Allodium en allodiaal zijn begrippen die geassocieerd worden met volledige beschikingsvrijheid en onafhankelijkheid, en dit laat zich moeilijk rijmen met de juridische onderworpenheid aan een rechtbank. Men bedenke echter, dat de wetenschappelijke inhoud van deze woorden is bepaald door vroeg-middeleeuwse verhoudingen en dat de instellingen waarmee we hier te maken hebben daar in tijd ver van verwijderd zijn.

Er bestaan verschillende theorieën over de oorsprong van deze rechtbanken, waarvan die van Génicot het best past op de verhoudingen in Oost. De Eigenhof van Oost is ontstaan uit een laat-middeleeuwse allodiale bedrijfseenheid, die na 1400 uiteengevallen is, maar waarvan de relatie tussen de goederen juridisch in stand werd gehouden, ongetwijfeld tot behoud van schat- en cijnsvrijheid. De verschillende specificaties van de laatgoederen van de Eigenhof, waarover we vanaf 1480 beschikken, tonen als voornaamste bezitters een kleine groep personen in Oost waaronder ook de heer van de laathof. Men kan zich zodoende het uiteenvallen voorstellen als voortgaande erfdelingen en afsplitsingen, waarbij de samenhang gewaarborgd bleef door de rechtbank, die mogelijk door de oudste erfgenaam werd beheerd. Dit betekent dat de ligging van de goederen van de Eigenhof, dus op de kaarten van 1619 de Oosder laatgoederen buiten de dorpen, een beeld geeft van een laat-middeleeuwse bedrijfseenheid. Er zullen ongetwijfeld goederen zijn verdwenen; alle omschrijvingen van de hof in Luik maken het voorbehoud, dat men mogelijk niet alle laatgoederen heeft kunnen terugvinden. De gegevens van de aanbrenge lopen echter zozeer parallel met de specificaties vanaf 1480 dat de spreiding op de kaart van 1619 vrijwel gelijk moet zijn geweest aan die van de late middeleeuwen. Het is duidelijk dat ook hier geen sprake is van enige concentratie. Laatgoede-

<sup>283</sup> Zie voor de Eigenhof in Oost hoofdstuk 5.3, p. 237, en voor de overige allodia in het territorium van Breust/Eijsden hoofdstuk 6.2, p. 271.

ren van de Eigenhof vinden we in het hele veld; wel liggen er vaak twee of drie naast elkaar, zodat de perceelsgrootte in de veertiende eeuw iets groter moet zijn geweest dan in 1619, maar fundamentele vormveranderingen zijn beslist niet opgetreden.

De laatgoederen van de vier andere laathoven waaruit het bezit van Hiëronymus van Berge, genaamd Trips, was samengesteld, lagen in de dorpen, vooral in Oost en Breust. Deze laathoven waren van het gewone type, dus met een centraal gebouw, rechtstreeks geëxploiteerd land en cijnsgoederen.<sup>284</sup> Drie centrale gebouwen in Oost bestonden nog in 1619, één ervan het kasteel, de twee andere als ruïnes aan weerszijden ervan. Het grondbezit van Trips in 1619 gaat grotendeels terug op de rechtsteeks geëxploiteerde goederen van deze drie laathoven. We kennen hun omvang rond 1400, namelijk 29, 57 en 7 hectare. Bovendien weten we dat de percelen van de grootste in 1386 over het hele veld verspreid lagen en gemiddeld één à twee hectare groot waren. Hetzelfde mogen we wel aannemen voor beide andere. Dit betekent, dat de grote blokken van Trips in het kaartbeeld van 1619 in de late middeleeuwen niet bestonden, maar pas in de vijftiende en zestiende eeuw zijn ontstaan door samenvoeging van een groot aantal kleinere percelen in sterke spreiding over het hele veld.

De laatste groep goederen die rechtstreeks uit de late middeleeuwen stamt wordt, gevormd door de goederen van de Maastrichtse armentafel van de Heilige Geest. Ze werden in 1371 door schenking verworven en hebben daarna nauwelijks wijzigingen ondergaan.<sup>285</sup> Afgezien van enige ruilingen met de heer van Oost in de achttiende eeuw<sup>286</sup> komt dit laatmiddeleeuwse complex zelfs nog op de negentiende-eeuwse kadasterkaart als zodanig voor, omdat de armentafels in gewijzigde vorm de Franse tijd hebben overleefd. Ook dit land vertoont een sterke spreiding van kleine tot middelgrote percelen zonder geografisch zwaartepunt. Hetzelfde geldt voor de goederen van St. Martinus, eveneens reeds in de veertiende eeuw in het bezit van het kapittel.<sup>287</sup>

We zijn met al deze gegevens vrij goed ingelicht over de kadasterkaart van het Oosder veld in de veertiende eeuw. Het verkavelingspatroon moet veel uniformer zijn geweest dan in later tijd. Enerzijds was de

<sup>284</sup> Zie hoofdstuk 5.2, p. 230.

<sup>285</sup> SAM Armentafels 7, f. 39: Kopie schepenbrief Breust 1371 waarin approbatie van het testament van heer Peter de Riterbeke met overdracht van 31 bunder land rond Oost aan het gasthuis, gevolgd door een parcellaire beschrijving uit 1433. Ibidem f. 114-116: landmeting 1594. SAM Armentafels 8, f. 106 e.v.: verpachting 1547. SAM Armentafels 104, f. 152-163: legger 1456.

<sup>286</sup> Eijsden, graaf de Liedekerke, 18e-eeuws register van aankopen door de heer van Eijsden. Hierin f. 329 e.v.: transacties met de armentafel van de H. Geest 1737-1800. Stukken hierover ook in RAL de Geloës 1408.

<sup>287</sup> AEL STM 10, f. 1 e.v.: landmeting 1311.

versplintering van de strookpercelen nog niet zover voortgeschreden, terwijl anderzijds de dominerende blokpercelen van het latere kasteel nog niet voorhanden waren. Voorzover we dat nog via de kaart van 1619 kunnen nagaan overwoog een kleine blokvormige basisvorm en is een ordening in regelmatige structuren in die tijd uitgesloten. We kunnen ook globaal de omvang van acht grotere complexen beschrijven: de vijf laathoven waaruit het grondbezit van Hiëronymus Trips is samengesteld, de goederen van de Kloppenburcht, het land van St. Martinus en het bezit van de Maastrichtse armentafel, alle minimaal tien en maximaal zestig hectare groot. Gezamenlijk namen ze ongeveer de helft van het veld in beslag. De andere helft werd ingenomen door een groot aantal individuele kleine bezitters.<sup>288</sup> Ten gevolge van de onregelmatige versnippering is een onderverdeling van het veld op basis van geen enkel criterium mogelijk. We zullen in hoofdstuk 5 zien dat binnen de hagen van het dorp zo mogelijk nog verwardere verhoudingen heersten, met vier grote hoven aan de westzijde en een onoverzichtelijke vermenging van laatgoederen elders.

Verder terug dan de late middeleeuwen komen we niet in Oost. Men ontkomt moeilijk aan de indruk dat de toestand van de veertiende eeuw het resultaat van een lange evolutie is en dat niet alleen het dorp, maar ook het grootste deel van het veld oud zijn. De laat-middeleeuwse band met 's-Gravenvoeren wijst in dezelfde richting; het dorp moet oud genoeg zijn geweest om zich te onttrekken aan de verzelfstandiging van Breust en Eijsden na de wisseling van het millennium. De grote laathoven van de late middeleeuwen moeten hierin een rol hebben gespeeld. Ze hebben de overvleugeling door Breust voorkomen, en tegelijk in onderlinge concurrentie de vorming van een lokaal machtscentrum verhinderd. Pas aan het einde van de middeleeuwen begint een gestaag proces van concentratie, dat in het midden van de zeventiende eeuw wordt afgesloten met de combinatie van de helft van de grond, alle laatbanken en de volledige jurisdictie over het dorp in één hand. De kadasterkaart van 1827 toont in grote lijnen nog deze situatie.

Oost is daarmee een voorbeeld van de grenzen van retrogressief onderzoek op basis van kadasterkaarten. De gegevens uit de vijfhonderd jaar vóór de oorspronkelijke opmetingen zijn gedetailleerder dan elders, maar in tegenstelling tot ieder ander veld zijn er in de bezits- en cijnsverhoudingen van 1619 geen patronen te ontdekken. Fundamenteel verschillend van structuur moet de kaart van 1300 zijn geweest, die in grote

<sup>288</sup> We kennen hun namen en de oppervlakte van hun bezit uit een onvolledige cijnslijst van St. Martinus uit het midden van de veertiende eeuw. AEL STM oorkonde eind 14e eeuw (Schoonbroodt nr. 329).



lijnen te achterhalen is. Ook deze vertoont al een zo ver geëvolueerde toestand, dat alle sporen van de oudste geschiedenis van het dorp eruit zijn verdwenen. Al blijft de vroegste geschiedenis van Oost op deze manier in het duister, de dynamiek in de latere ontwikkeling van het dorp vanaf de middeleeuwen tot in onze tijd is voor de methode van retrogressief kadastraal onderzoek bijna even interessant.

### 3.3) *Maarland (kaart 7 en 7a)*

Met Maarland naderen we het centrum van het territorium van Breust en Eijsden. Het is de enige nederzetting in het territorium, waar Eijsden nooit enige invloed heeft gehad, iets dat zelfs van het dorp Breust niet kon gezegd worden. In de Franse tijd wist men over de onderlinge afgrenzing tussen Breust en Eijsden alleen nog, dat Eijsden in Maarland niets te vertellen had.<sup>289</sup> Ook dit dorp vinden we pas laat in de middeleeuwen in de bronnen terug, aan het einde van de dertiende eeuw.<sup>290</sup> Maarland ligt op hetzelfde terrasje als Breust en Eijsden. Op de reliëfkaart van de dorpen in het Maasdal ziet men hoe de verhoging waarop beide laatste dorpen zijn gebouwd naar het noorden toe van de Maas afwijkt, waardoor tussen Oost en Maarland een lichte inzinking in het terrein ontstaat. Hoe miniem de hoogteverschillen ook zijn, ze waren voldoende om een duidelijke scheiding tussen beide dorpen te vormen, gevuld met broekland, beemd en natte landbouwgrond.<sup>291</sup> De eigenlijke velden van Oost en Maarland strekken zich dan ook in tegengestelde richting uit, respectievelijk naar het noorden en naar het oosten. Het dorp Maarland ligt langs twee haaks op elkaar staande wegen. De meeste huizen liggen in het noorden langs de oost-west verlopende weg uit Oost. In het midden hiervan slaat een tweede weg naar het zuiden af, parallel aan de rand van het terras waarop het dorp ligt. De tuinen van de huizen aan de westzijde van de weg strekken zich uit tot in het natte, lage gebied tussen Oost en Maarland. Een derde weg ten oosten van deze laatste kende tot in deze eeuw geen bebouwing; in de aanbreng van 1619 wordt hij aangeduid als de verbindingsweg van Breust naar Rijkholt. Het is op het eerste gezicht al opvallend dat het grootste deel van het dorp door deze weg van het Maarlanderveld wordt gescheiden. Dit Maarlanderveld strekt zich ten oosten van het dorp uit. Alleen de

<sup>289</sup> Van Hall, 150 jaar, p. 18.

<sup>290</sup> AEL STM oorkonde 17 maart 1281 (Schoonbroodt nr. 115), gepubliceerd in Chestret, Gronsveld, p. 104-105 en Cuvelier, Val-Benoît, p. 251-252.

<sup>291</sup> RAL Breust voorl. nr. blauw 77: Getuigenverhoor betreffende het belemmeren door jonker Trips van een waterloop voor de afwatering van beemden en landten te Maarland 2 april 1566.

oost- en westgrenzen zijn herkenbaar in het landschap. In het oosten loopt de steilrand naar het plateau op, die tot in deze eeuw grotendeels met hakhout was begroeid. Tegenwoordig is de hele helling bebost, al is het oude bos nog wel van het jonge te onderscheiden. Nog in de achttiende eeuw gaf het verloop van de heerlijkheidsgrens door het bos aanleiding tot processen met Rijkholt.<sup>292</sup> Aan de westzijde wordt het Maarlanderveld begrensd door het dorp Maarland en de broeken en beemden van het laagland. De noordgrens van dit veld is tevens de heerlijkheidsgrens met Rijkholt; het is een zuiver institutionele afgrenzing, die door bijna alle percelen heenloopt. Het dorp Rijkholt ligt op deze grens, waardoor het precieze verloop ervan over erven en schuren constant aanleiding gaf tot processen tussen de heerlijkheden Breust en Rijkholt.<sup>293</sup> In het zuiden tenslotte vormde over de hele lengte de Groenstraat, die het Maasdal met het plateau verbindt, de scheiding met het Breuster veld. Ook hier bestaan aan weerszijden geen natuurlijke verschillen, maar de verkaveling past zich aan de weg aan, terwijl ook de toponymie van de aanbreng hier uitzonderlijk consequent is. Ten noorden van de Groenstraat wordt alleen gesproken van Maarlanderveld, ten zuiden van Breusterveld. Het is een van de weinige voorbeelden van niet overlappende veldnamen in ons gebied en paradoxaal genoeg kan er geen enkele historische betekenis aan worden gehecht.

De bodemkaart onderscheidt globaal twee sectoren. In het noorden vinden we dezelfde kalkrijke, ongeprofileerde löss die we in het aangrenzende, laat in cultuur gebrachte Oosder broek hebben aangetroffen. Van een even late ontginning is hier echter geen sprake, want reeds in 1281 worden in dit gebied percelen akkerland vermeld.<sup>294</sup> Het grootste deel van het Maarlanderveld is met löss van normale samenstelling bedekt, zonder aantasting van het profiel en zonder veel colluvium, omdat de permanente begroeiing van de steilrand hier afspoeling gedeels heeft tegengehouden. Het veld loopt als geheel op van oost naar west. Tot aan de Rijkholter straat zijn de hoogteverschillen miniem, verder naar het oosten loopt het land licht op tot aan de steilrand. De bosrand zelf ligt ongeveer tien meter hoger dan het dorp. Ook bij de kadastrale waardebepaling van de grond in 1827 heeft de Rijkholter straat als scheidslijn gediend: alle land ten westen ontving de hoogste waardering, naar het oosten toe nam de kwaliteit af, tot onder de heide de laagste aanslagcategorie werd genoteerd.

<sup>292</sup> De Wit, Rijkholt, p. 128-133.

<sup>293</sup> RAL Rijkskamergerecht 216; kaarten betreffende dit grensgebied in AEL Cartes 336 en 464; verdere processtukken in RAL Breust voorl. nr. blauw 6 en 27. Zie ook de Wit, Rijkholt p. 123-126.

<sup>294</sup> AEL STM oorkonde 17 maart 1281 (Schoonbroodt nr. 115), gepubliceerd in Chestret, Gronsveld, p. 104-105 en Cuvelier, Val-Benoit, p. 251-252.

De verkaveling van het dorp in 1827 was betrekkelijk regelmatig met haaks op de wegen staande huispercelen. Het veld was in hoge mate verdeeld, afgezien van een drietal grote percelen in het zuidwesten in het bezit van Constantijn de Geloës. Ook tegenwoordig is vooral in het noorden de verkaveling nog bijzonder kleinschalig. Regelmatige structuren zijn nauwelijks te ontdekken, al laten zich vooral ten westen van het dorp door de uniform rechthoekige vorm van de percelen kleine aaneengesloten blokken en stroken aanwijzen. Als we het bezit van de Geloës in het zuiden buiten beschouwing laten was het Maarlanderveld in 1827 het kleinst verkavelde veld van het hele onderzoeksgebied, met weinig afwijkingen onder of boven het gemiddelde bij de individuele percelen.

Op het eerste gezicht is de kaart van 1619 identiek aan die van 1827. De reconstructie van deze kadasterkaart leverde dan ook verhoudingsgewijs de minste problemen op. Er heeft in de zeventiende eeuw in het westen een kleine uitbreiding van het cultuurareaal plaatsgevonden door omzetting van stukken broekland in beemd. Voorts zijn in het noorden door inkrimping van het dorp Rijkholt een aantal tuinen in land omgeploegd. De verkaveling is stabiel gebleven met dezelfde percelen in dezelfde blokken geordend, hier en daar tussen 1619 en 1827 gesplitst. Het dorp Maarland is niet alleen in oppervlakte gelijk gebleven, ook het aantal huizen is in tegenstelling tot alle hiervoor behandelde dorpen nauwelijks veranderd. In het zuidwesten van het dorp lag een aan St. Remigius gewijde kapel (vandaar de naam van het aangrenzende Meizebroek), waarvan de weggeradeerde omtrek nog op de negentiende-eeuwse kadasterkaart zichtbaar is.<sup>295</sup> Ze is in de eerste helft van de vorige eeuw afgebroken in een vroege vorm van werkloosheidsbestrijding door het gemeentebestuur van Eijsden.<sup>296</sup> Tegenover deze kapel lag tussen drie wegen de hof van Maarland, waarvan evenmin tegenwoordig nog sporen te vinden zijn. Hij was het centrum van een kleine laathof, leenroerig aan het landsheerlijke leenhof van Daelhem, waarvan de componenten in 1619 al bijna waren verdwenen. We weten uit zestiende-eeuwse processtukken betreffende de precieze locatie van het leengoed, dat de oorspronkelijke hof verder naar het noorden lag, langs de oostelijke weg in het dorp.<sup>297</sup> We hebben op de kaart de gegevens van de aanbreg overgenomen en beschouwen de recente, verplaatste hof als horend onder Breust.

<sup>295</sup> Simenon, *visitationes*, deel I, p. 106; Habets, Roermond, p. 420 en 433. De kapel was al in 1701 een ruïne (AEL STM 4, f. 97: inkomsten van de „chapelle ruine de Merlant”; Simenon, l.c.: „Maerlant, ubi fuit antiquitus capella nunc devastata”).

<sup>296</sup> Zie over deze afbraak Caumartin, Eijsden, p. 427; Habets, *antiquités*, p. 250.

<sup>297</sup> RAL de Geloës 303, met kaartje.

tabel 7a: Maarland.

	huis en hof			hof			totaal		
	aant.	opp.	%	aant.	opp.	%	aant.	opp.	%
St. Martinus	0	0.0000	0	1	0.5482	2	1	0.5482	2
ress. onder Breust	18	4.6637	15	40	15.0078	48	58	19.6716	63
Daelhemer leengoed	2	0.6546	2	4	2.3932	8	6	3.0478	10
Bronsvelder leengoed	2	1.0473	3	1	0.3068	1	3	1.3541	4
Hagendoorns goed	2	0.7159	2	2	0.5318	2	4	1.2478	4
Dosder laatgoed	5	1.1046	4	2	0.3682	1	7	1.4728	5
Maarlander laatgoed	1	0.4091	1	0	0.0000	0	1	0.4091	1
Berns laatgoed	4	0.4705	2	0	0.0000	0	4	0.4705	2
Oewlinger laatgoed	5	1.3909	4	0	0.0000	0	5	1.3909	4
Hochter laatgoed	1	0.3068	1	2	1.1864	4	3	1.4932	5
? laatgoed	1	0.2455	1	0	0.0000	0	1	0.2455	1
totaal 1619	41	11.0089	35	52	20.3425	65	93	31.3514	100
huis en hof 1827	44	1.5070	5	117	29.7015	95	161	31.2085	100
land 1827							2	0.4660	
totaal 1827							163	31.6745	

In de aanbreng van 1619 werden in dit dorp tien verschillende ressorten onderscheiden, waarvan de meeste slechts een paar percelen omvatten. Ook in het veld kwam een tiental ressorten voor, merendeels andere dan in het dorp. Voor de duidelijkheid zijn daarom dorp en veld apart getekend, waarbij alleen de Daelhemer leengoederen, die in dorp en veld op elkaar aansloten, op één kaart, namelijk die van het dorp, zijn opgenomen. Beginnen we met het dorp. Maarland werd in zijn geheel tot de heerlijkheid Breust gerekend. Een korte blik op de tabel wijst uit dat slechts twee-derde van de oppervlakte en minder dan de helft van de huizen cijnsplchtig was te Breust. Eijsder grond ontbrak echter geheel in het dorp en alle laatbanken in het territorium hadden hoofdvaart en hoger beroep op de schepenbank van Breust. In zoverre kon in ruimer verband het dorp als geheel tot Breust worden gerekend. Bovendien vormen de Breuster goederen verreweg de belangrijkste individuele component van het dorp; geen van de in Maarland vertegenwoordigde laat- en leenhoven is dominant. De grootste oppervlakte nemen wel de Daelhemer leengoederen rond de oorspronkelijke hof van Maarland in. Vanaf de oudste leenregisters van Daelhem uit het begin van de veertiende eeuw vinden we vermeldingen van verheffingen van de hof van Maarland met cijzen en vijf bunder aangrenzend land.<sup>298</sup> Deze hof lag aan de oostzijde van het dorp op een in 1619 en ook nu nog onbebouwd perceel. Het bijbehorende leenroerige land lag aan de overzijde van de straat en is in 1619 nog maar ten dele onder Daelhem aangebracht. De

<sup>298</sup> Zie hoofdstuk 6.1, p. 247.

ligging van de oorspronkelijke hof is merkwaardig: tussen het eigenlijke Maarlanderveld en de overige huizen van het dorp. Het is aan te nemen dat deze hof tot de oudste delen van de nederzetting behoort. Het middeleeuwse toebehoren van deze kleine laathof was in 1619 echter al grotendeels verdwenen en in de aanbreng van 1732 komt hij niet meer voor. We weten, dat het rechtstreeks geëxploiteerde land in de eerste helft van de zestiende eeuw aan sterke fluctuaties onderhevig is geweest, en dat het tussen 1550 en 1600 vrijwel vanaf de grond opnieuw is opgebouwd. De goederen die in 1619 door de bezitter van de hof werden aangebracht, zijn historisch niet van belang en zijn dan ook niet op de kaart weergegeven. Ook de laatbank had in 1619 zijn functie vrijwel verloren: slechts één huis wordt in dat jaar onder de hof van Maarland aangebracht. De cijnzen zijn namelijk in de eerste helft van de zestiende eeuw grotendeels afgekocht. Hier bleef de oorspronkelijke samenhang wel gehandhaafd: de nu cijnsvrije goederen staan in de aanbreng als Daelhemer leen genoteerd. Leenverheffingen van deze goederen in het verre Daelhem zijn schaars. De hof van Maarland fungeerde in principe tot de zeventiende eeuw toe als overdrachts- en verheffingsinstantie voor de overige Daelhemer lenen en in toenemende oefende ook de schepenbank Breust deze bevoegdheid uit.

Dit blok Daelhemer goederen, het restant van een laathof met omliggende laatgoederen, splitst de rest van het dorp in twee delen: in het zuiden de kapel met Breuster goederen, in het noorden laatgoederen van verschillende herkomst. Het zuidelijk deel moet worden gezien in samenhang met de goederen van St. Martinus. Zoals op de overzichtskaart van het land van het kapittel is te zien, liggen de voornaamste en zonder enige twijfel oudste bezittingen in grote blokken rond de hof te Breust. Het omvangrijkste complex strekt zich uit tussen Breust en Maarland en grenst direct aan het zuidelijk deel van dit laatste dorp. We weten bovendien dat de percelen rond de kapel niet alleen de normale Breuster landcijns betaalden, maar jaarlijks tevens een aantal kapoenen, een afdracht die we in dit gebied alleen vinden in de kernen van de dorpen in het Maasdal en die nog uit de domaniale periode kan stammen.<sup>299</sup> Ook de ligging van de kapel wijst op een hoge ouderdom van dit deel van het dorp, dat mogelijk heeft behoord tot de vroegste uitbreidingen van het domein Breust.<sup>300</sup>

Ook het noorden van Maarland heeft zijn eigen structuur. De meeste huizen ressorteren hier onder laathoven die elders in het dorp niet zijn

<sup>299</sup> AEL STM 4, f. 390 e. v. (kapoerenregister 1702). Over deze last Billen, censiërs, p. 152.

<sup>300</sup> Recente opgravingen bij de kapel hebben Romeins aardewerk naar boven gebracht. Het materiaal is te fragmentarisch om duidelijke conclusies toe te laten. Amersfoort, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Centraal Archief.

Tabel 7: Maarlanderveld.

	huis en hof		hof		land		beemd		totaal					
	aant.	opp. %	aant.	opp. %	aant.	opp. %	aant.	opp. %	aant.	opp. %				
St. Martinus	0	0.0000	0	0.0000	16	42.4237	17	0	0.0000	0	16	42.4237	17	
Hocht	0	0.0000	0	0.0000	6	5.8092	2	0	0.0000	0	6	5.8092	2	
ress. onder Eijsden	0	0.0000	0	0.0000	1	0.2864	0	19	4.9665	2	0	0.0000	0	
ress. onder Breust	2	1.1946	1	5	4.2546	2	533	148.9410	60	3	1.4318	1	20	5.2528
Daelhaer leengoed	0	0.0000	0	0.0000	0	0.0000	0	6	2.2091	1	0	0.0000	0	
Gronsvelder leengoed	0	0.0000	0	10	5.0810	2	33	13.6455	6	0	0.0000	0	43	18.7266
Hagendoorns goed	0	0.0000	0	0	0.0000	0	8	1.7264	1	0	0.0000	0	8	1.7264
Rijkholter cijnsgoed	0	0.0000	0	1	0.0205	0	44	9.3766	4	0	0.0000	0	45	9.3970
Oosder laatgoed	0	0.0000	0	0	0.0000	0	3	1.0371	0	0	0.0000	0	3	1.0371
Batenborcha laatgoed	0	0.0000	0	0	0.0000	0	1	0.2945	0	0	0.0000	0	1	0.2045
Oeslinger laatgoed	0	0.0000	0	2	0.7773	1	1	0.4582	0	2	0.5318	0	5	1.7673
Hochter laatgoed	0	0.0000	0	0	0.0000	0	8	4.0562	2	0	0.0000	0	8	4.0562
onbekend	0	0.0000	0	0	0.0000	0	4	0.6873	0	0	0.0000	0	4	0.6873
totaal 1619	2	1.1946	1	19	10.4198	4	682	235.5413	95	5	1.9637	1	708	249.1193
cultuurland 1827	0	0.0000	0	34	14.2920	6	812	235.9490	92	19	5.0685	2	865	255.3095
woeste grond 1827													17	21.7215
totaal 1827													882	277.0310

vertegenwoordigd: de laathof van Hocht, Oeslinger laathof, en een laathof in het dorpje Berneau, ten zuidwesten van 's-Gravenvoeren, in 1619 in het bezit van een zekere jonker Frambach van Gulpen.<sup>301</sup> Tenslotte is één huis aangebracht als laatgoed „sonder te weeten alwaer het horen mach”. In 1509 worden bovendien drie laatgoederen van de hof Zezenhoven in Maarland genoemd, die na het verdwijnen van de laatbank van deze hof in de zestiende eeuw in 1619 onder Breust zijn aangebracht. Ook deze lagen in het noorden van het dorp.<sup>302</sup>

Over het hele dorp verspreid liggen tenslotte Oosder laatgoederen, Gronsvelder leengoederen en Hagendoorns goederen, die zoals ook in de rest van territorium niets met de ontstaansgeschiedenis van het gebied van doen hebben.

De complexe juridische structuur van het dorp laat zich dus herleiden tot drie sectoren, waarvan de hof van Maarland in het midden met zijn laatgoederen rondom gegroepeerd de kristallisatiekern van het dorp moet zijn geweest, zoals wij dat nu kennen. Het zuiden rond de kapel is mogelijk van nog oudere datum, maar meer als afsplitsing van Breust dan als zelfstandige nederzetting. Het noorden tenslotte kan met behulp van gegevens uit het aangrenzende veld in de laatste ontstaansperiode

<sup>301</sup> Een cijnsregister, lopend van 1641-1659 van deze laathof van Gulpen in AEL Petits archives de famille (van Gulpen). De opeenvolgende bezitters, tevens leenmannen van de hof ter Droyen in Moelingen, bij de Rijckel, Dalhem, p. 74-77.

<sup>302</sup> RAL Breust voorl. nr. blauw 69 (cijnslijst Zezenhoven 1563); RAL Breust voorl. nr. rood 43 (protocol van rechtszittingen 1594-1603), f. 75v (1596): Procedure van de rentmeester van Zezenhoven tegen cijnsplichtigen.

van het gebied, de dertiende eeuw, worden gedateerd.

Dit Maarlanderveld valt qua ressort in drie stukken uiteen, aansluitend aan de drie sectoren van het dorp. In het zuiden springen de grote blokken van St. Martinus in het oog, die deel uitmaken van het kernbezit van het kapittel rond Breust en die ook in 1827 nog als zodanig herkenbaar zijn. In tegenstelling tot de rest van het geestelijk grootgrondbezit zijn deze percelen in de Franse tijd onverdeeld in handen van één persoon overgegaan, graaf Constantijn de Geloës van Eijsden. Het kapittel bezat meer land in dit veld, verscholen in kleine kavels tussen de overige percelen, die grotendeels in later tijd in beslag zijn genomen bij wanbetaling van cijzen en vooral tienden.<sup>303</sup> In de rest van de kaart van het Maarlanderveld steekt het veelkleurige noorden duidelijk af tegen het betrekkelijk uniform onder Breust ressorterende zuiden. Dit noordelijke deel van het veld staat onder invloed van de noorderburen van Breust/Eijsden: de heerlijkheden Gronsveld en Rijkholt. Minder dan de helft van de grond ressorteerde hier onder Breust. Het grootste deel van de rest werd verheven voor het leenhof van Gronsveld of was cijnsplichtig te Rijkholt. Er is geen enkele structuur te herkennen, ook niet als we aannemen dat verschillende leen- en cijnsgoederen in 1619 niet meer als zodanig bekend waren en te Breust zijn aangebracht. Ook de in totaal tien hectare goederen en laatgoederen van Hocht, die in geen enkel ander deel van het Maasdal voorkomen, liggen verspreid vanaf de heide in het oosten tot aan het broek in het westen. Merkwaardig is, dat de grond ten noorden van Maarland tiendplichtig te Gronsveld was. De tiendgrens, elders gelijk aan de heerlijkheidsgrens, liep hier enige honderden meters naar het zuiden langs de hagen aan de noordzijde van Maarland tot aan de Dommel-grub en volgde deze laatste tot aan de Maarlander heide. Het is een grens die pas betrekkelijk laat is vastgelegd; nog in 1281 moest ze met betrekking tot de afbakening van verschillende percelen worden bepaald.<sup>304</sup>

Er zijn verschillende aanwijzingen voor een late ontginningsdatum van dit deel van het Maarlanderveld. In de eerste plaats is de grond hier van dezelfde samenstelling als in het pas in de zeventiende eeuw ontgonnen Oosder broek en wijst één van de veldnamen in dit gebied (Dorrenbeemd) op een soortgelijke, meer extensievere gebruiksvorm, bijvoorbeeld wisselakkerland. Ook de verwarde cijns- en tiendverhoudingen wijzen erop, dat dit gebied als een soort grensstrook vanuit de reeds

<sup>303</sup> Zo bijvoorbeeld in AEL STM oorkonde 25 apr 1446 (niet in Schoonbroodt); kopieën van 16e eeuwse processtukken in AEL STM 587.

<sup>304</sup> AEL STM oorkonde 17 maart 1281 (Schoonbroodt nr. 115), gepubliceerd in Chestret, Gronsveld, p. 104-105, en Cuvelier, Val-Benoît, p. 251-252.

bestaande kernen in het noorden en zuiden in cultuur is gebracht. Tenslotte liggen hier als enige plaats in het Maasdal goederen van Hocht; evenals op het plateau zullen de verwervingen hier niet lang na de oorspronkelijke ontginning hebben plaatsgevonden in de korte periode dat het klooster actief grond verwierf. De aanwezigheid van Hocht en de tiend-acte uit 1281 leiden beide tot een datering aan het einde van de dertiende eeuw. De onregelmatige verkaveling, maar vooral de chaotische spreiding van leen- en cijnsgoederen zijn indicaties voor een onsystematische, min of meer individuele openlegging van het veld. Het noorden van het dorp Maarland vertoont met zijn talrijke laatgoederen van steeds wisselend ressort dezelfde structuur.

Tussen het noorden en het zuiden ligt aansluitend aan de hof van Maarland het betrekkelijk regelmatige centrum van het Maarlanderveld, grotendeels ressorterend onder Breust. Hier moet het gebied worden gezocht, dat bij de oorspronkelijke hof van Maarland behoorde, maar een duidelijke begrenzing ontbreekt door het vrijwel uniforme ressort van de grond onder Breust. Alleen in het oosten geven twee grote Gronsvelder leengoederen mogelijk de uiterste begrenzing aan. Het in 1619 rechtstreeks vanuit de hof van Maarland geëxploiteerde land kan niet meer als voortzetting van het oorspronkelijke toebehoren van de hof worden beschouwd. Reeds de oudste specificatie uit 1311 vermeldt slechts vier hectare land naast de hof zelf en de cijnzen. We kunnen in dit geval met enig voorbehoud de andere laathof in ons gebied met een centrale positie in het dorp ter vergelijking stellen: de Kettelhof in Caestert. Hier vormden de drie componenten, hof, land en cijnzen, in 1619 nog wel een juridische eenheid, overigens zonder enig economisch verband. Kaart 10 van Caestert toont de ligging van deze hof in het midden van dat dorp. De overeenkomst met Maarland, een grote hof in het centrum van het dorp, omgeven door zijn laatgoederen, is duidelijk. In Caestert echter is het oorspronkelijk rechtstreeks geëxploiteerde land in 1619 nog wel herkenbaar, omdat deze hof sinds de late middeleeuwen in het rustige bezit van een Luiks hospitaal gevrijwaard was van alle inkrimpingen en uitbreidingen die de geschiedenis van de hof van Maarland in de nieuwe tijd hebben beïnvloed. Als ook het goederenbezit van de hof van Maarland in omvang en ligging vergelijkbaar is geweest met deze Kettelhof, dan bestond het uit één of enkele percelen direct grenzend aan de hof, in totaal ongeveer twintig hectare groot, een hoeveelheid die ook bij de verschillende laathoven in Oost kon worden vastgesteld. Hiermee zou dan ook globaal de kern van het Maarlanderveld zijn begrensd: het gebied tussen het land van St. Martinus in het zuiden, de Gronsvelder leengoederen in het oosten en het verwarde grensgebied in het noorden.



Al deze data geven slechts een globaal inzicht in ontstaan en ontwikkeling van Maarland. De ontstaansdatum van het dorp is onduidelijk; mogelijk dateert de vroegste bewoning nog uit de domaniale periode van Breust met een vestiging aan de overzijde van de grote blokpercelen van de hof van St. Martinus. De geschiedenis van het dorp als zelfstandige nederzetting begint echter pas met de hof van Maarland. De leenband met Daelhem kan wijzen op een ontstaansdatum rond het jaar 1100, maar met name leenopdrachten kunnen veel jonger zijn dan het goed in kwestie. Wel is dit complex, gezien de ligging van het hof in het centrum van het dorp vóór de overige huizen van Maarland, eerder dan de rest van het dorp ontstaan. Het bijbehorende kernveld kunnen we met enige voorzichtigheid ten oosten van de hof lokaliseren. Secundair zijn de huizen langs de noord-zuid verlopende straat achter de hof en de verder naar het oosten gelegen delen van het Maarlanderveld; door het ontbreken van iedere differentiatie in verkaveling en cijnsverhoudingen valt over deze uitbreidingen echter niet veel te zeggen. Het jongst is het noorden van het dorp met het aangrenzende veld, dat in de tweede helft van de dertiende eeuw moet worden gedateerd. De ontginning van dit vrij natte, en mogelijk tot dan toe als extensief wisselakkerland gebruikte gebied moet ongeorganiseerd en op individuele basis hebben plaatsgevonden. De sporen daarvan vinden we terug in de chaotische cijnsverhoudingen van 1619.

De kadasterkaart van 1827 toont een veld dat vele eeuwen lang nauwelijks is veranderd. Noch de Franse tijd, noch de adel van het Ancien Régime hebben het verkavelingspatroon zelfs maar oppervlakkig verstoord. Dit betekent niet dat hier niets is gebeurd: we kunnen bijvoorbeeld de geschiedenis van de hof van Maarland van de zestiende tot de negentiende eeuw in detail volgen en die doet in mobiliteit niet onder voor enige andere hof in ons gebied. Wat hier echter volledig ontbreekt is de geografische concentratie van grondbezit. Zowel de Holzits van de zestiende en zeventiende eeuw als de Maastrichtenaren van de achttiende beschouwden de grond blijkbaar alleen als beleggingsobject en hebben iedere aanzet tot de vorming van een landgoed achterwege gelaten. Desondanks is met dit oude verkavelingspatroon weinig te beginnen, omdat het iedere differentiatie mist. De leen- en cijnsverhoudingen van 1619 brengen wel enig onderscheid aan, weliswaar minder in detail dan we zouden wensen, maar voldoende om in ieder geval de globale ontwikkeling te onderkennen.

### 3.4) *Breust en Eijsden (kaart 8, 8a, 8b en 9)*

In het voorafgaande zijn reeds verschillende gevallen besproken van op

korte afstand van elkaar gelegen buurdorpen die elkaar als het ware de rug toekeren; hun velden strekken zich in tegengestelde richtingen uit en de institutionele verhoudingen in de dorpen zelf zijn zeer verschillend. Voorbeelden zijn St. Geertruid/Herkenrade en Oost/Maarland. Ook in de rest van Zuid-Limburg komt deze situatie veelvuldig voor. Het duidelijkste voorbeeld biedt het centrum van ons gebied met de dorpen Breust en Eijsden. In vogelvlucht liggen hun kernen (als we de beide kerken als zodanig mogen beschouwen) op vijfhonderd meter afstand van elkaar. De verbindingsweg tussen beide dorpen, de Breuster straat, was al in 1619 geheel bebouwd en op de kaart van dat jaar is evenmin een grens te onderscheiden als tegenwoordig. Hetzelfde geldt voor hun aangrenzende velden. Institutioneel kon het onderscheid echter nauwelijks groter zijn. Ieder dorp vormde het centrum van een heerlijkheid, die ten opzichte van de ander een bijna soevereine onafhankelijkheid bezat. Het enige verband waarin beide waren opgenomen was de parochie: de kerk van Breust was en is parochiekerk, de veel kleinere van Eijsden doet dienst als hulpkerk. Ook de tiende van het hele gebied hoorde toe aan het St. Martinus-kapittel.

Breust en Eijsden zijn de oudste nederzettingen van dit gebied, waarbij Breust, gezien zijn grotere territorium en de latere parochie- en cijnsverhoudingen, waarschijnlijk het oudst is. Op basis van indirecte gegevens kunnen beide in verband worden gebracht met Karolingisch of post-Karolingisch koningsgoed. Voor Breust leidde Rotthof deze relatie af uit een overigens zeer twijfelachtige vermelding uit 1707, dat de schepenbank hoofdvaart had op het oppergerecht van Aken.<sup>305</sup> Een beter argument levert het feit dat de „villa” Breust behoorde tot de oorspronkelijke dotatie van het St. Martinus-kapittel door bisschop Eraclius van Luik omstreeks 960, die in ieder geval voor een deel uit rijksgoed afkomstig kan zijn.<sup>306</sup> Voor Eijsden is onlangs op naamkundige basis een nog vroegere relatie aannemelijk gemaakt. De oudste vormen van de naam Eijsden vallen in twee soorten uiteen: één groep met als basis Espede, die vanaf de oudste vermelding van de plaats rond 1170 tot in het midden van de veertiende eeuw verschijnt in bronnen uit het Germaanse taalgebied, en een vorm Aspre of Asple, die vanaf 1200 tot in de zestiende eeuw in bronnen van Waalse origine voorkomt.<sup>307</sup> De huidige vorm is uit Espede ontstaan door het wegslijten van de middelste lettergreep. De twee ogenschijnlijk verschillende namen,<sup>308</sup> een doublet

<sup>305</sup> Rotthof, Reichsgut, p. 146-147, op basis van Schwabe, Oberhof, p. 68-69.

<sup>306</sup> Zie hoofdstuk 7.2, p. 285.

<sup>307</sup> De vermeldingen bij Tummers, romaans, p. 61-62, en bij Ceyskens, Eijsden.

<sup>308</sup> Zelfs Gysseling heeft ze in zijn woordenboek (deel I, p. 334-5 en 454) niet met elkaar geïdentificeerd; in zijn bijdrage aan AGN2, deel I, p. 114 noemt hij beide vormen wel, met vele andere romaans-germaanse dubbelvormen rond de taalgrens.

zoals die veelvuldig rond de taalgrens voorkomen, stammen van een gemeenschappelijke wortel, door Tummers gereconstrueerd als *Aspitja* en vertaald als *espenbos*.<sup>309</sup> Een belangrijke aanwijzing voor de ontstaansperiode van de naam levert de *a*-klank in de de Waalse vorm, die gevormd moet zijn vóór de Germaanse Umlaut van *a* in *e* in de achtste eeuw.<sup>310</sup>

In 870 vond er een verdeling plaats tussen Karel de Kale en Lodewijk de Duitser van het rijk van hun neef Lotharius II. De overeenkomst staat weliswaar bekend als het verdrag van Meerssen, maar heeft in werkelijkheid op enige afstand daarvandaan plaatsgevonden. De *Annales Bertiniani* vermelden dat het verdrag werd gesloten halverwege Meerssen en Herstal en verschillende kopieën van het verdrag geven een nog preciezere locatie: „in procaspide super fluvium Mosam”.<sup>311</sup> De gebeurtenissen moeten zich hebben afgespeeld ergens tussen Maastricht en Visé langs de Maas. In de oudere literatuur werd hierbij vaker op Eijsden gewezen, zonder dat hiervoor veel argumenten werden aangebracht.<sup>312</sup> Mysterieus bleef met name het woord „procaspide”. Miraeus stelde een emendatie in „procupside” voor, hetgeen zoiets als uitstekende hoogte of landtong in de Maas zou betekenen en betrekking kon hebben op de steile hellingen aan de westzijde van de rivier.<sup>313</sup> Recent heeft Schrijnemakers een overtuigender afleiding voorgesteld:<sup>314</sup> hij wijst erop dat ook het woord „procupis” verder nergens voorkomt en dat de tweede helft van „procaspide” een opmerkelijke overeenkomst vertoont met de grondvorm van Eijsden, „Aspid..”. Ook hij moet een schrijffout aannemen: „proc” zou een verschrijving voor „loco” zijn, en de oorspronkelijke tekst zou zijn geweest „in loco Aspide super fluvium Mosam”, „in de plaats Aspide aan de rivier de Maas”. Dit Aspide nu brengt hij in verband met „hasp”, kromming, haak, buiging (n.l. in de Maas). Of deze afleiding te verkiezen is boven Tummers *espenbos* kan ik niet beoordelen, maar de overeenkomst tussen „procaspide” en „Espede/Aspre” is inderdaad zo frappant, dat aan een identificatie met Eijsden niet meer wordt getwijfeld.<sup>315</sup> Bovendien vond de bevestiging

<sup>309</sup> Tummers, *romaans*, p. 65-66.

<sup>310</sup> Gysseling, *woordenboek*, deel II, p. 1134.

<sup>311</sup> Waitz, *Annales Bertiniani*, p. 109; Boretius/Krause, *capitularia*, p. 193.

<sup>312</sup> Zie Schrijnemakers, *orthographie*, p. 106 e.v. voor deze oudere literatuur. De aardigste afleiding is die van Caumartin, Visé, p. 13 noot 1, die op de naam van het fort Elven ten zuiden van Caestert wijst: *Elven-Helven-Helft-Halfweg* (Meerssen en Herstal), „ce qui ne laisserait aucun doute sur le lieu de la célèbre entrevue”.

<sup>313</sup> Miraeus/Foppens, deel I, p. 28.

<sup>314</sup> Schrijnemakers, *orthographie*, p. 106-111.

<sup>315</sup> Zo bijvoorbeeld AGN2, deel I, p. 303-304; Blok, *Franken*, p. 74; Van Ermen, *Limburg*, p. 11.

van deze verdeling door de zoons van de betrokkenen in 878 in de onmiddellijke omgeving, in Voeren, plaats.<sup>316</sup>

Uit de historische ontwikkeling van beide plaatsen, die in detail in hoofdstuk 7 zal worden besproken, kunnen de volgende punten naar voren worden gehaald.<sup>317</sup> In 965 wordt de hof („villa”) Breust met kerk onder de bezittingen van het pas opgerichte St. Martinus-kapittel in Luik genoemd. In die periode moeten er verder een molen, bebouwd en onbebouwd land, lijfeigenen („mancipia”) en een vronnhof („mansus indominicatus”) toe hebben behoord. Het domein was niet in de klassieke tweeledige vorm georganiseerd, maar werd rechtstreeks vanuit de hof door lijfeigenen bewerkt. Twee eeuwen later wordt de hof („villa”) Eijsden in bijna gelijke termen beschreven: onbebouwd en bebouwd land, weiden, bossen en lijfeigenen („mancipia”). In de veertiende eeuw bezitten we voor het eerst meer volledige gegevens voor beide in de tussentijd ongetwijfeld sterk geëvolueerde hoven, die een opvallende overeenkomst vertonen. De hof („curia”) van Breust omvatte hoge en lage jurisdictie, tienden, cijnzen, een molen en een aanzienlijke hoeveelheid in tijdpacht gegeven land. Het toebehoren van de hof van Eijsden was hieraan gelijk, afgezien van de tienden en met toevoeging van een tol en visserij in de Maas. De veertiende-eeuwse situatie zal het uitgangspunt vormen voor de rest van deze paragraaf.

Voor Breust levert dat geen problemen op, omdat bezittingen en rechten van het St. Martinus-kapittel hier tot aan de Franse tijd vrijwel ongewijzigd bleven. In Eijsden daarentegen veranderde er meer en voor een goed begrip van kaarten en tabellen moeten we de ontwikkeling tot 1827 in hoofdlijnen bespreken. In 1375 gaf de hertog van Brabant als heer van Valkenburg zijn rechten en bezittingen in Eijsden, zoals boven omschreven, in pand aan de heer van Gronsveld. In het begin van de vijftiende eeuw werd deze verpanding gelost, maar klaarblijkelijk werd toen alleen de hoge en lage jurisdictie teruggegeven en behield de familie van Gronsveld - waarschijnlijk wederrechtelijk - de rest van het onderpand van 1375: het land, de cijnzen en de tol. De precieze gang van zaken was in de zeventiende eeuw al niet meer bekend. Waar het hier op aan komt is dat in 1619 dit complex, recent in het bezit gekomen van Jan de Lamargelle, in oorsprong één geheel met de heerlijke rechten vormde. Korte tijd later werden beide weer gecombineerd, toen de Lamargelle achtereenvolgens lage en hoge jurisdictie in Eijsden in pand kreeg, een verpanding die nooit is gelost. Het vermogenscomplex van de familie van Gronsveld heeft, voorzover we kunnen nagaan, tussen 1400

<sup>316</sup> Waitz, *Annales Bertiniani*, 144-147; Boretius/Krause, *capitularia*, p. 168-170.

<sup>317</sup> Zie verderop hoofdstuk 7, p. 273.

en 1600 geen veranderingen ondergaan. Met de verwerving door de in Eijsden woonachtige de Lamargelle veranderde dit. Hij kocht vrijwel alle grond en huizen tussen Eijsden en Caestert op en bouwde er in 1632 het grote, in vrijwel ongewijzigde vorm nog bestaande kasteel. Zijn erfgenamen breidden in de volgende eeuwen het grondbezit rond Eijsden gestaag uit. Reeds in het goederenregister uit 1675 herkent men nauwelijks meer de toestand van 1619.<sup>318</sup> In de achttiende eeuw raakte het hele complex in handen van de familie de Geloës, die het in het midden van de eeuw combineerde met de goederen en heerlijke rechten in en om Oost. De laatste uitbreiding vond plaats in de Franse tijd, toen Constantijn de Geloës een deel van de kerkelijke goederen in de velden van Breust en Eijsden wist te verwerven.

Een laatste facet van Eijsden is nog onvermeld gebleven: binnen het eigenlijke dorp golden sinds het midden van de dertiende eeuw aparte rechtsregels, opgetekend in het zogeheten Vrijheidsboek.<sup>319</sup> Eijsden is hiermee een van de vele „vrijheden” of „franchises” van de Zuidelijke Nederlanden, een juridisch begrip dat een breed scala van feitelijke verschijningsvormen kan omvatten, van ontginningsdorp tot meer of minder stedelijke nederzetting.<sup>320</sup> Eijsden hoort met zijn waarschijnlijk in het midden van de dertiende eeuw toegekende vrijheidsrecht tot de laatste categorie. Het gaat te ver om van stadsrecht te spreken, maar ontegenzeggelijk was het dorp in de nieuwe tijd veel dichter bevolkt en bebouwd dan de omliggende nederzettingen en verleenden (Maas)handel en nijverheid de plaats een meer dan alleen agrarisch karakter.<sup>321</sup>

De dorpen Breust en Eijsden liggen op een duidelijke verhoging in het Maasdal, die vrijwel tot aan de Maas doorloopt. Eijsden strekt zich zo zonder overstromingsgevaar uit tot aan de Maas zelf. De ligging van dit dorp kan bovendien verder bepaald zijn door een doorwaadbare plaats in de rivier.<sup>322</sup> Naar het noorden toe wijkt dit kleine terras terug naar het binnenland, zodat Breust al op 750 meter van de Maas verwijderd ligt en Maarland dubbel zo ver. Ten zuiden van Eijsden begrenst de Voerbeek, die hier in de Maas uitmondt, de ophoging en ook aan de oostzijde van

<sup>318</sup> RAL de Geloës 461.

<sup>319</sup> Origineel verloren; de enige volledige kopie bevindt zich in het stadsarchief van Dordrecht, gemeene Maashandelaars 484, port. 2 nr. 27, en is gepubliceerd bij Janssen de Limpens, Overmaas, p. 547-562. Zie ook diens inleiding, p. CLXX-CLXXIV. Over de banden tussen Eijsden en Dordrecht (via de Maashandel) Bos, Dordrecht.

<sup>320</sup> Belangrijke studies voor Brabant zijn drie studies van Steurs: Frasnes, Oisterwijk en franchises. Voor de landen van Overmaas zeer summier en niet overtuigend van Hommerich, stadskenmerken.

<sup>321</sup> Van Hall, koperfabricage; Bachiene, p. 1063-1064.

<sup>322</sup> Marres/van Agt, p. 107; Vannérus, limes, p. 239, noot 4.



De kadastrakaart van Eijsden van 1827 verschilt sterk van die van de overige, zuiver agrarische dorpen. De geconcentreerde bebouwing gaf het dorp in die tijd dan ook een zeker stads karakter.

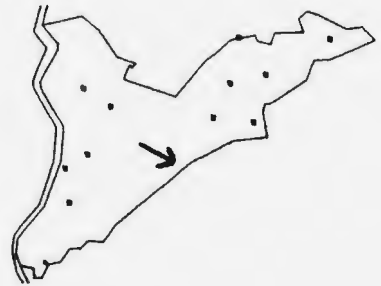
de dorpen helt de grond iets naar beneden. De veldnamen Poel en Beesenpoel wijzen op het natte karakter van deze grond.

Net zo min als tussen de dorpen is er een duidelijke afgrenzing tussen de velden van Breust en Eijsden. Direct ten oosten van Eijsden vinden we de veldnaam „Eijsder veldje”, een van de weinige namen met -veld in het gebied die op een beperkt onderdeel van het areaal slaan. In de rest van het gebied tot aan de Schelberg toe wordt, naast veel andere toponiemen, gesproken van Breuster veld. Als geheel heeft het gebied duidelijke grenzen: in het westen de dorpen Breust en Eijsden en de Maas, in het noorden de Groenstraat, die zoals in de vorige paragraaf al opgemerkt een scherpe toponymische afbakening vormt, in het oosten de Schelberggrub, tegenwoordig de gemeentegrens, en in het zuiden de Voer en de tuinen van Caestert. Alleen tussen de Schelberg in het zuidoosten en de Voer in het zuiden is er geen natuurlijke grens. Gedeeltelijk volgde de heerlijkheidsgrens hier een paadje, Ezelspad of Diefsweg geheten, dat naar de galg van Eijsden omhoog leidde, voor de rest bleek het precieze verloop nog in de achttiende eeuw problemen met de naburige heerlijkheid Mesch te kunnen opleveren.<sup>323</sup>

Evenals het veld van Maarland valt dat van Breust en Eijsden uiteen in een oostelijk en westelijk deel, gescheiden door de Rijkholter straat. Het westen is vlak en wordt in het kadaster uniform het hoogst gewaardeerd. Ten oosten van de weg begint het veld te stijgen, eerst langzaam, later sneller en in het zuiden meer dan in het noorden. Er is hier geen echte steilrand, zoals in het Maarlanderveld; het grondvlak bereikt hier even vóór de Schelberggrub al bijna het niveau van het Moerslager veld. Dit kleine, asymmetrische droogdal vormt een scherpe inzinking, die aan de steilere oostrand met bomen is begroeid. Vóór de Schelberggrub is een aantal kleinere droogdalen ingesneden, waaronder het belangrijkste de Witgrub is. Aan de noord- en zuidzijde helt dit deel van het veld af: in het noorden naar de Groenstraat, die hier het centrale droogdal binnentreedt, in het zuiden naar het dal van de Voer. De grond werd hier in 1827 successievelijk van west naar oost minder gewaardeerd. De bovenlaag van de lössbedekking is sterk geërodeerd; het materiaal is in dikke pakketten terechtgekomen in de velden achter Breust en Eijsden en in het Voerdal.

De kartografische weergave van dit gebied stootte op een aantal technische problemen. In de eerste plaats maakte de grote omvang een verdeling onvermijdelijk. Het meest voor de hand lag een aparte weergave van het westen en het oosten met de Rijkholter straat als grens. Het oostelijk deel wordt in de rest van deze paragraaf als Schelbergerveld

<sup>323</sup> RAL LvO 5109; RAL Breust voorl. nr. blauw 9.



De Witgrub, een klein droogdal in het zuid-oosten van het Maasdal.



aangeduid. De ingewikkelde situatie van het dorp Breust noodzaakte evenals dat bij Maarland het geval was een aparte weergave van dit dorp. Ook was de volledige reconstructie van de kadasterkaart van 1619 niet voor dit hele gebied mogelijk; het dorp Breust en het Schelbergerveld zijn daarom volgens de situatie van 1619 getekend, Eijsden en de velden achter beide dorpen volgens die van 1827. Doorslaggevend voor het al dan niet slagen van de reconstructie was ook hier de af- of aanwezigheid van grote hoeveelheden Eijsder grond.

De vorm van beide dorpen vertoonde in 1827 naast alle onregelmatigheden toch enige gelijkens. Breust bestond uit twee noord-zuid verlopende straten, die beide uitkwamen op de verbindingsweg met Eijsden. Langs de westelijke weg stroomde het in recente tijden drooggevallen beekje de Bak, dat bij de kerk ontsprong en verder naar het noorden de grachten van de beide kastelen in Oost van water voorzag.<sup>324</sup> Aan de bron van het beekje lag de kerk en de voormalige hof van St. Martinus, een zeventiende-eeuws landhuis dat tijdens het Ancien Régime door de drossaard werd bewoond.<sup>325</sup> De bebouwing in het dorp was met 45 huizen even dicht als in de rest van het gebied. Ook in Eijsden lagen de meeste huizen langs twee noord-zuid verlopende wegen, stotend op een bredere straat in het zuiden, die uitkwam op een kade langs de Maas. In het noorden ligt de kerk, met aangrenzend een onbebouwd plein, de Vroenhof genaamd. Aan de zuidzijde wordt het dorp begrensd door het grote park van het kasteel van Eijsden, dat halverwege Eijsden en Caestert is gelegen. De bewoning van Eijsden was opvallend dicht met twee maal zoveel huizen als Breust op een kleinere oppervlakte; volgens de Caumartin in 1864 gaf dit de plaats „un faux air de petite ville”.<sup>326</sup> Buiten de dorpen was er in de negentiende eeuw enige bewoning op de kruising van de Voer en de Rijkholter straat, waar de kern van het huidige gehucht Withuis lag. De naam heeft te maken met het witgekalkte, oudste en tot ongeveer 1830 enige huis ter plaatse, dat pas in de achttiende eeuw het Witte Huis wordt genoemd<sup>327</sup> en vóór die tijd de naam Zezenhoven droeg.

In het veld van 1827 valt in de eerste plaats de afwisseling tussen blokvormige en strookvormige percelen op. Groepen kleine percelen liggen verspreid tussen grootschaliger complexen, zonder dat er duidelijke indelingen van het veld te maken zijn. Ook de verdeling van

<sup>324</sup> Getuigenverhoor over dit beekje uit 1559 in RAL de Geloës 1344.

<sup>325</sup> RAL Breust voorl. nr. rood 19 (protocol van overdrachten 1725-1734), f. 1r. Habets, Roermond, deel I, p. 433, vermeldt het kasteel in 1658 als woning van de pastoor.

<sup>326</sup> Caumartin, Eijsden, p. 411.

<sup>327</sup> Zo bijvoorbeeld op de kaart van Cassiny de Thury rond 1750 (Parijs/Vincennes, archives de l'armée, Cartes et Plans 4.6.B.36 nr. 11). Zie ook Lemoine-Isabeau, cartes, kaart IV.

tabel 8: Breuster- en Eijsderveld.

	hof			land			totaal		
	aant.	opp.	%	aant.	opp.	%	aant.	opp.	%
St. Martinus	0	0.0000	0	8	16.6524	11	8	16.6524	11
Jan de Lamargelle	0	0.0000	0	4	19.4363	12	4	19.4363	12
Zezenhoven	0	0.0000	0	16	42.2396	27	16	42.2396	27
ress. onder Eijsden	6	1.2682	1	164	33.8837	22	170	35.1519	23
ress. onder Breust	1	0.2864	0	167	39.5375	26	168	39.8238	26
Valkenburger leengoed	0	0.0000	0	5	1.5239	1	5	1.5239	1
Hagendoorns goed	0	0.0000	0	3	0.8182	1	3	0.8182	1
Kettal laatgoed	1	0.1023	0	2	0.6648	0	3	0.7671	1
totaal 1619	8	1.6569	1	369	154.7563	99	377	156.4132	100
hof en land 1827	18	11.8865	8	414	146.2045	92	432	158.0910	100
huis 1827							1	0.0735	
totaal 1827							433	158.1645	

grondbezit is betrekkelijk willekeurig; zo liggen de goederen van de alomtegenwoordige Constantijn de Geloës over het hele veld verspreid. De gemiddelde perceelsgrootte hoort tot de grootste van de velden van het hele onderzoeksgebied. De hele indeling lijkt nogal op die van het Oosderveld; de historische achtergrond is echter fundamenteel verschillend.

Hoewel we in het kaartbeeld van 1619 nog wel de situatie van 1827 herkennen, is in dat jaar de structuur van het gebied veel duidelijker. We beginnen met de velden, omdat daar de verhoudingen minder ingewikkeld zijn dan in de dorpen. Het onderscheid tussen grote en kleine percelen is hier geprononceerder dan in 1827, hetgeen in de tabel niet direct opvalt. Twee ontwikkelingen hebben elkaar ten dele gecompenseerd. Een aantal kleine percelen is vooral door aankopen van de familie de Geloës samengevoegd en het omvangrijke kerkelijke grondbezit in dit veld is in de Franse tijd verkocht, niet als één geheel, maar verdeeld in grote stukken. Kaart 8, die het lijnenpatroon van 1827 combineert met de bezitsverhoudingen van 1619, laat duidelijk zien hoe de delingen in detail hebben plaatsgevonden. In het algemeen zijn de percelen in 1827 kleiner dan in 1619; cijfermatig verschilt de ontwikkeling niet van het gemiddelde in ons gebied.

Ressorten en grootgrondbezit brengen een aanzienlijke simplificatie aan. Drie grootgrondbezitters beheersen het beeld: het St. Martinuskapittel als heer van Breust, Jan de Lamargelle, die het oorspronkelijke grondbezit van de hof van Eijsden in bezit had, en de prinsbisschop van Luik, aan wie de hof Zezenhoven behoorde. Alle blokvormige percelen behoorden tot een van deze drie complexen. De rest van het veld bestond uit kleine strookvormige percelen die merendeels onder Breust

tabel 9: Schelbergerveld.

	land		
	aant.	opp.	X
St. Martinus	9	11.6368	7
Jan de Lamargelle	6	2.4853	1
Zezenhoven	27	83.9944	49
Hocht	2	0.3048	0
ress. onder Eijsden	54	11.7862	7
ress. onder Breust	236	55.1958	32
Mescher leengoed	16	4.6556	3
Bronsvelder leengoed	4	0.9409	1
Oeslinger laatgoed	1	0.5114	0
onbekend	4	1.8409	1
totaal 1619	359	173.3520	100
cultuurland 1827	437	179.3502	100
woeste grond 1827	21	11.9870	
totaal 1827	458	191.3372	

of Eijsden ressorteerden. Zoals te verwachten domineren Breuster cijnsgoederen het noorden achter Breust en Eijsder cijnsgoederen het zuiden, zonder dat beide gebieden scherp kunnen worden afgegrensd. Verder naar het oosten in het Schelbergerveld overweegt weliswaar Breust, maar overal treffen we verspreide stukjes Eijsder land en verschillende soorten leen- en laatgoederen zonder enige geografische samenhang aan. Het grootste deel van het bezit van St. Martinus grenst onmiddellijk aan het dorp Breust en maakt deel uit van het aaneengesloten koutercomplex dat zich tot aan Maarland uitstrekt. Verspreide goederen van het kapittel liggen over het hele veld verspreid, waaronder twee opvallend grote stukken in het oosten. Ook het land van de Lamargelle bevindt zich merendeels direct achter Eijsden. Het blok Valkenburger leengoederen heeft er in oorsprong ongetwijfeld bijgehouden, maar was al in de late middeleeuwen in leen gegeven.<sup>328</sup> Zezenhoven tenslotte is duidelijk in het oosten geconcentreerd met als centrum een omvangrijk perceel aan weerszijden van de Voer, in het midden waarvan het latere Withuis lag. Voor de exploitatie van de goederen van Zezenhoven had dit gebouwoverigens geen betekenis; die werden al sinds het einde van de middeleeuwen in kleine percelen verpacht aan de inwoners van de omliggende dorpen.<sup>329</sup> Het veld valt daarmee in drie delen uiteen: een gebied ten oosten van Breust met goederen van St. Martinus gevolgd door Breuster grond, een gebied ten oosten van Eijsden met goederen van Jan de Lamargelle en zeer versnipperde Eijsder grond, en het veel grotere oostelijke deel, geheel beheerst door de onregelmatige blokken van Zezenhoven met

<sup>328</sup> Habets, Valkenburg, p. 559-560.

<sup>329</sup> AEL Chambre des Comptes 191, f. 73 e.v.

tussenliggende stroken klein verkavelde grond van gemengd ressort. De vroeg-middeleeuwse domeinen van Breust en Eijsden moeten natuurlijk worden gezocht in de onmiddellijke omgeving van die plaatsen, waar in het begin van de nieuwe tijd de grond uniform cijnsplichtig was onder de respectievelijke heerlijkheid en waar zich ook de kern van het bezit van hun beider heren bevond. Dit gebied nu vindt men op kaart 8. Het grondbezit van St. Martinus in het Breuster en Maarlanderveld vormt een vrijwel gesloten blok rond het dorp. Bij Eijsden is de structuur minder duidelijk, maar hier kan de noordrand van het in de dertiende eeuw verplaatste dorp Caestert verstoring hebben gewerkt. Er is geen scherpe begrenzing van deze oudste kernen. Dat ze niet erg groot kunnen zijn geweest blijkt uit het feit dat al betrekkelijk snel ten oosten van de kouters van St. Martinus de afwisseling tussen Eijsder en Breuster grond begint, vergezeld van een knik in het verkavelingspatroon. Hiermee is de maximale afgrenzing in het oosten van het domein Breust gegeven, dat zich verder naar het noorden in het Maarlanderveld heeft voortgezet.

In het oosten van het veld vinden we niet alleen sterk versnipperde cijnsverhoudingen, hier ligt ook het centrum van het goederencomplex Zezenhoven.<sup>330</sup> Het behoorde tot de oudste bezittingen van het omstreeks 1200 gestichte Cisterciënzer-klooster Val-Saint-Lambert bij Luik en wordt verschillende keren in de dertiende eeuw als grangia vermeld. In het begin van de veertiende eeuw kwam het via een tussenpersoon in handen van de bisschop van Luik die het tot de Franse tijd behield, al waren de inkomsten van 1626 tot 1778 verpand. Er zijn opmerkelijk weinig gegevens in het grote oorkondenbestand van het klooster over verwervingen in ons gebied. De grangia bij Breust wordt al in de eerste pauselijke bevestigingsoorkonde van 1221 genoemd en later in de eeuw wordt slechts melding gemaakt van aankopen van enkele kleine stukjes land bij Eijsden en Moelingen. Uit de versnipperde cijnsverhoudingen van dit gebied werd al afgeleid, dat het middelpunt van de hof in jongere gebieden ligt. Bovendien wijst de geografische spreiding van het land, met name rond de Witgrub en in het Caesterveld erop, dat de hof zelf nog aan de ontginningen heeft deelgenomen. Het centrale complex daarentegen is grotendeels gevormd door afrondende verwervingen van land dat even tevoren in cultuur was gebracht.<sup>331</sup> Daarmee kan het hele oostelijke deel van het veld van Breust en Eijsden rond 1200 gedateerd worden.

De institutionele structuur van het veld wijst dus op een drietal kernen die in later tijd volledig zijn samengegroeid: de beide (post-)Karolingi-

<sup>330</sup> Zie verderop, hoofdstuk 4.3, p. 219.

<sup>331</sup> Zie verderop, hoofdstuk 4.2, p. 208.

tabel 8a: Breust.

	huis en hof			hof			totaal		
	aant.	opp.	%	aant.	opp.	%	aant.	opp.	%
St. Martinus	1	0.3191	1	5	3.6880	11	6	4.0071	12
ress. onder Eijsden	4	1.1250	14	13	2.7389	9	17	3.8639	12
ress. onder Breust	16	4.3569	15	31	9.3807	29	47	13.7376	43
Valkenburger leengoed	0	0.0000	0	3	0.3682	1	3	0.3682	1
Bronsvelder leengoed	1	0.4091	1	0	0.0000	0	1	0.4091	1
Osder laatgoed	17	3.9478	12	17	5.4431	17	34	9.3909	29
Oeslinger laatgoed	2	0.1841	1	1	0.2045	1	3	0.3886	1
onbekend	1	0.0614	0	0	0.0000	0	1	0.0614	0
<b>totaal</b>	<b>42</b>	<b>10.4034</b>	<b>32</b>	<b>70</b>	<b>21.8234</b>	<b>68</b>	<b>112</b>	<b>32.2269</b>	<b>100</b>
huis en hof 1827	45	1.3121	4	148	30.7042	96	193	32.0163	100
land 1827							2	0.9730	
woeste grond 1827							2	0.0795	
<b>totaal 1827</b>							<b>197</b>	<b>33.0688</b>	

sche hoven Breust en Eijsden in het westen, en het veel grotere door Zezenhoven beheerste gebied in het oosten, dat uit de dertiende eeuw stamt. We zullen trachten na te gaan of hiervan iets in de dorpen in 1619 is terug te vinden.

Het dorp Breust in 1619 verschilde nauwelijks van dat in 1827: huizen langs drie straten en in het midden de kerk en de hof van St. Martinus. Op de plaats waar in 1827 het herenhuis stond, lag in 1619 een versterkt en door grachten omgeven gebouw, dat in de bronnen sinds 1500 de Motte wordt genoemd. Het is enige jaren na de aanbreg afgebroken en vervangen door een eigentijdser optrek.<sup>332</sup> Het aantal huizen in het dorp is vrijwel hetzelfde als in het begin van de negentiende eeuw en ook de verkaveling, voorzover we die kunnen vergelijken, is nauwelijks veranderd. De verscheidenheid van rsorten in het dorp is zo complex, dat zelfs de opstellers van de aanbreg er verbaasd over waren. In het dorp Breust zelf, zo werd later vanuit Eijsdense hoek meesmuilend opgemerkt, rsorteerde het merendeel van de huizen niet eens onder Breust.<sup>333</sup>

De eerste component in het dorp zijn de goederen van St. Martinus: één huis (de Motte) en vijf tuinen, waarvan echter alleen het linkerdeel van het perceel rond de hof en de meest noordelijke tuin oud bezit zijn. De rest is in de zestiende eeuw door het kapittel in beslag genomen bij

<sup>332</sup> AEL STM oorkonde 18 juni 1613 (Schoonbroodt nr. 810): lening door het kapittel voor bouwwerkzaamheden in Breust.

<sup>333</sup> RAL LvO 5103 (1637): „jae dat meer is den geheelen dorp van Bruest is in effect onder deselve laethoven resorteerende...”.

wanbetaling van tienden en grondrenten.<sup>334</sup> Van de Breuster cijnsgoederen is niet alleen het kleine aantal eigenaardig, maar ook hun excentrische ligging in het westen en zuid-oosten. Een tweede opmerkelijke punt is de grote invloed van de naburige heerlijkheid Eijsden. De grenzen van de Eijsder Vrijheid liepen weliswaar een eind naar het westen, maar daarbuiten strekte zich een strook Eijsder tuintjes uit tot bijna aan de kerk van Breust. Het kadaster van 1804 legde hier nog steeds de grens tussen Breust en Eijsden en - zover de moderne nieuwbouw dat toelaat - ook de huidige volksmond. Aan de noordzijde van deze weg lag de scheiding tussen Breuster en Eijsder grond een stuk verder naar het westen, bijna tegen de Vrijheidsgrens aan. Nog veel merkwaardiger is het blok Eijsder goederen helemaal aan de andere kant van het dorp in het noord-oosten. Dit vond men zelfs in 1619 onwaarschijnlijk; het ressort van dit huis vormde één van de problemen bij het treffen van een vergelijk op basis van de gegevens van de aanbrengh. In laatste instantie werd echter in het akkoord van 1624 de Eijsder status ervan erkend.<sup>335</sup>

Van de overige ressorten in het dorp zijn de leengoederen het minst belangrijk. In het zuid-oosten lag een drietal Valkenburger lenen, die deel uitmaakten van het blok in het aangrenzende veld en tot het oorspronkelijke bezit van de heren van Eijsden moeten hebben behoord. Verder naar het westen langs dezelfde straat vinden we een huis dat als leengoed te Gronsveld werd verheven; het lag op de grens van Breuster en Eijsder goederen aan de zuidzijde van de Breuster straat. De Oeslinger laatgoederen lagen precies in het centrum van het dorp tussen vier wegen. In dit vierkant is één perceel onder Breust aangebracht; we weten dat in de zestiende eeuw op dit onbebouwd tuintje de zittingen van de laatbank plaatsvonden.<sup>336</sup> Verder zijn er hier nog twee huizen als Oosder laatgoed aangebracht, die waarschijnlijk ook in oorsprong tot de Oeslinger laathof hebben behoord. In de zestiende eeuw was een deel van de inkomsten in deze hof namelijk aangekocht door de toenmalige bezitters van de grote laathof van Oost, de familie Holzit.<sup>337</sup> Zodoende ressorteerde rond 1500 dit deel van Breust tussen vier voetpaden geheel onder de Oeslinger laathof.

De belangrijkste component in het centrum van Breust vormen de laatgoederen van Oost. We vinden ze rondom de hof van St. Martinus en aan weerszijden van de Bak. In de landmeting van St. Martinus, die we voor deze kaarten hebben gebruikt, wordt het niet vermeld, maar uit

<sup>334</sup> Kopieën van procedures in AEL STM 587.

<sup>335</sup> RAL LvO 5102.

<sup>336</sup> RAL Breust voorl. nr. rood I (protocol van overdrachten 1529-1553), f. 33v: „huefken mit eynre stellinghe daer deit laethoff trecht op helt”.

<sup>337</sup> Registertjes in RAL de Geloës 10.

de zestiende-eeuwse cijnsregisters van de hof van Oost weten we dat ook de hof van St. Martinus, de Motte, een jaarlijkse cijns te Oost betaalde.<sup>338</sup> Al met al is het beeld van Breust in 1619 dus nogal eigenaardig; in plaats van restanten van een post-Karolingische domein vinden we een bijna volledige afhankelijkheid van het centrum van het dorp aan het naburige Oost.

Er is een eenvoudige verklaring voor dit alles: de hof van St. Martinus en waarschijnlijk het hele dorp zijn in de loop van de veertiende eeuw verplaatst. Uit de landmetingen van het bezit van St. Martinus uit 1311 en 1323 blijkt dat de toenmalige hof van het kapittel grensde aan de wegen naar Maarland en Oost en aan de grote blokken land van het kapittel rond Breust.<sup>339</sup> Hieruit kan al worden afgeleid dat de veertiende-eeuwse hof niet op dezelfde plaats als in 1619 kan gelegen hebben.<sup>340</sup> Bovendien weten we dat de tuin die het kapittel in 1619 in het noorden van Breust bezat, in de vijftiende en zestiende eeuw de „Vroenhof” werd genoemd.<sup>341</sup> Het is duidelijk dat de hof van St. Martinus in de loop van de veertiende eeuw naar het zuiden is verplaatst. Ook de huidige kerk, vlak bij de nieuwe hof gelegen, dateert pas uit de veertiende eeuw.<sup>342</sup> De aanleiding voor de verplaatsing is niet ver te zoeken. Verschillende keren wordt in de veertiende eeuw melding gemaakt van het platbranden van Breust en Eijsden en ook al in de woelige dertiende eeuw moet het platteland zwaar te lijden hebben gehad van oorlogshandelingen.<sup>343</sup> Op zeker moment moet men bij de heropbouw met deze militaire gevaren rekening zijn gaan houden. De nieuwe hof werd met het oog op de watervoorziening aan de bron van de Bak gebouwd en had een duidelijke verdedigende functie. Ook de afhankelijkheid van deze motte en de omliggende huizen aan Oost kan hiermee te maken hebben. De zeventiende-eeuwse laatgoederen van Oost gaan namelijk alle terug op één van de laathoven waaruit de hof van Oost sinds 1400 was gegroeid: de burcht van de sinds de twaalfde eeuw vermelde ridders van Oost. Het ligt voor de hand dat bij de

<sup>338</sup> RAL de Geloës 12 (1520), nr. 62.

<sup>339</sup> AEL STM 10, f. 1r e.v. en 30v e.v.

<sup>340</sup> Aldus al een marginale opmerking in een zeventiende-eeuwse kopie van de in de vorige noot genoemde landmeting in AEL STM 588.

<sup>341</sup> AEL STM oorkonde 12 mei 1400 (Schoonbroodt nr. 336). In een aanbreng van Oosder laatgoederen rond 1615 wordt bij het aangrenzende perceel in Breust als belending opgegeven „Hartogen hof, placht te heyten den Vroenhof” (RAL LvO 9954, f. 18v).

<sup>342</sup> Afgezien van een 12e-eeuwse bovendorpel. Marres/van Agt 102-105; Timmers, Maasland, deel I, p. 268, en deel II, p. 63.

<sup>343</sup> Expliciet wordt in 1389, 1393 en 1408 melding gemaakt van het platbranden van Breust en Eijsden (Bacha, chronique, p. 411 en 423; Balau, chroniques, deel I, p. 97 en 181; Fairon, régestes, deel I, p. 516). Zie over deze periode Knaepen, guerres, i.h.b. p. 32, 33 en 43, en Lejeune, Liège, p. 120.

bescherming van het dorp lokale machthebbers werden betrokken, zeker sinds de voogdij in 1236 door het St. Martinus-kapittel was teruggekocht.<sup>344</sup> Uit de vijftiende en zestiende eeuw bezitten we verschillende overeenkomsten, waarin het kapittel voor een aantal jaren de protectie van naburige adel kocht voor zijn onderzaten in Breust<sup>345</sup> en zeer waarschijnlijk is dat ook in de roerige veertiende eeuw gebeurd. In ieder geval heeft de cijnsplicht van het centrum van Breust aan Oost niets te maken met de oudste geschiedenis van het dorp, maar met de heropbouw in de veertiende eeuw; ze moet het restant zijn van politiek-militaire of economische afhankelijkheden in die periode.

Waar lag nu de oorspronkelijke nederzetting Breust? Als we op de overzichtskaart de ligging van de goederen van St. Martinus rond Breust volgen, zien we dat de oorspronkelijke ligging van de hof veel meer voor de hand ligt dan die van de Motte van 1619. Het belangrijkste goederenblok ligt ten noord-oosten van Breust in de richting van Maarland, precies op de rand van het terras dat beide dorpen verbindt. De oude hof ligt vrijwel precies in het centrum van dit ongeveer 50 hectare grote complex. De rest van de nederzetting lag waarschijnlijk verspreid achter de oudste hof, iets noordelijker dan het latere dorp. Meer dan deze globale aanduidingen kunnen we niet geven, want de fysieke verplaatsingen van de veertiende eeuw, hoe beperkt ook, staan niet alleen een interpretatie van het verkavelingspatroon, maar ook van de cijnsverhoudingen in het dorp in de weg.

Het oudste areaal van Breust moet niet uitsluitend gezocht worden in het latere Breusterveld, maar lag in de aanpalende delen van het Maarlander en Breusterveld. De indeling in Breusterveld en Maarlanderveld, die in de aanbreg zo consequent wordt aangehouden, is in dit geval dus van jonge datum. De omvang van het kernveld bij dit dorp, dat we ten noord-oosten van Breust moeten zoeken, kan niet erg groot zijn geweest. Het Eijsder land in het zuiden, de goederen van Zezenhoven in het oosten en de hof van Maarland in het noorden beperken het tot één à twee keer het latere bezit van St. Martinus rond het dorp. Honderd hectare lijkt wel het absolute maximum te zijn. Vergeleken met de andere kerndorpen is dit een behoorlijke oppervlakte, maar nog steeds een minderheid tegenover het areaal van de late middeleeuwen. De betrekkelijk uniforme, kleinverkavelde percelering in 1619, zonder de differentiatie die leen- en cijnsverhoudingen kunnen bieden, maken ook

<sup>344</sup> AEL STM oorkonde sept 1236 (niet in Schoonbroodt), gepubliceerd in Bormans/Schoolmeesters, deel I, p. 366. De eerste vermelding van de Motte is uit 1475: AEL STM oorkonde 21 jan 1475 (Schoonbroodt nr. 572), waarin de schepenbank vergaderd is „opter motten in Bruest”.

<sup>345</sup> Een dertigtal oorkonden van 1345 tot 1517 in AEL STM; de Rijckel, Breust, bespreekt de meeste.



hier een reconstructie van de oorspronkelijke indeling onmogelijk. Daarbij komt het fundamentele probleem, of het lijnenpatroon van het kadaster van de negentiende en zelfs van de zeventiende eeuw wel uit zo'n vroege periode stamt. Verhulst heeft voor Vlaanderen aanneemelijk gemaakt, dat er grote geografische veranderingen zijn opgetreden bij het verval van het klassieke domein, waaronder herindelingen van herenland en tenures.<sup>346</sup> Het is zeer de vraag of de buitengewone starheid van bezitsverhoudingen sinds de late middeleeuwen, waar de retrogressieve methode op is gebaseerd, al voorhanden was in een tijd waarin een groot reservoir aan niet in cultuur gebrachte grond ter beschikking stond en waarin we bovendien rekening moeten houden met een veel extensievere bedrijfsvoering dan in later tijd.<sup>347</sup>

Ook in het tweede centrum van het territorium, het dorp Eijsden, hebben latere ontwikkelingen de oorspronkelijke toestand geheel overdekt. Binnen de grenzen van de vrijheid werd namelijk alle grond beschouwd als Eijsder vrijheidsgoed, ongeacht de eventuele cijzen die op individuele percelen rustten. Door deze volledige territorialisering is het onderscheid tussen grond van verschillend ressort, dat elders de voornaamste aanwijzingen voor oudere verhoudingen leverde, weggevallen. Uit de cijnsregisters van de heren van Eijsden, die helaas pas sinds het midden van de zeventiende eeuw zijn bewaard gebleven, blijkt bovendien dat in de hele vrijheid uit ieder huis één of enkele kapoenen werden betaald. De vermelde aantallen wijzen duidelijk op een oorspronkelijke omslag van één kapoen per huis, maar de registers zijn te summier om de posten te lokaliseren.<sup>348</sup> Gezien de onregelmatigheid van de negentiende-eeuwse kadasterkaart kan de oorspronkelijke indeling echter niet systematisch zijn geweest. Waarschijnlijk is daarom deze afdracht van één kapoen per huis niet veel ouder dan het vrijheidsrecht, en gaat beslist niet terug op een systematische stichting van het dorp. Naar de situatie vóór 1250 kunnen we slechts gissen. De enige aanwijzing is de naam van het plein voor de kerk, de Vroenhof, waar hoogstwaarschijnlijk tot 1300 de hof van Eijsden heeft gelegen.<sup>349</sup> Omdat ook de kerk niet ouder is dan de veertiende eeuw, mag men aannemen dat evenals in Breust hof en kerk van Eijsden in de veertiende eeuw verbrand zijn en dat de hof niet meer is heropgebouwd; alleen zijn naam leeft tot op heden voort. Ook het toebehoren aan land van de hof rond Eijsden kan slechts een afschaduwing zijn van het oorspronkelijke bezit.

<sup>346</sup> Verhulst, kouter, p. 42-46; Verhulst, landschap, p. 117-118; Chapelot/Fossier, p. 146, spreken zelfs van een „bouleversement du parcellaire” rond het jaar 1000.

<sup>347</sup> Fossier, habitat, p. 130.

<sup>348</sup> RAL de Geloës 451 e.v.

<sup>349</sup> Verderop, hoofdstuk 7.1, p. 282.

Toen de bisschop van Keulen rond 1170 de hof Eijsden, toen nog zonder molen of tol, afstond aan de bisschop van Luik, ontving hij er twee „curiae” voor terug, Lantershoven en Witterschlick, een ruil die met de magere twintig hectare land en driehonderd kapoenen van 1619 moeilijk in overeenstemming kan worden gebracht. Ongetwijfeld heeft de verplaatsing van de Voer naar het noorden omstreeks 1200 en de groei van Caestert hier de verhoudingen nog sterker verstoord dan in Breust al het geval was. Evenals bij Breust vormen de goederen van Zezenhoven in het oosten en zuiden de uiterste grens voor de omvang van de oorspronkelijke nederzetting Eijsden, die kleiner moet zijn geweest dan Breust en dezelfde opbouw had: land van de hof rond de nederzetting, gevolgd door goederen van de ingezetenen. Pas in de dertiende eeuw ontstond met de verlening van het vrijheidsrecht en het toenemende belang van markt en Maashandel de plaats zoals we die nu nog kennen.

In grote lijnen kunnen we hiermee de ontstaansgeschiedenis van het centrum van het territorium van Breust en Eijsden weergeven. Er zijn twee kristallisatiepunten, de hoven van Breust en Eijsden, in de vroege middeleeuwen aangelegd op een verhoging vlak langs de Maas. Ze lagen verder van elkaar dan in later tijd, Breust naar het noord-oosten gericht, Eijsden naar het zuid-oosten. Een domeinorganisatie in de klassieke tweeledige vorm hoeft hier niet te worden gezocht; in oorsprong werden beide hoven rechtstreeks door middel van lijfeigenen geëxploiteerd. De grootte van de kouters van St. Martinus achter Breust in 1619, 52 ha, geeft een ruwe indicatie voor de minimum-omvang van de oorspronkelijke hof van Breust. De groei tot nederzetting moet al vroeg hebben ingezet. Reeds in de tiende eeuw wordt de kerk van Breust vermeld en in de twaalfde eeuw begint de surplus-bevolking met de ontginning van het plateau. De uitbreidingen bij de dorpen zelf blijven voorlopig nog bescheiden van omvang. Door de grote veranderingen tussen de tiende en dertiende eeuw kennen we alleen hun maximale omvang, niet de manier waarop ze ingericht waren, maar een langzame en onregelmatige uitbreiding achter de goederen van de beide hoven ligt voor de hand. In Maarland en in Caestert ontstonden kleine satellietkernen, die op niet nader te bepalen tijdstip tot zelfstandige nederzettingen zijn uitgegroeid. Het grootste deel van het veld van Breust en Eijsden werd echter pas rond 1200 in cultuur gebracht, even vóór en ten tijde van de vestiging van een grangia van het Cisterciënzerklooster Val-Saint-Lambert op twee kilometer van Eijsden vandaan. Pas in deze tijd kregen de dorpen de omvang van de late middeleeuwen en daarna, terwijl ook de aanzet tot verstedelijking van Eijsden vanaf 1250 hiermee in verband moet worden gebracht. Deze uitbreidingen betekenen in zeker opzicht een nieuwe ontwikkeling, omdat vóór 1200 de bevolkingstoename naar de

nieuwe, eveneens weinig omvangrijke kernen op het plateau werd afgesluisd.

Breust en Eijsden hebben een langere geschiedenis dan de rest van het territorium; het is dan ook te verwachten dat er in de loop der tijden het meest is veranderd. De meeste gegevens zijn nog wel bewaard gebleven in de bezits- en cijnsverhoudingen in de velden, die in grote lijnen zijn terug te voeren op de situatie rond 1300, vlak na de afsluiting van de grote formaties van dit gebied. Ze weerspiegelen de laatste fase van de ontginningen, de openlegging van het grote oostelijke deel van het veld van Breust en Eijsden en grenzen zo het oorspronkelijke veld af. Over de inrichting van dit laatste een half millennium eerder kan weinig met zekerheid worden gezegd. Gezien de geringe omvang ervan kan er nauwelijks sprake zijn geweest van het soort systematische en geïnstitutionaliseerde verhoudingen, dat ons vanuit later tijd toestaat een blik in het verleden te werpen. Bij gebrek hieraan zijn de mogelijke veranderingen in bedrijfsvoering en verdeling van grondbezit zo groot, dat de grenzen van de kadasterkaart als historische bron voor dit gebied hiermee wel zijn bereikt. Bovendien zijn de cijnsverhoudingen in de dorpen zowel in Breust als in Eijsden creaties van de late middeleeuwen. In Breust stammen ze uit de tijd van de heropbouw van het dorp in de veertiende eeuw, in Eijsden zijn ze een gevolg van de verlening van het vrijheidsrecht honderd jaar voordien. Wat er aan oudere relicten heeft bestaan, is hierdoor doeltreffend overdekt. Toch blijven de verkavelingspatronen en cijnsverhoudingen ook in deze dorpen interessant, in dit geval echter niet voor de oudste of oorspronkelijke fase van de geschiedenis van de betreffende nederzetting.

De kadasterkaart van 1827 tenslotte heeft meer van de oorspronkelijke toestand bewaard dan in sommige andere velden. Toch zal het duidelijk zijn dat het negentiende-eeuwse verkavelingspatroon alleen geen betrouwbare interpretatie toelaat. Met name de oorspronkelijke driedeling van het veld (Breust, Eijsden, Zezenhoven) komt niet naar voren uit de onregelmatige afwisseling tussen blok- en strookpercelen van 1827. De delingen van de Franse tijd hebben het hunne ertoe bijgedragen om de verschillen af te vlakken, maar vooral de ontwikkelingen in bezitsverhoudingen hebben een zekere egalisatie van het hele veld veroorzaakt. Om een voorbeeld te noemen: het bezit van graaf Constantijn de Geloës lag in 1827 over het hele veld verspreid, achter Eijsden, achter Breust en tussen de voormalige goederen van Zezenhoven. Het complex als geheel vertoont grote overeenkomst met zijn bezittingen rond Oost, heeft echter een volledig verschillende historische achtergrond. Alleen op basis van negentiende-eeuwse gegevens is dit onderscheid niet meer te achterhalen.



Constantin César François Maur Guillaume, graaf de Geloës (1786-1861). Zijn grondbezit rond Eijsden en Oost gaat op diverse historische wortels terug en vormt daarmee een van de voornaamste bronnen van retrogressief onderzoek. (Foto en auteursrecht: Rijksarchief in Limburg)

### 3.5) *Caestert (kaart 10)*

In veel opzichten wordt het laatste dorp van dit onderzoek, Caestert, bepaald door de Voer. Het beekje ontspringt tien kilometer naar het oosten op Belgisch grondgebied en passeert vandaar in een betrekkelijk diep ingesneden dal langs de Voerdorpen Sint-Pieters-Voeren, Sint-Maartens-Voeren en 's-Gravenvoeren (zie de overzichtskaart op p.

35). Bij Mesch stroomt Nederland en het Maasdal binnen en vandaar wordt het tot aan zijn monding in de Maas omgeven door de huizen en tuinen van Caestert. Watermolens vinden we over de hele lengte van het riviertje; Ernst telde er in het begin van de negentiende eeuw dertien<sup>350</sup> en tegenwoordig zijn er alleen in Caestert al nog drie in werking. Om het geringe verval in het Maasdal te vergroten is de bedding in Caestert, als bij zo veel molenbeken, verschillende keren verlegd. De foto op p. 162 toont duidelijk de onnatuurlijkheid van de huidige loop.

De voor de hand liggende afleiding van de naam Caestert is het Latijnse castra, legerplaats. Voor de meeste Caestert-namen in de zuidelijke Nederlanden gaat dit inderdaad op, zoals bij het Caestert aan de overzijde van de Maas boven Lanaye, maar in ons wijzen de oudste vormen in een andere richting.<sup>351</sup> Nog in de aanbreng van 1619 wordt de naam van het dorp consequent als Caustert gespeld, met een w-klank in het midden, die in de Waalse vorm Cawester nog duidelijker doorklinkt.<sup>352</sup>

In de oudste vermeldingen uit het begin van de veertiende eeuw vinden we de originele vorm, Calfstert, later in de eeuw al afgesleten tot Cafstert en Caustert.<sup>353</sup> "Kalverstaart" lijkt een merkwaardige naam om aan een dorp te geven, maar Vannérus geeft verschillende voorbeelden van -staartnamen bij watermolens; het is een waarschijnlijk spottend bedoelde aanduiding voor het kleine stroompje water achter het molenrad.<sup>354</sup> Caestert dankt zijn naam dus niet aan een Romeinse legerplaats,<sup>355</sup> maar aan de veel latere watermolens langs de Voer.

Nu waren deze molens inderdaad belangrijk, met name door de aanwezigheid van drie banmolens. In de veertiende eeuw wordt de molen van Breust herhaaldelijk vermeld in verband met de problemen die het kapittel van St. Martinus had bij de handhaving van de molendwang bij zijn onderzaten<sup>356</sup> en ook de molen van Eijsden fungeerde in die tijd als

<sup>350</sup> Ernst, Limbourg, deel I, p. 63.

<sup>351</sup> Vannérus, limes, p. 104-196, is gewijd aan zulke Caestert-namen; over Caestert bij Eijsden p. 128-131.

<sup>352</sup> AEL STM oorkonde 14 jan 1325 (Schoonbroodt nr. 180); AEL STM 10, f. 107 (rond 1300); AEL Cour Féodale 43, f. 62v (1393); Bormans/Schoolmeesters, deel V, p. 111 (1436); Koreman, Maastricht, p. 136 s.v. (1399); verdere vermeldingen bij Vannérus, limes, p. 129-130.

<sup>353</sup> Poncelet, Adolphe, p. 61 (1316), 100 (1325), 395(1330) en 446 (1338). Poncelet, Englebrect, p. 129 (1345), 320 (1399), en 396 (1351). AEL STM oorkonde 17 apr 1352 (Schoonbroodt nr. 234). De laatste vermelding van deze vorm is Coels, Mannkammer, p. 432 (1426): Kalfstertz.

<sup>354</sup> Vannérus, limes, p. 130.

<sup>355</sup> Zo Caumartin, Eijsden, p. 413-420. Zulke foutieve afleidingen blijken een opvallend taai leven te hebben; vgl. Hardenberg, plaatsnamen, p. 222, en Limburgs Verleden, deel I, p. 130.

<sup>356</sup> Zo bijvoorbeeld AEL STM oorkonde 23 nov 1412 (niet in Schoonbroodt).

banmolen.<sup>357</sup> Zelfs de heerlijkheid Nivelles aan de overzijde van de Maas bezat in Caestert een banmolen.<sup>358</sup> De hellingen ten westen van de Maas zijn veel steiler dan aan de oostzijde en sluiten het smalle, vlakke territorium van Nivelles, Lixhe en Lanaye (la Vallée) bijna hermetisch van het binnenland af. Hierdoor is er in dit gebied geen stromend water beschikbaar voor de aandrijving van watermolens. Graan werd gemalen in twee banmolens buiten de eigenlijke grenzen van het territorium, één langs de Geer in Eben ten zuid-westen van Maastricht, de andere aan de monding van de Voer in Caestert. De molenaar van deze laatste was verplicht er een boot op na te houden. Veel betekenis lijkt de banmolen van Nivelles te Caestert, een leen van het prinsbisdom Luik,<sup>359</sup> sinds de late middeleeuwen niet te hebben gehad. Al in 1439 was het een bouwval<sup>360</sup> en in de aanbreng wordt ze als „zaagmolen” betiteld. In het begin van de achttiende eeuw raakte ze in het bezit van de heren van Eijsden.<sup>361</sup>

De noordgrens van het Caestertveld wordt gevormd door het dorp Caestert en het beekje de Voer. Vanaf Zezenhoven loopt de grens, de tegenwoordige rijksgrens, in gekartelde vorm naar het zuid-westen. Op de kaart is de situatie van 1827 weergegeven; sinds de uitwisseling met Moelingen in 1843<sup>362</sup> loopt het tracé bij de Maas verder naar het noorden en achter Moelingen evenveel naar het zuiden, zodat de hof Navagne tegenwoordig op Belgisch grondgebied ligt. De oude grens doorsneed op diverse plaatsen perceelsgrenzen, zodat reeds in de vijftiende eeuw problemen ontstonden.<sup>363</sup> Evenals in het noorden van het Maasdal, in het Maarlanderveld, liep de tiendgrens van het St. Martinus-kapittel hier zuidelijker dan de heerlijkheidsgrens; volgens een landmeting van Moelingen uit 1761 was hier ongeveer vijftig hectare tiendbaar aan St. Martinus.<sup>364</sup> In de zuidwestelijke punt van het Caestertveld stroomt over een afstand van een paar honderd meter het beekje de Berwijn binnen

<sup>357</sup> Janssen de Limpens, Overmaas, p. 553-554. Stukken betreffende de molens in Caestert in RAL de Geloës 1404.

<sup>358</sup> Debouxhtay, Nivelles, p. 215-218 en 300-306.

<sup>359</sup> Poncelet, Adolphe, p. 100; Poncelet, Englebrecht, p. 129, 240, 271; verschillende kopieën van verheffingsacten in Dordrecht stadsarchief, gemeene Maashandelaars 484.

<sup>360</sup> Debouxhtay, Nivelles, p. 304 (Record van de schepenen van Nivelles over de banmolens van de heerlijkheid): „et ja grand espace de temps a, que le molin de Caustert est alle en ruine”.

<sup>361</sup> RAL de Geloës 1404.

<sup>362</sup> Stukken hierover in GAE en in RAL Provinciaal Archief 1278 dd 25-3-1828; AEL Cartes 536 (kadasterkaart van het aan België afgestane deel); Staatsblad, besluit van 15 feb 1844.

<sup>363</sup> AEL STM oorkonde 11 sept 1422 (Schoonbroodt nr. 403).

<sup>364</sup> RAH Moelingen 35; kopie in Moelingen, dhr Meyer.

de grenzen van het territorium, maar zijn monding ligt weer in het buitenland op gebied van Visé. Het is goed mogelijk dat de heerlijkheidsgrens hier door een oudere loop van het riviertje is bepaald.<sup>365</sup> Vandaar volgt de grens de Maas, een nogal onzekere afbakening door de aanwassen en afslibbingen tot in onze eeuw, die verschillende malen tot grensproblemen met Nivelles aanleiding gaven.<sup>366</sup>

Het Caestertveld kent nauwelijks hoogteverschillen. Tussen de Maas en de weg naar Visé bestaat de grond uit jonge rivierklei, afgezet door de Maas tijdens de regelmatig terugkerende overstromingen. Het kadaster van 1827 en de Tranchotkaart tonen dit gebied in gebruik als hooiland. Verder naar het oosten bestaat de grond uit oude rivierklei.

Het dorp Caestert bestond in 1827 uit twee bewoningskernen: een groot aantal huizen met opvallend kleine erven langs de Maas en een gebied met grotere huispercelen verder naar het oosten langs de straat uit Breust.<sup>367</sup> Beide delen werden verbonden door de Voer, waarlangs in dat jaar vijf watermolens lagen. Het dichtst bij de Maas lag een houtzaagmolen in het bezit van Constantijn de Geloës. De volgende molen was ook in het bezit van de Geloës; het is de nog bestaande Eijsder molen, de voormalige banmolen van Eijsden. Eveneens nog bestaand en nog steeds bekend als de Breuster molen lag iets verder stroomopwaarts de banmolen van Breust. De laatste twee molens tenslotte lagen ten oosten van Caestert: de Olie- of Slagmolen, ook bezit van de Geloës, die in het begin van deze eeuw is afgebroken, en de zogeheten Muggemolen, die pas aan het einde van de zeventiende eeuw is gebouwd.<sup>368</sup> Op de Tranchot-kaart ziet men dat de tuinen van Caestert zonder tussenliggend land overgaan in die van Eijsden. Landschappelijk vormden de dorpen Breust Eijsden en Caestert een drieëenheid, waarin alleen het kasteel van Eijsden voor enige afbakening zorgde.

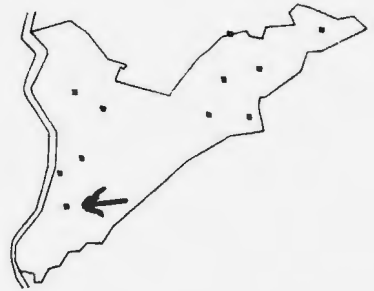
Het veld vertoonde in dat jaar een duidelijke tweedeling: grote blokken bij het kasteel en ten zuiden van Caestert, en de gewone onregelmatige strookverkaveling verder naar het zuiden. Diep in het zuidwesten lag rondom de hof Navagne een aaneengesloten blok ter grootte van veertig hectare. Er was een groot economisch overwicht van het kasteel; niet

<sup>365</sup> Knaepen, Visé, p. 284.

<sup>366</sup> RAL LvO 4948 en 5101; RAL de Geloës 492 en 592. Nog in de negentiende eeuw lag de grens niet geheel vast; vgl. RAL Provinciaal Archief 6703 en 12379.

<sup>367</sup> Bachiene, p. 1064, spreekt over de wanordelijke plaatsing van de huizen in het dorp.

<sup>368</sup> Deze laatste molen komt niet voor in de aanbreng van 1619; in de aanbreng van Breust uit 1703 (AEL STM 528 = RAL Breust ongeinventariseerd) f. 452v worden drie roeden land vermeld achter de nieuwe molen te Hoog Caestert. Wel wordt in 1565 melding gemaakt van de bouw van een volmolen in deze omgeving. Stukken hierover in RAL Breust voorl. nr. blauw 34 en RAL LvO 5586.



De Voer bij Caestert, een indringend voorbeeld van molenbeek die verlegd is om het verval te vergroten.



tabel 10: Caestert.

	huis en hof			hof			land			beemd			totaal		
	aant.	opp.	%	aant.	opp.	%	aant.	opp.	%	aant.	opp.	%	aant.	opp.	%
St. Martinus	0	0,0000	0	1	0,4255	0	1	1,5730	1	1	2,0925	1	3	4,0910	2
Jan de Lanargelle	1	0,5114	0	0	0,0000	0	14	8,1534	3	0	0,0000	0	15	8,6647	3
Zeeenhoven	0	0,0000	0	0	0,0000	0	20	39,8157	16	0	0,0000	0	20	39,8157	16
Zeezen onder Eijsden	41	7,4436	3	87	22,6560	9	210	49,4295	19	17	5,0176	2	355	84,3467	33
ress. onder Breust	14	2,9782	1	6	1,9637	1	176	60,3709	34	75	26,1088	10	271	91,4216	36
Oosder laatgoed	0	0,0000	0	1	0,2045	0	0	0,0000	0	1	0,2045	0	2	0,4091	0
Kattel laatgoed	5	1,7653	1	10	4,2137	2	55	12,2341	5	2	1,0637	0	72	19,2768	8
Maldenborche laatgoed	0	0,0000	0	6	1,9371	1	9	1,6978	1	6	1,4318	1	21	5,0667	2
Zeezenhoveer laatgoed	0	0,0000	0	2	0,5523	0	0	0,0000	0	1	0,2148	0	3	0,7671	0
ress. onder Moelingen	0	0,0000	0	0	0,0000	0	11	1,8348	1	0	0,0000	0	11	1,8348	1
ress. onder Vise	0	0,0000	0	0	0,0000	0	3	0,4091	0	0	0,0000	0	3	0,4091	0
totaal 1619	61	12,6985	5	113	31,9528	13	499	175,5182	69	103	36,1338	14	776	256,3031	100
cultuurland 1827	50	1,9720	1	187	79,9090	26	503	187,7325	61	67	35,8940	12	807	305,5075	100
woeste grond 1827													52	38,3500	
totaal 1827													859	343,8575	

alleen had Constantijn de Geloos meer dan een kwart van de oppervlakte van dit veld (waaronder bijna de helft van het dorp Caestert) in eigendom, ook de concentratie van zijn bezit in de onmiddellijke nabijheid van Caestert is opmerkelijk.

De veranderingen die dit veld tussen 1619 en 1827 heeft ondergaan, zijn kartografisch gezien de meest ingrijpende van het territorium; ze maken een precieze reconstructie van de kaart van 1619 onmogelijk. In de eerste plaats was de hoeveelheid Eijsder grond, die alleen in de gebrekkige aanbrenregistres van Eijsden is opgenomen, hier te groot; bovendien is in de beemden langs de Maas het verkavelingspatroon, evenals bij Oost, waarschijnlijk fundamenteel veranderd. Over de hof Elven in het zuiden ontbreken alle contemporaine gegevens en in het noorden van het Caestertveld heeft in de achttiende eeuw een grote concentratie van grondbezit plaatsgevonden, zodat hier door het wegvallen van bijna alle perceelsgrenzen geen betrouwbare kaart kon worden getekend. Wel lagen de verschillende ressorten duidelijk van elkaar gescheiden, zodat ze zonder moeite in de negentiende-eeuwse kaart konden worden gelokaliseerd. Ook de verkaveling van 1619 kan globaal worden beschreven.<sup>369</sup>

Reeds in het dorp Caestert heeft een ontwikkeling plaatsgevonden die afwijkt van de overige dorpen in het territorium: het is de enige nederzetting waar het aantal huizen tussen 1619 en 1827 is afgenomen. Ten

<sup>369</sup> Voor een deel van dit veld stond bovendien een parcellaire tiendbeschrijving uit 1611 ter beschikking, waaruit de geografische volgorde van de percelen kon worden afgeleid (AEL STM 2, f. 101r-119v).

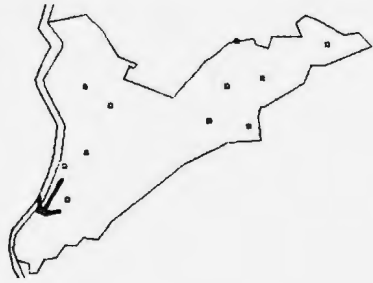
dele komt dit op rekening van de aanleg van het kasteel in 1632. Uit het register van grondaankopen van Jan de Lamargelle vanaf 1618<sup>370</sup> kan de oorspronkelijke situatie volledig worden gereconstrueerd. De weg tussen Eijsden en Caestert was vóór 1630 over de hele lengte door huizen omgeven; bovendien liep ten westen hiervan een tweede weg, dwars door het latere kasteel, waarlangs eveneens een aantal huizen gelegen waren. Deze laatste weg is bij de bouw van het kasteel in de richting van de Maas verlegd en in de loop van de achttiende eeuw geheel opgeheven.<sup>371</sup> Zodoende liepen de dorpen Eijsden en Caestert aan het begin van de zeventiende eeuw in elkaar over; de vrijheidsgrens van Eijsden liep dwars door het latere kasteel. Een tweede oorzaak van de bevolkingsvermindering in Caestert waren de aankopen van de heren van Eijsden in het dorp. In 1619 bezat Jan de Lamargelle er slechts de Eijsder molen, in 1827 was Constantijn de Geloës de eigenaar van de helft van grond in het dorp. Desondanks was de structuur van het dorp in 1619 gelijk aan die van 1827: een groot aantal huizen in het westen langs de Maas, vaak met huispercelen van slechts enkele ares, en een kleinere groep wijder gespreide huizen in het oosten. Van de vijf molens van 1827 worden er vier in de aanbreng vermeld; alleen de meest oostelijke, de Muggemolen, bestond in dat jaar nog niet. De langs de Maas gelegen zaagmolen wordt alleen als belending genoemd; het was in oorsprong de banmolen van Nivelles, die aan de monding van de Voer in de Maas lag en tot het territorium van Nivelles werd gerekend. De banmolens van Eijsden en Breust lagen op hun huidige locatie. De vierde molen werd ook in 1619 reeds als oliemolen aangeduid; ze wordt het eerst in 1520 vermeld in het bezit van de Holzits van Oost.<sup>372</sup>

Grotere verschillen vinden we in het Caestertveld. De tabel toont een toename tussen 1619 en 1827 van de gemiddelde perceelsgrootte met zes procent, een abnormale ontwikkeling voor het territorium, waar de percelen in deze periode meestal tien tot twintig procent kleiner worden. Kartografisch gezien is het belangrijkste onderscheid de volledige afwezigheid van blokverkaveling rond Caestert in 1619. In het noorden werd de plaats van het kasteel ingenomen door huizen en tuinen, maar ook de blokken ten zuiden van Caestert waren even kleinschalig verdeeld als de rest van het veld. Net als in Bruisterbosch is de vorming van dit deel van het veld pas in de achttiende eeuw afgesloten. De eerste fase is de bouw van het kasteel, de volgende kunnen we in de aanbrengregisters van 1732 volgen. In dat jaar waren ook de beide blokken ten zuiden van

<sup>370</sup> RAL de Geloës 450.

<sup>371</sup> RAL de Geloës 1384, met kaartje uit 1781; een ander perceelskaartje van deze omgeving uit het begin van de achttiende eeuw in RAL de Geloës 1356.

<sup>372</sup> RAL de Geloës 12.



Een oude bedding van de Maas ten zuiden van Caestert.

Caestert bijna afgerond; in het westen door een ritmeester van het Staatse garnizoen in Maastricht Reinick, wiens naam in de nog bestaande hof te Caestert voortleeft, en in het oosten door de eveneens Maastrichtse weduwe Dompelaar. Beide complexen zijn in de loop van de eeuw door de Geloës verworven, ter afronding van zijn goederencomplex rond het kasteel van Eijsden. Een tegengestelde ontwikkeling veroorzaakte de verkoop van het land van Zezenhoven en overig geestelijk grondbezit in de Franse tijd. Met name door de delingen van een aantal grote percelen in het zuiden zijn de tegenstellingen in dit deel van het veld geheel verdwenen. Daardoor is de toename van de gemiddelde perceelsgrootte in het hele veld van zes procent veel minder dan men op basis van de concentratie in het noorden zou verwachten. Het negentiende-eeuwse kaartbeeld met zijn grote blokken in het noorden en zijn kleinschalige verkaveling in het zuiden is bijna het exacte spiegelbeeld van het jaar 1619, toen het noorden sterk was versplinterd en het zuiden door blokken werd gedomineerd.

In het Elverveld is tussen beide jaren het minst veranderd. In het uiterste zuid-westen ligt de hof Elven of Navagne, waarover heel weinig bekend is.<sup>373</sup> In 1281 wordt een zekere ridder Gerardus de Naven vermeld als scheidsrechter in een geschil tussen de heren van Breust en Gronsveld<sup>374</sup> en in de volgende eeuw blijken de bezitters van de hof tevens heer van Moelingen te zijn.<sup>375</sup> Elven zelf met bijbehorend land lag echter in het territorium van Breust en Eijsden.<sup>376</sup>

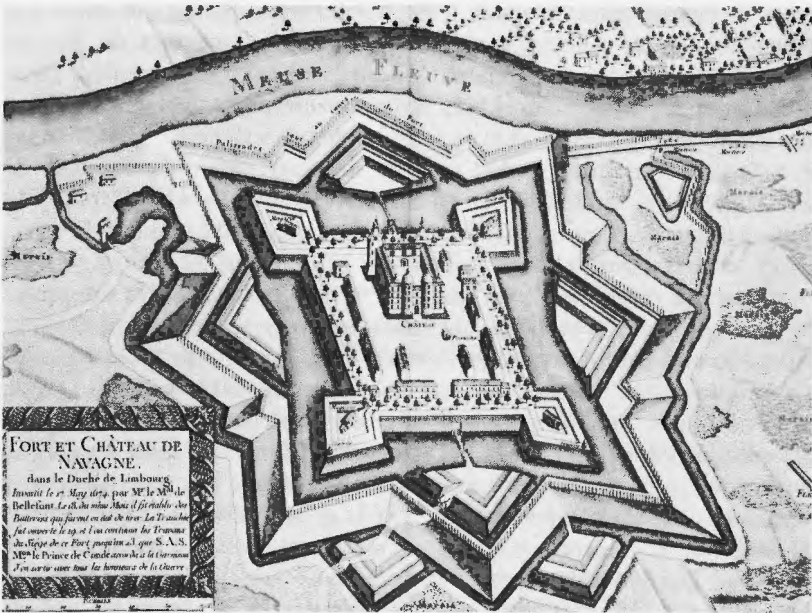
De hof, die ook vóór 1600 al een burchtachtig aanzien moet hebben.

<sup>373</sup> Voor zover niet nader aangegeven berust het volgende op Veldman, Navagne, en Pinckers, Navagne. De afleiding van de naam bij Boileau, toponymie, p. 364-366.

<sup>374</sup> AEL STM oorkonde 17 maart 1281 (Schoonbroodt nr. 115), gepubliceerd in Chestret, Gronsveld, p. 104-105, en Cuvelier, Val-Benoît, p. 251-252.

<sup>375</sup> De Rijckel, Dalhem, p. 70-74.

<sup>376</sup> De hof staat aangeslagen voor 21 bunder in de cijnsrekening van Breust in 1451 (AEL STM 531). Het huis Elven wordt in 1479 overgedragen voor de schepenbank Breust (RAL Breust voorl. nr. rood 0 (protocol van overdrachten 1421-1528), p. 286). Door de wisselingen van soevereiniteit, de bouw van een fort en de vestiging van een tol ter plaatse in de laatste fase van de tachtigjarige oorlog raakte de precieze status van de hof in vergetelheid; in processen rond 1650 wordt melding gemaakt van een gepretendeerde leenroerigheid aan Daelhem, maar in de registers van het leenhof komt Navagne pas vanaf 1672 voor (de Rijckel, Dalhem, p. 72). Stukken hierover (1637-1672) in Dordrecht stadsarchief, gemeene Maashandelaars 481-484, en in RAL LvO 5415 (1622-3). Uit diezelfde periode lijsten met vermeldingen van Navagne/Elven in de registers van de schepenbank Breust vanaf 1423 in AEL STM 588 en in RAL Breust voorl. nr. blauw 106.



Een tekening van het fort Navagne. In het midden het in 1632 gebouwde kasteel, dat waarschijnlijk op de plaats van de oorspronkelijke hof lag. Er rondom heen de bastions die door de Spanjaarden rond 1635 werden aangelegd. Het fort werd in 1674 door de Fransen ingenomen en verwoest. (Foto en auteursrecht: Stadsarchief Maastricht)

gehad,<sup>377</sup> is in 1619 niet aangebracht en er zijn geen contemporaine beschrijvingen van bewaard gebleven. Dit is met name vervelend omdat korte tijd daarna in de omgeving ingrijpende wijzigingen hebben plaatsgevonden. In 1632 begon de toenmalige bezitter met de bouw van een kasteel, dat vóór zijn beëindiging samen met vijftig bunder land door de Spanjaarden werd geconfisceerd en tot fort uitgebreid.<sup>378</sup> Dit fort speelde in de volgende jaren een bescheiden rol bij de Spaanse pogingen tot herinname van Maastricht<sup>379</sup> en diende in de laatste fase van de Tachtigjarige Oorlog, als Spaanse versterking tegen de Hollandse inval-

<sup>377</sup> RAL Breust voorl. nr. rood 4 (protocol van overdrachten 1570-1593), dd 13-1-1574, 25-12-1571, 11-5-1576: Huis Navagne met omliggende grachten.

<sup>378</sup> O'Kelly, Navaigne; ARA Brussel, rekenkamer 23897; Afbeeldingen o.a.: SAM kaarten 1570; Parijs, Bibliothèque Nationale, Cabinet des Estampes Vc 76; ARA Brussel, kaarten 2222; Rijksmuseum Amsterdam (gravure 1670); Bonnefantenmuseum Maastricht (omstreeks 1700).

<sup>379</sup> Morreau, Navagne, p. 64-70; Caumartin, Visé, p. 14 e.v.

len in de landen van Overmaas.<sup>380</sup> Bij het partage-tractaat van 1661 bleef Navagne aan de koning van Spanje; de afgrenzing met de Staatse heerlijkheid Eijsden werd in een nadere overeenkomst geregeld. Deze afbakening had alleen betrekking op de soevereiniteit over het gebied en liet bezits- en cijnsverhoudingen in principe onaangetast.<sup>381</sup> Tot 1672 lag een Spaans garnizoen in het fort; in dat jaar vielen de Fransen de zuidelijke Nederlanden binnen en namen op 24 mei 1674 het fort in.<sup>382</sup> In juli en augustus van dat jaar werd het fort afgebroken, maar de ruïne bleef tot het einde van de achttiende eeuw staan.<sup>383</sup> Sporen van de bastions zijn op de luchtfoto van 1981 te onderscheiden. Na terugtrekking van de Fransen vestigden de Spanjaarden er een tol, die als Oostenrijks douanekantoor nog op de Ferraris-kaart voorkomt.<sup>384</sup> De exploitatie van de grond bleef echter aan de oorspronkelijke bezitters van de hof, de heren van Moelingen,<sup>385</sup> met als centrum een grote nog bestaande boerderij midden in het voormalige fort. Het goed besloeg in het begin van de negentiende eeuw een oppervlakte van veertig hectare, ongeveer overeenkomend met de in 1632 geconfisceerde vijftig bunder. Slechts achttien hectare was akkerland; de rest bestond uit moerassige wei. We kunnen aannemen, dat de situatie van 1619 in grote lijnen hetzelfde was. In ieder geval wordt Navagne in de aanbreng nauwelijks als belending genoemd, zodat het ook toen al een aaneengesloten blok in het zuid-westen van het Caestertveld moet hebben gevormd. De precieze omgrenzing en de ligging van het akkerland binnen het complex kan echter in detail anders zijn geweest. Op de kaart is de toestand van 1827 ingetekend.<sup>386</sup>

Het geografische patroon van de cijnsverhoudingen in het Caestertveld behoort tot de duidelijkste van het territorium. Er is een duidelijke afgrenzing tussen Breust en Eijsden, die beide ongeveer evenveel grond in dit veld onder hun ressort hadden. Het noorden, inclusief het grootste deel van het dorp hoorde onder Eijsden, het zuiden en de beemden

<sup>380</sup> Haas, verdeling, p. 247-249.

<sup>381</sup> Haas, Aken, p. 194; RAL Breust voorl. nr. rood 16 (protocol van overdrachten 1695-1700), f. 270v: Attest van de schepenbank Breust 16 dec. 1700, dat het huis Elven, waar voorheen het fort stond, tot de heerlijkheid Breust hoorde. RAL LvO 1222, 1223 en 5290: stukken betreffende Eijsden „tussen de Paelen”, of „Spaensch Eijsden”.

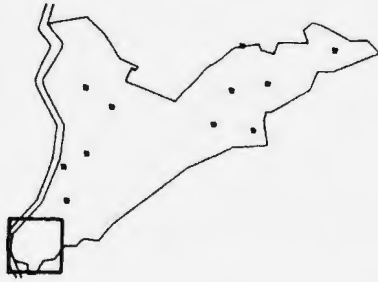
<sup>382</sup> Uitgebreid beschreven op basis van correspondentie in Archives de Guerre te Parijs door Veldman, Navagne, p. 27-46.

<sup>383</sup> Morreau, Navagne, p. 68-69; Bachiene, p. 639.

<sup>384</sup> ARA Brussel, rekenkamer 23897-23900: rekeningen van de ontvanger van Navagne 1780-1784.

<sup>385</sup> Zo bijvoorbeeld RAL Breust ongeinventariseerd: landmeting van de goederen van baron de Rijckel (Zezenhoven en Elven) 1763.

<sup>386</sup> Uit diezelfde periode een aantal situatie-kaarten in het bezit van kanunnik J. Dessain te Mechelen.



De omgeving van Navagne in 1981. De omtrekken van de bastions tekenen zich duidelijk als witte vlekken in het veld af. (Foto en auteursrecht: Dienst van het Kadaster en de Openbare Registers)

langs de Maas onder Breust. Min of meer op de grens tussen beide delen strekt zich een lange, smalle strook goederen van Zezenhoven uit, die zijn oorsprong vindt bij de hof zelf in het noord-oosten. Opmerkelijk aan de ligging van dit land is de aansluiting aan een voetpad, in de aanbrenge de oude grub genoemd, dat tot in deze eeuw een duidelijke insnijding in het overigens platte Caestertveld vormde. Het is een oude loop van de Voer geweest; in het westen is de insnijding nog duidelijk te zien. De bodemkaart toont aan weerszijden van de oude grub dezelfde ongeprofileerde, kalkrijke löss als in het noorden van het Maarlanderveld en in het Broek van Oost,<sup>387</sup> die op een oorspronkelijk vrij drassige omgeving wijst. De ligging van de Zezenhover goederen rond de oorspronkelijke beekbedding wijst op rechtstreekse ontginning van dit land, dat waarschijnlijk te nat was om voor de vroegste vestiging in aanmerking te komen. Dit betekent bovendien, dat de Voer bij de vestiging van de grangia omstreeks 1200 nog in zijn oorspronkelijke bedding, de latere oude grub, heeft gestroomd. Mogelijk is het riviertje verlegd in verband met de vestiging van de hof, waaraan oorspronkelijk een molen was verbonden.<sup>388</sup> In ieder geval kan de nederzetting Caestert in zijn tegenwoordige, door de huidige loop van de Voer bepaalde vorm, niet van oude datum zijn. Bovendien moet de oudste molen van Breust verder naar het zuiden worden gezocht; hij kan gelegen hebben op de plaats waar in 1619 in het westen van het veld langs de oude grub een aantal percelen onder Breust ressorteerden. Een aanwijzing voor de veranderingen rond 1200 geeft een aantekening in een necrologium dat het kapittel een molen verwierf van Stephanus, die aan het einde van de twaalfde eeuw pastoor te Breust was.<sup>389</sup>

Het dorp Caestert zelf werd in 1619 gedomineerd door laatgoederen. Het middendeel van het dorp en het aansluitende veld ressorteerden onder de laathof van de Kettel, toebehorend aan het Luikse gasthuis van St. Matthieu à la Chaîne.<sup>390</sup> De laathof bestond in 1619 uit drie delen: de boomgaard rondom de kapel die door het seminarie werd verpacht, een laatbank die hier zitting hield en een groot aantal laatgoederen in en om Caestert. Drie eeuwen tevoren wordt deze hof voor het eerst vermeld in een verheffing voor het leenhof van Luik; de omschrijving omvat dan een burcht te Caestert, 23 bunder land in drie of vier percelen, een aantal cijnzen rustend op huizen in Caestert en een rechtbank. Er hebben daarna slechts enkele verheffingen van de hof plaatsgevonden, waaruit blijkt dat deze in de loop van de veertiende

<sup>387</sup> Breteler, Mergelland, bijlage kaart 1.

<sup>388</sup> Zie verderop, hoofdstuk 4.4, p. 222.

<sup>389</sup> Daris, Mettecoven, p. 7; Balau, sources, p. 497, noot 3.

<sup>390</sup> Zie verderop, hoofdstuk 6.1, p. 253.



eeuw steeds verder is gesplitst. In 1619 zijn zowel de oorspronkelijk cijnsgoederen in Caestert als het land eromheen zonder onderscheid als laatgoed aangebracht. Van de oorspronkelijke 23 bunder van dit laatste was in dat jaar nog 16 bunder over, inderdaad in een viertal grote blokken achter Caestert, maar in 55 percelen verdeeld. De ontwikkeling is vergelijkbaar met die van de de Eigenhof in Oost: de bedrijfseenheid is uiteengevallen en heeft alleen juridisch nog zijn samenhang bewaard. Het oorspronkelijke complex is met zijn centrale, aaneengesloten ligging de kern van het huidige dorp Caestert geweest, dat zoals gezegd niet vóór de dertiende eeuw kan zijn ontstaan.

De overige laatgoederen in het dorp zijn van weinig betekenis. De drie percelen in Caestert die onder de laathof van Zezenhoven ressorteerden zijn het enige restant van de laatgoederen die omstreeks 1500 in het Maasdal tot deze hof behoorden. De Oosder laatgoederen lagen ten zuiden van de Oliemolen en dateren uit de tijd dat deze nog in het bezit was van de Holzits van Oost. Ze waren niet exact te lokaliseren. Over de laathof van Waldenborch tenslotte is buiten de aanbreng niets bekend; opvallend is dat het perceel waar de Breuster molen op lag (niet de molen zelf overigens) onder deze hof ressorteerde. Waarschijnlijk heeft dit te maken met de verplaatsing van de molen naar haar huidige ligging.

Het Caesterveld valt uiteen in een Breuster en een Eijsder deel. Het Breuster land vinden we rond de hof van Elven in het zuiden; ook de beemden langs de Maas behoren ertoe. Het is waarschijnlijk ouder dan het eigenlijke noordelijke Caesterveld dat onder Eijsden ressorteerde: de uniforme cijnsplicht van dit gebied onder Breust - als het ware aan de overzijde van het Eijsder veld - moet dateren uit de tijd dat Breust nog domineerde, dus vóór de expansie van Eijsden na 1200. Beide delen zijn naar elkaar toegegroeid, waarbij de Zezenhover goederen tussen beide waarschijnlijk het beginpunt van deze opvulling markeren.

Evenals Breust en Eijsden gaat het dorp Caestert in de vorm die wij kennen, niet ver in tijd terug. De oorspronkelijke nederzetting, als we daar al van mogen spreken, lag zuidelijker langs de oude loop van de Voer en bestond uit een of twee molens. Wat tegenwoordig Caestert is, behoorde tot het kernveld van Eijsden. De hof Elven in het zuiden met aanliggend veld is vermoedelijk wel van ouder datum. De verlegging van de Voer naar het noorden, de ontginningen van Zezenhoven, en het ontstaan van Caestert rond de burcht hebben in dezelfde periode, de dertiende eeuw, plaatsgevonden en hangen ook met elkaar samen. Het resultaat van al deze ontwikkelingen was de verbinding tussen alle kernen: Elven, Caestert, Moelingen en Zezenhoven, en het vrijwel uniforme cultuurlandschap van onze tijd.

De kadastrakaart van Caestert van 1827 bevat een grote hoeveelheid informatie uit vroeger eeuwen, maar geeft deze niet prijs zonder verder onderzoek. De structuur van het veld van 1619 lijkt in het begin van de negentiende eeuw als het ware gespiegeld: blokverkaveling was in de plaats gekomen van strookverkaveling en omgekeerd. Merkwaaardig genoeg leek de situatie omstreeks 1300 meer op die van 1827 dan op die van 1619: de goederen van de burcht van Caestert moeten aan het noorden van het veld hetzelfde blokachtige aanzicht hebben verleend als het bezit van Constantijn de Geloës in het begin van de negentiende eeuw. De overeenkomst is volkomen toevallig en is een goed voorbeeld van de dynamiek die het agrarisch landschap ook na de grote ontginningen van de volle middeleeuwen kon ondergaan. De situatie vóór 1200 vertoonde hier op zijn beurt weer weinig overeenkomst mee. De Voer liep anders en afgezien van een of twee molens bestond de nederzetting nog niet. Al met al bieden de ontwikkelingen in en om Caestert de duidelijkste voorbeelden van zowel de beperkingen als de mogelijkheden van negentiende-eeuws kadastraal materiaal als historische bron.

## Conclusie deel een

### *a) Ontstaan en ontwikkeling van de dorpen*

Geen van de elf dorpen die in de voorafgaande hoofdstukken zijn besproken, is volledig gelijk aan één van de overige. Alle hebben ze hun eigen specifieke vorm en ontwikkeling, die slechts in een aantal facetten elders is terug te vinden. De verwarrende veelheid van gegevens kan echter tot een paar grote lijnen worden herleid.

Verreweg het belangrijkste gemeenschappelijke kenmerk van alle nederzettingen is het onderscheid tussen de kleine oudste kern en de omvangrijke latere uitbreidingen. Overal liet zich een deel van het negentiende-eeuwse dorp en veld afgrenzen als ontstaanskern, meestal op basis van latere bezits- en cijnsverhoudingen, maar soms ook nog door zichtbare tegenstellingen in het verkavelingspatroon van de oudste kadasterkaarten. Een duidelijk voorbeeld is St. Geertruid in 1827 met zijn klein geparcelleerde oudste veld van omstreeks 1100, dat geheel omgeven wordt door de grote blokpercelen van de ontginningen uit de tweede helft van de dertiende eeuw. Het onderscheid tussen kleine kerndorpen en omvangrijke latere uitbreidingen is karakteristiek voor het hele gebied, zowel bij de oudste, vroeg-middeleeuwse dorpen van het Maasdal, als bij de nederzettingen die van hier uit tussen de twaalfde en veertiende eeuw op het plateau zijn gesticht.

Een tweede opvallende punt is de minieme omvang van de oorspronkelijke kern, gemeten aan het in later tijd beschikbare areaal. Alleen in het geval van Bruisterbosch kennen we de exacte omvang van de vroegste ontginningen in 1157 (35 hectare), maar ook bij de overige dorpen kwam de reconstructie uit op oppervlaktes tussen de 20 en 50 hectare. Daarbij moet bovendien worden aangetekend dat het hier om maxima gaat en dat de oorspronkelijke omvang waarschijnlijk nog geringer is geweest. Ook hiervoor kan St. Geertruid als voorbeeld dienen: afgaande op de zeventiende-eeuwse verkaveling bestond de vroegste ontginningsnederzetting uit één enkele rij huizen, gevolgd door evenwijdige stroken van vijfhonderd meter lengte en een gezamenlijke oppervlakte van dertien hectare. Rondom dit blok lag in 1619 een zestien hectare groot gebied dat eveneens klein verkaveld was maar

onregelmatiger en in een richting loodrecht op die van het dorp en zijn onmiddellijke omgeving. Het gaat waarschijnlijk terug op secundaire uitbreidingen tijdens de vroegste fase. Zelfs de slechts dertig hectare grote kern van dit dorp is dus niet in één keer ontgonnen, maar na de oorspronkelijke vestiging door ongeregelde uitbreidingen gevormd. De oudere dorpskernen van het Maasdal zijn eveneens het resultaat van een langere ontwikkeling. Primair rond Breust en Eijsden zijn de blokpercelen van de centrale hoven in de dorpen, met strookverkaveling erachter. De omvang van de kouters van St. Martinus in 1619 was ongeveer vijftig hectare; we kunnen dit beschouwen als de minimale grootte van het Karolingische domein Breust, dat we ons overigens niet al te statisch moeten voorstellen. De cijnsverhoudingen in 1619 beperken de maximale omvang tot honderd hectare. Eijsden kende dezelfde opbouw, maar op kleinere schaal.

Typologisch kunnen we een tweedeling maken tussen collectieve stichtingen enerzijds en dorpen die rond een centrale hof zijn gegroeid anderzijds. De eerste vinden we vooral op het plateau, de tweede in het Maasdal. Ontwikkelingen in later tijd hebben de tegenstellingen vaak versluierd. Hoven verdwenen, zoals in Maarland en Caestert, of kwamen pas later bij het dorp, zoals bij St. Geertruid en Bruisterbosch. Een dorp als Bruisterbosch kon nog in de achttiende eeuw volledig gedomineerd raken door grootgrondbezit rond de nieuwe hof in het noorden van het dorp.

Van de plateau-dorpen zijn de vier noordelijke (St. Geertruid, Eckelrade, Herkenrade en Bruisterbosch) collectieve stichtingen, alle uit de twaalfde eeuw. Ze hebben sinds de late middeleeuwen de vorm van een straatdorp met huizen aan weerszijden van de centrale weg en worden aan alle zijden door akkerland omgeven. Institutionele verhoudingen wezen uit, dat de oudste delen van deze vier dorpen zich aan één kant van de dorpsstraat bevonden en dat het bijbehorende veld zich eveneens aan deze zijde uitstreekte. De oorspronkelijke, eenrijige dorpsstraat besloeg bovendien niet de hele latere lengte. Alle oernederzettingen vertoonden dus een geprononceerde randligging, die in later tijd meestal verdwenen is. Ook dit is weer aan de hand van St. Geertruid te illustreren met zijn Breuster kern ten westen van de dorpsstraat en zijn latere Hochter en Eijsder uitbreidingen naar het oosten. Het opmerkelijkst, gezien vanuit later tijd, is Bruisterbosch. Het noord-zuid lopende straatdorp van onze tijd is voortgekomen uit een kern langs een oost-west verlopende weg. Bij latere uitbreidingen in het oosten van het veld werd een nieuwe rij huizen loodrecht hierop aangelegd, waardoor zowel het zwaartepunt van het dorp als zijn oriëntatie werden verplaatst.

De grootte van de oerdorpen kunnen we eveneens bij benadering

aangeven. De uitgifte van Bruisterbosch in 1157 aan zeven personen besloeg 35 hectare; we mogen hiervan wel een oorspronkelijke bedrijfs-grootte afleiden van vijf hectare.<sup>391</sup> Als we dezelfde verhoudingen aan-nemen bij de andere plateau-dorpen, leidt dit tot een oorspronkelijke omvang van drie tot zes bedrijven.<sup>392</sup>

In het Maasdal zijn vier van de vijf dorpen gegroeid rond een centrale hof; alleen Oost met zijn vier grote laathoven valt buiten dit schema. De hoven van Breust en Eijsden zijn van Karolingische datum. Hoe ze zich tot echte dorpen hebben ontwikkeld is in detail niet meer na te gaan, maar een geleidelijke ontwikkeling vanuit de hof lijkt waarschijnlijk. Bij zulke domaniale nederzettingen kan eigenlijk niet van echte dorpen worden gesproken; hun vorm is hoogstwaarschijnlijk onregelmatig en weinig permanent geweest.<sup>393</sup> Over vorm en omvang van de nederzetting kan daarom weinig worden gezegd. Uit studies van Ganshof blijkt dat de aantallen lijfeigenen op zulke kleine reserves nogal kunnen variëren, van minder dan vijf tot enige tientallen toe.<sup>394</sup> Maarland en Caestert zijn duidelijk satellietdorpen: Maarland ten noorden van de kouters van St. Martinus, Caestert gegroeid rond de molens van beide hoven langs de Voer. In beide vinden we in 1619 een centraal gelegen laathof, omgeven door laatgoederen en bij Caestert bovendien met aaneengesloten akkerland in het aangrenzende veld. Deze hoven zijn gezien hun ligging kristallisatiekernen geweest voor de dorpen als onafhankelijke nederzettingen. In tegenstelling tot de dorpen waar pas in later tijd vorming van grootgrondbezit heeft plaatsgevonden, liggen hier namelijk de overige huizen, gezien vanuit het veld, achter de hof. We hebben geen directe gegevens over hun ouderdom. De hof van Caestert is vermoedelijk pas rond 1200 ontstaan, die van Maarland is ouder, maar mag waarschijnlijk niet vóór het jaar 1000 worden gedateerd.

De tegenstelling tussen oude hofdorpen in het Maasdal en jongere collectieve nederzettingen op het plateau mag overigens niet zonder meer worden gegeneraliseerd. Op het plateau vinden we de dorpen Libeek en Moerslag, die geheel of gedeeltelijk gegroeid zijn rond adellijk en kerkelijk grootgrondbezit, terwijl in het Maasdal in Oost, waar de band met 's-Gravenvoeren toch op een hoge ouderdom wijst, rond 1300 geen centrale hof is te ontdekken. In laatste instantie zijn deze

<sup>391</sup> Vgl. de getallen bij Abel, *Landwirtschaft*, p. 72 e.v.

<sup>392</sup> Vergelijk Fossier, *Picardie*, deel I, p. 324, met ontginningen in dezelfde orde van grootte. AGN2, deel 1, p. 153, noemt dit type nederzettingen (5-20 boerderijen aan de rand van één complex bouwland) normaal voor de vroege middeleeuwen.

<sup>393</sup> Chapelot/Fossier, p. 139, en Aubin, *Handbuch*, p. 85. Vgl. ook AGN2, deel I, p. 161.

<sup>394</sup> Ganshof, *Saint-Bertin*, p. 45-46, 51-52, 59, 113 en 123; Ganshof, *Poperinge*, p. 24-25; Ganshof, *Saint-Pierre*, p. 1038. Vgl. ook Aubin, *Handbuch*, p. 85-86, en Génicot, *Saint-Bertin*, p. 72-75.

nederzettingsvormen niet aan tijd gebonden, al kunnen in verschillende periodes verschillende soorten de voorkeur genieten.

De kernvelden bieden overal op het vroegste moment dat we ze in detail kunnen bekijken, een onregelmatige aanblik. Mogelijk hebben St. Geertruid en Eckelrade oorspronkelijk een zekere regelmatige strook-verkaveling in aansluiting op de huispercelen gehad. Bij alle andere plateau dorpen is in het negentiende- en zeventiende-eeuwse kaartbeeld geen patroon te ontdekken, zelfs niet in Bruisterbosch met zijn schriftelijk vastgelegde ontginning van 1157. Even onregelmatig zijn de kernvelden van het Maasdal, ondanks het feit dat hoogteverschillen hier geheel ontbreken. De verkaveling van het Oosderveld, die we rond 1400 vrij goed kennen, was in deze periode al even onregelmatig als in later tijd; een kleinschalige blokvorm overwoog in de hier gereconstrueerde complexen.<sup>395</sup>

Tussen de kerndorpen met hun velden liggen grote gebieden die pas in de dertiende eeuw op meer systematische wijze zijn opengelegd. Soms blijkt dit nog uit de betrekkelijke regelmaat van het latere verkavelingspatroon, zoals in de velden van Herkenrade en Eckelrade, maar vaker zijn deze gebieden door delingen en mutaties geheel in hun omgeving opgegaan. Daarbij komt nog dat van echte planmatige organisatie op grote schaal geen sprake was. Soms was er een globale opzet, maar in de praktijk verliepen de werkzaamheden langzaam en pasten zich aan aan de feitelijke situatie van de omgeving en met name aan het reliëf. Adel en geestelijkheid hebben een belangrijke, maar niet monopoliserende rol gespeeld. Er zijn vijf gebieden waar aanwijzingen te vinden zijn voor dit soort meer grootschalige openlegging: in het Maasdal in de kwartcirkel van Zezenhover land rond Breust, Eijsden en Caestert, en op het plateau respectievelijk de strook Rijkholter cijnsgoederen tussen St. Geertruid, Eckelrade en Herkenrade, de ring van Hochter goederen rond St. Geertruid, de stroken in het oostelijk deel van het Herkenrader veld, en de gelijksoortige stroken ten oosten van Bruisterbosch.

Qua vorm vallen deze complexen uiteen in twee hoofdgroepen: enerzijds brede stroken van 100 tot 150 meter breed, meestal in de breedte verdeeld, en anderzijds onregelmatige blokken. Het beste voorbeeld van de eerste groep is de Rijkholter strook ten zuiden van Eckelrade; zijn vorm weerspiegelt duidelijk, hoe de ontginningen sinds 1200 langzaam vanaf de rand van het Maasdal naar het oosten voortschreden. Het grootste deel van het Herkenrader veld bestaat uit voortzettingen van deze strook. Waarschijnlijk moeten deze stroken alleen als ontginningseenheden worden opgevat; de oorspronkelijke bezitseenheden

<sup>395</sup> AGN2, deel I, p. 154.

vinden we in 1619 nog terug in verschillende blokken leen- en cijnsgoederen binnen één zo'n strook. De grote en onregelmatige blokken van Hocht en Zezenhoven zijn niet alle door rechtstreekse ontginning gecreëerd. Alleen de cirkel van Hochter goederen rond St. Geertruid is waarschijnlijk rechtstreeks vanuit de grangia in cultuur gebracht; bij de overige hebben aankopen en ruilingen van bestaand cultuurland hoogstwaarschijnlijk een belangrijker rol gespeeld. Wel blijkt uit de cijnsverhoudingen in deze gebieden, dat ze niet tot de oudste kernen hebben behoord en dat de vorming van beide Cisterciënzer-complexen heeft plaatsgevonden aan de zich snel uitbreidende rand van de toenmalige nederzettingen. Eveneens blokvormig zijn de laatste grootschalige ontginningen van het territorium bij Moerslag en Libeek; in het eerste dorp kan van een oorspronkelijke monopoliepositie van het kapittel van St. Martinus worden gesproken.

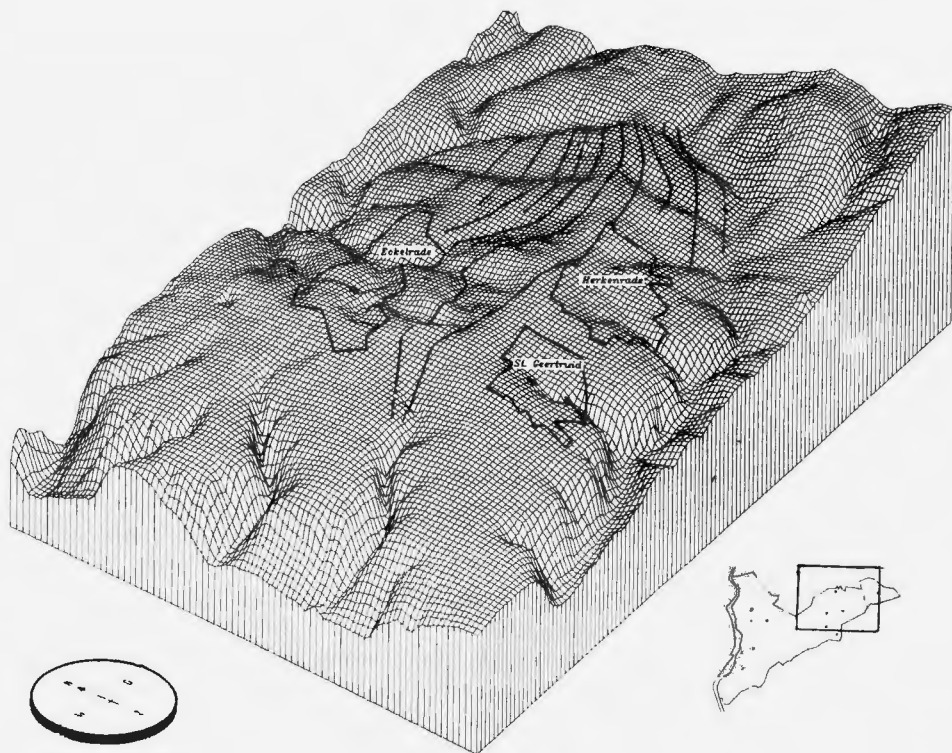
Dat de laatste fase van de ontginningen niet overal gepaard ging met grootschaligheid bewijzen de velden van Maarland en Moerslag. Vooral het noorden van het Maarlanderveld met zijn onregelmatige verkaveling en sterke versnippering van leen- en cijnsgoederen is een voorbeeld van late ontginningen op individuele basis. Hetzelfde geldt voor het nog chaotischer verkavelde, geaccidenteerde westelijk deel van het veld van Moerslag.

Het aanzien van de dorpen en de velden van de late middeleeuwen tot diep in de twintigste eeuw is voor een groot deel bepaald door deze laatste, dertiende-eeuwse ontginningsfase. De oorspronkelijk eenrijige plateau dorpen aan de rand van hun veld verwierven hun karakter van straatdorp, aan twee zijden bebouwd en aan alle zijden door akkerland omgeven, zoals ze dat door alle heftige economische en politieke fluctuaties heen ongewijzigd behielden. In het Maasdal veranderde er meer; men denke aan de fysieke verplaatsing van Breust en Caestert en aan de groei van Eijsden in de dertiende eeuw. Daar staat echter een grotere stagnatie in de zeventiende en achttiende eeuw tegenover dan op het plateau. De belangrijkste ontwikkeling sinds het einde van de middeleeuwen is de bevolkingstoename, met name op het plateau.<sup>396</sup> Omdat deze evenwel niet uitbreiding van de dorpen ten gevolge had, maar opvulling van de ruimte tussen de huizen, bleef de structuur van het geheel ongewijzigd.<sup>397</sup> De openheid van de velden, die zonder afscheiding in elkaar overgaan, dateert pas uit de laatste fase van de grote ontginningen, evenals de hoofdlijnen van het verkavelingspatroon.

<sup>396</sup> Demografische ontwikkelingen in Limburg in de nieuwe tijd bij Engelen, bevolkingsontwikkeling, en Philips, bevolkingsontwikkeling. Een tabel voor de heerlijkheid Eijsden van 1664-1739 bij Gutmann, war, p. 145.

<sup>397</sup> Vgl. Hekker, dorpen, p. 27-31.

*Strookverkavelingen op het plateau*



*lijnen per 30 meter*

Deze reliëfkaart geeft zeer globaal de ligging van de min of meer regelmatige strookverkavelingen op het plateau weer, die stammen uit de laatste, dertiende-eeuwse ontginningsfase en de opvulling vormden tussen de oorspronkelijke dorpskernen van St. Geertruid, Eckelrade en Herkenrade.



Resteert tenslotte de vraag waarom de dorpen liggen, waar ze liggen.<sup>398</sup> Veel kunnen we daar in dit lokale kader niet over zeggen, maar twee factoren hebben in ieder geval een belangrijke rol gespeeld: water en reliëf. De invloed van de Maas en de Voer op de ligging van de dorpen in het Maasdal is zonder meer duidelijk. Ook op het plateau kan de nabijheid van water een rol hebben gespeeld. Het gaat hierbij niet om grondwater tientallen meters onder de oppervlakte, maar om natuurlijke waterpoelen op ondoorlatende lagen in de ondergrond. Inderdaad zijn bij recent veldonderzoek op verschillende plaatsen roest- en reductieverschijnselen in de ondergrond geconstateerd en met name in de droogdalen komt vaker de situatie voor dat de löss al op twee meter diepte met water is verzadigd.<sup>399</sup> Dat in het centrum van veel Zuidlimburgse nederzettingen vóór 1900 veelvuldig natuurlijke waterpoelen, „maren” genaamd, voorkwamen staat vast. Nog in 1949 beschreef Beckers uit eigen herinnering deze situatie in vijftien dorpen<sup>400</sup> en ook in de centra van Herkenrade en Libeek bevonden zich tot in het begin van deze eeuw natuurlijke drinkpoelen.<sup>401</sup> Ook de namen Moerslag en de Maar in Bruisterbosch wijzen erop dat de lokatie van deze plaatsen te maken heeft met de waterhuishouding van de omgeving. Er zou echter systematisch bodemkundig veldwerk moeten worden verricht om deze relatie meer algemeen aan te tonen, en het is nog maar de vraag of erosie, veranderingen in grondwaterpeil, en woningbouw niet te diep hebben ingegrepen.

De rol van het reliëf bij de aanleg van de dorpen op het plateau is eveneens groot geweest. Van grote invloed moeten de diep ingesneden droogdalen zijn geweest, die in het oorspronkelijke landschap als een soort natuurlijke toegangsweg dienst hebben gedaan, een rol die ze in later tijd vaker niet dan wel hebben behouden. Vaak vormt het reliëf bovendien de begrenzing van het uiteindelijke dorpsareaal, zoals bij Bruisterbosch zeer duidelijk zichtbaar is. Enige relatie tussen de ligging van de dorpen en doorgaande wegen is in ons gebied niet te ontdekken. De samenstelling van de bodem tenslotte levert in Zuid-Limburg minder aanwijzingen op. In tegenstelling tot bijvoorbeeld het rivierengebied met zijn oeverwallen en komgronden zijn hier geen kleine kernen die bij

<sup>398</sup> Zeer lezenswaard zijn de uiteenzettingen van Bakels, *settlements*, p. 128-147, over de lokatie van prehistorische nederzettingen bij Sittard. Hoewel anders van karakter dan de latere middeleeuwse stichtingen komt ook hier heel duidelijk de overheersende invloed van water en reliëf naar voren.

<sup>399</sup> Landbouwhogeschool Wageningen, vakgroep Bodemkunde, *practica* 1976 en 1977.

<sup>400</sup> Beckers, *frankische dorpen. Voorbeelden in en om Eys bij Cuypers*, Eys, p. 94-95.

<sup>401</sup> Vermeld in parochie St. Geertruid, p. 99 en 108. Vgl. ook van de Westeringh, *Margraten*, p. 51-52.

uitstek geschikt zouden zijn voor bewoning; het grootste deel van het areaal is met rivierklei of löss min of meer even vruchtbaar. Mogelijk hebben kleine verschillen in samenstelling en begroeiing van het oorspronkelijke landschap toch wel een rol gespeeld, maar het is zeer de vraag of zulke minieme onderscheiden ook nu nog, na meer dan een half millennium van erosie en intensieve landbouw, kunnen worden teruggevonden. Een voorbeeld vormen de ongeprofileerde, niet-colluviale lössgronden in het Maasdal, die waarschijnlijk te nat waren voor primaire ontginning. De meeste overige bodemkundige onderverdelingen van lössgrond hangen samen met de mate van erosie, die pas is opgetreden na de ontbossing en het in cultuur brengen van de grond. De samenstelling van de bodem is oorspronkelijk nog uniformer geweest dan tegenwoordig, zodat bij de keuze van de plaats van vestiging ook een element van willekeur of van toeval een rol kan hebben gespeeld.<sup>402</sup>

### *b) De vorming van een territorium*

We hebben in het voorafgaande de geschiedenis steeds van achter naar voren verteld: beginnend in de twintigste en negentiende eeuw, met een sprong naar de zeventiende en van daar naar de late middeleeuwen en waar mogelijk nog verder terug. Op basis van de sporen uit iedere periode kunnen in deze paragraaf de hoofdlijnen van de chronologische ontwikkeling vanuit een normaal perspectief worden beschreven.

Er is niet veel bekend over prehistorische en Romeinse bewoning in dit gebied. De spectaculaire vuursteenmijnen tegen de helling van het Maasdal in het huidige Rijkholter bos, die rond 3500 v. Chr. kunnen worden gedateerd, trekken al meer dan een eeuw de aandacht, maar de vraag of ze van permanente bewoning vergezeld gingen, is nog steeds niet beantwoord.<sup>403</sup> Vondsten van neolithische werktuigen op de in het Maasdal uitstekende punt van het St. Geertruider veld wijzen in ieder geval op menselijke activiteiten tussen 3000 en 2000 voor Christus, maar definitieve aanwijzingen voor het bestaan van een nederzetting, bijvoorbeeld in de vorm van sporen van huizen, zijn nog niet gevonden.

Dit verandert in de Romeinse tijd. Min of meer bij toeval zijn recent in het Maasdal sporen van twee villa's ontdekt. De eerste ligt ver in het oosten onder de steilrand naar het St. Geertruider veld, dus in een

<sup>402</sup> Over de grote bodemkundige veranderingen onder invloed van erosie: Pons, bodemgesteldheid, en Bouten, löss, p. 195.

<sup>403</sup> De meest recente samenvatting van deze opgravingen bij Bosch, vuursteenmijnen. Er is een boek in voorbereiding onder redactie van F. Engelen, waarin de resultaten van een eeuw archeologisch onderzoek van deze mijnen uitgebreid wordt beschreven. De gegevens over bewoning dank ik aan prof. Waterbolk te Groningen.

gebied van secundaire middeleeuwse ontginning; de tweede werd gevonden bij recente nieuwbouw in Breust, op honderd meter afstand van de plaats waar vóór 1400 de hof van St. Martinus lag, in het midden van de kouters van dit post-Karolingische domein.<sup>404</sup> Met de beschikbare gegevens kan de vraag naar continuïteit thans bij lange na niet worden beantwoord, maar het geeft te denken dat ook in Mesch en 's-Gravenvoeren Romeinse villa's zijn gevonden in de onmiddellijke nabijheid van de middeleeuwse domeincentra.<sup>405</sup> Ook gezien de nabijheid van Maastricht, waarvan bewoningscontinuïteit vanaf de Romeinse tijd vaststaat,<sup>406</sup> kan in de omgeving geen volledige ontvolking hebben plaatsgevonden. Desondanks moeten zelfs bij doorlopende bewoning de verschillen in nederzettingsspatroon en bedrijfsvoering tussen de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen zo groot zijn geweest, dat we mogen uitgaan van een nieuw begin in de middeleeuwse periode.<sup>407</sup> In ieder geval wijst het spaarzame palynologische onderzoek uit dat er in de vroege middeleeuwen in Zuid-Limburg een grote uitbreiding van bos en bijgevolg een grote bevolkingsafname moet hebben plaatsgevonden.<sup>408</sup> In de beek- en rivierdalen kan bewoning gehandhaafd zijn, maar de mogelijkheid dat hier onafhankelijk twee keer voor dezelfde woonplaats werd gekozen is niet denkbeeldig.<sup>409</sup> In ons gebied ligt bijvoorbeeld de lokatie van Breust erg voor de hand: doordat het terras zich hier zo ver naar het westen uitstrekt, is bewoning mogelijk tot vlak bij de Maas. Het probleem van continuïteit is echter dermate complex, dat het zonder diepgaand archeologisch onderzoek voor dit gebied niet op te lossen is. Continuïteit op kadastraal niveau, bijvoorbeeld op basis van een Romeinse centuriatio, zoals die door Edelman en Eeuwens (overigens onder veel voorbehoud) ook bij St. Geertruid werd vermoed, lijkt mij echter onwaarschijnlijk.<sup>410</sup>

<sup>404</sup> Amersfoort, Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek, Centraal Archief ww9850006. De gegevens werden verstrekt door de provinciaal archeoloog van Limburg, dr W. Willems, aan wie op deze plaats mijn dank.

<sup>405</sup> Mesch: Habets, *antiquités*; Voeren: de Maeyer, *overblijfselen*, p. 161-163; de Maeyer, *villa's*, p. 118-121. Bij Navagne zijn bovendien graven uit de Romeinse tijd aangetroffen (Bloemers/Willems, p. 48-50).

<sup>406</sup> Panhuysen, Maastricht, p. 71.

<sup>407</sup> Janssen, *Landerschliessung*, speciaal p. 101 en 113; Janssen, *Siedlungsbild*, p. 301; Müller-Kehlen, *Ardennen*, p. 25-26.

<sup>408</sup> Janssen, *vegetation*, p. 104.

<sup>409</sup> Blok, *Franken*, p. 132.

<sup>410</sup> Edelman/Eeuwens, p. 53 en 54. Methodologische kritiek op de methode van reconstructie door Heimberg, *Flurvermessung*, speciaal p. 173 e.v., en Hinz, *Landwirtschaft*, p. 16. Het probleem van continuïteit tussen Romeinse tijd en vroege middeleeuwen komt uitgebreid aan de orde in AGN2, deel I, p. 118, 143-148, 160 en 166.

De geschiedenis van dit gebied, voorzover die in onze bronnen zichtbaar wordt, begint omstreeks de achtste eeuw met twee hoven langs de Maas: Breust en Eijsden. Beide lagen op een steile verhoging dicht bij de rivier, slechts op een paar honderd meter afstand van elkaar verwijderd. Het areaal van Breust strekte zich uit over de noordoostelijke rand van het terras, dat van Eijsden naar het zuid-oosten. De oorspronkelijke nederzettingen waren minuscuul; uit meer dan een door lijfeigenen bewerkte hof van enkele tientallen hectaren kunnen ze niet hebben bestaan. Het geheel maakte deel uit van een omvangrijk complex koningsgoed met als centrum 's-Gravenvoeren, dat we ons kunnen voorstellen als een grote hoeveelheid soortgelijke hoven, verspreid in de wildernis en geconcentreerd in rivier- en beekdalen.<sup>411</sup> Mogelijk hebben al vrij vroeg kleine uitbreidingen plaatsgevonden: in 965 was er een kerk in Breust en kleine satellietkernen moesten al vroeg in het noorden in Maarland en langs de Voer in het zuiden zijn ontstaan. Desondanks bleven de nederzettingen klein; meer dan het dubbele van de oorspronkelijke oppervlakte kunnen ze niet hebben bereikt. Uit de latere afgrenzing tussen Breuster en Eijsder cijnsgrond liet zich een oppervlakte afleiden voor het domein Breust, het grootste van de twee, van vijftig tot honderd hectare. Oost is mogelijk een geval apart. Het is niet rond een centrale hof gegroeid; in de late middeleeuwen was het althans samengesteld uit vier grote hoven, waaraan de rest van het dorp cijnsplichtig was. Waarschijnlijk hebben deze de vorming van een lokaal machtscentrum verhinderd en zo de oorspronkelijke band met 's-Gravenvoeren tot in de late middeleeuwen bewaard.

Rond 1100 begon in dit gebied zoals overal elders in de Nederlanden het tijdperk van de grote ontginningen. De eerste fase bestond niet uit uitbreidingen van het bestaande areaal, maar uit de stichting van nieuwe nederzettingen ver weg in de bossen op het plateau. Vijf van de zes dorpsnamen bevatten hier een bos-element: St. Geertruid (de sarto), Herkenrade, Eckelrade, Bruisterbosch en Moerslag (Moerselo). Alle Maasdorpen zonden kolonisten uit; de band tussen moederdorp en ontginningsnederzetting vormde de basis voor de latere gerechtelijke indeling van het gebied. Vanuit Breust werd St. Geertruid gesticht, vanuit Eijsden Herkenrade en vanuit Gronsveld Eckelrade. De nieuwe dorpen hadden alle dezelfde structuur: één enkele rij huizen met aangrenzend veld. De nederzettingen waren misschien nog kleiner dan die van het Maasdal en werden niet erg systematisch aangelegd; kleinere uitbreidingen hebben in de eerste eeuw na de stichting voortdurend plaatsgevonden. Qua vorm en omvang leken ze sterk op de vroegmiddeleeuwse kernen in het Maasdal en institutioneel zullen er aanvan-

<sup>411</sup> Schoppmann, Limbourg, p. 60.

kelijk nog sterke banden met de moederdorpen zijn geweest. Pas in het midden van de eeuw trad hierin verandering op.

In 1157 vond namelijk de eerste meer systematisch georganiseerde ontginning plaats. Helemaal in het oosten stichtten zeven inwoners van Breust een dorp dat ze naar hun plaats van herkomst Bruisterbosch noemden. De stichting vond plaats op dezelfde manier als de meer naar het westen gelegen plateaudorpen, maar met een groter aanvangsareaal: 35 hectare. Het is het noordwestelijke kwart van het latere dorp en gezien de ligging op de top van een duidelijk door het reliëf afgegrensd gebied moet al in het begin rekening zijn gehouden met de uiteindelijke volledige openlegging. Een systematische indeling van het veld heeft ook hier waarschijnlijk niet bestaan. Wel werden de verhoudingen tussen het nieuwe en het oude dorp vastgelegd. De bepalingen van de oorkonde zijn karakteristiek voor ontginningsactes van deze periode: vrije beschikking over de grond tegen betaling van een cijns van zes denarii per bunder, en een volledige regulering van de overige verplichtingen aan de oude hof van Breust. Ze hebben tot voorbeeld gediend voor de latere verhoudingen in het hele territorium van Breust, zowel in de oudste delen langs de Maas als in de jongere op het plateau. Ze leveren zodoende een voorbeeld van de bekende terugwerking die de ontginning van nieuwe gebieden en de samenhangende vrijmaking had op het oude kernland. Kort na 1157 moet vanuit Eijsden een uitbreiding van Bruisterbosch hebben plaatsgevonden ten zuiden van de oorspronkelijke ontginningsas, als gevolg waarvan dit tweelingdorp vermoedelijk het eerste echte straatdorp van de omgeving werd.

Hoewel bijna alle huidige nederzettingen al omstreeks 1200 bestonden, was het grootste deel van het gebied in dat jaar toch nog met bos bedekt. De bewoning was geconcentreerd in kleine dorpen aan de rand van hun velden, die nog steeds door woeste grond van elkaar waren gescheiden. Weliswaar was het land in vergelijking met de periode vóór 1000 al sterk opgevuld, maar globaal vertoonde het nog steeds hetzelfde beeld van cultuur-eilanden in de wildernis. De dertiende eeuw is het tijdperk van de definitieve openlegging van het hele gebied. Deze periode, die voor de grootste aanwinst aan cultuurgrond zorgde, verschilde in twee opzichten van de voorafgaande: er ontstonden geen nieuwe dorpen meer en de organisatie was systematischer en stond meer onder invloed van adel en geestelijkheid dan van de lokale kernen. De duidelijkste sporen heeft deze fase nagelaten in de strookontginningen in het Herkenrader veld, die gepland moeten zijn met het oog op het globale reliëf. Ze werden rond 1200 vanuit Rijkholt geïnitieerd en bereikten pas een eeuw later het veld van Bruisterbosch, drie kilometer naar het oosten. Midden in deze periode vielen de Hochter ontginningen en verwervingen van de tweede helft van de dertiende eeuw, die verder naar het zuiden de

velden rond St. Geertruid en Herkenrade omgrensden. Een gelijksoortig proces had een halve eeuw eerder in het Maasdal plaatsgevonden; hier is de ontwikkeling vastgelegd in het grootgrondbezit van de grangia van Val-Saint-Lambert, Zezenhoven. De goederen van deze hof begrenzen in 1619 op dezelfde, zij het minder afgeronde, manier de oudste kernen van het Maasdal als die van Hocht op het plateau. De laatste fase is de openlegging van het plateau ten zuiden van het centrale droogdal, dat om zijn sterkere hoogteverschillen waarschijnlijk pas het laatst in aanmerking kwam. Hierbij moeten niet alleen Breust en Eijsden, maar ook Mesch en 's-Gravenvoeren een rol hebben gespeeld. Ook hier vond vorming van grootgrondbezit plaats. Opmerkelijk is de invloed van het St. Martinus-kapittel in deze laatste ontginningsfase. Rond 1300 had het vrijwel alle grond bij Moerslag in bezit, een handreiking van de oudste en jongste kern van het gebied over de grote ontginningen heen. Vanaf 1300 ligt de structuur van het hele territorium vast tot ver in de negentiende eeuw.

Hiermee is in grote lijnen de ontginningsgeschiedenis van het territorium van Breust en Eijsden weergegeven, die in parcellair detail in de negen paragrafen van de voorafgaande hoofdstukken is uitgewerkt. Treffend is de grote overeenkomst, met name chronologisch, met het algemene beeld van de agrarische ontwikkeling in de Zuidelijke Nederlanden, zoals dat recent door Verhulst is samengevat:<sup>412</sup> de kleine aanzetten rond 1100, de eerste fase van systematische openlegging in de tweede helft van de twaalfde eeuw en de uiteindelijke grote ontginningen in de loop van de dertiende. Het is opmerkelijk hoe duidelijk deze boven-regionale ontwikkeling weerspiegeld wordt in de lokale geschiedenis van Breust en Eijsden.

Eén aspect lijkt echter karakteristiek voor Zuid-Limburg: de bijzonder kleinschalige aanzet van de grote ontginningen. De oorspronkelijke ontginnersnederzettingen op het plateau besloegen maar een fractie van hun latere omvang en deze situatie bleef ondanks kleine uitbreidingen aan de rand meer dan een eeuw bestaan. Zelfs de uitgifte van Bruisterbosch in 1157 week niet van dit patroon af. Het is bovendien buitengewoon opvallend hoe slecht deze kernen zelf in staat waren tot uitbreidingen. In St. Geertruid, Eckelrade en Bruisterbosch tonen de latere institutionele verhoudingen dat de oudste kernen niet betrokken zijn geweest bij de latere expansie van het dorp; hetzelfde geldt voor Maarland en Caestert in het Maasdal. De vroegste fase van de grote ontginningen bestond hier uit minieme stichtingen zonder aparte status los van

<sup>412</sup> AGN2, deel 2, p. 92.

de moederdorpen, en werd pas na verloop van tijd gevolgd door de systematische en grootschalige openleggingen, die zulke grote gevolgen voor de juridische en sociale structuur van de middeleeuwse samenleving hebben gehad. Zelfs de geografische opbouw van de oudste ontginningsdorpen vertoonde nog veel kenmerken van de nederzettingen van de vroege middeleeuwen.<sup>413</sup> Zulke kleinschalige, onsystematische stichtingen worden in geschreven bronnen natuurlijk sterk onderbelicht, maar zijn toch ook elders aangetoond.<sup>414</sup> In Zuid-Limburg nu moet deze vroegste fase van relatief grote betekenis zijn geweest. De kwantitatieve aanwinst aan cultuurgrond was misschien niet zo groot, maar was geografisch zo gespreid dat er voor de grotere ontginningen van de dertiende eeuw geen echt omvangrijke, samenhangende gebieden woeste grond meer voorhanden waren. De betrekkelijk uniforme hoge vruchtbaarheid van de grond, die anderzijds op micro-niveau door het reliëf toch sterk versneden wordt, is ongetwijfeld de belangrijkste oorzaak geweest van deze willekeurige, puntvormige opvulling van het land. Zodoende hadden ook de grotere ontginningen van de dertiende eeuw een betrekkelijk onsystematisch karakter en lieten weinig ruimte voor gecentraliseerd initiatief. Bestaande, lokale machtscentra, die toch al ruimschoots voorhanden waren in dit Karolingische kernland, konden zo in belangrijke mate hun betekenis behouden. Er kunnen natuurlijk veel factoren worden genoemd die het ontstaan van een sterk landsheerlijk gezag in deze streken hebben verhinderd;<sup>415</sup> één ervan is ongetwijfeld de sterke lokale invloed bij de vorming van het cultuurlandschap tussen de elfde en veertiende eeuw.<sup>416</sup>

### *c) Het kadaster als historische bron*

Het gebruik van kadastrale gegevens bij dit onderzoek leidt tot een paradoxale conclusie betreffende hun waarde als historische bron. Enerzijds vormden ze de basis voor vrijwel de hele reconstructie van de ontginningsgeschiedenis, waarover zoals gezegd buiten de acte van 1157 geen directe gegevens zijn overgeleverd; anderzijds bleken ze de neerslag te zijn van dermate ingrijpende veranderingen door de eeuwen heen, dat ze op zich genomen nauwelijks historisch interpreteerbaar waren. We zullen in deze paragraaf met name de veranderlijke elementen analyseren, waarbij we voor de periode 1619-1827 de ontwikkelin-

<sup>413</sup> Vgl. AGN2, deel I, p. 153.

<sup>414</sup> Vgl. AGN2, deel II, p. 85 en 90; de Waha, *Anderlecht*, p. 38; Sivéry, *Herchies*, p. 311-313. Voor het Rijnland: Janssen, *Siedlungsbild*, p. 290.

<sup>415</sup> Petri, *Maastricht*, p. 467-8.

<sup>416</sup> In dezelfde geest Hardenberg, *divisions*, p. 376.

gen zowel cijfermatig als kartografisch kunnen aangeven. Tenslotte zal iets worden gezegd over de mogelijkheden en onmogelijkheden van het karteren van leen- en cijnsverhoudingen bij historisch onderzoek.

Allereerst dus de veranderingen.<sup>417</sup> Het spectaculairst zijn natuurlijk fysieke verplaatsingen van hele nederzettingen. In ons gebied was dat het geval bij Caestert in de dertiende en Breust in de veertiende eeuw. Het gaat hier slechts om afstanden van een paar honderd meter, maar bijvoorbeeld de structuur van de kern van het karolingische domein Breust is er geheel door verstoord. In het algemeen kan worden aangenomen dat zulke verplaatsingen in onze streken in later tijd schaars zijn, met name omdat de belangrijkste oorzaak voor dit soort mobiliteit in de late middeleeuwen, het woest vallen van nederzettingen, zich in de zuidelijke Nederlanden voor zover bekend nauwelijks heeft voorgedaan.<sup>418</sup> Hoe verder we in het verleden teruggaan, des te groter wordt de kans op verplaatsingen. De mobiliteit van nederzettingen vóór de twaalfde eeuw is door archeologisch onderzoek elders veelvuldig aangetoond.<sup>419</sup> Of iets dergelijks ook in Zuid-Limburg heeft plaatsgevonden is niet bekend. Mogelijk hebben hier de betrekkelijk smalle rivier- en beekdalen, die het eerst voor bewoning in aanmerking kwamen, een stabiliserende werking uitgeoefend, maar op dit punt kan alleen archeologisch onderzoek verdere klaarheid brengen. Ook de kleinere verplaatsingen van later tijd, die altijd mogelijk blijven door de korte levensduur van de huizen, kunnen echter een serieuze belemmering vormen bij de retrogressieve interpretatie van recent kaartmateriaal: op kadastrale schaal immers kunnen honderd meter al niet meer worden veronachtzaamd.

Als regel kan echter worden aangenomen dat de ligging van de dorpen in Zuid-Limburg na het jaar 1000 stabiel was. Anders ligt het met de verdeling van huizen binnen een dorp. Zelfs binnen de korte periode tussen 1619 en 1827 blijkt bij vrijwel gelijkblijvende verkaveling niet alleen het aantal huizen, maar ook hun ligging aan grote veranderingen onderhevig te zijn. Op langere termijn geldt dit ook voor de grote hoven in de dorpen. In ons gebied lag vrijwel geen enkele laathof of kasteel in de achttiende eeuw nog op zijn oorspronkelijke plaats: de hof van St. Martinus in Breust lag in 1300 aan de andere kant van het dorp, die van Maarland is in de zestiende eeuw verplaatst, in Oost was al in de zeventiende eeuw de oorspronkelijke ligging van de drie grote laathoven niet meer bekend, de hof van Libeek lag oorspronkelijk niet buiten

<sup>417</sup> Een methodologisch overzicht van factoren van verandering bij Born, *Geographie* p. 59-83. Voor onze streken heeft alleen Jansen, *landbouw*, p. 15, voorbeelden aangehaald van veranderingen in het verkavelingspatroon in de nieuwe tijd.

<sup>418</sup> AGN2, deel II, p. 46-48.

<sup>419</sup> AGN2, deel I, p. 155; Chapelot/Fossier, p. 63-67 en 74.



maar midden in het dorp, en de Cisterciënzer hof van Hocht is verlegd van Eckelrade naar St. Geertruid. Hoven verdwenen, zoals in Caestert, of (nog verraderlijker) werden min of meer uit het niets gecreëerd en verkregen pas in de zeventiende of achttiende eeuw een dominerende positie in het dorp, zoals de hof van Bruisterbosch en het kasteel van Eijsden. De relatie hof-nederzetting vormt misschien wel het meest verraderlijke probleem bij de interpretatie van kadastraal materiaal; met name hierbij is het gebruik van geschreven bronnenmateriaal onontbeerlijk.<sup>420</sup> De mening dat de centra van Karolingische domeinen in Zuid-Limburg enigszins afgelegen van de nederzettingen hebben gelegen,<sup>421</sup> is bijvoorbeeld geheel gebaseerd op de ligging van huidige kastelen en herenhoeven buiten de dorpen, die beslist niet zonder meer vóór de late middeleeuwen kan worden geprojecteerd. De adel van het Ancien Régime streefde naar woningen buiten de dorpskernen, zodat het huidige beeld op zijn minst eenzijdig moet zijn.<sup>422</sup> In ieder geval lagen in ons territorium de oudste hoven van Breust en Eijsden en verschillende laathoven eerder in het centrum van de dorpen dan erbuiten.

Omvang en vorm van de dorpen zijn vooral in de vroegste fase van hun bestaan sterk veranderd; ik kan hiervoor verwijzen naar de eerste paragraaf van deze samenvatting. Niet altijd is de oorspronkelijke vorm nog in het latere dorp zichtbaar; de huidige noord-zuid verlopende dorpsstraat van Bruisterbosch is bijvoorbeeld secundair aan de oost-west lopende ontginningsas. Na 1500 kan echter bijna van een versterking worden gesproken. Ondanks de grote demografische fluctuaties tussen 1500 en 1900 bleef het dorpsareaal vrijwel gelijk en resulteerde bevolkingstoename en -afname slechts in opvulling of verwijding van de beschikbare ruimte. Wel komt het uitgesproken straatdorp-karakter van de meeste dorpen in de negentiende eeuw ten dele op rekening van de bevolkingstoename in de achttiende eeuw. In plaatsen als Bruisterbosch of Moerslag was de bewoning in 1619 te gering en te gespreid om deze structuur duidelijk naar voren te doen komen.<sup>423</sup>

In het verkavelingspatroon van de velden kunnen vrijwel voortdurend veranderingen optreden. Iedere periode lijkt wel iets te hebben bijgedragen tot het patroon dat op de negentiende-eeuwse kadasterkaart is

<sup>420</sup> Een voorbeeld uit de wat wijdere omgeving geeft Weiger, Condroz, p. 87-117, speciaal p. 94.

<sup>421</sup> Van Agt, Vaals, p. 5.

<sup>422</sup> De schattingstabellen van St. Geertruid van 1828 (Schaarsb.) geven bijvoorbeeld het herenhuis van Jacob-Otto Roosen in Bruisterbosch (zie p. 97 en kaart 4) een lagere waardering omdat het „onvoordelig langs eenen buurtweg gelegen” was.

<sup>423</sup> In deze zin ook Hekker, dorpen, p. 27-31, en van Agt, Vaals, p. 5.

vastgelegd. De veelheid van ontwikkelingen kan worden samengevat in twee tegengestelde tendenzen: splitsing en concentratie. Splitsingen resulteren in de eerste plaats uit de voortdurende erfdelingen. Ze worden sterk bepaald door het sinds de late middeleeuwen heersende erfrecht, waarin broers en zusters gelijk deelden.<sup>424</sup> Het is opvallend dat in het territorium van Breust, waar deze gelijke erfdeling pas in 1566 formeel werd vastgelegd (hoewel de gewoonte testamentair al rond 1400 blijkt te bestaan), de percelen in ieder veld in 1619 gemiddeld nog steeds iets groter waren dan in Eijsden.<sup>425</sup> Toch hebben sinds de late middeleeuwen delingen nauwelijks meer iets aan de structuur van de velden veranderd. Aanwezige patronen, zoals bij Herkenrade, bleven intact en bovendien lijkt in de kleinst verkavelde velden, die van Maarland en Herkenrade, de grens van splitsingen al benaderd te zijn. Demografische evolutie, met name de grote bevolkingstoename van de achttiende eeuw,<sup>426</sup> heeft in deze periode nog maar heel weinig invloed gehad op de gemiddelde perceelsgrootte van de velden. In de vroegste periode, vlak na de ontginningen, moeten de veranderingen relatief gezien veel ingrijpender zijn geweest. Zo zijn bij Eckelrade de brede, in blokken opgedeelde stroken van de Rijkholter ontginningen van de dertiende eeuw bijna volledig geëgaliseerd. Zo een ontwikkeling ligt ook voor de hand: hoe meer percelen per bedrijf er zijn, des te minder delingen zijn nodig bij vererving of verkoop. Een systeem van één of enkele percelen per bedrijf daarentegen is nauwelijks te handhaven bij flexibele erfrechtelijke verhoudingen als in Zuid-Limburg. Dit betekent overigens ook dat oorspronkelijke structuren vaak een zeer momentaan karakter zullen hebben, terwijl de latere bijzonder stabiel kunnen zijn. Een ingrijpender vorm van splitsing werd veroorzaakt door de verkoop van geestelijk grootgrondbezit in de Franse tijd, die in ons gebied niet eens zo vergaande gevolgen heeft gehad. Toch zijn de tegenstellingen in de velden van het Ancien Régime hier in 1827 al zozeer verwaterd, dat de samenhang van kerkelijke complexen op de kadasterkaart beslist niet

<sup>424</sup> Janssen de Limpens, Overmaas, p. 482 en 490.

<sup>425</sup> AEL STM 526, f. 1-10 (ordonnantie van het St.-Martinus-kapittel 1566), pt 19: „Item die wijlle dat wij oock bevinden als dat in veel inden misbruyckt is geweest, soo ordinieren wij dat van nu voort aen die kinder en enckelen in stadt van hunnen vader en moeder stadt stoen sullen nae lant ende gemenen rechten gelijck soe erffen aen hun alderen verlaesenen haeffe ende gueder, und oock ze gelaessen werden dat brueder en susteren geleyck deylen sullen aen allen hunder alderen erfguederen”. In Eijsden gold in ieder geval binnen de vrijheid dit gelijke erfrecht al eeuwen (Janssen de Limpens, Overmaas, p. 548, nr. 2). Een interessant vergelijkend onderzoek over de ontwikkeling van bedrijfs-grootte onder invloed van erfrechtelijke verhoudingen in de nieuwe tijd bij Berkner, inheritance.

<sup>426</sup> Engelen, bevolkingsontwikkeling, p. 77-78.

meer achterhaalbaar is.<sup>427</sup> Een veel ingrijpender voorbeeld biedt het dorp Vlijtingen, vijf kilometer ten westen van Maastricht, waar het blokvormige bezit van St. Servaas in de negentiende eeuw volledig opging in het omringende land.<sup>428</sup> Dat met versplinteringen van deze omvang ook vóór de Franse tijd moet worden rekening gehouden, blijkt uit verschillende Duitse onderzoeken<sup>429</sup> en in mindere mate ook in ons gebied uit het uiteenvallen van het goederenbezit van verschillende laathoven in de late middeleeuwen, zoals de Eigenhof en de Kettelhof. Bij bijzonder regelmatige verkavelingen blijft de originele structuur ook na verregaande versplintering meestal wel zichtbaar. Als de regelmaat echter minder groot is, bijvoorbeeld onder invloed van het reliëf, wordt de oorspronkelijke indeling al gauw minder duidelijk, zoals in het Eckelraderveld. Een grondvorm van onregelmatige blokken gaat op deze wijze echter volledig teniet en de snelheid waarmee dit kan gebeuren kan gemakkelijk worden onderschat.<sup>430</sup>

Hoe ingrijpend ook, splitsingen zijn nog het minste kwaad bij de interpretatie van kadastraal materiaal; zij laten namelijk aanwezige basisstructuren in principe onaangetaast. Samenvoegingen daarentegen kunnen bestaande patronen doorbreken, doordat op onvoorspelbare wijze perceelsgrenzen teloor gaan. In het territorium van Breust en Eijsden hebben ze vooral in de randvelden van Oost, Caestert en Bruisterbosch plaatsgevonden. Ze kunnen vooral in de achttiende eeuw worden gedaateerd, waarin een duidelijke aanzet tot de vorming van landgoederen valt op te merken rond de kastelen van Oost en Eijsden en rond de hof van Bruisterbosch. Duidelijk bleek ook dat de vorming van grootgrondbezit de verkavelingsstructuur niet in alle gevallen verandert. Zo doen bijvoorbeeld de verwervingen van de hof van Maarland in de zestiende eeuw in omvang niet onder voor de drie bovengenoemde complexen, zonder dat daardoor het kleinschalige karakter van het Maarlanderveld is aangetast. Pas een doelbewuste verwervingspolitiek, gericht op territoriale afronding, kan het aanzicht van een veld zelfs na een relatief gering aantal overdrachten onherkenbaar veranderen. Het is het soort grondpolitiek dat we het eerst kunnen verwachten rond grote kastelen

<sup>427</sup> Vergelijk bijvoorbeeld de kadasterkaart van St. Geertruid uit 1827 (p. 68) met die van 1619 (kaart 1). De samenhang van het bezit van Hocht is op de eerste beslist niet terug te vinden. Hoewel de economische effecten van de verkoop van geestelijk grootgrondbezit niet overdreven moeten worden, mag met name geografisch de toestand aan het begin van de negentiende eeuw niet zonder meer gelijk worden gesteld aan die van het einde van de achttiende, zoals bijvoorbeeld bij Delatte, *classes rurales*, p. 62.

<sup>428</sup> Hackeng, *Vlijtingen*, p. 30 en kaart 1.

<sup>429</sup> Krenzlin/Reusch, p. 17; Born, *Geographie*, p. 75. Gillessen, *Oberbruch*, p. 211.

<sup>430</sup> Uiteenvallen van blokpercelen tussen de zeventiende en negentiende eeuw werd bijvoorbeeld door Edelman, *zandgronden*, p. 5-7, in een aantal Drentse esdorpen geconstateerd.

tabel 11: Ontwikkelingen in de verkaveling tussen 1619 en 1827.

	aant. huizen		gem. perceelsgrootte		1619 ==> 1827 (1619=100%)
			akkerland (ha)		
	1619	1827	1619	1827	
St. Beertuid	18	41	0.777	0.419	53%
Eckelrade	17	21	0.421	0.290	68%
Herkenrade	23	43	0.345	0.255	73%
Bruisterbosch	9	30	0.345	0.410	119%
Moerslag en Libeek	20	30	0.416	0.366	98%
Oost	25	57	0.466	0.539	116%
Naarland	41	44	0.344	0.290	84%
Breust	42	45	0.417	0.352	84%
Eijsden	90	113			
Schelberg			0.481	0.417	86%
Caestert	61	50	0.356	0.371	106%
totaal	346	474	0.408	0.360	88%

en herenhoeven die door hun eigenaars werden bewoond<sup>431</sup> en waarbij de afronding minder een economische dan een statusverhogende betekenis had. De hof van Libeek en het kasteel van Oost, die in de achttiende eeuw door pachters werden geëxploiteerd, zijn er bijvoorbeeld grotendeels aan ontsnapt. Bovendien lijkt dit proces voornamelijk in de achttiende en negentiende eeuw te hebben plaatsgevonden. Grootgrondbezit van recente datum was in 1619 zonder uitzondering sterk verspreid.<sup>432</sup>

Vergroting verstoort de aanwezige structuur dus als regel sterker dan splitsing. Bijna hopeloos wordt de interpretatie, waar in één veld beide tendenzen gecombineerd optreden. Dit is gelukkig een betrekkelijk uitzonderlijke situatie, die in ons gebied kan geïllustreerd worden aan het Caestertveld. We constateerden hier in het noorden in de achttiende eeuw een grote concentratie van grondbezit, dat uiteindelijk in handen van de eigenaars van het kasteel van Eijsden terecht kwam, terwijl tegelijkertijd in het zuiden het kerkelijk grondbezit rond 1800 werd verdeeld. De kadasterkaart van dit veld van 1827 is bijna het spiegelbeeld van die van 1619, zodat een zinnige interpretatie van de betreffende bladen van het kadaster van Eijsden zonder verdere informatie ondenkbaar is.

Een cijfermatig totaaloverzicht van de ontwikkeling geeft de tabel. Als regel is tussen 1619 en 1827 een reductie van de gemiddelde perceels-

<sup>431</sup> Een veel voorkomend verschijnsel in deze streken. Delatte, *classes rurales*, p. 106-107.

<sup>432</sup> Jansen, *development*, p. 244; Jansen/Bauduin, p. 63 e.v.; Jansen, *heren en boeren*, p. 1-2. Vgl. ook Bodson, *Thisnes*, die voor dit dorp in de nieuwe tijd een zeer geprononceerde vergroting van de gemiddelde perceelsgrootte constateert.

grootte opgetreden van ongeveer tien procent, ongeacht de verschillen in bevolkingstoename tussen de verschillende plaatsen. Onder dit globale cijfer gaan echter zeer divergerende ontwikkelingen in de afzonderlijke velden schuil. Er blijken duidelijk verschillende onafhankelijke factoren van invloed te zijn geweest op de ontwikkeling van de perceels-grootte.<sup>433</sup> Bij de bestudering van deze ontwikkelingen dringt zich de conclusie op, dat gelijke geometrische structuren niet altijd dezelfde historische achtergrond hebben. Om ons tot het meest in het oog vallende patroon te beperken: in ieder veld valt reeds op het eerste gezicht een duidelijk onderscheid op tussen blok-verkavelde en strook-verkavelde gebieden. Deze tegenstelling kan zeer oud zijn (bij Breust), of pas uit de laatste eeuw voor de opmetingen dateren (Bruisterbosch); ze kan het resultaat zijn van verschillende ontginningsfasen (Oost) of van economische ontwikkelingen lang nadat het veld in cultuur werd gebracht (Caestert). Grote blokpercelen kunnen uit iedere periode dateren: de Karolingische tijd (Breust), de dertiende eeuw (de Cisterciënzer hoven), de zeventiende eeuw (het broek bij Oost), en zelfs de achttiende eeuw (Bruisterbosch); hetzelfde geldt voor kleinere verkavelingen. In extreme gevallen kunnen volledige transformaties binnen het tijdsbestek van een eeuw plaatsvinden.

Het zal duidelijk zijn dat er geen algemeen geldende methodes zijn om op een negentiende-eeuwse kadasterkaart het oorspronkelijke kernveld te begrenzen. De relatie tussen kaartbeeld en ontginning is in Zuid-Limburg op zijn minst complex.<sup>434</sup> Ook toponiemen bieden weinig aanknopingspunten; zo is er als regel geen verband tussen „veld”-toponiemen en de oudste kern van een nederzetting.<sup>435</sup> Tenslotte geven statistische cijferreeksen, bijvoorbeeld van gemiddelde perceelsgrootte of bevolkingsontwikkeling, geen goed beeld van geografische ontwikkelingen in dorpen en velden. Het kaartbeeld van St. Geertruid, waar de gemiddelde perceelsgrootte tussen 1619 en 1827 is gehalveerd, is bijvoorbeeld voor het oog veel minder veranderd dan dat van het Caestertveld, waar de percelen in die periode gemiddeld vrijwel even groot bleven.

Toch moet de veranderlijkheid van het landschap ook weer niet worden overschat. Als we het gebied wat globaler bekijken, dan valt toch wel een grote stabiliteit op tussen 1300 en 1800. Wegen en dorpen blijven in grote lijnen (niet in kadastraal detail) gelijk; ingrijpende herindelingen

<sup>433</sup> Schwarz, *Siedlungsgeographie*, p. 248.

<sup>434</sup> *Algemene beschouwingen over de historische achtergrond van verschillende kaartcomponenten bij Vervloet, planologie.*

<sup>435</sup> Het is een open vraag of dit voor Zuid-Limburg als geheel wel aangenomen mag worden, zoals bijvoorbeeld Cuypers, *Eys*, p. 102.

in de velden hebben niet plaatsgevonden en de situatie van 1800 is duidelijk breukloos gegroeid uit die van het einde van de middeleeuwen. Alleen de „structuren” die wij menen te zien zijn veranderlijk als moirépatronen. De grote continuïteit die zonder meer voor Zuid-Limburg sinds de volle middeleeuwen mag worden aangenomen, gaat niet voor ieder detail in gelijke mate op; een aantal patronen verdient bijzondere opmerksaamheid.

Primair verdienen in dit verband systematische verkavelingen aandacht. Zoals Krenzlin zegt kan een analyse van kadasterkaarten uit de negentiende eeuw ons weliswaar leiden tot in de laat-Karolingische tijd, maar alleen bij nederzettingen die in één keer min of meer systematisch zijn aangelegd, dus bijvoorbeeld bij „Waldhufen-” of „Breitstreifen-”nederzettingen. Ook in Zuid-Limburg komen beide regelmatige verkavelingsvormen voor, al zullen ze hier in het algemeen uit de laatste fase van de grote ontginningen stammen. We zijn ze tegengekomen bij Herkenrade en Bruisterbosch, en ook waar ze elders te vinden zijn verdienen ze alle aandacht.<sup>436</sup> Bij langzaam gegroeide vormen wordt de reconstructie veel moeilijker en moeten met name op het punt van datering verschillende kunstgrepen worden toegepast.<sup>437</sup> Hier kan een afwisseling tussen regelmatige en onregelmatige velddelen slechts een eerste aangrijpingspunt voor verdere analyse bieden.<sup>438</sup>

Voorzichtigheid blijft in ieder geval geboden bij het projecteren van recente verhoudingen in de periode vóór 1000. De vele mogelijke veranderingen worden in het laatste hoofdstuk behandeld bij de bespreking van de ontwikkeling van het domein tot de heerlijkheid Breust. In dit kader kan echter al erop worden gewezen, dat de veranderingen in de laatste tweehonderd jaar al zo aanzienlijk bleken te zijn, dat de ongetwijfeld veel ingrijpender wijzigingen tussen 1100 en 1300 de gedetailleerde reconstructie van Karolingische verhoudingen tot een hachelijke

<sup>436</sup> Vgl. bijvoorbeeld de foto van Reymerstock in Lamberts, *landscape*, p. 75. J. Renes heeft in het kader van een cultuurhistorisch landschapsonderzoek voor het streekplangebied Zuid-Limburg verschillende van zulke strookverkavelingen in de onmiddellijke omgeving van Bruisterbosch gelokaliseerd. (Mondelinge mededeling. Het rapport zal 1986 verschijnen als rapport 1760 van de stichting voor bodemkartering te Wageningen). Schröder/Schwarz, kaart „Die Verbreitung der Orts- und Flurformen in Mitteleuropa”, geeft in Zuid-Limburg een sterke verspreiding van „voll entwickelte Marsch- und Waldhufendörfer”.

<sup>437</sup> Krenzlin, *Flurkarte*, p. 407-8.

<sup>438</sup> Verschillende toepassingen bij Kroes, *opstrek*.

aangelegenheid maken.<sup>439</sup> Het negentiende-eeuwse kadaster is in belangrijke mate de neerslag van de grote Europese ontginningen van de elfde tot en met de dertiende eeuw. Dit geldt niet alleen voor de nieuw opengelegde gebieden, maar ook voor de oudere bewoningskernen, die aanzienlijke veranderingen moeten hebben ondergaan in de terugslag van de grote binnenkolonisatie en het verval van het klassieke domein tijdens die periode.<sup>440</sup> Daaruit mag niet worden afgeleid dat iedere continuïteit ontbreekt; het voorkomen van grote blokpercelen bij dorpen waar Karolingische domeinen bekend zijn is in de zuidelijke Nederlanden te algemeen om op toeval te berusten.<sup>441</sup> Er zal echter nog veel onderzoek moeten worden verricht om de precieze geografische verbanden bloot te leggen.

Er is niet voldoende vergelijkingsmateriaal op dit gedetailleerde kartografische niveau om te bepalen in hoeverre de hier geschetste factoren van verandering specifiek zijn voor Zuid-Limburg. Waarschijnlijk zijn de veranderingen in deze streken naar verhouding groot geweest. Afgezien van het reliëf zijn er weinig belemmeringen voor de manier waarop de velden kunnen worden ingericht en op politiek gebied is er boven het lokale niveau geen landsheer geweest die een rol heeft gespeeld bij de inrichting of herinrichting van de velden.<sup>442</sup> Een zekere onregelmatigheid was hier zodoende vaak al vanaf het begin voorhanden. Voorts bestonden er in deze streken sinds de late middeleeuwen nauwelijks erfrechtelijke of andere juridische belemmeringen voor de mobiliteit van het grondverkeer. Daarentegen zijn de boven genoemde factoren van verandering natuurlijk niet specifiek voor lössgebieden; in principe kunnen zij overal het negentiende-eeuwse kaartbeeld hebben beïnvloed.

Tot slot nog een woord over het gebruik van leen-, cijns- en bezitsverhoudingen bij de reconstructie van het historisch landschap. De verschillende soorten van „Rückschreibung” bieden een belangrijk hulpmiddel bij de interpretatie van kadastraal materiaal, maar ook zij hebben hun grenzen. We zullen in het tweede deel nader op de verschillende instel-

<sup>439</sup> In zeer extreme vorm vindt men deze mening bij Chapelot/Fossier, p. 178: „Au début du XIIe siècle on est fondé à admettre, en quelque région que l'on se place, que tout lien sérieux est rompu avec le territoire carolingien”. Dit lijkt mij te sterk; verbanden zijn er zeker (vgl. bijvoorbeeld de zeer voorzichtige reconstructies van Verhulst, St. Baafs; Ganshof, Saint-Pierre; Verhulst, St. Martens-Latem, Verhulst, landschap, p. 93 e.v.), maar het zal ontegenzeggelijk moeilijk zijn ze bloot te leggen, met name op gedetailleerd geografisch niveau.

<sup>440</sup> Blok, Franken, p. 125, vermeldt bijvoorbeeld herinrichtingen in het rivierengebied.

<sup>441</sup> AGN2, deel I, p. 157-158; Génicot, seigneurie, p. 96.

<sup>442</sup> Voorbeelden van „historische Flurregulierungen” bij Hildebrandt, Hünfeld, 28 e.v., en Born, Geographie, p. 74 e.v.

lingen ingaan, maar reeds hier kan worden gesteld, dat ze kartografisch niet als geheel vóór 1300 mogen worden geprojecteerd. Voor die tijd waren ze nog te zeer in ontwikkeling en konden met name toevoegingen en splitsingen ondergaan. Men kan ervan uitgaan, dat men in het ongunstigste geval, zoals in Oost, in ieder geval tot aan de periode van verstarring, het einde van de middeleeuwen, kan komen; er is een redelijke kans dat daarenboven nog gegevens over de grote ontginningen tussen 1100 en 1300 te vinden zijn en met enig geluk zijn er sporen van (post-)Karolingische verhoudingen bewaard gebleven. Nergens mogen echter laat-middeleeuwse verhoudingen en bloc in de vroege middeleeuwen worden geplaatst, ook niet als de betreffende instellingen zelf oud zijn, zoals in ons gebied de heerlijkheden Breust en Eijsden.<sup>443</sup> Hoewel deze gegevens ouder zijn dan het beschikbare kadastrale materiaal, zijn ze in principe op dezelfde wijze historisch bepaald en moeten dus eveneens nader worden geanalyseerd. Eigenlijk worden op deze wijze de problemen niet opgelost, maar slechts een paar honderd jaar teruggeplaatst.

Eén punt echter tilt deze methode uit boven de interpretatie van alleen geschreven materiaal: een precieze, kartografische lokalisatie van leen-, cijns- en bezitsverhoudingen levert gegevens op die uit geschreven teksten niet te achterhalen zijn. Praktisch kan hierbij bijvoorbeeld worden gedacht aan factoren als de aaneengeslotenheid van goederencomplexen en hun onderlinge ligging. Het is deze extra informatie die de lange omweg over de negentiende-eeuwse kadasterkaarten lonend maakt. Vanzelfsprekend zijn bij dergelijk onderzoek kaarten meer dan versiering bij de tekst; de geometrische ordening van het materiaal levert zelfstandig inzichten op die op geen enkele andere wijze verkregen kunnen worden.

Concluderend blijft het negentiende-eeuwse kadaster een van de voornaamste bronnen voor de agrarische geschiedenis. Niet alleen de ontginningsgeschiedenis van de heerlijkheden Breust en Eijsden, maar ook een belangrijk deel van de latere ontwikkelingen liggen er bijvoorbeeld nog in opgesloten. Zonder bijkomende gegevens lenen zich vooral regelmatig verkavelde gebieden voor interpretatie. Elders kan het kadaster worden gebruikt als een soort kapstok voor gegevens van verschillende herkomst en van ver uit elkaar liggende periodes. Deze verschillen echter van regio tot regio en van plaats tot plaats en moeten

<sup>443</sup> Balzer, *Besitzrückschreibung*, p. 33, komt tot dezelfde conclusie voor de omgeving van Paderborn: „Pauschal ist festzuhalten, dass ein überraschend dichtes Bild der Besitzverhältnisse um 1300 gegeben werden kann, dass sich eine Reihe sicherer Rückschlüsse bis in das 11. Jahrhundert ergab, und sich in einige Fällen noch Einsichten für das 8/9. Jahrhundert gewinnen lassen”.



iedere keer in hun historische context worden geplaatst. Het belang van een ruimtelijk referentiekader kan bij dit soort vergelijkend onderzoek echter nauwelijks worden overschat. Verder dienen ook latere periodes bij het onderzoek te worden betrokken, met name de steeds verwaarloosde eeuwen na 1500. Wie kartografisch wat wil krijgen op middeleeuwse verhoudingen is gedwongen uit te gaan van gegevens uit veel later tijd en kan tussenliggende periodes niet negeren. Er ligt op dit gebied een onvoorstelbare hoeveelheid gegevens in de archieven opgeslagen, die nog nauwelijks is ontsloten.<sup>444</sup> Automatisering en met name computerkartografie zullen ons op wat langere termijn tot een veel diepgaander analyse van dit onhandelbare materiaal in staat stellen dan tot nu toe zelfs maar denkbaar was.

<sup>444</sup> Dekker, *Kromme Rijn*, geeft een indruk van de overstelpende hoeveelheden materiaal, alleen al voor de middeleeuwse periode.



## **Tweede deel**

*Laathoven en heerlijkheden*



## Hoofdstuk 4: De hoven der Cisterciënzers

### 4.1) Cisterciënzers en ontginningen

Bijna vijftien procent van de grond in het territorium van Breust en Eijsden was in 1619 pacht- of laatgoed van twee oorspronkelijke Cisterciënzer grangiae. Er is niet veel bekend over de wijze waarop beide complexen in de dertiende eeuw zijn gevormd. Afgaande op de zeventiende-eeuwse cijnsverhoudingen hebben ze vooral voet aan de grond gekregen in jongere delen van het territorium, maar de precieze wijze waarop dit is gebeurd ontgaat ons. We ontkomen er daarom niet aan om in een ruimer kader aandacht te besteden aan de eigen aard van de Cisterciënzer-economie in de twaalfde en dertiende eeuw en in het bijzonder aan het netelige probleem van haar betekenis voor de grote ontginningen van die periode. Werd in de oudere literatuur voetstoots aangenomen dat de Cisterciënzer-orde in de eerste eeuwen van haar bestaan een belangrijke rol in de openlegging van Europa heeft gespeeld, de laatste tijd is deze opvatting sterk gerelativeerd. Er blijkt een breed scala van mogelijkheden te hebben bestaan voor de opbouw van het kloosterbezit, waarbij ontginning vaak geen of slechts een ondergeschikte betekenis heeft gehad. Voor zover de exacte geografische gegevens in ons gebied conclusies toelaten, is het antwoord op deze vraag hier veel complexer dan een simpel ja of nee. Omwille van de overzichtelijkheid hebben we de relevante gegevens niet over de verschillende paragrafen verdeeld, maar in deze inleiding samengevat.

Het klooster Cîteaux of Cistercium werd even vóór 1100 in de bosachtige omgeving ten zuiden van Dijon in Bourgondië gesticht. Het was een van de vele hervormingsabdijen, die ten doel hadden het in de praktijk steeds weer verwaterende kloosterideaal in zijn oorspronkelijke ascetische vorm te herstellen.<sup>445</sup> De oorspronkelijke hervormingsbeweging evolueerde in korte tijd tot een gezeten kloosterorde met een economische inrichting met zoveel eigen kenmerken, dat wel van een econo-

<sup>445</sup> De literatuur over dit onderwerp is onafzienbaar; een uitputtende bibliografie is in bewerking (Manning, bibliographie, speciaal deel 6: économie). Als algemene inleiding kunnen dienen Lekai, Cisterciens, en Die Zisterzienser. Voor institutionele aspecten blijft Mahn, ordre Cisterciens, belangrijk.

misch programma is gesproken.<sup>446</sup> In principe werd een zo groot mogelijke afzondering van de wereld nagestreefd. De vaak geciteerde oudste statuten van 1119 schrijven voor dat de kloostergemeenschap in haar eigen onderhoud diende te voorzien en alleen datgene aan land, vee en dergelijke mocht bezitten dat rechtstreeks daarvoor nodig was.<sup>447</sup> Inkomsten uit andermans arbeid waren niet toegestaan en het bezit van kerken, tienden, domeinen en cijzen werd expliciet verboden.<sup>448</sup> Het streven naar autarkie uitte zich niet alleen op economisch gebied; ook geografisch dienden zowel de kloosters als hun grondbezit ver van de bewoonde wereld te liggen.<sup>449</sup>

De feitelijke exploitatievorm van het kloosterbezit was de *grangia*, in de Nederlandstalige literatuur soms uithof of voorwerk genoemd.<sup>450</sup> Het woord betekent letterlijk „schuur”; in dit verband staat het voor een meer of minder samenhangend goederencomplex dat vanuit een centraal gebouw werd bewerkt door lekebroeders en loonarbeiders, dus door directe arbeid of op zijn minst op kosten van de kloostergemeenschap zelf.<sup>451</sup> Bij vrijwel iedere Cisterciënzerabdij was in de twaalfde en dertiende eeuw het merendeel van het grondbezit georganiseerd in een aantal van zulke *grangiae*, als regel tussen de vijf en vijftien. Al spoedig zette een vaak ongelooflijk snelle uitbreiding van het goederenbezit in, die binnen de kortste keren tot spanningen leidde tussen de ascetische idealen van de kloosters en hun materiële vooruitgang.<sup>452</sup> Gedurende de eerste anderhalve eeuw van het bestaan van de orde werd een enorm vermogen opgebouwd, met name op basis van het surplus dat de effi-

<sup>446</sup> Roehl, plan, p. 84. Basisartikel in deze materie is nog steeds Hoffmann, *Wirtschaftsprinzipien*. Recente overzichten met literatuur in: de *Zisterzienser*, deel I, p. 203-215, en deel II, p. 137-193; Rösener, *Wirtschaftstätigkeit*.

<sup>447</sup> *De la Croix-Bouton, Cîteaux*, p. 123, nr. XV: „*Monachis nostri ordinis debet provenire victus de labore manuum, de cultu terrarum, de nutrimento pecorum. Unde licet nobis possidere ad proprios usus aquas, silvas, vineas, prata, terras (...) et animalia*”.

<sup>448</sup> *Ibidem* p. 124, nr. XXIII: „*Ecclesias, altaria, sepulturas, decimas alieni laboris vel nutrimenti, villas, villanos, terrarum census, furnorum vel molendinorum redditus et caetera his similia monasticae puritati adversantia nostri et nominis ordinis excludit institutio*”.

<sup>449</sup> *Ibidem* p. 121 nr. VIII: „*In civitatibus, castellis, villis, nulla construenda esse coenobia, sed in locis a conversione hominum semotis*”; p. 123, nr. XV „*Licet nobis possidere (...) terras a secularium hominum habitatione semotas*”.

<sup>450</sup> Een bibliografie over *grangiae* in het tijdschrift *Cîteaux*, jaargangen 1973-1978; zie ook deel 6 (economie) van Manning, bibliographie. Toegespit op de problemen die in dit onderzoek aan de orde komen zijn verschillende artikelen in *L'économie Cistercienne. Géographies. Mutations du moyen-âge aux temps modernes. Congrès Flaran 1982*. Auch 1983, en Walther Janssen en Dietrich Lohrmann: *Villa-curtis-grangia*, München 1983.

<sup>451</sup> Zeer gedetailleerde gegevens over fysieke opbouw van gebouwen en grondbezit in Engeland bij Platt, *grange, en Donkin, Cistercians*, p. 51-67.

<sup>452</sup> Hierover fundamenteel Duby, *monachisme*.

ciënte exploitatie in eigen beheer moet hebben opgeleverd. Heel beeldend komt dit tot uitdrukking in de standaard-formule, waarmee weldoeners en helpers van Cisterciënzer-kloosters door de paus in bescherming worden genomen tegen excommunicatie vanwege arbeid „tijdens die dagen waarop u werkt en anderen rusten”.<sup>453</sup> Daarnaast blijken toch al heel snel expliciet verboden rente-inkomsten, met name tienden, te zijn verworven. Rechtstreekse exploitatie van het grondbezit hield echter betrekkelijk lang stand. Weliswaar zijn er reeds in de twaalfde eeuw aanzetten tot verpachting van verspreid liggend land, een praktijk die in het verloop van de dertiende eeuw in toenemende mate door het generale kapittel werd gelegitimeerd,<sup>454</sup> maar voor grote delen van het kloosterbezit bleven de grangiae nog lange tijd daadwerkelijk als exploitatiecentra in gebruik. Pas vanaf het einde van de dertiende eeuw werd hun verpachting algemeen. Sinds de late middeleeuwen vertoonden de inkomsten van de Cisterciënzers hetzelfde beeld als die van de gezeten kloosterordes. In ons gebied evolueerden hun grangiae tot laathoven die zich in niets van ander adellijk en geestelijk grootgrondbezit onderscheidden.

De rol van de Cisterciënzers bij ontginningen vormt een van de belangrijkste deelproblemen van dit onderzoek. In de oudere literatuur domineert het beeld van de monniken die zich in de absolute wildernis vestigden en daar door harde arbeid grote gebieden in cultuurland omzetten.<sup>455</sup> Dit imago berust voor een deel op de bepalingen van de oudste statuten en op beeldvorming in kronieken die de ontstaansgeschiedenis van verschillende kloosters met meer of minder recht inderdaad in de barre wildernis plaatsen.<sup>456</sup> De snel groeiende kloof tussen het ascetische ideaal en de economische werkelijkheid is echter telkens weer door detail-onderzoek bevestigd en in het voetspoor daarvan is ook twijfel gerezen aan de betekenis van de Cisterciënzers voor de grote expansie van de twaalfde en dertiende eeuw.<sup>457</sup> Tekenend is de slechte naam die de Cisterciënzer-orde al in de eerste eeuw van haar bestaan kreeg in verband met haar onverzadigbare landhonger, die in extreme

<sup>453</sup> "in illis diebus in quibus vos laboratis et alii feriantur". Ruwet, Val-Dieu, p. 14 (1218); Cuvelier, Val-Benoît, p. 116 (1245); FL 9300, nr. 6, voor Hocht in 1266. Gegevens over surplus-vorming bij Janssen, Wirtschaftsführung, p. 216 e.v., en bij Roehl, plan, p. 92-94.

<sup>454</sup> Zie de opsomming van kapittel-statuten bij Roehl, plan, p. 106-107.

<sup>455</sup> Mossig, Eberbach, p. 22 noot 1 en Donkin, Cistercians, p. 109 voor de oudere literatuur.

<sup>456</sup> Vgl. bijvoorbeeld Despy, Cîteaux, p. 61 e.v., die een aantal van deze stichtingsmythes als zodanig ontmaskert.

<sup>457</sup> Een van de vroegste, zeer invloedrijke studies in deze geest is Wiswe, Grangien; verdere literatuur bij Donkin, Cistercians, p. 109 noot 19.

gevallen niet tot ontginning van woeste gronden, maar juist tot ontvolking van bestaand cultuurland leidde.<sup>458</sup> De bewijzen van directe ontginningsactiviteiten vanuit de *grangiae* zijn te talrijk om iedere activiteit van de orde op dit terrein uit te sluiten,<sup>459</sup> maar van een systematische gerichtheid op woeste grond en een leidende rol bij regionale ontginningsactiviteiten kan slechts zelden worden gesproken.<sup>460</sup> Detailonderzoek heeft uitgewezen hoezeer de verwervingswijzen kunnen verschillen van regio tot regio, van klooster tot klooster en zelfs van *grangia* tot *grangia*. Het is duidelijk dat ze heel pragmatisch in het voetspoor van de algemene expansie van hun tijd zijn getreden, die zeker voor een deel ook de basis voor hun economische succes heeft gevormd.<sup>461</sup> In de Nederlanden wordt, althans in het binnenland, hun betekenis als ontginners niet hoog aangeslagen;<sup>462</sup> in de vanouds bewoonde gebieden is herhaaldelijk hun vestiging op reeds in cultuur gebrachte grond aangetoond.

Methodologisch zitten er echter verschillende haken en ogen aan de problematiek van de Cisterciënzers en hun ontginningen, die met name op het micro-niveau van dit onderzoek voelbaar zijn. De voornaamste moeilijkheid vormt zoals altijd de karigheid van het bronnenmateriaal. Zo is de herkomst van het volledige grondbezit van één bepaalde

<sup>458</sup> Zie bijvoorbeeld Buczek, *french Cistercians*. Bekend is de uitval tegen de orde door de Engelsman Walter Map aan het einde van de twaalfde eeuw (James, *Walter Map*, p. 92): „Habent (de Cisterciënzers) in preceptis ut loca deserta incolant, que scilicet vel invenerint talia, vel fecerint; (...) eradicant villas, ecclesias parrochianos eiciunt evertunt, altaria deicere non abhorrent et ad viam vomeris omnia complanare, (...) et ut soli sint, solitudinem faciunt.” Veel overtuigender dan de hofroddel van Map werken de waarschuwingen uit eigen kring, zo bijvoorbeeld in Canivez, *statuta*, deel I, p. 86-87 (1180,1 en 3) p. 142 (1191, 42 en 43). Voor onze streken kan daarenboven gewezen worden op verschillende passages in de dialogi van de Cisterciënzervatnik-meester Caesarius van Heisterbach (*Strange, Caesarius*, deel I, p. 224 en 234; deel II, p. 59). Vgl. ook de oorkonde bij Knipping, *Regesten*, nr. 1333. Ook in de talloze pauselijke beschermingsoorkonden wemelt het van passages die op dit soort problemen duiden.

<sup>459</sup> Higounet, *premier siècle*, passim; Donkin, *Cistercians*, p. 113 e.v.; die Zisterzienser, deel II, p. 137-139; een gedetailleerde bespreking van het probleem voor Engeland bij Donkin, *Cistercians*, p. 37-51.

<sup>460</sup> Talloos zijn de voorbeelden, waarbij Cisterciënzervatnik-kloosters zich bijvoorbeeld inzetten voor het behoud van door hun verworven bos, zo bijvoorbeeld Lohrmann, *Kirchengut*, p. 313-318.

<sup>461</sup> Die Zisterzienser, deel II, p. 138; Toepfer, *Konversen*, p. 28-31.

<sup>462</sup> Despy, *Citeaux*, p. 78; Despy, *curtes*, p. 197; Fossier, *économie Cistercienne* (vgl. de recensie in *Citeaux* 35 (1984), p. 172-173). Daarentegen bijvoorbeeld Ganshof/Verhulst, p. 292, en recent Toepfer, *Konversen*, p. 143.



grangia nooit te achterhalen.<sup>463</sup> Zelfs in het ideale geval, waarin uitgebreide verwervingsregisters ter beschikking staan, krijgen we geen greep op het volledige kloosterbezit. Meestal is de uitgangssituatie veel ongunstiger. In typische gevallen hebben we de beschikking over een stichtingsoorkonde met een bescheiden goederentoe wijzing, gevolgd door een aantal pauselijke bevestigingsoorkonden met opsommingen van grangiae en verdere bezittingen, die op enorme uitbreidingen van het bezit wijzen zonder dat die in enig detail grijpbaar worden.<sup>464</sup>

Ook in andere opzichten is het bronnenmateriaal lacuneus. Zelfs daar waar verwervingen schriftelijk zijn vastgelegd, is het aandeel van ontginningsactiviteiten niet altijd uit de formulering te achterhalen.<sup>465</sup> Bovendien worden in de bronnen verwervingen van woeste gronden onderbelicht; formele overeenkomsten zijn in de eerste plaats te verwachten bij oud cultuurland waar als regel meerdere rechthebbenden aanwezig waren. Bij het uitzonderlijk rijk gedocumenteerde bezit van Eberbach was het bijvoorbeeld niet mogelijk het aandeel van ontginningen met enige nauwkeurigheid te bepalen.<sup>466</sup> Tenslotte is er een geografisch probleem. Zelfs in de gunstigste gevallen kan het grondbezit van een grangia slechts globaal worden gelokaliseerd; een precieze reconstructie op kadastraal of topografisch niveau is zo goed als onmogelijk.<sup>467</sup> Het merendeel van de honderden monografieën betreffende afzonderlijke kloosters bevat dan ook slechts een regionale kaart met de plaatsen van vestiging van de verschillende grangiae. Dit betekent dat zonder expliciete gegevens alleen systematische ontginningsactiviteiten, waarin een heel gebied door de Cisterciënzers alleen is opengelegd, kunnen worden gesignaleerd. Op basis van dit algemene topografische beeld is de mate, waarin grangiae zelf daadwerkelijk tijdens periodes van algemene ex-

<sup>463</sup> Hoewel het aantal monografieën waarin de herkomst van kloosterbezit als geheel wordt behandeld onafzienbaar is, zijn studies waarin een gedetailleerde uitwerking per grangia wordt gegeven schaars. Klassiek is de studie van Higounet over Vaulerent; een belangrijk recent onderzoek is Mossig, Eberbach, waar per grangia gedetailleerd wordt ingegaan op de herkomst van het bezit. Voor de wat nadere omgeving kan gewezen worden op Janssen, Wirtschaftsführung, en Yans, Thiribu.

<sup>464</sup> Mossig, Eberbach, p. 34-36; Lohrmann, Kirchengut, p. 199, geeft een analyse van deze bronnenschaarste.

<sup>465</sup> Donkin, Cisterciens, p. 108, met voorbeelden van verwerving van land dat tevoren door de monniken ontgonnen was.

<sup>466</sup> Mossig, Eberbach, p. 427.

<sup>467</sup> Higounet, premier siècle, p. 356; vgl. ook Higounet, Champigny.

pansie en binnenkolonisatie ontginningsactiviteiten ontplooiden, niet te achterhalen.<sup>468</sup>

#### 4.2) *Ontginningsactiviteiten in Breust en Eijsden*

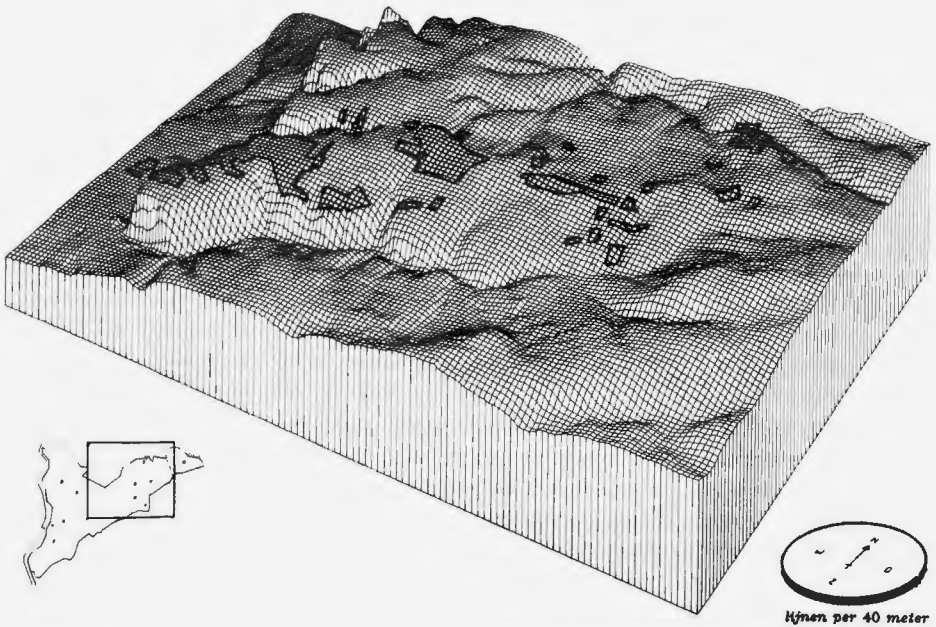
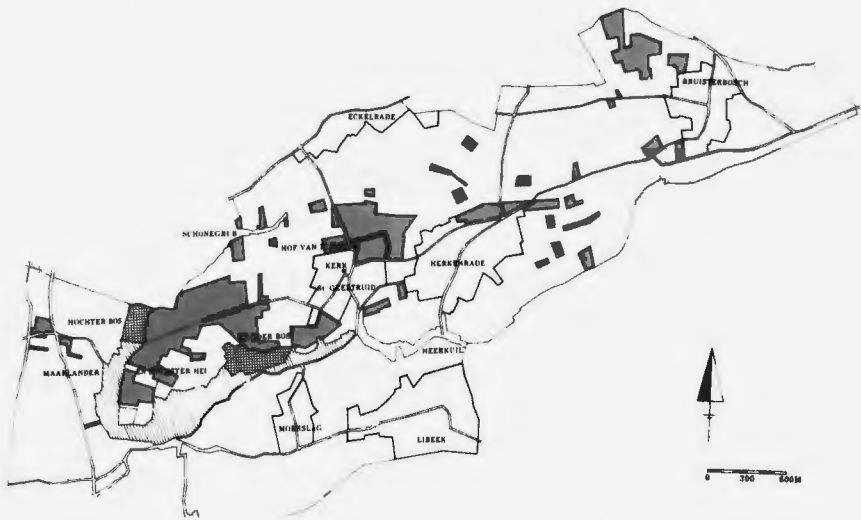
Zowel de laathof van Hocht in St. Geertruid als Zezenhoven bij Eijsden worden in de eerste fase van hun bestaan als Cisterciënzer grangia vermeld; bij beide duurde de periode van directe exploitatie voort tot in het begin van de veertiende eeuw. We kennen het grondbezit van deze hoven in 1619 in kadastraal detail en weten dat het in nagenoeg dezelfde vorm al rond 1400 bestond. Over de wijze van verwerving ervan zijn we daarentegen nauwelijks ingelicht. De bronnenoverlevering vertoont het karakteristieke beeld van grangia-vermeldingen in opeenvolgende pauselijke bevestigingsoorkonden, plus een miniem aantal directe aankoopacten. De exact te bepalen geografische spreiding van het land van beide hoven aan het einde van de middeleeuwen levert echter voldoende aanwijzingen op voor een althans globale hypothese betreffende de vorming van dit bezit, al vormt het ontbreken van onderzoek van dezelfde geografische nauwkeurigheid hierbij een serieuze handicap.<sup>469</sup>

De goederen van de hof van Hocht vindt men op de twee kaarten op p. 205. De hof zelf lag niet buiten de nederzettingen, maar in het noorden van St. Geertruid, zij het op enige afstand van de kern van het dorp. Hij werd omgeven door een betrekkelijk klein perceel, weliswaar veel groter dan gemiddeld in 1619, maar beslist niet dominerend in het bezit van de hof. Het land van de hof valt geografisch in vier onderdelen uiteen: rond St. Geertruid, bij Herkenrade, bij Bruisterbosch en in het noorden van het Maarlanderveld.

Het eerste en verreweg omvangrijkste deel van de goederen van de hof ligt in een cirkel rond het dorp St. Geertruid en omvat het hofperceel en een bijna veertig hectare groot stuk land op de punt die van het plateau in het Maasdal uitsteekt, de Wittenvels. Beide delen worden verbonden door een aantal kleinere percelen en door twee droogdalen. De laatgoederen van Hocht in St. Geertruid, niet ingetekend op deze overzichts-

<sup>468</sup> Donkin, Cisterciens, p. 109, vermeldt verschillende schenkingen van cultuurland met aangrenzende „assarts”, vaak van minieme omvang. Iets dergelijks ook bij Steurs, Fraignes, p. 50 e.v.

<sup>469</sup> Higounet heeft in twee studies (Vaulerent en Champigny) kaarten op vergelijkbare schaal, maar in minder topografisch detail gepubliceerd. Voor het overige is er nog maar weinig aandacht besteed aan gedetailleerde liggingsbeschrijvingen, ook waar dat in principe wel mogelijk is. Zo heeft bijvoorbeeld Yans, Thiribu, p. 77-95, een achttiende-eeuwse atlas van de grangia Thiribu in Namen, die zonder veel problemen op de kadasterkaarten in te tekenen moet zijn, slechts fotografisch afgedrukt, waardoor de structuur van het complex als geheel en zijn relatie met de omgeving duister blijven. Dit laat zich met name in dit onderzoek als gemis voelen omdat Thiribu samen met Zezenhoven tot het oudste bezit van Val-Saint-Lambert behoorde.



Een dubbele weergave van het grondbezit van het klooster Hocht bij St. Geertruid, dat uit de dertiende eeuw stamt. Men ziet vooral op de reliëfkaart duidelijk de omcirkeling van de dorpen St. Geertruid en Herkenrade.

kaart, maken de omcirkeling vrijwel compleet (vgl. kaart 1). Dit complex was in 1619 als geheel samen met de centrale hof in halfpacht gegeven. Zijn geografische structuur is bepaald opmerkelijk: de ligging van de hof zelf in het dorp en de cirkelvormige spreiding van de goederen rond St. Geertruid tonen niets van het streven naar geografische afronding en isolatie, dat ook los van iedere ontginningsactiviteit bij zo veel andere grangiae is vast te stellen. Het is dan ook moeilijk voorstelbaar dat dit centrale complex gevormd is in een doelbewuste afrondingspolitiek door middel van ruil en aankoop. Anderzijds is het bijna even ondenkbaar dat toevallige schenkingen en aankopen tot een zo duidelijke geografische spreiding hebben geleid. De bijna gesloten afgrenzing van St. Geertruid met kernveld kan daarom bijna niet anders geïnterpreteerd worden dan als resultaat van ontginningsactiviteiten vanuit de grangia aan de randen van het oorspronkelijke St. Geertruid veld.

De drie andere onderdelen van het goederenbezit van Hocht waren in 1619 aan verschillende personen in tijdpacht uitgegeven. In totaal waren ze tezamen ongeveer even groot als het primaire complex rond St. Geertruid. De eerste groep percelen vinden we ten noorden en oosten van Herkenrade. Onmiskenbaar is ook hier de omcirkeling van het dorp, maar vanwege het geringe aantal en de kleine oppervlakte van de kavels kan deze structuur nog wel toevallig zijn ontstaan. Als we echter de cijnsverhoudingen in de beide betreffende velden (kaart 2: Eckelrade, kaart 3: Herkenrade) mee in aanmerking nemen, dan blijkt dat in beide gevallen de goederen van Hocht globaal de grens volgen tussen verschillende ressorren. In het Eckelrader veld liggen ze aan het oostelijke uiteinde van de strook Rijkholter leen- en cijnsgoederen, die het resultaat is geweest van ontginningen vanuit Rijkholt; in het Herkenrader veld scheiden ze het onregelmatig verkavelde, onder Eijsden ressorterende Herkenrader kernveldje af van de meer systematisch geordende percelen onder Breust in Kortenbos en Kleine Braak. Het is vooral deze grensligging die een argument vormt voor een betrekkelijk kortstondige verwerving ten tijde van de openlegging van dit gebied in de tweede helft van de dertiende eeuw. Het is niet waarschijnlijk dat de grangia zelf aan deze werkzaamheden heeft deelgenomen; eerder valt te denken aan koop of schenking van recent in cultuur gebracht land.

De derde component vinden we ten noord-westen van Bruisterbosch; het zijn deze goederen die ons in staat stellen de ontginningen van 1157 te lokaliseren. Daaruit volgt meteen dat dit land al meer dan een eeuw in cultuur was gebracht toen Hocht het verwierf. Opvallend is de geconcentreerde ligging van het geheel. Afgezien van een tweetal stukjes in het zuiden, die pas in de zestiende eeuw zijn gekocht,<sup>470</sup> ligt het geheel in

<sup>470</sup> Zie hiervoor, hoofdstuk 2.4, p. 102, noot 145.

het oudste, in 1157 aan zeven inwoners van Breust uitgegeven veld van Bruisterbosch, waarvan het ongeveer het derde deel beslaat. Aangezien bij het bezit van de grangia van Hocht nergens sprake is van doelgerichte afronding, zal ook dit zeer excentrisch gelegen land wel in deze vorm zijn verworven. Sinds de ontginningen waren ten hoogste vier generaties verlopen, zodat dit land in grote lijnen nog de oorspronkelijke indeling moet volgen. Het is misschien niet toevallig dat uit deze reeds langer in cultuur gebrachte streek ook een van de weinige verwervingsactes stamt. In 1266 droeg Claes van Bruisterbosch vier bunder land in het territorium van Mheer over aan het klooster, waarschijnlijk als schenking.<sup>471</sup> De overdracht werd schriftelijk vastgelegd omdat deze grond leengoed was van de heer van Mheer, die het ter gelegenheid van deze overdracht omzette in cijnsgoed; vermoedelijk hebben ook de goederen bij Bruisterbosch deel uitgemaakt van de totale overdracht. We kunnen de mogelijkheid niet uitsluiten dat de oorspronkelijke bezitters als loonarbeiders of lekebroeders hun grond zijn blijven bewerken: nog in 1451 wordt op de hof van Hocht een lekebroeder vermeld, die bij intrede zijn grond bij St. Geertruid aan het klooster had geschonken. Zeker in de beginperiode van het klooster moeten zulke schenkingen regelmatig zijn voorgekomen.<sup>472</sup>

De laatste groep Hochter goederen vinden we in het noorden van het Maarlanderveld (zie kaart 7). Ze worden al in 1282 als zodanig vermeld. Van aaneengesloten ligging is geen sprake, maar anderzijds is opvallend dat nergens elders in het hele Maasdal land van Hocht was gelegen dan in dit kleine veldje. Bij de bespreking van het Maarlanderveld is al gewezen op de juridische en bodemkundige indicaties, die wijzen op een late ontginningsdatum in de tweede helft van de dertiende eeuw. Ook hier is het onwaarschijnlijk dat de grangia zelf daadwerkelijk grond in cultuur heeft gebracht; evenals bij Herkenrade moeten de verwervingen echter niet al te lange tijd daarna hebben plaatsgevonden.

Concluderend lijkt het bezit van Hocht in dit gebied slechts voor een deel op rechtstreekse ontginning terug te gaan. Wel hebben de overige verwervingen plaatsgevonden tijdens de grote expansie van de dertiende eeuw, die naar alle waarschijnlijkheid op indirecte wijze de groei van de grangia mogelijk heeft gemaakt, al was het alleen maar door de mogelijkheden die door een sterk expanderende grondmarkt werden geboden. De verplaatsing van de oorspronkelijke hof uit Eckelrade naar St. Geertruid kan ook in dit licht worden gezien: de uitbreidingsmogelijkheden bij dit laatste dorp zullen in de tweede helft van de dertiende eeuw groter zijn geweest dan rond Eckelrade, waar de aanzet tot syste-

<sup>471</sup> RAH Hocht oorkonde 15 juli 1266 (nr. 14).

<sup>472</sup> Zie verderop, p. 216, noot 503.

matische ontginningen al eerder vanuit Rijkholt was gegeven. Afronding van het goederenbezit door middel van gerichte aankoop heeft bij deze hof niet plaatsgevonden. De grangia van Hocht heeft dus eerder een afsluitende dan een leidende rol gespeeld bij het ontstaan van het huidige landschap. Vanwege de kortstondigheid van de verwervingen binnen een periode waarin dit proces nog in volle gang was, geeft het kaartbeeld van 1619 als het ware in vastgevroren toestand nog veel van deze ontwikkelingen weer.

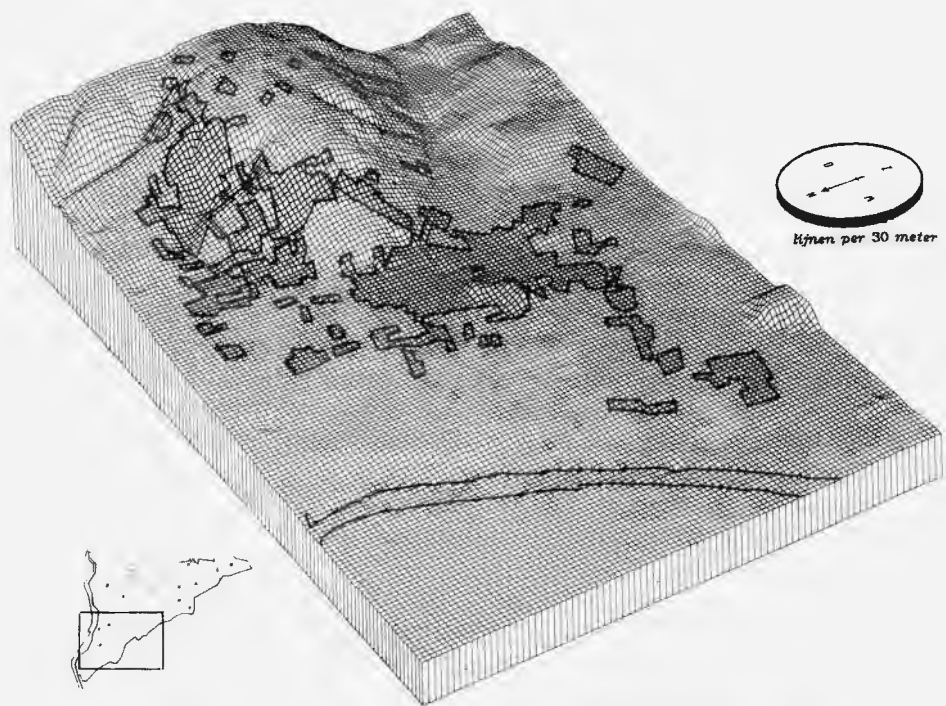
Zezenhoven is veel meer een grangia van het klassieke type.<sup>473</sup> De hof zelf lag ver buiten de dorpen midden tussen Eijsden en Mesch langs de Voer en ook het land vertoont een betrekkelijk geconcentreerde ligging buiten de kernvelden van de dorpen. Ook hier laten de bronnen ons in de steek; we hebben berichten van grondaankopen, maar het gaat hier slechts om een klein aantal marginale verwervingen. Geografisch valt ook dit complex in vier delen uiteen. Het eerste is het zeventig hectare grote perceel rond de hof langs de Voer, geheel aaneengesloten afgezien van een drietal kleine enclaves. Veel minder compact, maar desondanks toch betrekkelijk aaneengesloten, liggen in het noordoosten de grillig gevormde percelen bij de Witgrub; ze nemen het grootste deel van de helling naar de velden van Moerslag en Libeek in beslag. Tussen beide delen, die het merendeel van het land van Zezenhoven verenigen, liggen kleine en sterk verkavelde veldjes in bezit van derden, met percelen van wisselend ressort (vgl. kaart 9). De derde groep percelen in het Caesterveld sluit op merkwaardige wijze aan aan de zogeheten oude grub, een voormalige loop van de Voer. Tenslotte is er nog wat verspreid grondbezit in de omgeving van de dorpen Breust, Eijsden, Moelingen en Mesch. De percelen zijn hier kleiner en vertonen geen enkele territoriale samenhang. Het is deze laatste groep, waarvan uit het midden van de dertiende eeuw enige aankoopactes zijn overgeleverd.

Zezenhoven is een van de twee oudste grangiae van het klooster Val-Saint-Lambert dat rond 1200 bij Seraing ten zuiden van Luik werd gesticht. Voor de ontginningen, waaraan dit klooster in de vroegste fase van zijn geschiedenis heeft deelgenomen, bestaan bij Eijsden geen directe aanwijzingen.<sup>474</sup> Wel blijkt uit de geconcentreerde, zij het niet geheel afgesloten ligging van het bezit dat veel meer dan bij Hocht naar bezitsafronding is gestreefd, een politiek die voor de andere oudste grangia van het klooster, Thiribu in Namen, duidelijk is aangetoond.<sup>475</sup>

<sup>473</sup> Een typologie van de verschillende soorten grangiae bij Rösener, *Wirtschaftstätigkeit*, p. 127.

<sup>474</sup> Van Derveeghde, *Val-Saint-Lambert*, p. 54 en 77; Poncelet, *Pierrepont*, p. 137 en 270.

<sup>475</sup> Yans, *Thiribu*, p. 2-3.



De goederen van de hof „Zezenhoven”, oorspronkelijk in het bezit van het cisterciënzer klooster Val-Saint-Lambert bij Luik en verworven in het begin van de dertiende eeuw. De reliëfkaart kon als enige in dit boek niet vanuit het zuiden worden weergegeven, omdat dan een aanzienlijk deel van de goederen achter hellingen schuil zou gaan.

Als geheel genomen ligt het goederenbezit van Zezenhoven buiten de oudste delen van het Maasdal. Rond Breust en Eijsden bevonden zich in 1619 kernen waarin het grootste deel van het grondbezit van de heren van die plaatsen was gegroepeerd en waar de rest van de grond uniform onder de respectievelijke heerlijkheid ressorteerde. Hier moeten dan ook de post-Karolingische kernen worden gezocht. In de door Zezenhoven gedomineerde gebieden is het ressort van de grond daarentegen wisselend, hetgeen op secundair ontgonnen cultuurland wijst. Of de grangia hier zelf aan de ontginningen heeft deel genomen, blijft een open vraag. Evenals bij de hof van Hocht wijst de geografische spreiding van de grond in sommige gevallen op aankoop en in andere op ontginning. De kleinere percelen bij Breust, Eijsden en Moelingen, die betrekkelijk los staan van de hoofdmoot van het land, zijn ongetwijfeld als cultuurland verworven. Zeer opmerkelijk daarentegen is de aansluiting van de percelen aan de oude grub in het zuiden, midden tussen de oude kernen van Eijsden en Navagne langs een oude loop van de Voer. Hier is het wel aannemelijk dat de grangia de aanzet heeft gegeven tot de uiteindelijke opvulling van de gebieden tussen de primaire bewoningskernen, niet meer dan de aanzet overigens. Ook in het noord-oosten valt de landschappelijke bepaaldheid van de ligging van de goederen rond de Witgrub op. De onregelmatige buitengrenzen van deze percelen, die niet door het micro-reliëf worden bepaald, wijzen erop dat het ontginningseenheden zijn geweest met de Witgrub als centrale as. De grote middenmoot van het toebehoren van de hof moet echter grotendeels door gerichte afronding zijn gevormd. Er zijn namelijk aanwijzingen voor een oudere verkavelingsstructuur in dit gebied: de afwijkende tiendverhoudingen in de zeventiende eeuw.

In het territorium van Breust en Eijsden was alle grond in de zeventiende eeuw tiendplichtig aan het St. Martinuskapittel; de enige uitzondering was de omgeving van de hof Zezenhoven langs de Voer.<sup>476</sup> Bepaalde percelen Zezenhover land betaalden hier hun tiende aan een laathof in Moelingen, de hof ter Droyen.<sup>477</sup> Hun exacte ligging en omvang is vanwege de summiere beschrijving niet vast te stellen, maar een aaneengesloten geheel vormden ze niet en hun oppervlakte was veel kleiner dan het te Breust tiendbare land van Zezenhoven. Een klein aantal percelen van andere bezitters in deze omgeving betaalde eveneens tiend te Moelingen. De tiendgrenzen, die hier op onregelmatige wijze dwars door de percelen heenliepen, wijzen erop dat er in dit

<sup>476</sup> De beschrijving van het tiendcircuit van Breust uit 1615 (RAH Moelingen 48) buigt om de hof heen, zonder dat het precieze verloop reconstrueerbaar is; Kaart D1 van het kadaster van Eijsden bevat bij de hof de veldnaam „het Thiendevrij” die bij oudere mensen in de omgeving nog bekend is.

<sup>477</sup> De Rijckel, Dalhem, p. 74-77.



centrum van de grangia een oudere perceelsindeling moet hebben bestaan.

Nu is er uit 1280 een arbitrage overgeleverd in een geschil tussen Val-Saint-Lambert en een zekere Gerard van Moelingen.<sup>478</sup> De laatste pretendeerde recht te hebben op de tiende van Zezenhoven, hetgeen door de abdijs werd betwist op grond van langdurige tiendvrijheid (meer dan zestig jaar) en pauselijke privileges. Dit pauselijke privilege is eveneens bewaard gebleven: in 1221 had Honorius III de tiendvrijheid bevestigd voor alle goederen die het klooster vóór 1215 had verworven en die het in eigen beheer („*proprius manibus aut sumptibus*”) exploiteerde.<sup>479</sup> Het is de bekende standaard-formule, die na een kleine eeuw van conflicten over tiendvrijheid voor Cisterciënzer-bezit op het concilie van Lateranen van 1215 was vastgelegd<sup>480</sup> en die we ook in alle verdere plechtige bevestigingsoorkonden voor het klooster terugvinden. Op de een of andere wijze moet een lokale machthebber zich de tiende over deze goederen hebben trachten toe te eigenen, zonder dat hem dat aanvankelijk is gelukt. Bij de arbitrage van 1280 werd Val-Saint-Lambert volledig in het gelijk gesteld en pas na het opgeven van rechtstreekse exploitatie en het in pacht geven van de grangia rond 1300 ontviel de basis aan de tiendvrijheid.<sup>481</sup> We mogen aannemen dat de goederen die in het begin van de zeventiende eeuw te Moelingen tiendplichtig waren, het oorspronkelijke toebehoren van de grangia Zezenhoven hebben gevormd en dat ze in de beginjaren van het bestaan van het klooster zijn verworven. Vergelijken we voor zo ver mogelijk de spreiding van dit land met de ligging van de goederen van Zezenhoven in 1619, dan blijkt meer dan duidelijk dat er na 1215 niet alleen sterke uitbreidingen van het kloosterbezit hebben plaatsgevonden, maar dat dit ook door ruiloperaties moet zijn afgerond.

De grangia aan de Voer is gelet op de latere cijnsverhoudingen in de

<sup>478</sup> Het origineel van deze oorkonde van 1 juli 1280 is verloren; afschrift in FL 10177, f. 73v-75r.

<sup>479</sup> Origineel dd 3 febr. 1221 in FL 9305, nr. 3.

<sup>480</sup> Mahn, *ordre Cisterciens*, p. 102-118.

<sup>481</sup> Cruciaal is de voorwaarde dat de goederen „*propriis manibus aut sumptibus*”, met eigen handen of op eigen kosten, moesten worden geëxploiteerd. Zo moest het klooster zich in 1255 uitdrukkelijk door de paus tiendvrijheid laten verlenen voor het vee, dat het tegen een deel van de opbrengst aan derden ter verzorging had uitgegeven; deze vrijheid gold bovendien uitdrukkelijk slechts voor het deel dat aan het klooster toekwam. („*Sepe contingit quod vos de vestris animalibus societatem cum aliis contrahentes, ea ipsis ad certam partem custodienda traditis seu etiam nutrienda. Vestris etiam supplicationibus inclinam ut de vos contingente predictorum animalium seu fructuum eorundem portione non teneamini cuiquam decimas solvere nec ad eas solvendas compelli possitis*”). FL 9305, nr. 31. Een gelijksoortig geval bespreekt van Derveeghde, Val-Saint-Lambert, p. 83. Vgl. ook Mahn, *ordre Cisterciens*, p. 114. Het lijkt geen twijfel dat land dat tegen vaste jaarlijkse pacht was uitgegeven niet geacht werd tiendvrij te zijn.

omgeving gevestigd in een gebied dat in dezelfde periode door onsystematische ontginningsactiviteiten vanuit Breust en Eijsden werd opgelegd. Zover we kunnen nagaan heeft de hof, zonder hier aanvankelijk aan deel te nemen, getracht een oorspronkelijk verspreid goederencomplex op verschillende manieren af te ronden. Latere verwervingen in minder vruchtbare gebieden, op de hellingen rond de Witgrub en in het drassige veld van Caestert, zijn daarentegen waarschijnlijk wel rechtstreeks vanuit de grangia in cultuur gebracht.

Zowel de hof van Hocht als Zezenhoven zijn in het gebied gevestigd ten tijde van de laatste grote expansie van het cultuurareaal. Vanwege de kortstondigheid van hun verwervingen en de grote stabiliteit van hun bezit daarna tot aan de Franse tijd leveren ze belangrijke aanwijzingen voor het globale verloop van deze fase van de ontstaansgeschiedenis van het gebied. Meer details mogen we hier echter niet uit afleiden. Met name de activiteiten die de grangiae zelf bij de ontginningen hebben ontwikkeld, kunnen niet in detail worden achterhaald, een probleem dat zich ook in veel beter gedocumenteerde gevallen voordoet. Gezien de geografische gegevens hebben ontginningen in dit gebied wel een rol gespeeld bij de opbouw van het grondbezit, meer bij Hocht dan bij Zezenhoven, maar in mindere mate dan verwervingen van reeds in cultuur gebracht land. Zeventiende-eeuwse perceelsvormen mogen niet zonder meer worden teruggeprojecteerd in de ontstaansperiode, want zelfs daar waar van ontginningen sprake is geweest kan de latere verkaveling sterk beïnvloed zijn door herindelingen. We kunnen de Cisterciënzer-goederen beschouwen als een soort gidsfossielen, die in grote lijnen ligging en datering van de laatste grote ontginningsfase aangeven, maar deze beslist niet in al zijn details hebben geconserveerd.

#### 4.3) *De hof van Hocht*

Het gehucht Hocht, even over de Belgische grens ten noorden Maas-tricht langs de Maas, heeft achtereenvolgens twee verschillende kloostergemeenschappen geherbergd: rond 1200 gedurende één generatie Cisterciënzer-moenniken, vanaf ongeveer 1220 tot aan de Franse tijd een vrouwenklooster van dezelfde orde. Dit laatste verwierf in 1261 de hof te St. Geertruid, die het gedurende zijn gehele bestaan zou behouden. De eerste stichting vond rond 1185 plaats vanuit Eberbach.<sup>482</sup> De spaarzame gegevens uit die periode wijzen erop dat het het nieuwe klooster

<sup>482</sup> Voor de geschiedenis van Hocht als mannenklooster zie Brouwers, Hocht, aan wie het volgende in hoofdzaak is ontleend. Over vroegere bewoning en de problemen in verband met het „graafschap Hocht” Brouwers, graafschap.

aanvankelijk niet voor de wind ging, noch op geestelijk, noch op materieel gebied. Het enige grotere goederencomplex dat vanuit een grangia werd geëxploiteerd, bevond zich te Warsage, ten zuiden van 's-Gravenvoeren,<sup>483</sup> waar het generale kapittel van de Cisterciënzer-orde zich in 1201 genoodzaakt zag op te treden tegen het wijnverbruik van de broeders.<sup>484</sup> Hoewel na 1210 een competentere beheer van de abten voor grotere voorspoed lijkt te hebben gezorgd, verhuisde de kloostergemeenschap rond 1216 naar de overzijde van de Maas naar het diep ingesneden dal van de Berwinne ten zuiden van Aubel, vlak bij haar grangia te Warsage. De redenen voor de verhuizing zijn niet geheel duidelijk. Politieke invloeden hebben waarschijnlijk een rol gespeeld,<sup>485</sup> maar ook, zoals ook nu nog duidelijk ter plaatse is te zien, voldeed de nieuwe locatie beter aan de eisen die aan de vestigingsplaats van een Cisterciënzer-klooster waren gesteld: buiten bestaande nederzettingen, aan de rand van het cultuurland en met stromend water in de onmiddellijke omgeving.<sup>486</sup> In ieder geval maakte het nieuwe klooster in de dertiende eeuw op materieel gebied een grote bloei door, die tot een goederenbezit van meer dan duizend hectare leidde.<sup>487</sup>

Ongeschikt voor bewoning kunnen de oorspronkelijke terreinen overigens niet zijn geweest. In 1217 werden ze nog samen met de gebouwen („domos”) genoemd als bezit van Val-Dieu, maar reeds in de volgende pauselijke bevestigingsoorkonde voor dit klooster van een jaar later ontbreken ze. In 1220 wordt voor de eerste keer het nieuwe, vanuit het Akense Salvatorstift gestichte, vrouwenklooster te Hocht vermeld, dat daar bijna zeshonderd jaar zou gevestigd blijven.<sup>488</sup> Sinds de late middeleeuwen betitelde het klooster zich gewoonlijk als adellijk en was het lidmaatschap in de praktijk inderdaad beperkt tot de adel, al is er geen formeel statuut bekend dat de toegang beperkte.<sup>489</sup>

<sup>483</sup> Ruwet, Val-Dieu, p. X-XI; van de Kerckhove, Val-Dieu, p. 308 en 320. De hoeve is nog steeds bekend als La Moinerie.

<sup>484</sup> Canivez, statuta, deel I, p. 273, nr. 48.

<sup>485</sup> Brouwers, Hocht, p. 207-211.

<sup>486</sup> De grensligging van de nieuwe abdij blijkt uit de verschillende liggingsbeschrijvingen van 1216: „in loco predicto, quem incultum et ab omni colono vacantem adepti sunt” (Ruwet, Val-Dieu, p. 21-22); „partem quandam allodii (...), terram scilicet et nemus” (ibidem, p. 7); „villici, forestarii, mansionarii circum manentes” (ibidem, p. 8).

<sup>487</sup> Van de Kerckhove, Val-Dieu, p. 301-326. Verschillende korte artikelen door J. Ceysens, in de jaargangen 9-12 (1910-1913) van *Leodium*.

<sup>488</sup> Vermeldingen: 1217: Ruwet, Val-Dieu, p. 11-12; 1218: Ruwet, Val-Dieu, p. 12-13; 1220: RAH Hocht 1, nr. 3MM. Over de stichting vanuit Aken zie Wurzel, Burtscheid, p. 37 en p. 164, noot 56; Frielingsdorf, Salvator, p. 247. Een geplande verplaatsing in 1259 (Canivez, statuta, deel II, p. 458, nr. 49) heeft niet plaatsgevonden. Algemeen over de golf van vrouwenkloosters in België in de eerste helft van de dertiende eeuw Despy, Cîteaux, p. 66-72, en de Ganck, nuns.

<sup>489</sup> De Crassier, Hocht, p. 75.

Op economisch gebied vertoonde het nieuwe klooster in uitzonderlijk hoge mate voor een zo late stichting de typische expansieve kenmerken van de Cisterciënzer-orde. Het bezit moest van de grond af worden opgebouwd, want behalve de vestigingsplaats waren alle goederen van het oorspronkelijke mannenklooster overgegaan op Val-Dieu.<sup>490</sup> Reeds in de eerste pauselijke bevestigingsoorkonde van 1221 worden naast verspreide inkomsten en bezittingen twee grangiae vermeld; hun aantal blijkt in de volgende van 1266 tot vijf te zijn toegenomen,<sup>491</sup> een hoog aantal voor een vrouwenklooster.<sup>492</sup> Onder deze vijf treffen we ook de grangia van St. Geertruid aan. Rechtstreekse ontginningen moeten een zeker belang hebben gehad bij de uitbreiding van het bezit,<sup>493</sup> maar veel grond is waarschijnlijk door de kloosterlingen zelf bij intrede ingebracht; zoveel dat het klooster in 1253 een pauselijke toestemming verwierf om ook over goederen te mogen beschikken, die aan zusters en broeders na intrede in het klooster door erfenis e.d. zouden toevallen.<sup>494</sup> Exploitatie van de grangiae door lekebroeders moet algemeen zijn geweest, al is er waarschijnlijk ook van een niet onaanzienlijk contin-

<sup>490</sup> De eerste pauselijke bevestigingsoorkonde uit 1221 (FL 9300, nr. 1) noemt slechts de kerk van Spauwen als oud bezit. De Crassier, Hocht, beschrijft uitgebreid de opbouw van het kloosterbezit, waarbij hij echter de oorkonden in Parijs niet heeft gebruikt. Weliswaar zijn deze pauselijke oorkonden ten dele door Paquay, documents, gepubliceerd, maar in dusdanig verhaspelde vorm, dat deze publicatie nagenoeg onbruikbaar is.

<sup>491</sup> De oorkonde van 1221 in FL 9300, nr. 1; die van 1266 in FL 9300, nr. 6.

<sup>492</sup> Despy, curtes, p. 196; Toepfer, Konversen, p. 173.

<sup>493</sup> FL 9300, nr. 3: oorkonde 15 febr 1244, waarin Innocentius IV tiendvrijheid verleent van novaal land dat het klooster zelf exploiteerde. In algemene bevestigingsoorkonden kan aan zulke passages niet te veel belang worden gehecht, omdat ze daarin standaard werden opgenomen, (Despy, curtes, p. 197), maar in dit geval hebben we te maken met een specifiek voor dit doel opgemaakte oorkonde, die daarom inhoudelijk meer geloof verdient. Hetzelfde geldt voor een gelijksoortige oorkonde voor Val-Dieu van 1236 (Ruwet, Val-Dieu, p. 30-31), en voor Val-Benoît uit 1228 (Cuvelier, Val-Benoît, p. 52-54).

<sup>494</sup> FL 9300, nr. 5. Deze oorkonde is in de literatuur verkeerd geïnterpreteerd. De Crassier, Hocht, p. 62, las erin, dat individuele zusters en broeders ook na intrede nog zelfstandig over hun goederen konden beschikken; daarvan uitgaande nam Opsomer, Hocht, p. 165 aan, dat reeds na een enkele generatie een sterk verval van de oorspronkelijke Cisterciënzer-idealen was ingetreden. In de desbetreffende passage wordt het beschikkingsrecht echter niet aan afzonderlijke zusters en broeders toegestaan, maar aan het klooster als geheel. „Devotis dilectarum in Christo filiarum abbatissae et conventus monasterii de Hocht Cisterciensis ordinis Leodiensis diocesis precibus inclinati, ut possessiones et alia bona mobilia et immobilia exceptis feudalibus, que personas liberas sororum, capellanorum, conversorum et conversarum ad monasterium ipsarum, mundi relicta vanitate volantium et professionem facientium, in eodem si remansissent in seculo ratione successionis vel quocumque alio iusto titulo contigissent, petere, recipere ac retinere libere valeant, eis per litteras duximus indulgendum”.

gent loonarbeiders gebruik gemaakt.<sup>495</sup>

Onder de overige inkomstenbronnen valt vooral het grote aantal tienden op, die blijkbaar zo belangrijk waren dat het klooster in 1244 de uitdrukkelijke pauselijke toestemming verkreeg om in die parochies, waar het reeds tienden bezat, ook novale tienden te heffen. Verdere economische activiteiten blijken uit de pauselijke vrijstelling van tol bij vervoer of verkoop van koren, wijn en wol drie jaar later.<sup>496</sup> De activiteiten van het klooster vonden hun einde in de veertiende eeuw. Exploitatie in eigen beheer werd opgegeven, in die mate dat door vaak langdurige verpachtingen het bezit van het klooster gevaar liep.<sup>497</sup> Sindsdien teerde de gemeenschap nog slechts passief op haar in pacht gegeven bezittingen en rechten.

Midden in de periode van uitbreiding viel de verwerving van de goederen bij St. Geertruid. Op 30 juni 1261 verkocht Reinier, heer van Gronsveld, een hof met vijf bijgebouwen in Eckelrade met één bunder land ernaast voor 42 Luikse ponden aan het klooster.<sup>498</sup> Bovendien zouden jaarlijks twaalf denarii cijns aan de heer van Gronsveld worden betaald en zou steeds een van de lekebroeders van het klooster worden aangewezen, bij wiens overlijden de hof tegen betaling van één solidus voor schepenen te Gronsveld verheven moest worden. We hebben deze hof bij de bespreking van Eckelrade in hoofdstuk 2 precies kunnen lokaliseren aan de oostzijde van het dorp, grenzend aan de Valkenburger Bijbank, het jongere gebied tussen de dorpen Eckelrade en Honthem. Vóór 1261 moet hij hier deel van hebben uitgemaakt, want in de verkoopacte wordt uitdrukkelijk de toestemming van de leenheren vermeld.<sup>499</sup> Deze aankoop vormde het beginpunt voor uitgebreide verwervingen in de omgeving. Reeds in 1266 somt de tweede grote pauselijke bevestigingsoorkonde het toebehoren van de grangia op als „ak-

<sup>495</sup> In de algemene bevestigingsoorkonde van 1266 (FL 9300, nr. 6) neemt Clemens IV ook de „mercenarios" van het klooster onder zijn bescherming.

<sup>496</sup> FL 9300, nr. 2 en 4. In 1279 verleende hertog Jan I van Brabant vrijstelling van tol en andere lasten te Maastricht (FL 9300, nr. 7 en 8). De sterke economische positie van het klooster in die periode blijkt ook uit Canivez, statuta, deel III, p. 117, nr. 12.

<sup>497</sup> FL 9300 nr. 9: oorkonde 10 juni 1343, waarin Paus Clemens VI aan de deken van St. Georg in Keulen opdraagt om Hocht in zijn bezittingen te herstellen die door verpachtingen voor het leven, voor lange periodes, of voor eeuwig, voor het klooster dreigden verloren te gaan.

<sup>498</sup> RAH Hocht oorkonde nr. 13 (30 juni 1261): „curiam nostram sitam in villa de Eckelrode cum quinque edificis in eadem curia continentibus et unum bonnarium terre arabilis situm iuxta eandem curiam".

<sup>499</sup> Het huis werd in leen gehouden van Walram van Monschau, die het zelf weer in leen hield van de hertog van Limburg. In 1266 vererfde Walrams bezit op de heer van Valkenburg (Corsten, Valkenburg, p. 184), die daarmee ook leenheer van de Eckelrader Bijbank werd.

kerlanden, hooiweiden, wijngaarden, weidegronden, bossen, gebruiksrechten en overige toebehoren".<sup>500</sup> De uitvoerigheid van deze beschrijving in een oorkonde, die zich voor de rest slechts beperkt tot vermeldingen van plaatsnamen, wijst niet alleen op het belang van dit bezit, maar ook op de zeer recente en mogelijk juridisch nog onvoldoende vastgelegde verwerving ervan.

Opvallend is natuurlijk dat de grangia in 1266 niet in Eckelrade, maar in St. Geertruid wordt gelokaliseerd. De aankoopacte van de hof te Eckelrade noemt echter uitdrukkelijk de mogelijkheid van verplaatsing van de gebouwen en dat dit inderdaad is gebeurd, kan worden afgeleid uit een transactie tussen het klooster en de heer van Gronsveld in 1414. In dat jaar worden de verplichtingen afgekocht die in 1261 voor de hof te Eckelrade waren aangegaan, maar blijken op dat moment te rusten op de „Monckshoff gelegen tSint Geertruyden”.<sup>501</sup> We mogen wel aannemen dat de expansie-mogelijkheden bij Eckelrade minder groot waren dan verwacht en dat men al gauw heeft uitgezien naar een gunstiger locatie voor de grangia. In 1619 zien we dat de goederen van Hocht bij St. Geertruid zijn geconcentreerd en dat bij Eckelrade slechts verspreide stukjes land liggen. We hebben in de vorige paragraaf de geografische ligging van deze goederen en hun vermoedelijke relatie met de ontstaansgeschiedenis van het gebied besproken. Bij de exploitatie zijn lange tijd lekebroeders betrokken geweest: in 1282 wordt gesproken van de „curia monachorum”<sup>502</sup> en nog in de vijftiende eeuw wordt een lekebroeder op de hof vermeld, waarschijnlijk een inwoner uit de omgeving die na intrede zijn bezit aan het klooster had overgedragen. De hof zelf was overigens in dat jaar al in pacht gegeven.<sup>503</sup>

Het volledige toebehoren van de hof van Hocht is uit het slecht bewaarde archief van het klooster nauwelijks te reconstrueren. Met name op de goederen bij St. Geertruid lijkt men administratief onvoldoende vat gehad te hebben, zodat de gegevens die op basis van pachtboeken,

<sup>500</sup> FL 9300, nr. 6: „grangia Sancte Gertrudis cum terris, pratis, vineis, pascuis, nemoribus et usagiis et omnibus pertinentiis”. Over onderscheid tussen prata en pascua zie Ruwet, Herve, p. 48.

<sup>501</sup> RAH Hocht oorkonde 3 juli 1414 (nr. 26).

<sup>502</sup> AEL STM oorkonde 17 maart 1281 (Schoonbroodt nr. 115), gepubliceerd in Chestret, Gronsveld, p. 104-105 en Cuvelier, Val-Benoît, p. 251-252; monachus is in de eerste plaats natuurlijk monnik, maar kan ook voor lekebroeder staan (du Cange, deel IV, p. 475). Bij het vrouwenklooster Hocht is dit de enig mogelijke betekenis. Zie ook de citaten van de volgende noot.

<sup>503</sup> AEL STM 531 (cijnslijst Breust 1451): „curia monachorum et monalium de Hocht sita in Sancta Gertrude pro multis et quasi innumerabilibus terrarum petiis 5 marcas; eadem curia de terris fratris Johannis conversi ibidem 12 denarios; Johannes colonus in curia monalium ibidem 6 denarios”.

cijnsregisters en dergelijke kunnen worden samengesprokkeld, op geen stukken na de volledigheid van de aanbrenghalen, laat staan dat ze enige indruk geven van geografische verhoudingen.<sup>504</sup> We hebben de beschikking over een aantal cijnslijsten, pachtcontracten en landmetingen tussen 1500 en 1795, de laatste steeds slechts van delen van het grondbezit. Voor zover we kunnen nagaan is het de abdij nooit gelukt om een volledig overzicht van haar goederen aan gene zijde van de Maas op te stellen, zelfs niet bij de aanbrenghalen van 1619 of 1732. Pas bij de verkoop in de Franse tijd bleek hun totale omvang op dat moment: 118 hectare, vrijwel gelijk aan de totale oppervlakte die wij voor 1619 hebben berekend.<sup>505</sup>

Rond 1600, de periode waarin we over de meeste bronnen beschikken, vertoont het bezit van Hocht de normale opbouw van een grote laathof uit die periode. Het centrum was een boerderij in het noorden van St. Geertuid, de „Monckhof” genaamd, waarin we de „monachi” van 1282 herkennen;<sup>506</sup> hij is in de vroege achttiende eeuw heropgebouwd en bestaat in die vorm nog steeds.<sup>507</sup> In deze periode woonde er de voornaamste pachter van het klooster, die de grote blokken land van de hof rond St. Geertuid in halfpacht had. Waarschijnlijk vonden er ook de zittingen van de laatbank plaats. In ieder geval was de pachter aan het begin van de achttiende eeuw verplicht meier en laatschepenen bij het innen van cijnsen en op andere gerechtsdagen van kost en drank te voorzien.<sup>508</sup>

De ongeveer 120 hectare land en wei die het klooster bezat, waren in hun geheel in de gebruikelijke periodes van zes, negen of twaalf jaar in tijdpacht uitgegeven, het grootste deel aan de halfwin op de Monckhof. Het precieze aandeel dat deze aan het complete goederenbezit van Hocht had, wisselde enigszins, maar de grote stukken in het St. Geertuider veld hoorden er in ieder geval toe. In het algemeen exploiteerde hij ongeveer de helft van het kloostergoed; de rest werd aan verschillende personen verpacht. Opvallend is de sterke deling van deze tweede

<sup>504</sup> RAH Hocht 41 (register van pachten 1588), f. 66r: „Nota dat veel perceelen sijn Oevermaese tot St. Gertruyt ende daeromtrent, als blijktt in Henrick van Oest reeckeninge ghelegen ende voertaen int register te stellen”. Een overzicht van de archivalische gegevens bij Brouwers, uithoven.

<sup>505</sup> De vroegste landmeting uit 1528 (RAH Hocht 29, laatste folio's) is bijvoorbeeld zeer onvolledig. De Crassier, Hocht, p. 209, heeft eveneens gebruik gemaakt van de Franse actes van opmeting en verkoop, tegenwoordig geïnventariseerd in RAL Frans Archief 1263 e.v., affiches 6 (10), 39 (2 en 3), 40 (3) 45 (1), 49 (25). Kleine verwervingen in de achttiende eeuw bij Brouwers, uithoven, p. 59-60.

<sup>506</sup> De Crassier, Hocht, p. 208, vermeldt nog een andere „Munnikhof” van het klooster in Boorsheim in België.

<sup>507</sup> Marres/van Agt, p. 153-154; Brouwers, uithoven, p. 65-66.

<sup>508</sup> RAH Hocht 31 (Pachtregister 1703-1721), f. 68v.

groep percelen onder de pachters. Ook daar waar het bezit van Hocht meer aaneengesloten lag, zoals bij Maarland en Bruisterbosch, week de omvang van de pachtpercelen niet af van de rest van het veld. Vaak zien we dat een en dezelfde persoon verschillende van zulke streepjes in pacht had.<sup>509</sup> Het verschijnsel zullen we in nog sterkere mate bij Zezenhoven aantreffen. Dit steekt sterk af tegen de gesloten exploitatie van het centrale complex bij St. Geertruid, dat dan ook wat extensiever gecultiveerd lijkt te zijn dan normaal was in dit gebied.<sup>510</sup>

Zoals gewoon bij kerkelijk bezit was het ressort van individuele percelen niet bekend. De centrale hof met het grootste deel van het land was te Breust cijnsplichtig en werd als zodanig ook tot het midden van de zeventiende eeuw door opeenvolgende lekebroeders voor de schepenbank verheven.<sup>511</sup> Deze praktijk is, mogelijk omwille van rechtszekerheid, gekopieerd van de in 1414 afgekochte oorspronkelijke verplichtingen aan Gronsveld. De Breuster cijns was sinds 1451 niet veranderd; de vijf mark zijn waarschijnlijk als een soort rond bedrag vastgesteld. Daarenboven werd in de zestiende eeuw over vijf hectare cijns te Eijsden en over 10 hectare cijns te Rijkholt betaald, de laatste verdeeld over „veel stucken gelegen bij Sint Geertruyden”. Deze goederen moeten worden gezocht in de Rijkholter strook van het Eckelrader veld en bij Herkenrade.<sup>512</sup> Tenslotte bezat het klooster ook een klein stuk bos met aangrenzende hei op de steilrand tussen de velden van Maarland en St. Geertruid in het verlengde van haar grote akkerperceel.<sup>513</sup>

De laatgoederen van Hocht waren in 1619 verspreid over de dorpen St. Geertruid, Herkenrade, Eckelrade, Bruisterbosch en Maarland. Ze bevonden zich overal in de nabijheid van pachtgoederen van de hof, maar hun bezitters hadden in die periode niets met de exploitatie

<sup>509</sup> Bijvoorbeeld in RAH Hocht 83, f. 14 e.v.

<sup>510</sup> RAH Hocht 16 (meting van de goederen van de hof van Hocht midden 18e eeuw) bevat de aantekening dat de landerijen nogal onderkomen zijn. Vgl. ook Brouwers, uithoven, p. 65-66.

<sup>511</sup> Bijvoorbeeld RAL Breust voorl. nr. rood 0 (protocol van overdrachten 1421-1528), p. 238v (1469) en 503 (1521); RAL Breust voorl. nr. rood 37 (protocol van rechtszittingen 1533-1547), f. 229v (1544); RAL Breust voorl. nr. rood 40 (protocol van rechtszittingen 1585-1593), f. 131v (1587); RAL Breust voorl. nr. rood 10 (protocol van overdrachten 1653-1659), p. 28v (1654). AEL Famille Séllys-Lonchamps 699 bevat stukken uit een proces rond 1650 tussen Hocht en de heer van Breust betreffende de betaling van keurmede.

<sup>512</sup> De verschillende cijnsbedragen in RAH Hocht 20 (1598), f. 14. Het Vrijheidsboek van Eijsden (Janssen de Limpens, Overmaas, p. 550 nr. 28) noemt nog een „heerwagen” die de Monckhof aan de heer van Valkenburg schuldig zou zijn; daarvan ontbreekt verder ieder spoor.

<sup>513</sup> De Wit Rijkholt, p. 128-133, en Brouwers, uithoven, p. 60-63, met beschrijving van processen met de heer van Rijkholt over het precieze verloop van de grens; een aantal van deze processen in RAL Breust ongeïventariseerd.



daarvan te maken. Het is de vraag of dit in oorsprong anders is geweest. De mogelijkheid bestaat dat ze teruggaan op de woningen van de loonarbeiders van de dertiende eeuw, maar even aannemelijk is dat de huizen slechts zijn gebouwd op grond die oorspronkelijk aan het klooster toebehoorde en dat ze nooit enige relatie hebben gehad met de exploitatie van het kloosterbezit. Ook in het veld werden in 1619 verschillende percelen als Hocht laatgoed aangebracht. Hier gaat het overwegend om oorspronkelijk pachtland van het klooster dat vreemd is tegen cijns, soms nog in de zestiende eeuw.<sup>514</sup>

De cijnsplichtigen fungeerden tevens als gezworen laatschepenen van de laatbank die voor het eerst in 1436 wordt vermeld.<sup>515</sup> Iedereen die rond 1600 in het bezit van een laatgoed werd gesteld legde een eed af, waarin hij zich onder andere verbond desgevraagd de laatbank mee te helpen bezetten.<sup>516</sup> De rechtbank behoorde tot de actiefste van de lage hoven in het territorium, getuige de vele vermeldingen in de registers van de schepenbank Breust van overgebrachte processen. Tot de taak van de meier behoorde tevens de inning van de cijnzen van het klooster.<sup>517</sup> Competentie en procedure worden beschreven in een memorie uit het einde van de zestiende eeuw.<sup>518</sup> De rechtbank is blijven functioneren tot diep in de achttiende eeuw;<sup>519</sup> pas in de Franse tijd werd haar overigens waarschijnlijk al lang kwijnende bestaan definitief beëindigd.

#### 4.4) Zezenhoven

Een halve eeuw vóór de vestiging van de grangia van St. Geertruid was in het Maasdal een ander Cisterciënzer-klooster begonnen aan de vorming van een goederencomplex, dat meer dan de hof van Hocht de typische kenmerken van een Cisterciënzer-exploitatie zou aannemen. Het klooster was Val-St.-Lambert bij Luik, de hof bij Eijsden wordt in Waalse bronnen Gesenhoven, in Nederlandstalige Zezenhoven genoemd.<sup>520</sup> Hoewel we over deze hof zelf even weinig directe gegevens hebben als over die van Hocht, is er over het goederenbezit van Val-St.-

<sup>514</sup> RAH Hocht 83, f. 26.

<sup>515</sup> Bormans/Schoolmeesters, deel V, p. 111.

<sup>516</sup> Habets, wijsdommen, p. 341.

<sup>517</sup> RAH Hocht oorkonde 4 jan 1658 (nr 41): aanstelling van een meier.

<sup>518</sup> Memorie in RAL Breust voorl. nr. blauw 45, gepubliceerd in Habets, wijsdommen, p. 338-343.

<sup>519</sup> Vgl. RAL Breust voorl. nr. rood 17 (protocol van overdrachten 1701-1712), f. 55r, 70v en 173v.

<sup>520</sup> De spelling wisselt nogal: Gensenhoven, Genstenhoven, Gessenhoven in de landmetingen van het grondbezit van het St. Martinus-kapittel uit 1311 en 1323 (AEL STM 10, f. 1 e.v.) en verdere Franstalige bronnen; Sesenhoven, Ziezenhoven, Sensenhoven e.d. in Nederlandstalige bronnen.

Lambert als geheel veel meer bekend door het uitgebreide onderzoek van Mw van Derveeghde.<sup>521</sup>

Val-Saint-Lambert werd in 1202 gesticht op de rechteroever van de Maas ten zuiden van Luik bij Seraing. De vorming van het domein volgde de gewone gang van dit soort late stichtingen: schenkingen namen de eerste decennia een belangrijke plaats in, maar werden daarna in toenemende mate verdrongen door gerichte aankopen.<sup>522</sup> Het aantal grangiae breidde zich uit van twee in 1221, waaronder Zezenhoven bij Eijsden, tot negen in 1234.<sup>523</sup> Tot het einde van de dertiende eeuw werden ze geëxploiteerd door lekebroeders, al werd ook veel gebruik gemaakt van loonarbeid.<sup>524</sup> Rond 1280 brak een crisisperiode aan; verwervingen namen af en het klooster raakte in schulden, waardoor zelfs een deel van het bezit moest worden verkocht. In deze periode viel ook het einde van de directe exploitatie van de grangiae, die sindsdien grotendeels in tijdpacht werden gegeven. Pas rond 1350 trad economisch herstel in, dat echter voor het bezit bij Eijsden te laat kwam; dat was rond 1335 verkocht en raakte via tussenpersonen in handen van de bisschop van Luik, die het tot de Franse tijd zou behouden.

Hoe Val-St.-Lambert een eeuw tevoren aan zijn bezittingen bij Eijsden was gekomen, is niet bekend. De opbouw van de grangia vond in de vroegste fase van het bestaan van het klooster plaats, want reeds in de eerste pauselijke bevestigingsoorkonde van 1221 wordt ze samen met die van Thiribu in Namen genoemd, direct na de plaats van vestiging van het klooster zelf.<sup>525</sup> De naam van de grangia op dat moment, „Pierepont” kan wijzen op een schenking door de bisschop van Luik, Hugues de Pierrepont, de stichter van het klooster, die tot 1213 heer van Eijsden was.<sup>526</sup> Rond 1220 waren de uitbreidingen nog in volle gang,<sup>527</sup> zoezer dat er problemen ontstonden met Val-Dieu, dat zoals vermeld ook een

<sup>521</sup> Van Derveeghde, Val-Saint-Lambert.

<sup>522</sup> Van Derveeghde, Val-Saint-Lambert, p. 49-54.

<sup>523</sup> Van Derveeghde, Val-Saint-Lambert, p. 77-79.

<sup>524</sup> Van Derveeghde, Val-Saint-Lambert, p. 80.

<sup>525</sup> Van Derveeghde, Val-Saint-Lambert, p. 78, legt het beginpunt van de verwervingen bij Eijsden bij een schenking uit 1196 door Hendrik III van Limburg aan Signy, het moederklooster van Val-Saint-Lambert, inhoudende land en een bos genaamd Specuhout „prope Rodam”, bij Herzogenrath (10 km ten noorden van Aken). Specuhout moet echter geïdentificeerd worden met Spekholzerheide, gemeente Kerkrade (vgl. Ernst, Limbourg, deel III, p. 241) en kan niets te maken hebben met de bezittingen bij Eijsden, die meer dan 40 km hiervandaan verwijderd liggen.

<sup>526</sup> Over de identificatie van Pierrepont zie noot 529.

<sup>527</sup> In 1246 wordt de lijfrente van 400 modii spelt nader omschreven, die het klooster verschuldigd was aan Egidius, kanunnik van Ciney; in de voorafgaande jaren had deze in totaal 660 Luiks merken geschonken, waarmee bij de grangiae van Bolsé, Thiribut en Breust grond was gekocht. 72 modii hiervan zouden geleverd worden uit de grangia van Breust. De oorkonde is uitgegeven bij van Derveeghde, Val-Saint-Lambert, p. 196-198.

grangia in de nabijheid bezat, in Warsage. In 1217 moest het generale kapittel tussenbeide komen,<sup>528</sup> maar pas in 1223 werd overeengekomen dat Val-Saint-Lambert geen grond meer zou verwerven verder dan halverwege de grangia van Warsage. Aan bezitsvermeerdering van Val-Dieu daarentegen werden geen grenzen gesteld, waarschijnlijk omdat dit pas gestichte klooster nog in zijn opbouwfase verkeerde.<sup>529</sup> Concreet kennen we slechts drie aankopen door Val-Saint-Lambert: twee uit 1228 van stukken land bij Moelingen en Eijsden<sup>530</sup> en één uit 1247, eveneens bij Eijsden.<sup>531</sup> Hun oppervlakte, tien bunder, valt volledig in het niet bij de latere totale omvang van Zezenhoven.

Over de exploitatie van de grangia bij Eijsden weten we slechts, dat een lekebroeder aan het hoofd stond: *magistri grangiae* worden in 1280 en zelfs nog in 1328 vermeld.<sup>532</sup> We mogen echter aannemen dat leken, waarschijnlijk nooit geheel afwezig, in toenemende mate zijn ingezet bij het bewerken van de grond, vooral in de periode na 1280, en dat ook rente-inkomsten zijn verworven. Toch wijst de vermelding van de *magister grangiae* in 1328 op nog lang volgehouden rechtstreekse exploitatie van in ieder geval een deel van de goederen van de hof.

Even vóór 1335 werden de goederen verkocht aan een zekere Bertrand van Liers. Reden voor de verkoop waren vooral schulden aan het generale kapittel, die met de koopsom van 2200 gulden konden worden afgelost, en de problemen bij het innen van de inkomsten in dit door oorlogen geplaagde gebied.<sup>533</sup> In het laatstgenoemde jaar verkocht deze ze weer door aan de bisschop van Luik, die voor een opvallend hoog bedrag (1000 gulden) de verplichtingen aan de toenmalige heer van Eijsden, Dirk van Valkenburg, moest afkopen.<sup>534</sup> Het zal wel niet te ver gezocht zijn om in dit soort afpersingen een derde reden voor de

<sup>528</sup> Canivez, *statuta*, deel I, p. 480, nr. 61.

<sup>529</sup> Ruwet, Val-Dieu, p. 23-24. In een transcriptie van deze oorkonde in een dertiende-eeuws cartularium, dat in de eerste wereldoorlog verloren is gegaan, staat in de marge „grangias de Bruste et de Warsage”. Bormans, *analyse*, p. 34 noot 3; vgl. Berlière, Val-Saint-Lambert, p. 155-156.

<sup>530</sup> Afschrift in Bormans, *analyse*, p. 41 (zie vorige noot).

<sup>531</sup> Afschriften in FL 10176, f. 61r (14e-eeuws cartularium), en in AEL Val-Saint-Lambert 40 (17e eeuw cartularium), f. 34v; regest in Schoonbroodt, Val-Saint-Lambert, nr. 197.

<sup>532</sup> FL 10177, f. 74v (1280): „*fratris Lamberti de Enhins, magistri dicte curtis de Gesenhoven, conversi Vallis Sancti Lamberti*”; AEL Val-Saint-Lambert 68, f. 12v: Anno Domini M CCC XXVIII in vigilia assumptionis beate Marie virginis obiit frater Johannes de Hamerius, *magister de Bruste*.

<sup>533</sup> AEL Val-Saint-Lambert, oorkonde 15 aug 1354 (Schoonbroodt, Val-Saint-Lambert, nr. 568). De datering moet foutief zijn; waarschijnlijk is 1334 bedoeld.

<sup>534</sup> Bormans/Schoolmeesters, deel III, p. 475: „*ab exactionibus, talliis, scottis, pernoctationibus, equitationibus, precibus, subventionibus, cormediis, equorum, porcorum, canum seu aliorum animalium pasturis seu nutrimentis vel aliis serviciis, angariis aut gravaminibus*”. Ibidem, p. 477 ook een kwitantie voor de ontvangst van de 1000 gulden.

verkoop te zien.

In 1335 krijgen we voor het eerst een ruwe omschrijving van het toebehoren van de hof: land, wei, cijzen, inkomsten, molens en andere rechten; bovendien worden pachters genoemd.<sup>535</sup> Het enige onderscheid met de situatie, zoals we die rond 1500 kennen, is de molen (het meervoud zal wel door de formulering van de zin zijn bepaald). Op verschillende plaatsen bezat Val-Saint-Lambert molens in de buurt van uitgestrekt grondbezit.<sup>536</sup> De molen bij Eijsden, die op de Voer bij Zezenhoven moet hebben gelegen, is waarschijnlijk verdwenen nadat tijdpacht volledig de plaats had ingenomen van rechtstreekse exploitatie. De pachters, onderzaten van de naburige dorpen, waren immers allen verplicht te malen in de banmolens van hun heren.<sup>537</sup>

Ook over de geschiedenis van de hof in de eeuwen dat hij deel uitmaakte van de bisschoppelijke mensa, is weinig bekend. Uit de jaren vóór 1600 zijn nauwelijks gegevens bewaard gebleven, terwijl hij in de beide volgende eeuwen verpand was. Het grondbezit heeft de jaren tussen 1500 en 1795 in vrijwel ongewijzigde vorm doorstaan, maar de cijzen, laatbank en gebouwen zijn in die periode verdwenen. Aan het einde van de achttiende eeuw was „Zezenhoven” nog slechts de naam van een verzameling in pacht gegeven stukken land. We weten dat het complex als geheel in de vijftiende eeuw aan één persoon uit de omgeving werd verpacht, die het zelf weer in onderpacht gaf.<sup>538</sup> Rond 1500 werd het beheer door de rekenkamer van de bisschop in eigen handen genomen en werden de goederen rechtstreeks aan de bewerkers verpacht.

De vroegste gedetailleerde specificatie van het toebehoren van de hof dateert uit 1509.<sup>539</sup> De componenten zijn die van een laathof van het gewone type, al is de betekenis van de cijzigoederen, dertien huizen en tuinen in Maarland, Breust, Caestert, Moelingen en Voeren, naar verhouding gering. In de registers van de schepenbank Breust wordt in diezelfde periode herhaaldelijk de laatbank van Zezenhoven vermeld met overgebrachte procedures betreffende deze goederen.<sup>540</sup> Opmerke-

<sup>535</sup> Ibidem: „curtem de Gessenhoven (...) cum omnibus suis bonis et pertinentiis in terris, pratis, censibus, redditibus, molendinis et juribus”.

<sup>536</sup> Van Derveeghde, Val-Saint-Lambert, p. 55.

<sup>537</sup> Zie verderop, p. 296.

<sup>538</sup> AEL Chambre des Comptes 193 (Rekening 1428), f. 12 „Sestenhoven par Johan de Holzet. Monseigneur at lan por touz ses bins extans en dit lieu accenseis adit Joh. de Holzet”. RAL de Geloes 36 (huwelijksvoorwaarden Johan van Holzet en Johanna van Heinsberg 1420): Johans schoonvader zal voor hem „noch eynen toust van zwelf jaire werffen an dem hoyve zo Seensenhoven”.

<sup>539</sup> AEL Chambre des Comptes 191, f. 73-81.

<sup>540</sup> Een zeventiende eeuwse lijst van deze procedures in AEL STM 588 en in RAL Breust voorl. nr. blauw 106.

lijk is dat ook in de uitgebreide parcellaire beschrijvingen van dat jaar nergens een centraal gebouw wordt genoemd. We mogen hieruit niet zonder meer afleiden dat dit er op dat moment dan ook niet geweest is, maar de verpachting van het complex vond in die tijd rechtstreeks door de rentmeesters van de bisschop plaats en bovendien moesten de in graan vastgestelde pachtsummen in Luik worden afgeleverd.<sup>541</sup> Als er in die periode al een gebouw heeft gestaan, zoals in de achttiende eeuw, dan heeft dit met de bedrijfsvoering niets te maken gehad.

De in pacht gegeven grond vormde met een oppervlakte van 190 hectare het grootste goederencomplex binnen het territorium van Breust en Eijsden. Het bestond vrijwel uitsluitend uit akkerland, maar ook enkele tuintjes in het oosten van Caestert hoorden ertoe. Delen ervan lagen op het grondgebied van Mesch en Moelingen. De beschrijving van de goederen van de hof in 1509 geschiedde op basis van declaraties van de dertig pachters voor de schepenen van Eijsden en Breust. De oppervlakte per pachter varieerde nogal; de grootste had bijna 40 hectare onder de ploeg, vier andere kwamen boven de tien hectare en de rest had wisselende hoeveelheden grond, sommigen slechts enkele ares. Buitengewoon opvallend is de excessieve versnippering van de pachtpercelen, met name als we de gesloten, blokvormige structuur van het goederencomplex als geheel in aanmerking nemen: 240 percelen op 190 hectare. De gemiddelde perceelsgrootte was onder alle pachters vrijwel even groot; ook het land van de grootste was verdeeld in percelen van kleine omvang. De opvallende kadastrale structuur van de velden van Breust, Eijsden en Caestert in 1619, met hun afwisseling van blok- en streepverkaveling (zie vooral kaart 9) moet ter plaatse vrijwel onzichtbaar zijn geweest; qua bewerking bestond het hele veld uit streepvormige percelen van minder dan één hectare. De versplintering heeft ongetwijfeld te maken met het drieslagstelsel, maar zelfs dat in aanmerking genomen lijkt de versnippering excessief.

In 1570 werd het land van de hof opnieuw opgemeten, ditmaal door een landmeter.<sup>542</sup> De situatie was sinds 1509 nauwelijks veranderd: de totale oppervlakte was precies even groot, het aantal pachtpercelen was echter uitgegroeid tot 280. Desondanks lijkt de indeling van het land nauwelijks gewijzigd. Bij één persoon zijn de pachtpercelen van 1509 en bloc overgegaan in handen van zijn erfgenaam van 1570 en elders lijken de pachtpercelen van 1509 en 1570, afgezien van enkele delingen, identiek.

<sup>541</sup> Zo bijvoorbeeld in de pachtvoorwaarden van 1570 (Moelingen, dhr Walpot): „Item die winnen ende pachtenaren sullen schuldich ende gehalden zijn den selvighen pacht in coren oft graene te leveren (...) tot Luyck op eynen solder, allet op arbeydt, costen, voeringhe ende lasten der winnen voirscreven”.

<sup>542</sup> Het originele register berust in Moelingen bij de heer E. Walpot; een zeventiende-eeuwse kopie in RAL Breust voorl. nr. blauw 84.

Hoewel de verpachting slechts voor periodes van twaalf jaar plaatsvond en dan steeds moest vernieuwd worden, bleven in de praktijk de goederen veel langer in één hand en gingen ze waarschijnlijk ook informeel over in handen van volgende generaties.<sup>543</sup> De pachtvoorwaarden van 1582, die in hetzelfde register staan opgetekend, maken dan ook verschillende keren melding van sancties tegen eigenmachtige vervreemdingen van het land door de pachters.<sup>544</sup> Wel was onderverpachting toegestaan;<sup>545</sup> de verrassende aanwezigheid van de adellijke Holzits van Maarland onder de pachters wordt hiermee verklaarbaar. Het zal duidelijk zijn, hoe ver kadastrale kaarten afstaan van de feitelijke exploitatie-verhoudingen, zeker als we rekening houden met verschillende niveaus van onderverpachting.

De pachtvoorwaarden van 1582 vermelden ook een halvering van de pacht prijs voor de komende drie jaren omwille van de „allendighe jammerlycke tijden van orloghe ende krijghe”. Maastricht was in 1579 door Parma ingenomen en het effect op de omgeving, mogelijk versterkt door een dieper liggende economische depressie op lange termijn, lijkt rampzaliger te zijn geweest dan dat van de bestormingen van de stad die nog in de zeventiende en achttiende eeuw zouden volgen.<sup>546</sup> De goederen van Zezenhoven hebben de oorlogsomstandigheden, na enige tijd „desolaet” te hebben gelegen, zonder wijzigingen doorstaan. De inning van de cijnzen daarentegen was zo lang onderbroken geweest, dat het ondanks processen voor de schepenbank Breust,<sup>547</sup> niet meer mogelijk was de precieze onderpanden te bepalen. In 1619 zijn slechts drie tuinen in Caestert als laatgoed van Zezenhoven aangebracht en bij één ervan wordt gezegd dat het recent voor de schepenbank Eijsden was overgedragen.<sup>548</sup> De laatgoederen in Maarland en Breust zijn in dat jaar onder Breust aangebracht. Parallel hieraan raakte ook de laatbank aan het einde van de zestiende eeuw buiten functie.

Vanaf het begin van de zeventiende tot het einde van de achttiende eeuw was het goederencomplex verpand aan de heren van het naburige Moe-

<sup>543</sup> Continuïteit van pachtverhoudingen is algemeen in Zuid-Limburg in deze eeuwen. Vgl. Jansen, heren en boeren, p. 4-7.

<sup>544</sup> Moelingen, dhr Walpot: „van die winnen eynichs sints overgesadt, verhandelt oft alienert worden”. „Item die winnen ofte pachtenaers deghene die de landen voer erve gedeylt, verwisselt, vermangelt of verervet hebben, dye sullen gehalden sijn dye selve landen in te brengen ende restitueren”.

<sup>545</sup> Ibidem: „is den pachtenaren geconsenteert (...) dat zij ende eyn ieder van hun winnen ende pachtenaren...”.

<sup>546</sup> Jansen, golfbeweging, p. 82-97; Gutmann, war, p. 54 e.v.

<sup>547</sup> RAL Breust voorl. nr. rood 43 (protocol van rechtszittingen 1594-1603), f. 75v (1596): rentmeester van Zezenhoven tegen alle cijnsplichtigen.

<sup>548</sup> RAL LvO 5390, nr. 25: 11 roeden hof te Caestert; in margine: „is Eijsders als aldaer getransporteert ende laet onder den hof van Sesenhoven”.

lingen. In 1626 verpandde de bisschop van Luik de landerijen van Zezenhoven aan Balthasar van Elven voor een bedrag van 15950 Brabantse gulden. Totdat dit bedrag zou zijn terugbetaald, kwamen de inkomsten uit Zezenhoven toe aan van Elven en zijn erfgenamen.<sup>549</sup> De lossing liet anderhalve eeuw op zich wachten; tijdens die periode werd de grond op dezelfde wijze als tevoren verpacht aan inwoners van de omliggende plaatsen.<sup>550</sup> Pas in 1778 wist de bisschop na jarenlange processen zijn bezit terug te krijgen. De belangrijke kartografische landmeting uit 1776 heeft waarschijnlijk plaatsgevonden in verband met deze processen.<sup>551</sup> De totale oppervlakte van dat jaar is vijf hectare groter dan die in 1570. Ten dele komt dit op rekening van preciezer metingen langs de Voer en de droogdalen, maar bij vergelijking met de situatie van 1619 blijkt een klein aantal percelen in de tussentijd te zijn toegevoegd, waarschijnlijk in beslag genomen bij wanbetaling van de pachtsom. Kort daarna werd in de Franse tijd het complex verdeeld en verkocht. Er is geen overeenkomst tussen de eigendomspercelen van de negentiende eeuw en de pachtpercelen van de achttiende.<sup>552</sup>

In diezelfde kaartverzameling staat in het rood een gebouw ingetekend op de kruising van de Voer en de weg naar Maastricht, midden in het grote centrale perceel. Het bestaat nog steeds; de oudste delen dateren uit het begin van de achttiende eeuw.<sup>553</sup> Het is niet duidelijk welke relatie dit „Wit huis”, dat in de oudere niet-kartografische perceelsbeschrijvingen ontbreekt, met Zezenhoven had. Op de Ferraris-kaart van 1770 staat het aangeduid als „cabaret”, café, en in het Franse kadaster van 1804 als „grange”, schuur. Er kan geen twijfel aan bestaan, dat de oorspronkelijke grangia-gebouwen in deze omgeving hebben gelegen, in het midden van het goederencomplex aan de Voer.<sup>554</sup> Of dit gebouw, dat voor een deel nog steeds als café in gebruik is, hiermee enige relatie heeft, kan alleen door archeologisch onderzoek ter plaatse worden uitgewezen.

<sup>549</sup> Stukken hierover in AEL Chambre des Comptes 477 en 479. Een soortgelijke verpanding had al in de veertiende eeuw plaatsgevonden (Poncelet, Englebrecht, p. 24).

<sup>550</sup> Een rekening uit 1775 is in het bezit van dhr. J.C. Veldman te Visé/Lixhe; verdere rekeningen uit die periode in AEL Petits archives de famille (Rijckel d'Orbeek).

<sup>551</sup> AEL Cartes 337. AEL Chambre des Comptes 478 en 479; rekeningen van de ontvangers van Zezenhoven 1778-1782.

<sup>552</sup> Actes van waarderling en verkoop in RAL Frans Archief 1263-1267: affiche 34, nr. 2; affiche 35, nr. 9 en 10; affiche 37, nr. 13-18; affiche 52, nr. 66-67; affiche 53, nr. 1; affiche 58, nr. 5-6. RAL Frans Archief 1269: affiche 14, nr. 13-14; affiche 40, nr. 22-26; affiche 43, nr. 8-10; affiche 49, nr. 26-28.

<sup>553</sup> Marres/van Agt, p. 127-128.

<sup>554</sup> In 1280 wordt een overeenkomst gesloten „in pomerio curtis antedictae de Gesenhoven”; bovendien wordt melding gemaakt van de „clausuram sive ambitum qui nunc est dictae curtis” (FL 10177, f. 74v). In 1431 wordt een overeenkomst gesloten op de brug van Zezenhoven. AEL STM oorkonde 4 feb 1431 (Schoonbroodt nr. 433).

## Hoofdstuk 5: Binnen de hagen van Oost

### 5.1) Inleiding

Op de minieme oppervlakte van achttien hectare (450 bij 450 meter) van de heerlijkheid Oost vinden we in een notedop het merendeel van de verschillende verschijningsvormen van een laathof. Rond 1400 worden zes laathoven in het dorp vermeld, die in de volgende drie eeuwen successievelijk in één hand werden verenigd; bovendien verwierf de bezitter van dit complex in 1639 de heerlijke rechten over het dorp.<sup>555</sup> Aan deze concentratie danken we de betrekkelijk grote hoeveelheid bronnen die het mogelijk maakten om voor het dorp Oost de kadastraalkaart van 1520 te reconstrueren, toen het toebehoren van de zes hoven afzonderlijk nog bekend was.<sup>556</sup> Ook in de andere richting kon de administratie worden doorgetrokken: een aantal cijnzen werd nog in het begin van de negentiende eeuw betaald en de goederen waarop ze

<sup>555</sup> Janssen de Limpens, Oost, p. 105-114, en (hierop gebaseerd) laathoven, nrs 106-113, noemt in totaal acht laathoven, waarbij het twee keer om dezelfde hoven onder verschillende namen gaat, namelijk Dutsenhof/Pouwels Hoenen hof, en Kemerlingshof/hof van Holzit.

<sup>556</sup> Het uitgangspunt voor de reconstructie van Oost vormde een aanbreng van het dorp uit 1617 (RAL de Geloës 163), gecombineerd met leggers van cijnsgoederen omstreeks 1615 in RAL LvO 9954 en 9972. In de protocollen van overdrachten van de laatbank van Holzit tussen 1518 en 1612 (RAL LvO 9950-9953) waren de meeste van deze goederen een eeuw lang te volgen; hetzelfde gold voor de cijnsregisters van de Holzits uit diezelfde periode (RAL de Geloës 14, 18, 19, 20). Voor de laatgoederen van Batenborch en Dutsenhof waren registers rond 1550 beschikbaar in resp. RAL Gronsveld ongeinventariseerd (rekening 1553), en RAL de Geloës 13. Het grootste probleem bij dit soort bronnen is dat ze nooit een afgesloten territorium volledig beslaan. Ter opvulling van de gaten moesten daarom ook de schattingsregisters van het dorp vanaf 1555 (RAL LvO 9922) en een landmeting van het dorp uit 1547 (RAL LvO 9912) worden verwerkt. Door dit alles werd het mogelijk de op zich vrij summier beschreven cijnsgoederen in 1520 en 1525 (RAL de Geloës 12 en 10) toch in kaart te brengen. Met name de lijst van 1525 was belangrijk omdat hierin nog onderscheid werd gemaakt tussen laatgoederen van Kemerlings-, Butsarts- en Wachtendonckshof.



rustten waren daarmee in het kadaster terug te vinden.<sup>557</sup> In de negentiende eeuw werd nog maar een fractie van de cijnzen van 1500 betaald; het belang van hun localisatie lag dan ook voornamelijk in controle op de kaart van 1520. Opgemerkt moet worden dat deze methode van werken, „Rückschreibung” in de klassieke vorm van Krenzlin en Reusch, in dit onregelmatig verkavelde gebied buitengewoon veel werk vereiste en eigenlijk alleen mogelijk was doordat de betreffende oppervlakte zo klein was. De gedetailleerde evolutie van de instellingen, die hiermee was vastgelegd, vormt een pendant van de ontwikkelingen die we voor het kadastrale kaartbeeld tussen 1619 en 1827 hebben beschreven. Ook hier blijkt er in deze relatief korte periode meer te zijn veranderd dan op het eerste gezicht uit de bronnen naar voren komt. Bovendien bieden de gegevens in Oost meer dan elders de mogelijkheid om zicht te krijgen op de feitelijke inhoud, met name geografisch, van het begrip laathof tussen 1400 en 1800 en daarmee op de achtergrond van de aanbreng van 1619.

De vroegste vermeldingen van laathoven in Oost vallen in een aantal oorkonden rond 1400, waarin aankopen van drie laathoven door leden van de familie van Holzit zijn vastgelegd.<sup>558</sup> In later tijd kregen de hoven de naam van degenen van wie de Holzits ze verworven hadden: Wachendonckshof, Kemerlingshof en Butsarhof. Economisch en juridisch groeiden de drie laathoven samen; van de centrale gebouwen vervielen er twee tot ruïne en werd de derde ingrijpend verbouwd tot de voorganger van het huidige kasteel. Ook de laatbanken werden gecombineerd tot wat eeuwenlang de hof van Holzit zou worden genoemd. Rond 1500 waren de componenten van de verschillende onderdelen echter nog bekend, omdat de afzonderlijke laathoven in de vijftiende eeuw door de Holzits als leen waren opgedragen aan de heren van Gronsveld en als zodanig regelmatig apart moesten verheven worden. Daarnaast vond gedurende de hele periode aan- en verkoop van individuele stukken land plaats.<sup>559</sup>

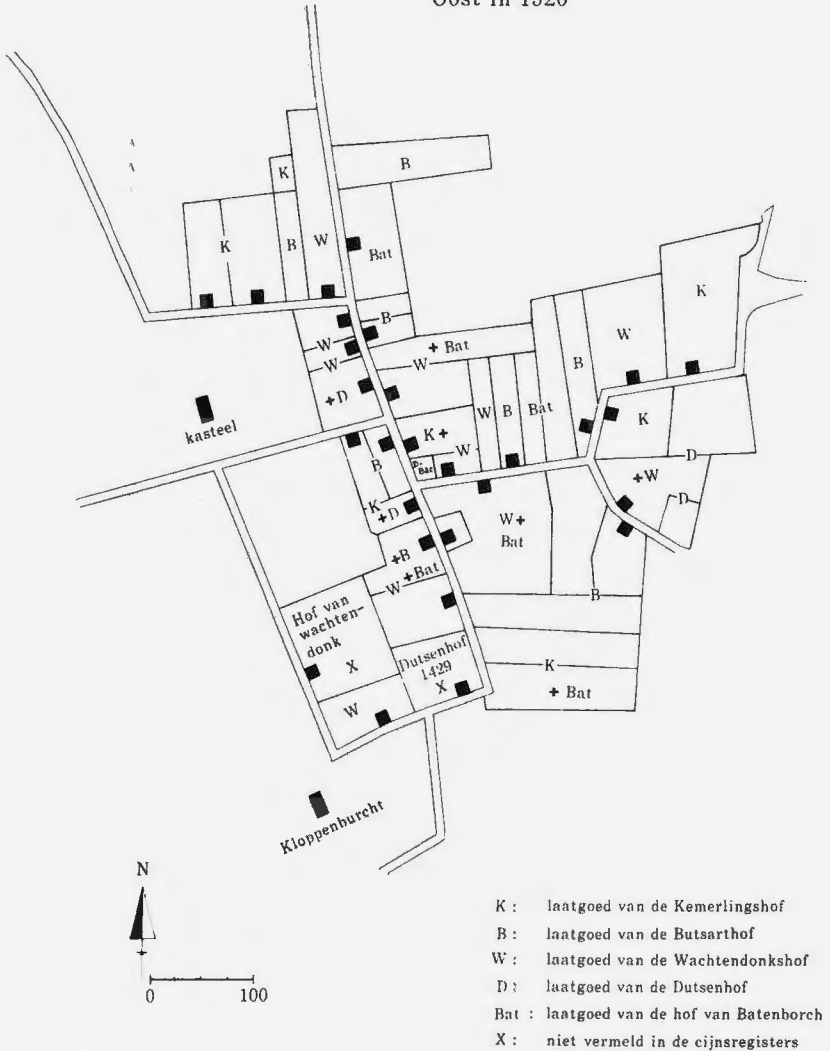
Anderhalve eeuw werd Oost economisch door deze familie beheerst, die weliswaar geen heerlijke rechten in strikte zin bezat, maar toch als lage landadel een zeker informeel gezag in het dorp had; zo vond de omslag

<sup>557</sup> Een aaneensluitende rij van cijnsregisters vanaf 1613 tot 1711 in RAL de Geloës 70, 73, 75, 249; voor de achttiende eeuw moest gebruikt worden van jaarlijkse rekeningen van kasteel Oost (RAL de Geloës 1185, 1447 en 1448), omdat slechts voor het jaar 1774 een slordige legger is bewaard gebleven (Eijsden, graaf de Liedekerke). Deze rekeningen gaven aansluiting op de boekhouding van de negentiende eeuw (RAL de Geloës 784, jaren 1812-1820, en AEL Château Lexhy 2447-2481, 1808-1861), die op zijn beurt weer een localisatie via het Franse kadaster van 1804 mogelijk maakte.

<sup>558</sup> Een stamboom van deze familie, opgemaakt tijdens de inventarisatie van het archief de Geloës aan het begin van deze eeuw, in RAL handschriften 202.

<sup>559</sup> RAL de Geloës 11 en 13: aankoopregisters 1487-1555.

## Oost in 1520



De verdeling van laatgoederen in Oost in 1520 is dermate complex, dat er eigenlijk geen goede grafische weergave van te geven is. Om de kaart niet te zeer met letters te belasten, is bij aangrenzende laatgoederen van dezelfde hof de hofaanduiding slechts éénmaal, in het midden van de grens, aangegeven.

van de Daelhemer schattingen in Oost in de zestiende eeuw door hun laatbank plaats.<sup>560</sup> Leden ervan noemen ze zich jonker en „heerschap”

<sup>560</sup> RAL LvO 9922 (Schatcedule Oost 1575).

(nooit heer) van Oost. We komen ze tegen als schout van de naburige heerlijkheden<sup>561</sup> en als administrateurs van het goederencomplex Zezenhoven van de bisschop van Luik.<sup>562</sup> Uit hun registers blijkt hoe nauw ze nog bij de exploitatie van hun goederen betrokken waren.<sup>563</sup>

Rond 1550 werd het complex uitgebreid met twee kleine laathoven die tot dan toe zelfstandig waren gebleven de Eigenhof en de Dutsenhof. Ook deze gingen in het geheel op; in de aanbreng van 1619 worden de tot deze hoven behorende laatgoederen meestal als Oosder laatgoed aangeduid, al blijkt men zich in een klein aantal gevallen hun herkomst nog te herinneren. Even tevoren hadden de Holzits ook de laathoven van Maarland en Libeek verworven, die als zelfstandige eenheden door jongere broers werden geëxploiteerd.

In 1557 stierf de laatste mannelijke Holzit in Oost; het hele goederencomplex vererfde hier op zijn zuster en later haar zoon, Hiëronymus van Berge, genaamd Trips, die we bij de bespreking van het kadaster van 1619 hebben ontmoet en wiens onleesbare handschrift de bronnen tot 1640 beheerst. De jongere zijtakken van de familie Holzit in Maarland en Libeek stierven een eeuw later uit. De sfeer verandert; Trips, en zeker zijn opvolgers, verzorgden weliswaar nog steeds zelf hun administratie, maar stonden toch verder van de dorpingen af dan de grote hereboeren die de Holzits in feite waren. Voor het eerst ontstonden nu ook juridische problemen over de verhouding tussen de grote laatbank van het kasteel en de eigenlijke heer van Oost.

Heerlijke rechten in strikte zin hebben namelijk altijd los gestaan van het complex dat de Holzits langzaam hebben opgebouwd. Voor het eerst worden ze vermeld in 1357, toen Godart ter Heijden zijn huis te Oost opdroeg aan de hertog van Brabant en dit samen met lage en middelbare jurisdictie opnieuw in leen ontving.<sup>564</sup> Het huis, een burchtachtig gebouw, later bekend als de Kloppenburcht, lag in het zuid-westen van het dorp, en was het centrum van de zesde laathof ter plaatse. Heerlijke

<sup>561</sup> 1492: Jan van Holzit schout van Eijsden, 1487 schout van Breust (AEL STM oorkonde 11 apr 1487 (niet in Schoonbroodt)); Hendrik van Holzit 1525 schout van Gronsveld; 1534 schout van Slenaken; 1547 schout van Breust. (Roye, Liebeek, p. 5); 1461: Jan van Holzit schepen van Breust (Franquinet, Onze Lieve Vrouw II, 53); 1532: Hendrik van Holzit, schout van Gronsveld (Msg 5 (1884), p. 958); 1432: Karsielis van Holzit, schout van Maastricht. (PSHAL 62 (1926), p. 293); 1467: Jan van Holzit, rentmeester van de heer van Eijsden (RAL de Geloës 426).

<sup>562</sup> Zie hiervoor, p. 222, noot 296.

<sup>563</sup> RAL de Geloës 13, f. 1 e.v. (landmeting van de hof van Holzit 1531): 70 bunder bewerkt door de halfwin, 23 bunder „halden wyr selver op onser ploch”, waarschijnlijk met loonarbeiders; op dezelfde wijze treedt de Maarlander tak van de Holzits in 1509 en 1570 als pachter van een aantal goederen van Zezenhoven op. Zie hiervoor, p. 222.

<sup>564</sup> Origineel verloren; gepubliceerd naar een vidimus uit 1471 (RAL LvO 9844) bij Janssen de Limpens, Oost, p. 124.

rechten vererfd samen met de overige bezittingen van Godart aan de heren van het naburige Gronsveld, die de eigenlijke jurisdictie door hun schepensbank van Gronsveld lieten uitoefenen en de grondjurisdictie over hun laatgoederen in en om Oost door een aparte laatbank in het dorp, verbonden aan de Kloppenburcht. In 1608 richtten zij voor de achttien hectare van Oost een eigen schepensbank op; in de praktijk werd de competentie van de bestaande laatbank van de Kloppenburcht uitgebreid tot die van schepengerecht. Binnen de kortste keren ontstonden problemen met de economisch veel belangrijker laathof van Holzit waaraan vrijwel het hele dorp cijnsplichtig was, met name op het punt van jurisdictie over onroerend goed.<sup>565</sup> Pas toen Trips en zijn opvolgers in het midden van de eeuw alle rechten en bezittingen van de graaf van Gronsveld in Oost wisten te verwerven, kwam aan de problemen een einde. Het kasteel van Oost werd het onbetwiste centrum van het dorp, de Kloppenburcht devalueerde tot pachthof en de schepensbank nam kennis van alle zaken in Oost, van grondjurisdictie tot halszaken toe. In deze vorm bleef het complex tot de Franse tijd bestaan, waarbij het grondbezit langzaam werd uitgebreid en de cijnzen gestaag in getal afnamen. Slechts een aantal van de laatste overleefde de Franse tijd; wel waren de rentmeesters op dat moment zo verstandig om ze niet meer „seigneuriale cijnzen”, maar „erfgrondrenten” te noemen.<sup>566</sup>

We zijn dieper ingegaan op de bezitsontwikkeling van deze hoven, omdat voor geen van de laathoven voldoende gegevens beschikbaar zijn uit de tijd dat ze nog als zelfstandige eenheid fungeerden. Zodoende moet hun samenstelling merendeels worden afgeleid uit elementen van het gecombineerde complex. In de volgende paragrafen zullen we zo precies mogelijk het toebehoren van de afzonderlijke laathoven en de veranderingen die zich hierin hebben voorgedaan, trachten vast te stellen. We bespreken eerst de drie laathoven die rond 1400 door de Holzits werden gekocht, daarna de twee die rond 1550 hieraan werden toegevoegd en tenslotte de Kloppenburcht en de relatie tussen de verschillende hoven en de heer van het dorp.

## 5.2) *Wachtendonkshof, Kemerlingshof en Butsarhof*

Van de drie laathoven die de Holzits rond 1400 aankochten, is de **hof van Wachtendonk** de eerste die in beeld verschijnt met een vermelding uit

<sup>565</sup> Processtukken in RAL de Geloës 317 en in RAL LvO 9849; vgl. Janssen de Limpens, Oost, p. 91.

<sup>566</sup> De rekeningen van cijnzen en kapoenen vanaf 1730 (RAL de Geloës 1185) hebben als opschrift „cens seigneuriaux”, die vanaf 1812 (RAL de Geloës 784), waarin zelfs de volgorde van de posten nauwelijks is veranderd, spreken van „erf- en losbare renten”.

1366.<sup>567</sup> In 1370 kochten de broers Hendrik, Johan en Karsilis van Holzit, de laatste algemeen rentmeester van het prinsbisdom Luik,<sup>568</sup> een erfrente van 117 gulden en 4 mud haver uit de hof van Arnold, heer van Wachtendonk, te Oost, waarbij de tot onderpand gezette hof aan de drie broers werd overgedragen.<sup>569</sup> De overdracht geschiedde voor schout en schepenen van Breust voorzover het land betrof dat onder Breust hoorde, en voor richter en laten van de hof zelf voor het centrale gebouw, de rest van het land en de cijnzen, „willich hoof ende renten des selven heren Arnolts eygen goet is”.<sup>570</sup> Ook de bezegeling van de oorkonde is dubbel: door de schout van Breust namens de schepenbank, en door heer Claes, priester van de kapel van Oost en laat van de hof van Wachtendonk, namens richter en laten.

De inkomsten uit de hof zijn waarschijnlijk grotendeels opgegaan aan de jaarlijkse betalingen van de rente.<sup>571</sup> Twintig jaar later vindt de definitieve overdracht plaats, meer bepaald van de „oeverbaten” boven de grondrente. Weer speelt zich dezelfde procedure af, ditmaal echter in twee afzonderlijke oorkonden vastgelegd. In een acte van de schepenbank Breust wordt de overdracht van het Breuster deel beschreven en Arnold van Wachtendonk zelf beoorkondt dat de overdracht van de rest

<sup>567</sup> RAL de Geloës 171: afschrift van een oorkonde 6 dec 1366: Theodericus van Oest, armiger, verklaart ontvangen te hebben van het kapittel van Onze Lieve Vrouw te Maastricht 10 kleine goudgulden, ten behoeve van Arnold van Wachtendonk, voor de verheffing van de voogdij van Veldwezelt. De voogdij van Veldwezelt was een onderdeel van de hof van Wachtendonk. Zie verderop, p. 233.

<sup>568</sup> Als zodanig treedt hij op in drie oorkonden in RAL de Geloës 32-34, en in RAL Kapittel van St. Servaas 1723 (oorkonde 28 nov 1403).

<sup>569</sup> Originele oorkonde 4 jan 1370 in RAL de Geloës 26. Voor deze vorm van grondrente met overdracht van het onderpand aan de schuldeiser, in Breust tot het einde van de vijftiende eeuw gangbaar, zie Cerutti, hoofdstukken, p. 343, en Génicot, seigneurie, p. 214 e.v.

<sup>570</sup> RAL de Geloës 26: „Ende vort me alle des lants, dat tot den vurg. hove van Oys behoert ende dat mer van onsen hove van Bruest heilt, vur ons als vur scolteit ende scepenen van Bruest de vurg. her Arnolt is uytgegangen, ende heft dar op vertiegen mit halme ende mit monde, in orber Henrics, Karsilis ende Johans, of helder des briefs, ende hebt dar in overmits ons als riechter ende scepenen vurs. den vurg. Henric in orber sijns ende sinre bruder vurs waele ende wetlich doen gueden als in horen properen erve, mit alle den recht ende gewoenten die dar tu horen; ende vort me de selve her Arnolt vur ons als vur richter ende als laten in desen saken des hoefs van Oys vurs. is uytgegangen sijns hoefs van Oys vurs mit allen sinen anderen lande, dat niet en hoeft in den hoof van Bruest vurg. ende mit allen sinen ciesen, capunen ende anderen sinen renten, willich hoof ende renten des selven heren Arnolts eygen guet is, ende heft dar op vertiegen vur ons als vur richter ende laten des hoefs mit halm ende monde in orber Henrics, Karsilis ende Johans vurg. of helder dis briefs, ende heft ouch dar in den vurs Henric in orber sijns ende sinre bruder vurs. of helder dis briefs overmits ons als richter ende laten des vurg. hoefs van Oys doen gueden als in horen properen erve mit alle rechte ende gewonde die dar tue horen”.

<sup>571</sup> Düsseldorf, Hauptstaatsarchiv, Kleve-Mark Urkunden nr. 523 (25 feb 1370): kwitan- tie van Hendrik van Holzit voor de ontvangst van de rente van dat jaar.

(„as van den eygenen gude ende anderen gude”) voor richter en laten van zijn hof heeft plaatsgevonden.<sup>572</sup> Waarschijnlijk in 1465 is de hof van Wachtendonk in leen opgedragen aan de heer van Gronsveld.<sup>573</sup> Het toebehoren van de hof van Wachtendonk wordt in de oorkonde van 1370 omschreven als:

”de hoef van Oys, mit allen sinen lande, also als de gelegen is in druegen ende in naten, mit allen sine ciesen, capunen, renten ende tubehoren”.

Hij bestond dus uit een centraal gebouw, land, cijnzen en zoals uit het vervolg van de oorkonde blijkt, een laatbank. De centrale hof was te lokaliseren in het kaartje van 1520, omdat één van de percelen expliciet met de naam Wachtendonk wordt aangeduid.<sup>574</sup> Hij lag aan de westzijde van het dorp tussen de beide kastelen die daar in de negentiende eeuw lagen, en is waarschijnlijk één van de twee ruïnes die nog in het midden van de zeventiende eeuw bij het noordelijke kasteel overeind stonden.<sup>575</sup> Een parcellaire liggingsbeschrijving van het land van de hof is niet overgeleverd. In een onvolledige cijnslijst van het St. Martinus-kapittel uit het midden van de veertiende eeuw staat hij voor 29 hectare aangeslagen en een eeuw later is het bedrag nog steeds gelijk.<sup>576</sup> Hoewel het hier alleen gaat om onder Breust cijnsplichtig land, kan het totaal hier niet ver van verwijderd zijn. De ligging van het land was even verspreid als dat van de Kemerlingshof, waar in de perceelsbeschrijving van 1382 de heer van Wachtendonk verschillende keren als buur voorkomt.

De cijnsgoederen van de hof van Wachtendonk worden in 1525 apart gespecificeerd. Het blijken voornamelijk huizen en tuinen in Oost te zijn, verspreid over het hele dorp, en vaak cijnsplichtig aan een of

<sup>572</sup> Originele oorkonden in RAL de Geloës 28 en 29; de eerste gepubliceerd door Janssen de Limpens, Oost, p. 129-130.

<sup>573</sup> Volgens extract uit de leenregisters van Gronsveld uit 1465 (RAL de Geloës 317, gepubliceerd bij Janssen de Limpens, Oost, p. 106 noot 80) verhief in dat jaar Johan van Holzit de drie laathoven in Oost, te weten Kemerlingshof, Butsarhof en Wachtendonkhof, die hij recent van zijn oom Karsilis geërfd had. In diens vlak voor zijn dood opgemaakte testament van hetzelfde jaar (RAL de Geloës 35) omschrijft deze het Gronsvelder leen als de Kemerlingshof, en somt de overige de overige laathoven in Oost apart op.

<sup>574</sup> RAL de Geloës 12 (1520), f. 38v: „Item Jan Schrijnemeker van Oyest is ons jarlix schuldich 7 vaet roggem op sijn howijs ende hoff bij den Douvenberch dat Wachtendonckheit”. De naam „Douvenberg” is ook tegenwoordig nog bekend.

<sup>575</sup> Zo in een getuigenverhoor uit 1666. RAL LvO 9895, afschrift in RAL de Geloës 317, gepubliceerd door Janssen de Limpens, Oost, p. 139-141.

<sup>576</sup> AEL STM oorkonde eind 14e eeuw (Schoonbroodt 329): „dominus Ar. de Wanchtendonck 24 sol.”; AEL STM 531 (cijnslijst 1451): „Johanna relicta Johannis de Holsit de curia sua in Oys vocata curia de Wachtendonck 24 sol”.

meerdere van de andere laathoven. Er is geen enkele significantie in hun ligging te ontdekken. Buiten het dorp waren vier stukken beemd en land bij Oost en drie huizen in Maarland cijnspflichtig aan de hof. Als curiositeit kunnen twee verdere *attinentia* worden vermeld: een keurmede-goed in Bemelen en de voogdij van Veldwezelt, die in de veertiende eeuw door het Maastrichtse Onze-Lieve-Vrouwe-kapittel in leen werd gehouden van de heer van Wachtendonk, en die in later tijd regelmatig voor de hof van Holzit werd verheven.<sup>577</sup> Het zijn deze elementen die de naam van de hof van Wachtendonk nog lieten doorleven, lang nadat het centrum tot ruïne was vervallen en zowel het goederencomplex als de cijzen en de laatbank hun afzonderlijke identiteit hadden verloren.

**Kemerlingshof** is de naam die gegeven werd aan de hof die de Holzits in fasen rond 1400 verworven van Peter van der Hallen, zoon van Wijnand van der Hallen, kamerling van de hertog van Brabant.<sup>578</sup> Zijn centrum vormde de burcht van het riddermatige geslacht „van Oys”, dat in de twaalfde en dertiende eeuw enige keren wordt vermeld.<sup>579</sup> In 1382 droeg „Theodericus de Oys, miles” zijn hof („curia”) in Oost met alle toebehoren over aan Peter van der Hallen<sup>580</sup> en verhuisde naar Midden-Limburg, waar zijn nakomelingen tot in de zestiende eeuw het slot Hillenrade bij Asselt bewoonden.<sup>581</sup> Ook deze overdracht wordt gekenmerkt door een moeizame procedure. De oorkonde gaat uit van een notaris van het officialaat van Luik en beschrijft de overdracht van de grond voor schouten en schepenen van Breust en Eijsden.<sup>582</sup> Evenals bij de hof van Wachtendonk omvatte de overdracht niet het volledige toebehoren van de hof: alleen de onder Breust en Eijsden ressorterende

<sup>577</sup> RAL de Geloës 171 (kopie oorkonde 3 mei 1428): Johan van Holzit verklaart dat „vor mich ende mine laeten in stadt van leenmannen” een verheffing van de voogdij van Veldwezelt heeft plaatsgevonden. Verdere verheffingen in RAL LvO 9951, dd 22-2-1532, en RAL LvO 9955, dd 13-10-1682. Een dossier betreffende deze voogdij in RAL Kapittel van Onze Lieve Vrouw 913.

<sup>578</sup> Voor de carrière van Peter van der Hallen in dienst van de hertog zie Uyttebrouck, Brabant, p. 934, s.v.

<sup>579</sup> Zie hiervoor hoofdstuk 3.2, p. 121, noot 271.

<sup>580</sup> Originele oorkonde in RAL de Geloës 24, gepubliceerd bij Janssen de Limpens, Oost, p. 124-128. Dezelfde Theodericus verklaart in 1377 ontvangen te hebben van Jan van Gronsveld 15 doubles moutons als schadeloosstelling voor zijn paard in diens van hertog Wenceslaus van Brabant „inden urloge vur Collen” (de slag van Baesweiler van 1371). ARA Brussel, oorkonden van Brabant 14 mei 1377 (Verkooren, inventaire, Ie partie, T. VII, nr. 5091, p. 158).

<sup>581</sup> Janssen de Limpens, Oost, p. 110. Over Theodericus de Oys Hemricourt, miroir, deel I, p. 100; van de Venne, Hoensbroeck, p. 47-48; Hardenberg, Asselt, p. 117, en Linssen, Baarlo, p. 157 e.v.

<sup>582</sup> Over de merkwaardige symbolische overdracht van een klauw in deze oorkonde zie Hermesdorf, ungula.

grond maakte er deel van uit, zodat kan worden aangenomen dat voor het centrale gebouw en de cijnzen een analoge procedure is gevolgd als in het geval van de hof van Wachtendonk in 1370 en 1390. Daarna vonden verschillende transacties met betrekking tot de hof of delen ervan plaats tussen leden van de familie van der Hallen, waarvan slechts enkele zijn overgeleverd.<sup>583</sup> Ook moeten delen zijn overgedragen aan Karsilis van Holzit, die het centrale gebouw in 1407 in leen opdroeg aan de heer van Gronsveld.<sup>584</sup> In 1411 vond de bevestiging van alle voorafgaande overdrachten, ook die aan Karsilis van Holzit, plaats voor schepenen van Luik.<sup>585</sup> Vanaf dat moment volgde de hof de lotgevalen van de overige bezittingen van de Holzits in Oost.

De uitgebreidste beschrijving van het toebehoren van de hof vinden we in de oorkonde van 1399:

”synen hoef ghelegen te Oys, voer ende achter met allen synen toebehoerten, huysynge, schuere, stellinge, hoefrey-sen, ackerlande, bempde, weyen, cense, capuene, erfrenten ende jaergulden”.

Het centrale gebouw, zoals gezegd afkomstig van onridders Theodericus van Oost, was nog in de zeventiende eeuw bekend als „her Derichs borch” of de „alde borch”. Het lag iets ten noorden van het huidige kasteel en moet een van beide ruïnes zijn geweest, die in 1666 bij het

<sup>583</sup> In 1384 vestigde Peter een erfrente op de hof t.b.v zijn zuster Margriet; het onderpand werd overgedragen aan hun beider vader Wijnant (RAL de Geloës 31, originele oorkonde, getransfigureerd in de hierna te bespreken oorkonde van 1411). In 1399 vond een retrocessie plaats door Wijnant aan Peter (RAL de Geloës 30, gepubliceerd bij Janssen de Limpens, Oost, p. 130).

<sup>584</sup> RAL de Geloës 317, extract leenregisters Gronsveld: „Int jaer ons heren dusent vierhondert ind seven, den elffden daghs in den Oustmaende waer Carselis van de Roderen man mijns jonckeren van Gronsfelt van den hoeve der was Winants Kemerlinghs, gelegen tot Oist”. Vgl. ook SAM Armentafels 498 (legger 1386), f. 17r: „Item habet fraternitas in Maerlant pro anniversario Wynandi dicti vander Hallen, alias nuncupati seu der kemerlingh, et uxoris eius VI vasa siliginis hereditarii pactus ad totam curiam de Oys quod dicti Winandi ut patet in litteras vendicionis dicti curie per Petrum filium Wynandi superscripti ad Maricilium de Holzyt”. De vermelde verkoopbrief is verloren gegaan.

<sup>585</sup> Oorkonde in RAL de Geloës 31. Kopie in AEL Echevins de Liège, f. 236v. Opgenomen is ook de toestemming van Peters dochter Marie: „Et Marie cognit que toutes vestires, alinetanches et altres oemes quelquonques faites par Peter son dit peire de temps passeit a venerable homme messire Wilhem de Sainte Margrete, canoine de Saint Servais de Treit, et al Marsilhe de Holzit deseur nomme, delle court d'Oye et cens, rentes, terres, preis et aultres emolmens a cely appartenants en de quelque haulteur qu'il soyent movans, elle les great et ratefait”.



kasteel worden vermeld.<sup>586</sup> Akkerland en weiden worden in de acte van 1382 perceelsgewijs beschreven. De totale oppervlakte was 57 hectare, verdeeld over 60 percelen, die afgaande op de veldnamen verspreid lagen in het gehele Oosderveld en tussen Oost en Breust. Van 36 hectare wordt gezegd, dat ze door de „colonus” van de hof van Oost worden bewerkt, een woord dat we hier wel als pachter of halfwin mogen vertalen,<sup>587</sup> terwijl de rest aan verschillende personen was uitgegeven. In het fragment van een veertiende-eeuwse cijnsrekening van Breust staan de erfgenamen van „heer Theodericus” aangeslagen voor 57 hectare,<sup>588</sup> zodat we met zekerheid weten dat alle goederen van deze hof onder Breust hebben geressorteerd. Waarschijnlijk heeft met de schepenen van Eijsden bij de overdracht betrokken om iedere twijfel over rechtsgeldigheid uit te sluiten. Honderd jaar later betaalden de Holzits slechts de helft van dit bedrag, omdat niet het hele goederenbezit van deze hof aan hen is overgegaan.<sup>589</sup>

De cijnsgoederen van de Kemerlingshof, zoals die rond 1500 nog bekend waren, vertonen een veel grotere spreiding dan die van de andere laathoven in Oost. Slechts tien ervan lagen in Oost zelf, de rest merendeels in Breust, waar ze het centrum van het dorp rond de kerk in beslag namen. Waarschijnlijk waren ze hier pas kort tevoren gecreëerd bij de heropbouw van het dorp.<sup>590</sup> Ook de Oosder laatgoederen die we bij de bespreking van het kadaster van 1619 in Moerslag en Eckelrade zijn tegengekomen, hoorden oorspronkelijk onder de Kemerlingshof. Over het functioneren van een aparte laatbank bezitten we geen vermeldingen.

De **Butsarthof** was verreweg de kleinste van de drie laathoven die rond 1400 werden aangekocht en heeft ook de minste gegevens nagelaten. „Ghiselbertus Botsart”, die aan het einde van de veertiende eeuw enige keren vermeld wordt vermeld,<sup>591</sup> betaalde voor 7,3 hectare cijns te

<sup>586</sup> RAL de Geloës 11, f. 5v (omstreeks 1500): „bij Her Derichs burch”. RAL LvO 9954 (1617), f. 15r: „achter den burcht bennelt van Oest”. Het getuigenverhoor van 1666 in RAL LvO 9895, afschrift in RAL de Geloës 317, gepubliceerd door Janssen de Limpens, Oost, p. 139-141. Fundamenten van deze burcht werden door de auteur 20 meter ten noorden van het huidige kasteel aangetroffen.

<sup>587</sup> Lindemans, landbouw, deel I, p. 224.

<sup>588</sup> AEL STM oorkonde eind 14e eeuw (Schoonbroodt 329): „Heredes domini Theoderici militis de Oys 47 sol”.

<sup>589</sup> AEL STM 531 (cijnsregister 1451): „Eadem (nl Johanna, weduwe Johannis de Holsit) de curte sua quondam Petri van der Hallen 25 sol. 6 den”.

<sup>590</sup> Zie hiervoor, p. 153.

<sup>591</sup> PSHAL 61 (1925), p. 117 (1397); Koreman, Maastricht, p. 42 (1399-1400): „van den interdic dat onse stat in den ban is gewest van Ghiselbrecht Butsarts wegen”.

Breust.<sup>592</sup> Rond de eeuwwisseling moet zijn bezit zijn overgedragen aan Karsilis van Holzit, die in 1404 voor het leenhof van Luik het huis van „Gilbert Bochart” met erf, tuin, vijver en het patronaatsrecht van de naburige kapel verhief.<sup>593</sup> Verdere verheffingen te Luik hebben niet plaatsgevonden; in 1465 droeg Johan van Holzit de hof samen met beide vorige op aan de heer van Gronsveld.

Ook de Butsarhof valt uiteen in de bekende drie onderdelen: centraal gebouw, land en cijzen. Vermoedelijk is het centrale gebouw de voorganger van het huidige kasteel geweest, dat vlak bij de in het begin van de negentiende eeuw afgebroken kapel lag.<sup>594</sup> Veel land behoorde er niet toe; van de vermelde zeven hectare is bovendien minder dan de helft aan de Holzits overgegaan.<sup>595</sup> Van de achttien laatgoederen tussloten lagen er dertien in Oost zelf, de rest in het veld en in Breust en Eijsden.

De drie eerste laathoven in Oost bezaten, afgezien van hun omvang, een identieke structuur. De centrale gebouwen lagen in elkaars onmiddellijke nabijheid bij het huidige kasteel aan de westzijde van het dorp. Vrijwel ieder perceel in het dorp was cijnsplichtig onder één of meerdere van de hoven, zonder dat in hun verspreiding enige geografische structuur is te ontdekken. Een laatbank vinden we alleen vermeld bij de hof van Wachtendonk, maar in de praktijk zal die slechts zelden zijn opgetreden. In 1370 fungeerden in ieder geval schout en schepenen van Breust als richter en laatschepenen van de hof, in 1390 was er een apart college. Ook uit de vijftiende eeuw bezitten we enige oorkonden die zijn uitgegaan van de laatbank van Wachtendonk. Ze werden uitgevaardigd door de gecombineerde laatbank van Holzit, die in speciale gevallen, zoals de verheffing van de voogdij van Veldwezelt, de naam van de

<sup>592</sup> AEL STM oorkonde eind 14e eeuw (Schoonbroodt 329): „Gyselbertus Butsart 6 sol”.

<sup>593</sup> AEL Cour Féodale 42, f. 230: „Carsille de Hollezit releva a Treit l’an mil iiii iiii le xi jour de novembre la maison jadis Gilbert Bochart de Oys, gisant en la ville de Oys, le patronage de la capelle dempries la ditte maison, avoecque une court et jardin a celi meismes maison appartenante par la reportation de Gilbert Bonchart de Eygenbilsen”. AEL Cour Féodale 43, f. 141 (1404): „Carselius de Holzit relevavit Traiecti xi novembris domum Ghiselberti quondam dicti Bonchart de Oys in villa de Oys et jus patronatus capelle iuxta dictam domum, necnon vivarium seu stagnum una cum curte et iardino ad eandem domum pertinentem, per reportatione Ghiselberti Bonchart de Eyghenbilsen”.

<sup>594</sup> De ligging van kapel en kasteel rond 1800 is te zien bij Lemoine-Isabeau, cartes, kaart 4, op de Tranchot-kaart en in het Frans kadaster. Over de bouwgeschiedenis van het kasteel Marres/van Agt, p. 122-126.

<sup>595</sup> AEL STM 531 (cijnsregister 1451): „Eadem (nl. Johanna, weduwe Johannis de Holsit) de curia sua vocata Botsarts hof sita in Oys 2 sol. 3 den”, hetgeen neerkomt op nog geen drie hectare.

oudere hof overnam.<sup>596</sup> In de zestiende eeuw verdwijnt langzaam de herinnering aan de drie afzonderlijke laathoven. Rond 1650 wordt nog een lang en uitermate verward proces met de graaf van Gronsveld gevoerd over de precieze ligging van de centrale gebouwen, die in de vijftiende eeuw in leen aan Gronsveld waren opgedragen. Tenslotte worden de leenrechten van Gronsveld, praktisch gezien toch al waardeeloos omdat niet meer bekend was waar de leengoederen lagen, in 1683 afgekocht.<sup>597</sup>

### 5.3) *Eigenhof en Dutsenhof*

De twee volgende laathoven vallen buiten het gewone schema van centraal gebouw, land, cijnsgoederen en rechtbank. Bij beide ontbreken centrale gebouwen en rechtstreeks geëxploiteerd land; de Eigenhof is een grondrechtbank voor allodiaal goed, de Dutsenhof een verzameling cijnsgoederen zonder rechtbank. Toch wordt voor beide de aanduiding laathof gebruikt en worden hun laatgoederen af en toe nog in de aanbreng van 1619 vermeld, hoewel ze toen al meer dan vijftig jaar in de grote laathof van Oost waren opgegaan. Het zijn betrekkelijk zeldzame, maar niet uitzonderlijke types laathoven, die in de literatuur nog minder aandacht hebben gekregen dan de vollediger vormen en die slechts zelden zo duidelijk worden belicht als door de gegevens uit Oost.

Waarschijnlijk de eerste vermelding van wat later de **Eigenhof** genoemd zou worden vinden we in een acte van 1363, waarin ambtman en schepenen van Gulpen beoorkonden dat jonkvrouw Jutte van Berchem in erfpacht heeft gegeven aan Tielman van Oost haar „vri eygen guet” in Oost.<sup>598</sup> Er wordt geen nadere omschrijving van dit goed gegeven. Het moet later in handen van de Holzits zijn overgegaan omdat de acte zich in hun archief bevindt, en de meest waarschijnlijke kandidaat onder hun bezittingen is de Eigenhof, waarvan de allodiale status tot in de zeventiende eeuw werd bevestigd door verheffingen voor het Allodiale Hof in Luik.

In 1429 wordt voor dit Allodiale Hof een grondrente gevestigd op een tiental percelen rond Oost, die zich op dat moment nog in één hand

<sup>596</sup> Oorkonden uitgegaan van meier en laten van de hof van Wachtendonck in AEL STM oorkonde 14 nov 1441 (niet in Schoonbroodt) en AEL STM oorkonde 23 feb 1451 (niet in Schoonbroodt); kopieën hiervan in RAL Breust ongeinventariseerd.

<sup>597</sup> Processtukken in RAL de Geloës 317 en RAL LvO 9850-9853 worden beschreven door Janssen de Limpens, Oost, p. 93-96 en 107-108.

<sup>598</sup> RAL de Geloës 23.

bevinden.<sup>599</sup> Een generatie later blijkt er in Oost een zelfstandige grondrechtbank voor deze en andere allodiale goederen om Oost te functioneren, genaamd Jan Sijmens hof. In het oudste protocol van overdrachten, lopend van 1465 tot 1531,<sup>600</sup> staan transacties (overdrachten en vestigingen van grondrenten) geregistreerd tussen verschillende personen betreffende deze stukken land. Al deze percelen worden door diezelfde Jan Sijmens in 1477 voor het Allodiale Hof in Luik in eigen naam verheven,<sup>601</sup> evenals door zijn zoon Jan in 1499 en zijn kleinzoon Jan Schrijnemakers in 1539. In het overdrachtsregister krijgt de laathof de naam Schrijnemakershof.<sup>602</sup> Geen van de verheffingen in Luik maakt echter melding van het feit dat de grond daadwerkelijk in bezit van derden was en dat de verheffer in feite slechts heer van een laatbank was, die transacties aangaande deze goederen registreerde. Pas toen in 1553 Jan Schrijnemakers zijn laathof voor het Luikse Allodiale hof aan Johan van Holzit verkocht, werd een preciezer formulering gegeven.<sup>603</sup> De Franse omschrijving van het overgedragene is:

”unne court juree movante en allouz gisante audit Oest dont et de laquelle les heritages en fin de ces presentes escrips sont movans et deskendans”.

en de aan het einde beschreven percelen („biens allodialz”, „alsulcke landen als in de Eygenhoff in den ghevelten van Oest gelegen zynt ende vor denselven hoff opp en affgunt”) zijn dezelfde die door Schrijnemakers in 1539 in eigen naam waren verheven; ditmaal staan de namen van de feitelijke bezitters wel vermeld. De koopsom was gering; het realiseren van de overdracht en het opmaken van de acte in Luik bracht nog wel de meeste kosten met zich mee, al was men zuinig en gebruikte een klein stuk perkament dat aan beide zijden werd beschreven.<sup>604</sup>

<sup>599</sup> AEL STM supplement 324: kopie van een oorkonde van het Allodiale Hof van Luik uit 1429, waarin Johan de Hegghen een erfrente vestigt ten behoeve van Cloes de Mallis op 11 stukken land om Oost.

<sup>600</sup> RAL LvO 9967, ongefoliëerd.

<sup>601</sup> AEL Cour Allodiale 30, f. 1r-2v.

<sup>602</sup> AEL Cour Allodiale 33, f. 55r; AEL Cour Allodiale 38, f. 20r; originele acte 1537 in RAL de Geloës 1631.

<sup>603</sup> AEL Cour Allodiale 39, f. 40r e.v. Originele oorkonde in RAL de Geloës 50, gepubliceerd bij Janssen de Limpens, Oost, p. 131-134.

<sup>604</sup> RAL de Geloës 11, laatste blad: „Item ich hain den selven Jan Schrinemeckers af gegolden den laethoff sijne voralderen ende im tobehuerent myt allen recht, szegel ende bryeff dar af syende, vor 5 jochem dalders, eynt geschyet anno 51. Anno 53 den 13 februari haet Jan voers. mich die erffguedinge vorden Eijgen hoff tot Luydick gedaen in bijwesen Thewis van Oyest ind Jan Tymmermans van Marlant als getugen; hij van loupden rechten aen den heren 3 golt gulden, noch aen bryef en szegel 3 brab. gulden behalve ons montkosten”.

Hoewel de laatbank op dat moment al minstens een eeuw bestond, vroeg en verkreeg Jan van Holzit toch toestemming om een nieuwe rechtbank op te richten. Zijn redenen verdienen het om te worden geciteerd. Tot dan toe was iedere houder van allodiaal goed gerechtigd bij overdrachten en processen betreffende zulke goederen als lid van de laatbank op te treden. De gerechtskosten die hierbij geëist konden worden, waren blijkbaar aantrekkelijk genoeg om voor een grote toeloop bij iedere procedure te zorgen, hetgeen de onkosten voor de betrokken partijen onacceptabel opdreef.<sup>605</sup> Bovendien kon een geïnstitutionaliseerde rechtbank voorkomen, dat allodiale goederen verloren gingen door overdrachten voor cijnsgerichten, een normaal verschijnsel in die periode.<sup>606</sup> De nieuwe rechtbank, die subaltern was aan het Allodiale Hof te Luik, was samengesteld uit meier, zeven gezworen laatschepenen en een schrijver. In de praktijk werd ook de Eigenhof geïncorporeerd in de grote laatbank van Holzit. Merkwaardig genoeg werden in 1568, bij de verheffing van de Eigenhof in Luik door Wijnand van Holzit, niet alleen de rechtbank, maar ook weer de afzonderlijke percelen verheven, geheel in de traditie van voorheen.<sup>607</sup>

De Eigenhof was dus rond 1500 niet meer dan een rechtbank voor allodiaal genoemde goederen, waarover geen cijnsen werden betaald.<sup>608</sup> De verhoudingen maken een uiterst complexe indruk: een allodiale rechtbank voor allodiale goederen, die meer dan een eeuw zelfstandig opereert en dan subaltern aan een landsheerlijk oppergerecht wordt gemaakt. Toch is het verschijnsel niet zeldzaam. Rechtbanken voor allodiale goederen vinden we in het prinsbisdom Luik, in Namen, in

<sup>605</sup> Janssen de Limpens, Oost, p. 132: „a faulte qu'il ny avoit court juree de certain nombre d'hommes pour administrer la loy allodiale, ung chascun tennans biens allodialz soubz la haulteur dudit Oest az actz qui soy faizoient desdits biens soy venoient presenter et seoir en justice comme juges d'iceux biens, qui causoit pour la pluralite et grand nombre de telz hommes az parties contendantes et operantes de telz biens allodialz gros dommages et despens inutilz par l'acceptation des droictures qu'ilz exigioient". Om precies dezelfde reden werd in 1524 de laatbank van Rolduc tot zeven laatschepenen ingekrompen (Franquinet, Kloosterrade, p. 65; vgl. Hermesdorf, Kloosterrade, p. 42 en 66, art. IV.) Zie ook Raikem/Pollain, deel I, p. 33, noot 4 en deel II, p. 373 (1551): Verordening van de bisschop van Luik dat iedere bezitter van cours foncières of cours des tenants zeven „tenants” moest aanstellen die gezworen moesten worden en daarna niet meer afzetbaar waren.

<sup>606</sup> Bormans, seigneuries, p. 17

<sup>607</sup> AEL Cour Allodiale 39, f. 191r; afschrift in RAL de Geloës 53. Daarna is de Eigenhof nog één keer in Luik verheven, in 1611 (RAL de Geloës 123); sindsdien zijn de verheffingen gestaakt (aldus Anthonius Candidus van Hoensbroek, heer van Oost, in het midden van de zeventiende eeuw in RAL de Geloës 243, f. 1v).

<sup>608</sup> In 1678 omschreef de toenmalige heer van Oost, Anthonius Candidus van Hoensbroek zijn verschillende laathoven in het dorp, en maakt daarbij onderscheid tussen de laatgoederen van de Eigenhof, en het „zins laetgoet” van de overige hoven. RAL de Geloës 243, f. 1-2.

Loon, waar zelfs de naam Eigenhof gangbaar was, en in Brabant.<sup>609</sup> Bijna steeds worden ze vermeld als ondergerechten van landsheerlijke instanties en in de literatuur wordt de rol van de landsheer dan ook sterk benadrukt. Meestal neemt men aan dat het bij de „allodiale” goederen die onder deze hoven ressorteren gaat om geallodialiseerde leengoederen of om oorspronkelijke cijnsgoederen, waarvan de cijns is afgekocht of verduisterd.<sup>610</sup> Voor Namen heeft Génicot een alternatieve theorie ontwikkeld.<sup>611</sup> Hij maakt aannemelijk dat de daar functionerende allodiale hoven zijn ontstaan bij het uiteenvallen van een allodiaal domein, meer in het bijzonder de reserve ervan. De gegevens over de Eigenhof in Oost wijzen eveneens in deze richting. De periode dat de Eigenhof nog een werkelijke bedrijfseenheid vormde, ligt in Oost niet ver in het verleden. De verspreide en versnipperde ligging van de laatgoederen van de Eigenhof in het Oosderveld (vgl. hoofdstuk 3.2 op p. 127 en kaart 6) kan moeilijk uit een vroegere periode dan de late middeleeuwen stammen. Als de oorkonde van 1364 inderdaad op de Eigenhof betrekking heeft, dan moet het goed in die periode nog onverdeeld zijn geweest, omdat bepalingen zijn opgenomen over het verbeteren van de grond. In 1429 was het desintegratie-proces al op gang gekomen, omdat zich toen nog slechts elf percelen in één hand bevonden.

Toch bleef ook na het feitelijke uiteenvallen van het goed een zekere juridische samenhang gewaarborgd door de grondrechtbank. In de praktijk moeten deze verhoudingen echter tot zoveel rechtsonzekerheid en anarchie hebben geleid, dat men in 1553 ertoe overging een nieuwe rechtbank op te richten, subaltern aan het landsheerlijke Allodiale Hof te Luik. Zoals Génicot opmerkt betekende de tussenkomst van zo'n landsheerlijk gerecht in de praktijk nauwelijks verlies van vrijheid voor dit soort boeren-allodia, terwijl de voordelen van rechtszekerheid en registratie onbetwistbaar waren.<sup>612</sup>

Het toebehoren van de Eigenhof wordt in de verschillende verheffingen perceelsgewijs beschreven. Een centraal gebouw wordt niet vermeld. We weten dat de verkoper van 1553, Jan Schrijnemakers, vlak bij de voormalige hof van Wachtendonk in het westen van het dorp woonde en dat zijn huis aan geen enkele laathof cijnsplichtig was. We mogen hier wel het centrum van de laat-middeleeuwse bedrijfseenheid zoeken, waar ook de zittingen van de laatbank gehouden zullen zijn. De perceelsbeschrijvingen van de verheffingen van 1477, 1499, 1537 en 1553

<sup>609</sup> Bormans, seigneuries; Génicot, seigneurie, p. 66-87; Baerten, Loon, p. 188-193. Een goede samenvatting van de oudere literatuur over dit onderwerp geeft Martens, *domaine ducal*, p. 417-475.

<sup>610</sup> Zo bijvoorbeeld de Waha, Anderlecht, p. 115-120.

<sup>611</sup> Génicot, seigneurie, p. 73-87.

<sup>612</sup> Génicot, seigneurie, p. 72.

zijn gedeeltelijk van elkaar overgeschreven; het meest compleet is die van 1553, die tot een totaal van 13,5 hectare land en 2,5 hectare wei komt. In de aanbreng van 1619 worden de laatgoederen van de Eigenhof nog maar af en toe onder hun eigen naam vermeld; vaker zijn ze als Oosder laatgoed aangebracht. Omdat de laatgoederen van de overige laathoven in Oost vrijwel alle binnen de hagen van de dorpen waren gelegen, geeft het totaal van Oosder laatgoederen in de velden en beemden toch een indicatie voor het toebehoren van de Eigenhof: we komen aan 14 hectare in 71 percelen. In het oudste register van de Eigenhof staan bovendien nog enkele overdrachten geregistreerd van huizen in Oost.<sup>613</sup> Waarschijnlijk gaat het hier om percelen die niet onder een van de andere laathoven ressorteerden en waarvoor de toch al bestaande allodiale rechtbank als overdrachts-instantie dienst deed.

Tussen 1429 en 1546 vonden enige transacties plaats betreffende een verzameling cijnzen, rustend op goederen in en om Oost, genaamd **Dutsenhof**.<sup>614</sup> De overdrachten hadden uitsluitend betrekking op deze cijnzen; er was geen centrale hof, geen pachtland en geen rechtbank bij betrokken. Desondanks wordt het geheel als laathof aangeduid,<sup>615</sup> en nog in de aanbreng van 1619, toen het geheel al een halve eeuw lang met de overige laathoven in Oost was verenigd, is één perceel expliciet onder deze hof aangebracht.<sup>616</sup> In de oudste vermelding wordt het woord

<sup>613</sup> RAL LvO 9967, ongefolieerd.

<sup>614</sup> Samengevat door Johan van Holzit in zijn register van aankopen (RAL de Geloës 11, f. 30): „Anno 1540, den 15 dach junij haen ich, Johan van Holszyt, eflich ghegolden aen Jan van Thilberch, cremer, in de nieuwen kelder tot Trycht, alsulken halven laethof als hij bij kouw gecregen hadde aen den erfgenaemen Baetssen van Thilberch, howijsfrau gewest was Paulus Hoen, ouch zeliger, welke laethoff of rijnt Lynssen van Oyest ende dar na Peter Dutszen in bevortiden ghewest was, ende Paulus bij dye vors. Baitz sijne howijsfrauwe ghegolden hadde etc. (...) Ende alsoe byn ich inden self cijns, capoun ende spelt vors. overmytz mijns meyer ende laeten van Holssyt geghicht ende gegut nader laten natuer ende recht op dach ende datum vurss. Anno 1546, op den 4e dach decembris, nemelich Synte Barbarendacht soe heft Lysbet Spymen, eyn achtergelaten howijsfrau Poulus Hoens zelyger na huere ontfenck, vercocht erflichen geghicht ende geghuet in dey helft of wyederdeill die halven laethoff, als myt namen 5½ capoun, 1 vyerdel capouns, 6 schillingen, 4 1/2 denier sijns ende twee groet vaet spelten, ghelegen op den selve onderpanden dat Jan van Thylberch den wederdeil ouch af vercoft hadde aen mych, Johan van Holszyt int jaer 40 vorleden, welken kouw ende overdracht van Lysbette der verkouperse ouch in mynen naem geschyet is ende daer in gegycht bin overmitz gericht van Bruest, so wes voer hun hoeven mach, alsoe wael als vor meyer ende laeten des hoefs van Holszyt bynnen Oyst gelegen”.

<sup>615</sup> Bijvoorbeeld de uitdrukking „laethoff of rynt” in de vorige noot. In RAL de Geloës 11 noemt Johan van Holzit zijn verwerving „syns ende capowyn als ich Johan van Holszyt ghegolden haen owyt den reghister wylant ere Lynssen van Oyest, ende is eyn laetscaff”; de aankoop is gebeurd na de dood van Poulus Hoen „als eyn heer des laethofs”.

<sup>616</sup> AEL STM 527, nr. 605: „Huynen laethof”.

laathof nog niet gebruikt. In 1429 droeg Willem van Heer over aan Lens van Oost een elftal cijzen op onderpanden in en om Oost.<sup>617</sup> Het geheel vererfde op diens schoonzoon Peter Dutzen, wiens naam de hof nog in het midden van de volgende eeuw droeg.<sup>618</sup> In 1540 en 1546 kocht Johan van Holzit in twee delen de cijzen van de erfgenamen van de Maas-trichtse koopman Paulus Hoenen; realisatie vond plaats voor de schepenbank van Breust en zijn eigen laatbank van Holzit in Oost.<sup>619</sup>

Hoewel herhaaldelijk als laathof aangeduid, „lag” de Dutsenhof nergens; het was de naam voor een losse verzameling cijzen. Wel was het huis van Lens van Oost, waarvan de ligging nog in de zestiende eeuw bekend was,<sup>620</sup> een van de weinige percelen in Oost waarvan geen cijns werd betaald. Op het kaartje van Oost in 1520 op p. 228 is dit perceel dan ook als „Dutsenhof” betiteld.

De cijzen met hun onderpanden worden beschreven in de oorkonde van 1429. In het midden van de volgende eeuw nam Johan van Holzit deze omschrijvingen over en voegde er de namen van de toenmalige bezitters van de cijnsgoederen aan toe.<sup>621</sup> Zodoende was het mogelijk om ze te combineren met de overige gegevens van die periode in het dorp Oost. Van de elf percelen lagen er vijf in Oost, de rest bestond uit streepjes land rond het dorp. Een aparte laatbank heeft nooit bestaan. Na 1546 lieten de Holzits hun grote laatbank in Oost functioneren voor overdrachten van hun nieuw verworven laatgoederen, vóór die tijd werden deze overdragen voor de schepenbank van Breust.<sup>622</sup>

Zowel de Eigenhof als de Dutsenhof kunnen worden beschouwd als „onvolledige” laathoven, de Eigenhof als een uiteengevallen bedrijfs-eenheid met grondrechtbank en de Dutsenhof als een verzameling cijzen. Tezamen zouden ze een laathof van het gewone type vormen, in

<sup>617</sup> Originele oorkonde in RAL de Geloës 25.

<sup>618</sup> RAL LvO 5316, f. 9v-10: Huwelijkscontract tussen Peter Dutzen en Katrijn, dochter Lys van Oost 6 apr 1423. Zie Janssen de Limpens, laathoven, nr. 110 en 111. De naam Dutsenhof komt nog voor in RAL LvO 9952 (register hof van Holzit 1552-1556), dd 10 dec 1555.

<sup>619</sup> Stukken in RAL de Geloës 46; vgl. RAL Breust voorl. nr. rood 1 (protocol van overdrachten 1529-1553), f. 138 (10 febr 1539): „soe is coemen vuer ons den gericht Fiken Hoens in haet begert te ontfangen alsulken laethoeff geheyten Dutsen laethoeff, gelegen tot Oyst, ind nae haer versueck heeft haer den here den laethoeff verliet.” ibidem f. 268: overdracht 1546 aan Jan van Holzit.

<sup>620</sup> RAL de Geloës 11, f. 19v (1532): „des alden Lynssen hoff tot Oest”.

<sup>621</sup> Twee identieke beschrijvingen in RAL de Geloës 11 en 13, beide ongefolieerd.

<sup>622</sup> RAL Breust voorl. nr. blauw 86: stukken in een proces rond 1567 over de vraag of de laatbank van Holzit competent was om te oordelen over laatgoederen van de Dutsenhof: „dat in voortijden der laethoeff nyet ganckbarick en was en dat men ouch allen laetgueder onder den banck gelegen doer die hoghe banck van Bruest als overhofft der selver laethoeff gichten ende gueden mach”.



vorm en omvang vergelijkbaar met de overige laathoven in Oost. Het is onbewijsbaar, maar ik vermoed dat beide ontstaan zijn door een verdeling van één enkele laathof, waarvan het rechtstreeks geëxploiteerde land enerzijds en de cijnsgoederen anderzijds zelfstandig zijn blijven bestaan. Hoe dit ook zij, het vacuüm in Oost op het gebied van grondjurisdictie moet ervoor hebben gezorgd dat de juridische samenhang van beide complexen langer dan elders gehandhaafd kon blijven, zodat we nog in de zestiende eeuw zicht krijgen op de situatie in de (vermoedelijk late) middeleeuwen. Deze „uiteengevallen” laathoven, waarvan we in het volgende hoofdstuk meer voorbeelden zullen ontmoeten, vormen een sprekend voorbeeld van de dynamiek die zelfs zulke „versteende” instellingen als laathoven kunnen ondergaan.

#### 5.4) *De Kloppenburcht en de heerlijkheid Oost*

In tegenstelling tot Breust en Eijsden is de band tussen heerlijke rechten en een plaatselijk goederencomplex in Oost van jonge datum. Tot 1357 maakte Oost deel uit van de schepenbank van 's-Gravenvoeren, de voornaamste bank in het land van Daelhem. De afsplitsing van Oost was slechts een van de vele van deze in oorsprong zeer omvangrijke bank: St. Maartens- en St. Pietersvoeren, Noorbeek, Mheer, Warsage en waarschijnlijk ook Aubel en Slenaken hebben er tot ver in de middeleeuwen deel van uitgemaakt.<sup>623</sup> Ook na 1357 bleven er banden tussen Oost en 's-Gravenvoeren. Tot in de zestiende eeuw woonden de inwoners van Oost de voogdgedingen van 's-Gravenvoeren bij<sup>624</sup> en tot het einde van het Ancien Régime maakte Oost deel uit van het land van Daelhem. In 1357 droeg Godart ter Heyden zijn „huys zu Oys” op aan hertog Wenceslaus van Brabant en kreeg dit van deze weer in leen terug, tezamen met „allet dat recht dat wir haven ind haven mogen in demedorpe van Oys bynnen den zunen”.<sup>625</sup> Alleen de berechting van halszaken hield de hertog zich voor, al zouden verbeurde goederen toevallen aan Godart, die daarmee „ene guden wille” mocht doen. Samen met de rest van diens erfenis ging de heerlijkheid Oost in 1373 over in handen

<sup>623</sup> Janssen de Limpens, Overmaas, p. CXV-CXVI.

<sup>624</sup> RAL de Geloës 317 (processtuk rond 1620): „Dat d'ondersaten van Oest voertijden ten jaergedinghe hebben gegaen tot Sgravenvoeren, aldaer zij oock alle personele actien hebben active ende passive behoet gehad. (..) Dan schijnt gewest te zijn dat Joncheer Jan van Holsit der schouteth van Gronsfelt was, tot sijn eygenen profijite ter belieften vanden heer van Gronsfelt den inwoonderen heeft geperswadeert tot Gronsfelt ten jaergedinge te comen”.

<sup>625</sup> Origineel verloren; vidimus uit 1471 in RAL LvO 9844, vermeld bij Butkens, trophees, p. 472 en preuves, p. 192; gepubliceerd door Janssen de Limpens, Oost, p. 124.

van de heren van Gronsveld, die ze tot 1639 behielden; in 1630 namen ze bovendien de hoge jurisdictie in pand.<sup>626</sup>

Waaruit bestond „al het recht” van de hertog in Oost? Veel kan het dorp hem in ieder geval niet hebben opgeleverd. In de oudste rekeningen van het land van Daelhem uit het einde van de veertiende eeuw worden pro-memorie nog steeds de inkomsten uit Oost vermeld: in totaal een magere 25 kapoenen, die bovendien nog gezamenlijk met het dorp Cadier werden opgebracht.<sup>627</sup> Het goederencomplex dat we in later tijd rond de Kloppenburcht aantreffen, staat dus in oorsprong los van de in leen gegeven rechten over het dorp; het was een laathof van het gewone type, die tot in de zeventiende eeuw zelfstandig bleef functioneren.

Ook van deze laathof bezitten we een globale omschrijving uit het begin van de vijftiende eeuw:

”den hof gelegen inden dorpe van Oys (...) met syne steynen torne, huysingen, hoven, hovereysen, ackerlande, bempden, weyden, werden ende wyeren, laeten, cyesen, capunen, erfrenten”<sup>628</sup>

Het centrum was een door grachten (wyeren) omgeven burcht, die in oorlogstijden als vluchtplaats voor de inwoners van Oost diende.<sup>629</sup> Gebouw en grachten zijn nog zichtbaar op de oudste kadasterkaarten; niet lang daarna zijn ze afgebroken en dichtgegooid. Van land en hooiweide werd zowel aan het einde van de veertiende eeuw als in 1451 voor 28 hectare cijns te Breust betaald;<sup>630</sup> in 1619 was hiervan slechts de helft over. Het totaal aan (zonder specificatie van ressort) aangebrachte grond van de toenmalige bezitter, kanunnik Jan Heusden, bedroeg minder dan 14 hectare, verspreid over kleine percelen in de velden om Oost. We mogen aannemen dat de oorspronkelijke opbouw van het complex hier niet veel van verschilde.

Specifieke gegevens over cijnsgoederen vinden we pas in het midden van de zestiende eeuw.<sup>631</sup> Te Oost blijken dan 50,5 kapoen met cijnspennin-

<sup>626</sup> Janssen de Limpens, Oost, p. 86-89.

<sup>627</sup> ARA Brussel, rekenkamer 5725 (1393-6) en 2437 (1396-1406).

<sup>628</sup> AEL STM oorkonde 12 sept 1420 (niet in Schoonbroodt).

<sup>629</sup> Janssen de Limpens, Oost, p. 140 (getuigenverhoor 1666): „een tooren oft gebouw van steen, toegekomen hebbende den Here Grave van Gronsvelt, waarop de huysluydens wel plachten te vluchten”; herstelwerkzaamheden rond 1650, o.a. aan een brug, in RAL de Geloës 1394.

<sup>630</sup> AEL STM oorkonde eind 14e eeuw (Schoonbroodt nr. 329): „Johannes de Printhaghen 23 sol. 2 den”; AEL STM 531 (cijnsregister 1451): „Domicellus Heynricus de Gronselte de terris suis ad curiam suam in Oys pertinentibus XXIII sol. II den”.

<sup>631</sup> RAL Gronsveld ongeinventariseerd (rekening van het graafschap 1553).

gen te worden betaald, die voor een klein deel afkomstig kunnen zijn van de vermelde 25 landsheerlijke kapoenen. Ook in de ligging van de onderpanden van deze cijznen is geen systeem te ontdekken: stukjes land rond Oost en een achttal huizen en hoven in het dorp, merendeels ook aan andere laathoven cijnsplchtig. Er fungeerde in de zestiende eeuw een aparte laatbank voor deze goederen, die volledig door de grote laatbank van Holzit werd overvleugeld.<sup>632</sup> Via de registers van deze laatbank kunnen we nagaan, dat dubbele cijnsplchtig inderdaad dubbel ressort inhield. Er zijn namelijk gevallen bekend waarin een en hetzelfde perceel eerst voor de laathof van Holzit en direct daarna voor die van Batenborch werd overgedragen.<sup>633</sup> Het is moeilijk een verklaring voor deze wel zeer ongewone situatie te vinden. Mogelijk gaat het om twee in oorsprong gescheiden cijnsgoederen, die zijn samengevoegd en waarvan de onderlinge ligging later niet meer bekend was. Elders in ons gebied heb ik zulke verhoudingen niet aangetroffen, maar dat ze toch niet uniek waren blijkt uit een Luikse ordonnantie uit 1551, die de overdracht regelde van grond die onder meer dan één rechtbank ressorteerde.<sup>634</sup>

In 1608 kreeg de graaf van Gronsveld van de aartshertogen, die op dat moment hertog van Brabant en heer van Eijsden waren, toestemming om een eigen schepenbank voor Oost op te richten.<sup>635</sup> In de praktijk promoveerde hij slechts zijn bestaande laatbank tot schepenbank.<sup>636</sup> Tot 1639 bleef naast deze schepenbank de laatbank van Holzit zelfstandig functioneren, hetgeen de nodige competentie-problemen opleverde,<sup>637</sup> daarna fungeerden schout en schepenen van de schepenbank van Oost tevens als meier en laatschepenen van alle laatbanken in het dorp. In de loop van de zeventiende eeuw vervaagde het formele onderscheid tussen schepenbank en laatbank in toenemende mate. Het werd alleen gehandhaafd omdat er ook laatgoederen buiten de grenzen van de heerlijkheid

<sup>632</sup> RAL de Geloës 317 (processtuk rond 1620): „hebbende nochtans den heer van Gronsfelt eenen laethoeff binnen Oost, genoemt Batenborch, seer cleyn wesende met luttel goets ende luttel lathen, dat hij eenighe laethen van Gronsfelt daer moet doen comen als hij sijn halfwinne tot betaelinghe wilt dwingen”. Een registertje van de laatbank in RAL LvO 9972 (1556-1636).

<sup>633</sup> RAL LvO 9952 dd 1552; RAL LvO 9962, dd 5 mei 1530; 11 sprockyl (feb) 1530; 14 apr 1534. In de aanbreng van Oost uit 1617 (RAL LvO 9972) worden verschillende percelen aangebracht „gehoerende voer beyde die hoeven”, bijv. f. 5r en 17r.

<sup>634</sup> Raikem/Pollain, deel I, p. 35 en 91.

<sup>635</sup> Originele oorkonde in RAL de Geloës 427; gepubliceerd door Janssen de Limpens, Oost, p. 135-6.

<sup>636</sup> RAL LvO 9972, dd 22 jan 1618 ontvangt Rutger van Oest goederen „voer desen hoff, nu banck, gehoerende”. RAL de Geloës 163 „laetgoederen gehorende in den hoff van Batenborg, tegenwordich een originele dinckbanck wesende”.

<sup>637</sup> Processtukken in RAL de Geloës 163, 172, 175 en 177, en in RAL LvO 9849.

lagen, waarop de schepenbank als zodanig natuurlijk geen rechten kon doen gelden.<sup>638</sup> Pas toen in 1717 het kapittel van St. Martinus de juridische rechten van de heer van Oost in Breust afkocht, verdween ook deze laatste herinnering aan de laatbanken in Oost.<sup>639</sup> Wel blijken sindsdien de resterende cijnzen een opmerkelijk taai bestaan te hebben geleid. Ze werden vrijwel alle nog in het begin van de negentiende eeuw betaald en zijn pas daarna langzaam afgekocht.<sup>640</sup>

De complexe relatie tussen heerlijkheid en laathoven in Oost mag een juridische buitenissigheid lijken, toch geeft ze scherper dan elders de grenzen aan die aan beide invloedssferen waren gesteld. Een pregnant voorbeeld hiervan is de rol die cijnsverhoudingen spelen bij het uitoefenen van heerlijke rechten. Er is geen sprake van, dat alleen het heffen van cijns de basis kon vormen voor de uitoefening van heerlijk gezag; er waren vele malen meer cijnsgerechtigden dan heren. Toch veranderde er iets in Oost, toen in de tweede helft van de zestiende eeuw alle grond uniform cijnsplichtig werd aan iemand anders dan de heer van het dorp. Vanaf dat moment werd het voor de heer buitengewoon moeilijk om zijn gezag in het dorp te handhaven. Hij werd niet alleen uitgesloten van de jurisdictie over onroerend goed, een belangrijk dwangmiddel in die dagen van weinig geld, maar moest zelfs op het punt van criminele rechtspraak concessies doen aan de grote laathof van Holzit. Er is misschien geen juridisch onderscheid tussen versnipperde en geterritorialiseerde cijnsverhoudingen, maar in de praktijk kon het verschil verstrekkende gevolgen hebben. Zelfs in Zuid-Limburg, waar een volledige territorialisering zo goed als onmogelijk was, was de belangrijkste cijnsheffer in een willekeurig dorp bijna altijd de heer ter plaatse. Al liggen cijnsverhoudingen hier niet aan de basis van territoriumvorming, een belangrijke rol in dat proces hebben ze ongetwijfeld gespeeld.

<sup>638</sup> Pas in 1699 begint de serie van protocollen van overdracht van de schepenbank Oost (RAL LvO 9900 e.v.). Tot dat jaar lopen de registers van de taatbank van Oost ononderbroken door. (RAL LvO 9956 e.v.).

<sup>639</sup> RAL de Geloës 380.

<sup>640</sup> RAL de Geloës 784: rekeningen kasteel Oost 1812-1820. AEL Château Lexhy 2447-2481: rekeningen 1808-1861.

## Hoofdstuk 6: De kleine hoven

### 6.1) De laathoven

Naast de grote laathoven van Hocht, Zezenhoven en Oost worden in de aanbreng van 1619 incidenteel vijf kleinere laathoven vermeld.<sup>641</sup> Gegevens over deze hoven zijn schaars; tezamen met met de kaarten van 1619 laten ze zich echter toch wel combineren tot een overzichtelijk totaalbeeld. Ondanks detailverschillen behoren deze laathoven alle tot één type: ze nemen een duidelijk afgrensbaar deel van één dorp, vaak de kern, in beslag, hun laatgoederen liggen sterk geconcentreerd en merendeels binnen de omhaging van datzelfde dorp, en de laatbanken functioneren op betrekkelijk primitieve wijze. Het zijn typische voorbeelden van laathoven op het onderste niveau, die in de late middeleeuwen in grote hoeveelheden in deze streken moeten zijn voorgekomen, maar die zo weinig gegevens hebben nagelaten dat we louter bij hun vermelding al van een gelukkige bronnenoverlevering kunnen spreken. Als regel overleefde dit soort kleine hoven niet lang het einde van de middeleeuwen; ook in ons gebied is hun verval in 1619 al duidelijk zichtbaar. Achtereenvolgens bespreken we de hof van Maarland, de Oeslingerlaathof in Breust, de twee laathoven in Caestert en de hof van Libeek.

De **hof van Maarland** biedt misschien wel het indringendste voorbeeld van de manier waarop een laathof langzaam kon uiteenvallen: rond 1500 nog volop in functie, aan het einde van de achttiende eeuw slechts een naam in de leenregisters van Daelhem. In de tussentijd was de centrale hof afgebroken, het land verdeeld, de cijnzen afgekocht en de laatbank langzaam doodgebloed. Reeds in de oudste leenregisters van Daelhem uit het begin van de veertiende eeuw staan verheffingen van deze hof

<sup>641</sup> Janssen de Limpens, laathoven, somt p. 191-195 veertien laathoven op. Hiervan zijn dubbelvermeldingen onder verschillende namen de nrs 1117, 1118 en vermoedelijk 1120 (Oeslinger laathof); 1121 en 1122 (Kettelhof); 1125 en 1126 (hof van Maarland). Nr. 1123 (Huynenhof) is een afsplitsing van de heerlijkheid Eijsden; nr. 1130 (Hagendoorn) is een plaatselijke benaming voor de grondrechtbank van het St. Martinus-kapittel te Luik. Nr. 1128 tenslotte, de laathof van de pastorie van St. Geertruid, heeft nooit bestaan; in het aangehaalde citaat (RAL Breust voorl. nr. rood 0 (protocol van overdrachten 1421-1528), p. 290) heeft de auteur een afkorting verkeerd opgelost: er staat niet „laten”, maar „lant”.

vermeld. De reeks is vrijwel compleet tot aan de Franse tijd, al geven de formule-achtige verhefingsactes na 1650 niet meer de actuele verhoudingen weer.<sup>642</sup> De vroegste leendragers waren leden van een zekere familie Schelart, die in Maarland zelf woonachtig was en in het oudste cijnsregister van Breust rond 1400 zonder titels als „domicellus” of „jonker” staan aangeslagen voor vijftien hectare land.<sup>643</sup> Ze moeten vergelijkbaar zijn geweest met de bezitters van de kleinere laathoven in Oost, die afgezien van hun grotere bezit in maatschappelijk opzicht niet ver van hun mede-dorpsgenoten afstonden. In het midden van de vijftiende eeuw is er een breuk in de verheffingen en pas aan het einde van die eeuw kunnen we via andere bronnen de draad weer opnemen.<sup>644</sup> De hof was toen in het bezit van Maastrichtenaren,<sup>645</sup> van wie de laatste, Hendrik Schillings, zo diep in schulden raakte, dat hij vrijwel alle laten van zijn laathof rond 1535 de mogelijkheid gaf hun cijnsen af te kopen. Naar deze Hendrick Schillings werd de hof tot aan de Franse tijd Schillingshof genoemd. In 1544 was de laathof weer in het bezit van inwoners van Maarland, Geryt Maechs en Claes Hagels, de eerste zelf laat van de hof. Zij lijken enige moeite te hebben gehad met het handhaven van hun autoriteit over hun medelaten.<sup>646</sup> Lang is het geheel niet in hun handen gebleven, want al in 1557 verhief Christoffel van Holzit, een van de jongere broers van de toentertijd zeer uitgebreide familie Holzit in Oost, de laathof in Daelhem.

Ondertussen was het toebehoren van de hof danig geslonken: het centrale gebouw was afgebroken en een nieuwe hof werd gebouwd in het zuiden van Maarland op Breuster grond.<sup>647</sup> Pachtland hoorde er in die

<sup>642</sup> Galesloot, feudataires, p. 97; de Rijckel, Dalhem, p. 94-96; Janssen de Limpens, laathoven, nr. 1126.

<sup>643</sup> AEL STM oorkonde eind 14e eeuw (Schoonbroodt 329): „Henricus filius Scelart 12 sol. 6 den”.

<sup>644</sup> Voor zover niet anders vermeld stammen de gegevens voor het volgende uit twee kleine registertjes van de laatbank waarin zittingen uit de eerste helft van de zestiende eeuw staan ingeschreven (RAL Breust voorl. nr. blauw 51 en 52).

<sup>645</sup> RAL Breust ongeinventariseerd (kopie van een overdracht voor de laatbank 1494): „Meyer ende laeten thoebehorende meyster Jacob vanden Dick”; Het overdrachtsregister vermeldt in 1515 Hendrick Schillings en 1538 Hendrick Schillings, zoon van de voorafgaande, als heren van de laathof.

<sup>646</sup> RAL Breust voorl. nr. blauw 51, 16 mei 1546: „soe soldt gedinge gewest hebben. Item opten selven dach is coemen Claes Maechs van Marlant ende is myt laet dies laethoefs ende heeft ons meyer en laeten behyndert ons gedyngte te maicken bij alsoe danige worden dat hij sacht totten meyer Paes Pachen inder tijt verhult en geeydd was over mengen daich dat gedyng heeft helpen halden en dat wylicht Claes Maechs den selven Paes vors. heeft wyllen affnemen.” *ibidem* dd 30 mei 1546: „doe antworde Claes overlanck ende saicht dat he ons (i.e. meier en laten) egene onnere naegesacht hed ende hielt ons voir erlicke en vrame luyde dath he en secht van meyer noch laet, mer he wolde her van den laethoff sijn”.

<sup>647</sup> Processtukken in RAL de Geloës 303, met kaartje betreffende de precieze ligging van het leengoed.

tijd niet meer bij en van de cijzen resteerde slechts een drietal. Enige decennia later werd in de aanbreng van 1619 nog slechts één huis te Maarland als laatgoed onder deze hof aangebracht. De voormalige laatgoederen behielden echter hun banden met Daelhem. In 1619 werden ze als Daelhemer leen aangebracht en de laatbank van Maarland bleef functioneren als overdrachtsinstantie voor haar voormalige laatgoederen, al zijn ook enige verheffingen in Daelhem zelf geregistreerd.<sup>648</sup> Het was een ongewone situatie, die niet lang gehandhaafd kon blijven. Na enige vergeefse pogingen om overdrachten voor de schepenbank van Breust tegen te gaan, is de rechtbank in het begin van de zeventiende eeuw langzaam buiten functie geraakt.<sup>649</sup> In de aanbreng van 1732 worden in Maarland geen Daelhemer lenen meer vermeld. Wel heeft Christoffel van Holzit in het midden van de zestiende eeuw energiek de heropbouw van het grondbezit op zich genomen. Uit zijn verwervingen was in 1619 een goederencomplex van 35 hectare gegroeid, in 60 kleine percelen verspreid over het Maarlanderveld.<sup>650</sup> Vanwege de recente vorming van dit complex is het niet van belang voor de bespreking van het oorspronkelijke toebehoren van de hof van Maarland of voor de ontstaansgeschiedenis van het dorp.

De hof bleef nog een eeuw in het bezit van Christoffels nakomelingen; na het overlijden van de laatste telg viel hij terug aan de hoofdtak in Oost, aan Hiëronymus van Berge, genaamd Trips.<sup>651</sup> Deze incorporeerde het geheel in zijn overige bezittingen. In de loop van de eeuw werd de centrale hof in het zuiden van Maarland afgebroken<sup>652</sup> en het land grotendeels verkocht.<sup>653</sup> De naam van de laatbank werd toegevoegd aan die van de overige laathoven in Oost.<sup>654</sup> Wel vonden door

<sup>648</sup> Zo bijvoorbeeld bij de Rijckel, Dalhem, p. 95; kopieën van verheffingsacten in RAL de Geloës 303.

<sup>649</sup> RAL Breust voorl. nr. blauw 53: stukken in een proces voor het leenhof van Daelhem inzake verheffingen en overdrachten van Daelhemer leengoederen te Breust. „des nochtans heeft eenen genant Geret Claes Maeghs van Maerlant hem gepresumeert (...) sonder regard te nemen op alsulcken sijnen gedaenden eydt te compareren voer schoutet ende schepenen tot Bruest (...) ende aldaer impertinent ontfangen allen leen ende laetguederen de welcke nochtans onder den voirs. laethoff moveren ende ressorteren”. Verdere stukken in RAL de Geloës 303.

<sup>650</sup> Drie registers van aankopen door Christoffel van Holzit (1544-1561) in RAL Breust voorl. nr. rood 2a, 2b en 2c.

<sup>651</sup> RAH Lamberts-Cortenbach 14 (Inventaris van de nalatenschap Anna Van Holzit 1636); RAL de Geloës 178 (proces over deze nalatenschap).

<sup>652</sup> De aanbreng van 1732 vermeld ter plaatse slechts een onbebouwd stuk wei.

<sup>653</sup> Terwijl de goederen van Trips in het Oosderveld in 1827 alle in handen zijn van Constantijn de Geloës, is het grondbezit van de hof van Maarland slechts zeer ten dele aan deze laatste overgegaan.

<sup>654</sup> RAL LvO 9949 (protocol van rechtszittingen 1668-1693) heeft bijvoorbeeld als opschrift: „Rolle van den Eygen, Holzet ende Schellingshof”.

Trips en zijn opvolgers tot aan de Franse tijd verheffingen van de „Schillingshof” in Daelhem plaats, misschien omdat dit soort feodaal bezit enige adellijke status met zich bracht.<sup>655</sup>

Een complete omschrijving van het toebehoren van de hof is niet overgeleverd. We zullen de gegevens uit verschillende tijden samenvoegen, al brengt dit gezien de grote mobiliteit het risico van onhistorische constructies met zich. De vroegste leenverheffingen in Daelhem spreken slechts van 28 solidi cijns met evenveel kapoenen en vijf bunder land. De zestiende-eeuwse verheffingen voegen daar echter een centraal gebouw en een rechtbank aan toe, al bestond er enige onzekerheid over de precieze ligging van het huis.<sup>656</sup> De oorspronkelijke centrale hof lag in het centrum van Maarland langs het veld met de laatgoederen eromheen gegroepeerd. De ligging van het geheel wijst erop dat het complex tot de oudste delen van het dorp heeft behoord en waarschijnlijk zelfs de kristallisatiekern ervan is geweest. Het enige dat we over de rechtstreeks geëxploiteerde goederen kunnen zeggen is dat ze in de veertiende eeuw minimaal vijftien hectare moeten hebben belopen. De laatbank was tot het einde van de zestiende eeuw betrekkelijk regelmatig in functie; in tegenstelling tot de andere kleine laathoven vinden we in de oudste registers van de schepenbank Breust geen vermeldingen van overdrachten van laatgoederen voor de schepenbank. Zittingen vonden slechts enige keren per jaar plaats; alleen de meier werd benoemd, voor het overige kon waarschijnlijk iedere laat als laatschepen optreden. Een minimum van twee laten was verplicht, terwijl in de geregistreerde overdrachten meestal vier namen worden genoemd. Merkwaardig is de vermelding van „voogdgedingen” van de laatbank, plenaire zittingen waarop alle laten van de laathof aanwezig dienden te zijn.<sup>657</sup> Het geheel doet sterk denken aan de wijze waarop de zittingen van de Eigenhof in Oost vóór 1553 plaatsvonden. Het is een soort lokale kleinschaligheid die uit de late middeleeuwen dateert en die in de zestiende eeuw uitsterft; we zien hier de laatste stuiptrekkingen alvorens deze kleine eenheden opgaan in groter verband.

**Ook de Oeslinger laathof**, een kleine laathof in Breust, was in de tijd van de aanbreng al goeddeels verdwenen. De oudste vermelding die waar-

<sup>655</sup> In 1758 werd verheven „Schillingshof avec ses droits, sous-fiefs, rentes, chapons, ap-et dependances” (RAL de Geloës 1395); de formule is overgenomen van voorgaande verheffingen. De volgende verheffingen geven de feitelijke situatie weer: „un demi bonnier de prairie, nommee Schillingshof (RAL de Geloës 1396 (1761), 1386 (1780) en 1388 (1786)).

<sup>656</sup> Processtukken in RAL de Geloës 303.

<sup>657</sup> RAL Breust voorl. nr. rood 51, 15 apr 1548. Ook de laatbank van Rolduc kende „voogdgedingen”: Hermesdorf, Kloosterrade, p. 51 en 61.



schijnlijk op deze hof betrekking heeft, dateert uit 1427, toen voor de schepenbank van Breust een overdracht van een laatgoed werd gereali-seerd, omdat de betreffende laatbank niet functioneerde.<sup>658</sup> Daarna wordt de hof pas weer genoemd rond 1500, ditmaal in het bezit van een familie Oeslinger, naar wie hij nog in de aanbreg van 1619 werd genoemd.<sup>659</sup> In de loop van de eeuw raakten de inkomsten in twaalf parten verdeeld, waarvan Christoffel van Holzit van Maarland er vijf wist te verwerven.<sup>660</sup> Toch bleef de eenheid van het geheel tot 1600 bewaard, omdat de cijzen centraal werden geïnd en pas daarna over de rechthebbenden verdeeld. Vermeldingen van het functioneren van de laatbank vinden we herhaaldelijk in de zestiende en zelfs nog in het begin van de zeventiende eeuw, als procedures, die het stadium van inbeslagname hadden bereikt, worden overgebracht naar de schepenbank Breust.<sup>661</sup> Ook vonden in diezelfde periode verschillende overdrachten van laatgoederen plaats voor schout en schepenen van Breust „om gebreeck wil eyns meyers in den laethoff genant Uyslingeren laethoff”, of omdat de laathof „gesloten” was.<sup>662</sup> Na 1600 verdwenen ook deze laatste restanten van eenheid; de rechthebbenden begonnen hun delen apart te innen en de herinnering aan de oorspronkelijke laathof vervaagde.<sup>663</sup> In de aanbreg van 1703 en 1732 worden geen Oeslinger laatgoederen meer vermeld; de percelen in Breust en Maar-

<sup>658</sup> RAL Breust voorl. nr. rood 0 (protocol van overdrachten 1421-1528), p. 31: „in den ioer ons heren MIIII ende XXX, XXIIII dage in april so is comen voer den hoof van Bruest Jehenne vander Mochgen ende hait gebeden den scoutit, dat he hoen den huf leen, want sij gheyne laeten en hait, dat he guede van hoeren wegen. Item dair is comen Johan Starck ende hait opgedragen sine overbaet van sinen hoeve gelegen tot Marlant bij Peters hoeff aen dat velt ende bij hoof Jacobs Visters van Marlant, orber Jacobs voirs. Der selve Johan Starck vertheych dair op ten ewijgen dage, beheltenys dat Jehenne voirs. hoere pecht ende hoere cense dar aen behelt.” Dat deze laathof waarschijnlijk de latere Oeslinger laathof is geweest leid ik af uit een overdracht door Johan Mochart van Caestert van een cijns op een hof te Maarland, grenzend aan het Broek; (ibidem dd 12 jan 1456).

<sup>659</sup> RAL Breust voorl. nr. rood 35 (protocol van rechtszittingen 1508-1519), f. 33v (1509): „Item Jan Koefoet heeft ontfangen als eyn gicht dreger Heynrich Uyslingers kinder alsullich erfgoed als den voerg. kinderen aengestorven is van honne alderen, tzeeshuyde ind laethuyde, soe wes inden banck van Bruest gelegen is”.

<sup>660</sup> RAL de Geloos 10 (cijnsregister Christoffel van Holzit 1578).

<sup>661</sup> Verschillende stukken in RAL Breust ongeinventariseerd. Zie ook Janssen de Limpens, laathoven, nr. 1118.

<sup>662</sup> Zonder aanspraak te willen maken op volledigheid kan ik verwijzen naar RAL Breust voorl. nr. rood 0 (protocol van overdrachten 1421-1528), p. 591, 607, 612, 623, 627. RAL Breust voorl. nr. rood 1 (protocol van overdrachten 1529-1553), f. 6r, 15r, 16r, 39v, 94v.

<sup>663</sup> Aan het einde van de zeventiende eeuw vervaardigde een secretaris van Breust een index op het protocol van overdrachten 1529-1553 (RAL Breust voorl. nr. rood 1). Bij een van de vermeldingen van deze laatbank tekent hij aan „is te sien dat Oeslingers laethoff sich heeft gehouden binnen Bruest”; de laatbank moet zodoende toen al lange tijd buiten werking zijn geweest.

land zijn in beide jaren onder Breust aangebracht.

De enige omschrijving van het toebehoren van deze laathof vinden we in een overdracht uit 1528 van „Uyslingers laethoff mit allen synen toubehuer, pecht, tzensse, rinten, capoun, soe wes inden laethoff gehuert”.<sup>664</sup> Daarop volgt de omschrijving van acht stukjes land in de velden van Breust, Maarland en Moerslag, die rechtstreeks werden overgedragen, en van vijftien cijnsgoederen, namelijk twaalf huizen en hoven in Breust en Maarland en drie beemden bij Breust. Een aantal cijnslijsten uit het einde van die eeuw, die in het archief van de Holzits zijn bewaard gebleven,<sup>665</sup> maken de verbinding met de aanbreng mogelijk.

In 1619 is het onderscheid tussen de acht rechtstreeks geëxploiteerde stukken land en de cijnsgoederen vervallen; alle werden in dat jaar als Oeslinger laatgoed aangebracht. De goederen buiten de dorpen zijn voor ons niet van belang; het zijn kleine, zeer verspreid liggende percelen die waarschijnlijk pas aan het einde van de middeleeuwen zijn verworven. Interessanter is de ligging van de laatgoederen in Breust en Maarland. Op kaart 8a van Breust is te zien dat de drie Oeslinger laatgoederen van dat jaar in het centrum van het dorp bij de kerk liggen en dat ze door een vierkant van wegen worden omgeven. Binnen dit vierkant bevinden zich bovendien nog twee Breuster goederen, één Oosder laatgoed, en een huis van onbekend ressort. Uit de cijnslijst van 1528 blijkt dat in dat jaar dit hele blok Oeslinger laatgoed was. Het „Oesder” laatgoed moet een verschrijving zijn geweest voor Oeslinger en de tendens om laatgoederen van kleine laathoven onder Breust aan te brengen kunnen we bij bijna alle kleine laathoven constateren. Het middelste perceel, dat in 1619 in twee delen is verdeeld en deels onder Oost, deels onder Breust is aangebracht, was in 1528 nog onverdeeld. Het stond toen opgenomen onder de laatgoederen als de gerechtsplaats: „eyn hufken mit eyne stelling daer deit laethoff trecht op helt”.

De laatgoederen van Oeslinger laathof in Breust vertonen dezelfde geografische spreiding als die van de hof van Maarland: een aaneengesloten blok in het centrum van het dorp. Hier is de centrale ligging echter van recente datum. Zoals in hoofdstuk 3 uiteengezet, lag de hof van St. Martinus vóór 1400 in het uiterste noorden van het latere dorp en hebben de overige huizen waarschijnlijk ook verder naar het noorden gelegen. We nemen aan dat de Oeslinger laathof toen aan de rand van het dorp lag. Het is goed voorstelbaar dat het complex als een zelfstandige uitbreiding van het dorp is ontstaan.

De vijf Oeslinger laatgoederen van 1528 in Maarland hebben de vol-

<sup>664</sup> RAL Breust voorl. nr. rood 1 (protocol van overdrachten 1529-1553), f. 32-34. De overdracht heeft slechts betrekking op de helft van de inkomsten uit de laathof, maar het toebehoren ervan wordt in zijn geheel beschreven.

<sup>665</sup> RAL de Geloës 10; andere registertjes in RAL Breust ongeinventariseerd.

gende eeuw beter doorstaan; ze worden in de aanbreng van 1619 alle nog als zodanig vermeld en blijken dan in het noorden van het dorp te liggen, dat we als geheel in de dertiende eeuw hebben gedateerd. Ze liggen hier niet aaneengesloten, maar worden van elkaar gescheiden door laatgoederen van Hocht en van een laathof in Berneau (ten zuiden van Voeren). Ook de laatgoederen van Zezenhoven, die in de zestiende eeuw zijn verdwenen, moeten in deze omgeving worden gezocht. Dit alles maakt waarschijnlijk dat ook de laathof als geheel van relatief jonge datum is. Te denken valt aan een ontstaan in de dertiende eeuw ten tijde van de grote uitbreidingen in het oosten van de velden van Breust en Eijsden en in het noorden van het Maarlanderveld.

De Oeslinger laathof die we kennen in de periode tussen 1400 en 1600, kan daarmee beschouwd worden als een juridisch restantverschijnsel van betrekkelijk late uitbreidingen van de dorpen Breust en Maarland. Dat het centrum oorspronkelijk een gebouw met zelf geëxploiteerd land is geweest hoeft niet te worden betwijfeld, maar in 1528 resteerde hiervan nog slechts een tuintje met een schuur, waar de laatbank zitting hield, en drie bunder land, die in 1619 ook in laatgoederen waren omgezet. Omdat de zittingen van de laatbank weinig veelvuldig waren en er vaak zelfs geen meier beschikbaar was, moest de schepenbank van Breust in de zestiende eeuw meermaals als plaatsvervanger optreden. Toch vonden tot 1600 toe nog eigen zittingen plaats, die evenals in Maarland af en toe de vorm van een plenair „voogdgeding” aannamen.<sup>666</sup> In deze verkommerde vorm heeft de laathof het nog net lang genoeg uitgehouden om in de aanbreng van 1619 te worden opgenomen en ons in de gelegenheid te stellen hem in kaart te brengen.

Kettel is het dialectwoord voor ketting; de **Kettellaathof** is genoemd naar het Luikse gasthuis St. Matthieu à la Chaîne, St. Mattheus aan de ketting. Deze ketting is overigens geen attribuut van de heilige, maar een aanduiding voor de ligging van het gasthuis binnen het immuniteitsgebied van het kathedrale St. Lambertus-kapittel in Luik, dat met een ketting kon worden afgesloten.<sup>667</sup> Een oudere naam, die tot in de achttiende eeuw als synoniem wordt gebruikt, is laathof van de burcht van Caestert; die burcht wordt nog in 1393 vermeld als „le castral maison de Kawester”<sup>668</sup> en bestond mogelijk nog in het midden van de vijftiende eeuw.<sup>669</sup>

<sup>666</sup> RAL LvO 5710.

<sup>667</sup> Yans, Saint-Matthieu, p. 386; Lejeune, Liège, p. 212-213.

<sup>668</sup> AEL Cour Féodale 43, f. 62v.

<sup>669</sup> In RAL Breust voorl. nr. rood 0 (protocol van overdrachten 1421-1528), p. 172 (1455), wordt een testament gerealiseerd „voer den hoef van Bruist, van Eijsden ende voer den laathoeff van den huuse van Kaustert”.

De oudste en tevens meest uitvoerige vermelding van deze hof dateert uit 1325. In dat jaar verhuurde Egidius Toriaus van Berneau, een dorpje ten zuiden van 's-Gravenvoeren, voor het Leenhof van Luik:

„het huis van Caestert met toebehoren; 23 bunder akkerland gelegen naast dit huis in drie of vier stukken; 11 morgen wei gelegen tussen Caestert en Navagne; 45 solidi cijns in goed geld en 45 kapoenen op verschillende huizen van het dorp Caestert met de rechtbank van die plaats, te weten meier en schepenen en laten, en een brouwhuis aldaar gelegen”.<sup>670</sup>

Verheffingen van dit leen of delen ervan vinden we tot in de vijftiende eeuw in de registers van het Luikse Leenhof.<sup>671</sup> Na 1450 raakte het geheel dermate versplinterd, dat men niet meer de moeite nam de afzonderlijke delen in Luik te verheffen.

Tot 1531 zwijgen de bronnen. In dat jaar laten „meyer ende laten des laathoefs van de Borch off Ketten gelegen te Kaustert” een overdracht van een laatgoed voor de schepenbank van Breust registreren.<sup>672</sup> Dit betekent overigens niet dat de laathof in die tijd weer in zijn oude vorm was hersteld. Het uiteengevallen goed bleef versnipperd en alleen juridisch was zijn samenhang gehandhaafd. Tot de Franse tijd bleef de laathof in het bezit van dit gasthuis, dat in 1592 werd geïncorporeerd in het nieuwe seminarie van Luik. De inkomsten uit Caestert waren onbetekenend, in feite weinig meer dan de cijnsen en overdrachtsgelden van de laatgoederen. In de zeventiende eeuw werden ze samen met de boomgaard van de kapel aan een inwoner van Caestert in pacht gegeven, die tevens als meier van de laatbank fungeerde. In de achttiende eeuw werden ze rechtstreeks ten behoeve van het seminarie geïnd, maar nog steeds door inwoners van het dorp, zodat er in het archief van het

<sup>670</sup> Poncelet, Adolphe, p. 61: „Egidius Toriaus de Bernau relevavit in domo domini episcopi in Trajectensi opido anno xxv, feria IIII post Misericordia domum de Calfstert cum appendiciis; item XXIII bonuaria terre arabilis sita juxta dictam domum in tribus vel IIII petiis; item XI jornalialia prati sita inter Calfstert et Nevaing; item XLV solidos census bone monete et XLV capones supra plures domos ville de Calfstert cum justicia dicti loci, videlicet villicum et scabinos ac mansionarios et una braxina ibidem sita”. Het woord „scabinus” moet hier ongetwijfeld als laatschepen worden vertaald (Uyttebroeck, échevines, p. 452).

<sup>671</sup> Poncelet, Adolphe, p. 395 (1330), 446 (1338). Poncelet, Englebrecht, p. 648 (1349); 320 (1349); 397 (1351). AEL Cour Féodale 41, f. 15r (1367) en f. 84r (1377); AEL Cour Féodale 42, f. 74v (1381); AEL Cour Féodale 43, f. 62v (1393); AEL Cour Féodale 46, f. 197v (1428).

<sup>672</sup> RAL Breust voorl. nr. rood 1 (protocol van overdrachten 1529-1553), f. 52.

seminarie nauwelijks iets over de goederen in Caestert is te vinden.<sup>673</sup> Er is in de periode tussen 1500 en 1800 opvallend weinig veranderd. Terwijl alle andere laathoven in het territorium uiteenvielen of in grotere bezitscomplexen opgingen, bestond de laathof van de Kettel in nauwelijks gewijzigde vorm nog ten tijde van de inval van de Fransen.<sup>674</sup> Het ligt echter in de lijn der verwachting dat de vorming van het landgoed rond kasteel Eijsden in de achttiende eeuw op wat langere termijn een einde aan het bestaan van deze laathof zou gemaakt hebben.

In de spreiding van zijn toebehoren is de Kettelhof een typisch voorbeeld van compactheid. In de boven weergegeven beschrijving van 1325 treffen we de bekende vier onderdelen aan: een centrale hof, later ook als burcht aangeduid, negentien hectare land bij Caestert en enige beemden langs de Maas, kapoenen en cijns geld op huizen in Caestert en een laatbank. Drie eeuwen later toont de aanbreg in grote lijnen hetzelfde. Op de plaats van de burcht stond een kapel, die met de omliggende boomgaard het enige directe bezit van het Luikse seminarie was. Als laatgoed werden niet alleen huizen in Caestert aangebracht, maar ook een groot aantal percelen akkerland in de velden rond het dorp. Ook de laatbank functioneerde nog. Bekijken we kaart 10, dan is meteen duidelijk dat laatgoederen buiten het dorp moeten teruggaan op de drie of vier grote percelen land die in 1325 rechtstreeks door de bezitter van de hof waren verheven. Uit de leenverheffingen wisten we al dat dit complex in de veertiende en vijftiende eeuw sterk moet zijn verdeeld. De juridische samenhang bleef echter bewaard en in 1619 werden de afzonderlijke percelen als Kettel-laatgoed aangebracht. Een gelijksoortige ontwikkeling zijn we al eerder tegengekomen bij de bespreking van de Eigenhof in Oost. Ook daar viel een zelfstandig goederencomplex de facto uiteen, maar bleef de originele samenhang bewaard door de in dat geval allodiale grondrechtbank.

Geheel ongeschonden is het toebehoren van de Kettelhof in de late middeleeuwen overigens niet gebleven. De negentien hectare land van 1325 waren in 1619 tot twaalf hectare geslonken, terwijl de beemden vrijwel geheel waren verdwenen. Op de kaart zijn inderdaad onregelmatige open vlekken in het Kettel-land zichtbaar; oorspronkelijk moeten de blokken groter en meer gesloten dan in 1619 zijn geweest. Toch is de laat-middeleeuwse structuur van het geheel goed bewaard gebleven,

<sup>673</sup> Luik, Archives de l'Evêché, Seminaire, nr. P.II.6, f. 44r en 77v (pachtcontracten 1604 en 1611); nr. P.II.7, f. 7 (1648); nr. P.IV.16, f. 147v (1736). Een aantal 18e-eeuwse processen in P.VII.10. Een achttiende-eeuws cijnsregister in SAM parochie Breust 3. Een beschrijving van de kapel in Simenon, visitationes, deel I, p. 109.

<sup>674</sup> RAL Breust voorl. nr. blauw 81 (protocol 1700-1765); SAM parochie Breust ongeinventariseerd (protocol 1765-1794).

vooral omdat de samenhang slechts van juridische betekenis was; onder dit niveau konden delingen en samenvoegingen de feitelijke economische en sociale ontwikkeling van het dorp volgen.

Ook de laatgoederen in het dorp Caestert vertonen een gesloten ligging en sluiten bovendien aan bij het land in het veld. Ze nemen met de burcht het centrum van het dorp in beslag. We hebben gezien dat het dorp Caestert in zijn huidige vorm pas rond 1200 kan zijn ontstaan na een verlegging van de Voer. Er kan weinig twijfel aan bestaan dat in deze vroegste fase de burcht van Caestert met zijn laatgoederen de kristallisatiekern van de nederzetting is geweest. Welke juridische vorm de relatie tussen heer en laten in deze periode heeft gehad, kunnen we niet meer nagaan, maar de periode is zo laat dat met domaniale organisatie niet meer hoeft te worden gerekend. Het is bovendien niet duidelijk of we hier met een ontginningskern te maken hebben, dan wel met de herinrichting van bestaand cultuurland. In het eerste geval moet de domaniale kern van Eijsden veel kleiner zijn geweest dan die van Breust, maar de mogelijkheid bestaat ook dat er al eerder langs de Voer een satelliet-vestiging had plaatsgevonden, vergelijkbaar met Maarland bij Breust. Vanwege de grote veranderingen die de verlegging van de Voer heeft teweeg gebracht, zullen zulke hypotheses altijd wel speculatief blijven.

Over de **hof van Waldenborch** kunnen we kort zijn. Buiten de aanbreng zijn er vrijwel geen gegevens over te vinden en ook in het kadaster van 1619 spelen de laatgoederen van deze hof geen rol van betekenis. Dit in aanmerking genomen is het verwonderlijk dat de laathof tot ver in de achttiende eeuw is blijven bestaan. In de zestiende en zeventiende eeuw worden zittingen van de laatbank nog in de schepenprotocollen van Breust vermeld,<sup>675</sup> en nog rond 1760, als de andere kleine laathoven al lang in het vergeetboek zijn geraakt, vermeldt de schout van Breust in een memorie over de jurisdictie ter plaatse deze laathof.<sup>676</sup> Een opeenvolgende lijst van zijn bezitters vinden we, niet in die hoedanigheid maar als heren van Neufchâteau, in de leenregisters van Daelhem.<sup>677</sup> In 1619 werden in totaal 21 percelen Waldenborchs laatgoed aangebracht; zes ervan lagen in Caestert, de rest, merendeels niet exact te lokaliseren, lag verspreid in het Caestertveld. De toenmalige bezitter van de laathof, van Gulpen, had in dat jaar geen eigen grondbezit in het territorium, zodat de „laathof” van Waldenborch dus slechts bestond

<sup>675</sup> Janssen de Limpens, laathoven, nr. 1124; aan te vullen met losse stukken in RAL LvO 5711 en 5712 en in RAL Breust ongeïnventariseerd.

<sup>676</sup> De Rijckel, recueil, p. 191.

<sup>677</sup> De Rijckel, Dalhem, p. 77-83.

uit een aantal cijnsgoederen en een rechtbank. Opmerkelijk is overigens dat in de aanbreg de tuin waarin de banmolen van Breust stond, als Waldenborchs laatgoed is aangebracht en dat alleen het molengebouw zelf onder Breust ressorteerde. Misschien mogen we hieruit afleiden dat deze laathof ontstaan is rond deze molen, maar aangezien iedere geografische samenhang in de verspreiding van de laatgoederen ontbreekt, is deze hypothese op geen enkele wijze te onderbouwen. We weten zelfs niet waar de zittingen van de laatbank plaatsvonden. Het beste is deze laathof wel vergelijkbaar met de Dutsenhof in Oost: een verzameling losse cijnsen die ons niet verder helpt bij de reconstructie van de ontstaansgeschiedenis van het dorp.

De **hof van Libeek**, een van de grotere laathoven in het territorium, bezat geografisch gezien het meest geconcentreerde toebehoren. Ook is het de enige hof waarvan niet alleen het gebouw, maar ook het goederencomplex tot in onze tijd zijn continuïteit heeft behouden. De vroegste vermelding van de hof zelf dateert uit 1477, maar al een eeuw eerder worden leden van een riddermatig geslacht van Libeek genoemd, te beginnen met Henricus, die in het midden van de veertiende eeuw 29 bunder land tussen Libeek en 's-Gravenvoeren van de hertog van Brabant in leen hield.<sup>678</sup> Rond 1500 raakte de hof in handen van een zijtak van de familie Holzit uit Oost, die na anderhalve eeuw uitstierf met dezelfde Hendrik van Holzit die ook in de aanbreg van 1619 voorkomt.<sup>679</sup> Daarna kwam de hof in het bezit van elders woonachtige adel en devalueerde tot pachtboerderij, zij het van monumentale allure.<sup>680</sup> De bekende vier onderdelen van een laathof laten zich ook hier duidelijk onderscheiden. Het centrale gebouw lag oostelijk van Libeek, enigszins gescheiden van de rest van het dorp, en is waarschijnlijk niet het oudste centrum geweest. Onder de bezittingen van Hendrik van Holzit in 1619 behoorde namelijk een toentertijd onbebouwde tuin in het westen van Libeek met de naam „de Zetel”, waar in het begin van deze eeuw fundamenten zijn gevonden en die waarschijnlijk van oudere datum is. Al aan het einde van de middeleeuwen moet het gebouw op de huidige locatie hebben gestaan; we nemen aan dat het gebouwd is ten tijde van grote uitbreidingen van het areaal op de terrassen boven 's-Gravenvoeren.<sup>681</sup> Het militaire karakter ervan blijkt uit de omschrijving van 1477: „die borch te Liebeek gelegen (...) bynnen den alden

<sup>678</sup> Galesloot, feudataires, p. 93 en 104. Verdere vermeldingen bij Roye, Liebeek, p. 3-4.

<sup>679</sup> Eversen, begrafenis. RAL Stukken afkomstig van particulieren 74 (rekening Hendrik van Holzit 1612-1618).

<sup>680</sup> Bachiene, p. 1065: „Liebeek: een riddermatig huis, dat thans niet veel meer lijkt, dan een pachthof”.

<sup>681</sup> Marres/van Agt, p. 156-158.

graven".<sup>682</sup> Naast dit centrale gebouw worden in 1480 genoemd: „land, bemptden, zens, renten, capoen".<sup>683</sup> De ligging van het land, in totaal ongeveer negentig hectare,<sup>684</sup> was bijzonder geconcentreerd, zeker als we in aanmerking nemen dat de verspreide stukken in het noorden teruggaan op bezit van het St. Martinus-kapittel en pas in de vijftiende eeuw aan deze hof verbonden zijn geraakt.<sup>685</sup> Zodoende kunnen we onze aandacht beperken tot het bijna zeventig hectare grote perceel, dat over de territoria van Breust/Eijsden, 's-Gravenvoeren en Mesch verdeeld lag. De 29 bunder leengoed tussen Libeek en 's-Gravenvoeren van het midden van de veertiende eeuw vormden er misschien de toenmalige kern van. In de zestiende eeuw werd het als land van slechte kwaliteit beschouwd, „daer aff ouch gheyn profyt of szer wenich en kumpt" en dat ten dele toen nog als heide of „driesch" braak lag.<sup>686</sup> Daarmee lijkt het goederencomplex van bijzonder jonge datum, deels misschien pas uit de vijftiende eeuw, en kan het nauwelijks aan de wieg van het dorp Libeek hebben gestaan. Als geheel vertoont het grote overeenkomsten met het naburige Snauwenberg, eveneens een kamp-achtige hof op een ander klein plateau boven 's-Gravenvoeren.<sup>687</sup>

De acht laatgoederen van 1619 lagen zonder uitzondering in het dorp Libeek; het is mogelijk dat oorspronkelijk het hele oostelijke deel van het dorp, grenzend aan het grote hofperceel, laatgoed is geweest. Hun identiteit is kort na 1619 verloren gegaan; in 1732 werd alle grond in Libeek onder Breust aangebracht. Er is geen enkele vermelding van het functioneren van een aparte laatbank. Als die al bestaan heeft kunnen zijn activiteiten echter ook niet veelvuldig zijn geweest.<sup>688</sup>

## 6.2) *De leenhoven*

Het toebehoren van de laathoven van 1619 was zonder uitzondering lokaal van aard. In veel geringer mate geldt dit voor de leengoederen

<sup>682</sup> RAL LvO 5317, 17 juli 1477.

<sup>683</sup> RAL Breust voorl. nr. rood 34 (protocol van rechtszittingen 1476-1502), f. 26; RAL LvO 5317, dd 8 feb 1480.

<sup>684</sup> RAL de Geloës 45 (1538): „den hoff of dat ghoet van Liebeck, haldende in landen, boumgarden, weyden, sonder den hoembosch umtrynt 111 bonre".

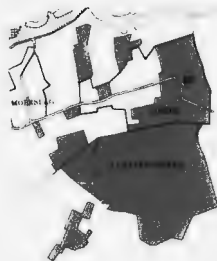
<sup>685</sup> Zie hoofdstuk 2.6, p. 113.

<sup>686</sup> RAL de Geloës 14, laatste blad (omstreeks 1550): „In den hoff Liebeck omtrent 50 bonre landtz onder tlant van Dalhem gelegen ind omtrent 12 of 14 bonre heyden, dryeschen ende berge onwynbar erffguet, daer aff ouch gheyn profyt of szer wenich en kumpt".

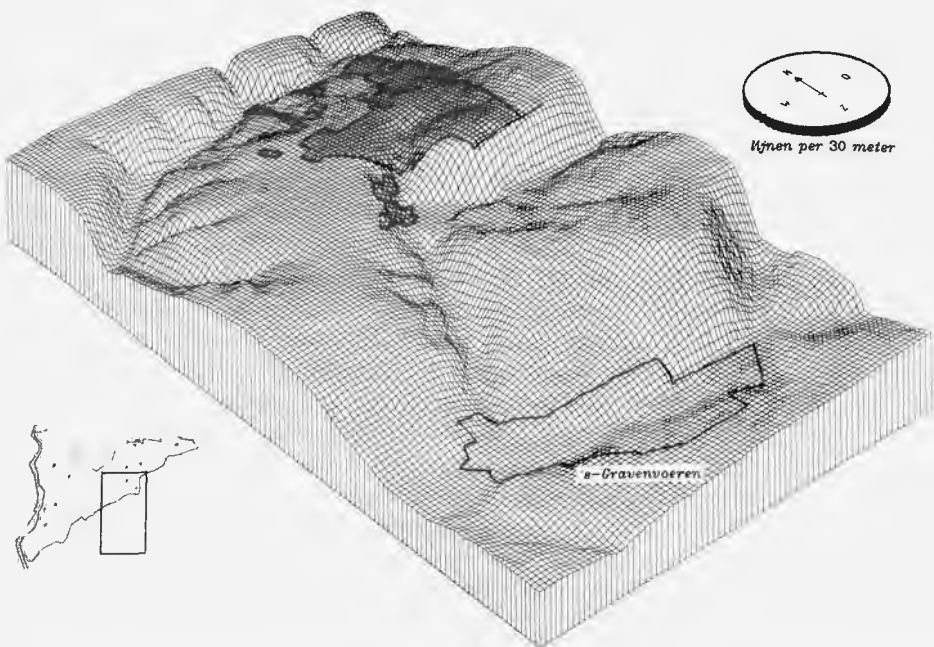
<sup>687</sup> Over Snauwenberg: de Rijckel, Dalhem, p. 29-34.

<sup>688</sup> De vermelding bij Janssen de Limpens, laathoven, nr. 1129 van een proces dat naar de schepenbank Breust werd overgebracht, heeft niet betrekking op de laatbank van Libeek, maar op een laathof in Mheer, waaraan één huis in Libeek cijnsplichtig was (zie kaart 5).





0 500 600M



Het aaneengesloten grondbezit van de hof van Libeck op het grondgebied van Breust/ Eijsden, 's-Gravenvoeren en Mesch. Vgl. ook de luchtfoto op p. 000.

van de verschillende leenhoven, die een breder scala van verschijningsvormen vertonen. Aan de ene kant vinden we het soort kleine, versnipperde percelen, dat zich in niets van laat- of cijnsgoederen onderscheidt, aan de andere kant van het spectrum bevinden zich heerlijkheden, kastelen met toebehoren, volledige laathoven en dergelijke. Alle werden voor hetzelfde leenhof verheven. Alleen voor zulke typisch adellijke lenen als heerlijkheden en burchten bestonden erfrechtelijk aparte bepalingen,<sup>689</sup> de rest onderscheidde zich in de praktijk niet van de hen omringende cijns- en laatgoederen.

Geografisch gezien vallen de leengoederen in het territorium van Breust en Eijsden in twee groepen uiteen: grote, aaneengesloten perceelscomplexen in de velden, die op de ontginningsperiode teruggaan, en kleine, sterk verspreide individuele percelen zonder lokaal centrum, meestal in de dorpen, die het resultaat van late tot zeer late opdrachten zijn. Continuïteit in leenverhoudingen is niet groot; met name de kleine lenen van de landsheerlijke leenhoven vinden we slechts een of enkele keren in de registers terug. In de aanbreng van 1619 is hun teruggang duidelijk merkbaar, zoals we ook voor de kleine laathoven in het territorium konden opmerken. Alleen de leengoederen van Gronsveld zijn in de administratie van het graafschap tot aan de Franse tijd redelijk nauwkeurig bijgehouden. We zullen in het volgende de leenhoven van de omliggende territoria van Rijkholt, Gronsveld en Mesch bespreken, gevolgd door die van de landen van Overmaas (Daelhem, Valkenburg en Limburg) en van Luik.

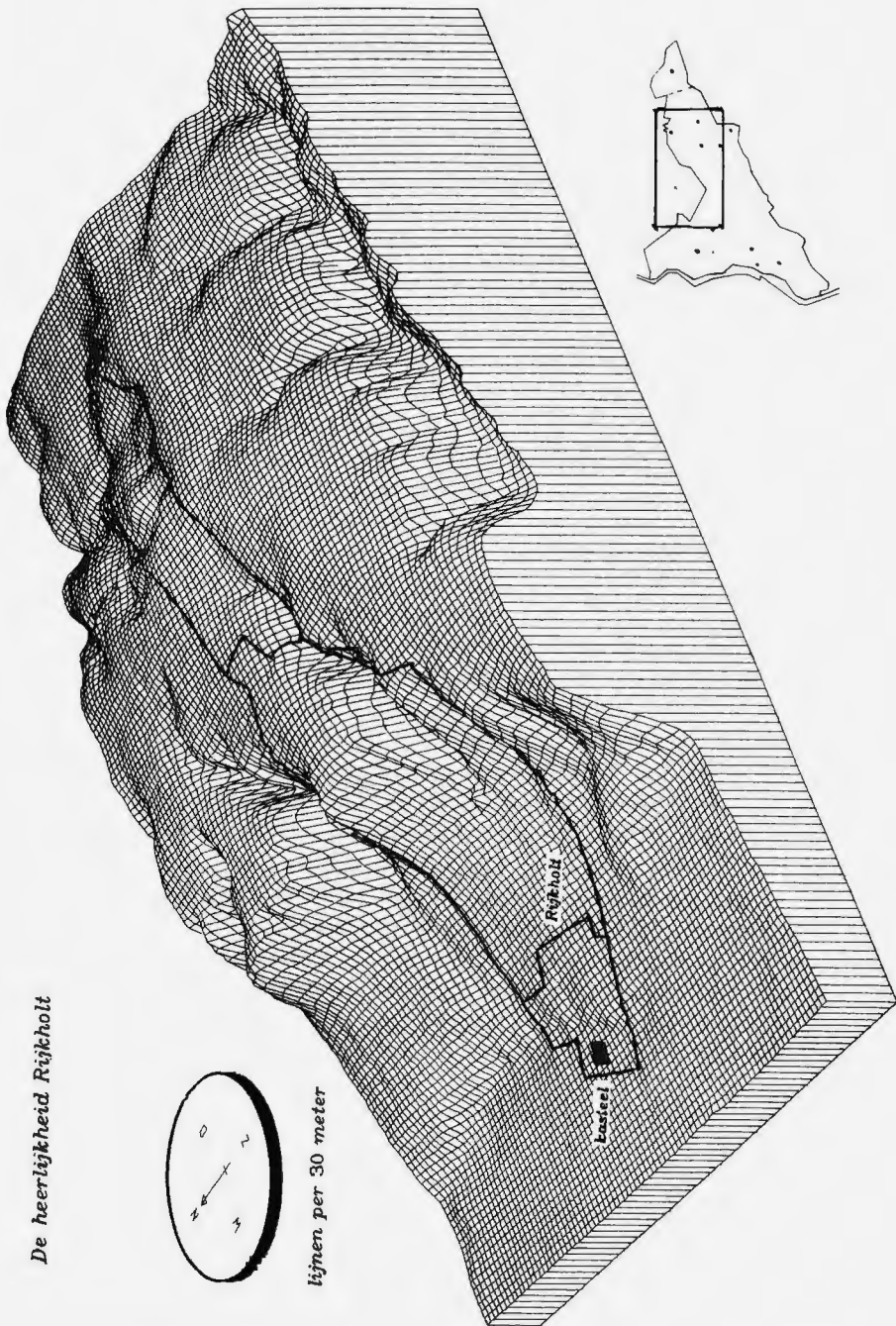
Heren van **Rijkholt** worden het eerst in de dertiende eeuw vermeld.<sup>690</sup> Omdat in later tijd het dorp tot de parochie Gronsveld behoorde, kan worden aangenomen dat deze kleine heerlijkheid van Gronsveld is afgesplitst.<sup>691</sup> Hoe het ook zij, in de vijftiende eeuw beschouwde de heerlijkheid zich als volledig onafhankelijk: „niemand lehnurich, sondern eyn frey herrschafft, und wort dat lehn ahn der sonnen ontfangen, haet auch mit keine schatzingen, turkenstuir oder mit niemants tzu schaffen”.<sup>692</sup> Al te veel historisch belang kan aan dit soort recente verhoudingen niet worden gehecht. Uit de dertiende eeuw kennen we enkele leenverheffingen aan het bisdom Luik en de rijksonmiddelbaarheid van later tijd moet min of meer toevallig zijn gegroeid omdat de heerlijkheid als het ware vergeten is bij de toch al gebrekkige ontwikke-

<sup>689</sup> Janssen de Limpens, Overmaas, *passim*.

<sup>690</sup> De Rijckel, Bolland, p. 81 e.v.

<sup>691</sup> Habets, Roermond, p. 437; Simenon, *visitationes*, deel 1, p. 275

<sup>692</sup> Habets, *Wijsdommen*, p. 398, ontleend aan Grimm, *Weisthümer*, deel III, p. 865. Over Rijkholts rijksonmiddelbaarheid zie Schwabe, *Oberhof*, p. 99, en Nève, *rijkskamer-gerecht*, p. 469-472.



*De heerlijkheid Rijkholt*

*lijnen per 30 meter*

De mini-heerlijheid Rijkholt, ongeveer 120 hectare groot.

ling van landsheerlijkheid in Zuid-Limburg.

Het dorp Rijkholt ligt op een merkbare verhoging tamelijk in het oosten van het Maasdal; het kasteel aan de westzijde ligt dieper in de natte gronden van het broek van Oost en Gronsveld.<sup>693</sup> Ten oosten van het straatdorp strekt zich tot aan de steilrand het kleine, langzaam hellende Rijkholter veld uit, dat op het plateau nog een minieme voortzetting van twintig hectare akkerland had. De totale heerlijkheid, dorp, veld en bos, besloeg 122 hectare en was voor een aanzienlijk deel rechtstreeks bezit van de heer. Volgens een rekening uit 1596<sup>694</sup> bezat deze toen 74 hectare akkerland, dat echter ten dele in de aangrenzende velden van Breust/Eijsden moet worden gezocht. Ook het achttien hectare grote eikenbos kwam uitsluitend ten nutte van de heer, die zijn onderzaten in de zeventiende eeuw verbood er hun vee in te weiden.<sup>695</sup> De rest van het cultuurland was geheel leenroerig of cijnsplichtig aan de heer,<sup>696</sup> terwijl ook buiten de heerlijkheidsgrenzen Rijkholter leen- en cijnsgoederen voorkwamen. In de aanbreng van 1619 werden in het territorium van Breust 151 percelen, in totaal 45 hectare, als zodanig aangebracht. Alle zijn ze te vinden in grensvelden met Rijkholt: het noorden van het Maarlanderveld en het Eckelraderveld. Met name de laatste groep is interessant. De Rijkholter goederen vormden hier een lange, aaneengesloten strook in het verlengde van de heerlijkheid, die een wig drijft tussen de dorpen St. Geertruid, Eckelrade en Herkenrade. Het is een onmiskenbare ontginningseenheid, die we in hoofdstuk 2 in het begin van de dertiende eeuw hebben gedateerd.<sup>697</sup> Midden in deze strook bevindt zich in een blok het merendeel van de leengoederen; we beschouwen het als een oorspronkelijke bezitseenheid, die aangeeft hoe de strook aanvankelijk blokvormig was opgedeeld. Volledig versnipperd daarentegen is de ligging van de Rijkholter cijnsgoederen in het noorden van het Maarlanderveld. Dit grensgebied wordt gekenmerkt door een sterke afwisseling van ressort, die waarschijnlijk teruggaat op de langzame en onsystematische openlegging ervan aan het einde van de dertiende eeuw vanuit de dorpen van Breust/Eijsden, Rijkholt en Gronsveld.

In het midden van de elfde eeuw worden voor het eerst leden van het

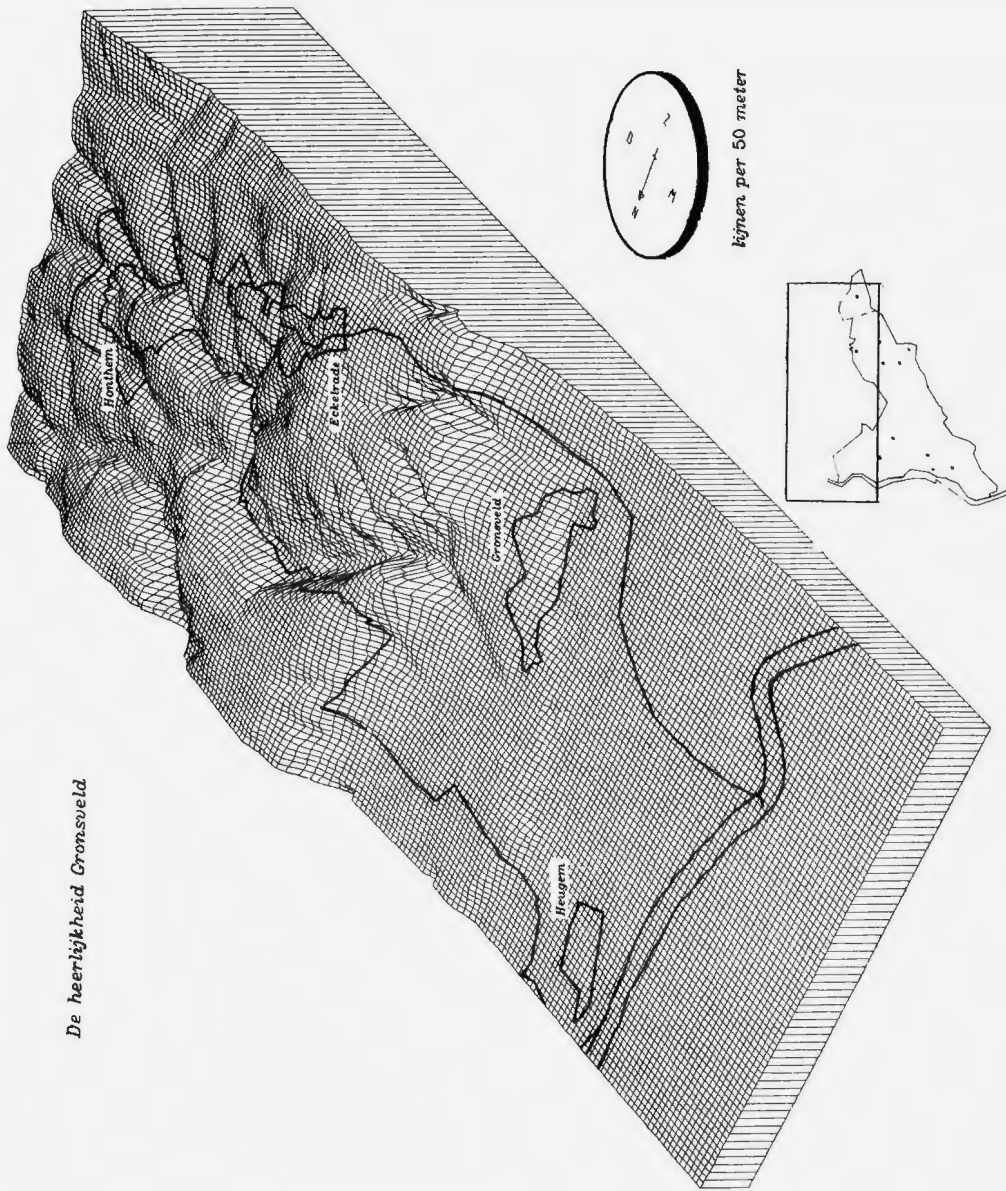
<sup>693</sup> Processen betreffende afwatering van de grachten rond het kasteel in de zestiende en achttiende eeuw bij de Wit, Rijkholt, p. 127.

<sup>694</sup> RAL de Bounam de Rijckholt, ongeinventariseerd; *ibidem* verschillende andere landmetingen 1683-1836.

<sup>695</sup> De Wit, Rijkholt, p. 89.

<sup>696</sup> RAL Rijkholt, ongeinventariseerd: aanbreng Rijkholt 1617.

<sup>697</sup> Zie hoofdstuk 2.3, p. 84.



*De heerlijkheid Gronsveld*

De heerlijkheid Gronsveld, die in zijn territoriale opbouw (kern in het Maasdal, uitbreidingen op het plateau) opvallende overeenkomsten vertoont met zijn zuiderbuur Breust/Eijsden.

geslacht van **Gronsveld** vermeld.<sup>698</sup> Hun filiatie tot de veertiende eeuw is onduidelijk,<sup>699</sup> maar aan het einde van die eeuw behoorden ze tot de meest invloedrijke adel in de landen van Overmaas en speelden een belangrijke rol bij de infiltratie van de Bourgondiërs in dit gebied.<sup>700</sup> Ongetwijfeld heeft de heerlijkheid zijn zelfstandigheid mede daardoor zo lang weten te handhaven. In 1498 bevestigde de keizer de rijksonmiddellbaarheid ervan, gevolgd door de verheffing tot graafschap rond 1600.<sup>701</sup> Ook hier is de volledige onafhankelijkheid niet van oude datum; in de twaalfde eeuw kennen we leenopdrachten aan de bisschop van Keulen, in de dertiende aan die van Luik.<sup>702</sup> Hardenberg leidt uit de rechtsgang van de schepenbank van Gronsveld op de Akense Oberhof af, dat het gebied oorspronkelijk rijksgoed is geweest, een gewettigd vermoeden dat echter niet op andere wijze kan worden bevestigd.<sup>703</sup> De heerlijkheid besloeg bijna 1500 hectare en bestond uit vier dorpen: Gronsveld en Heugem in het Maasdal, Eckelrade en Honthem op het plateau. Qua vorm lijkt het gebied nogal op het territorium van Breust en Eijsden, maar hier is de herkomst van de verschillende onderdelen minder homogeen.<sup>704</sup> Dat valt vooral af te leiden uit kerkelijke en juridische verhoudingen. De parochie Gronsveld besloeg slechts Gronsveld, Rijkholt en Eckelrade. Heugem vormde een aparte parochie die tiendbaar was aan het Onze Lieve Vrouwe kapittel in Maastricht, en Honthem behoorde onder de parochie Cadier, die in 1266 van Heugem was afgescheiden.<sup>705</sup> Ook de rechtsgang van de schepenbanken in het territorium was verschillend. Die van Gronsveld had appel op Aken, die van Heugem op de schepenen van Luik. De schepenbank van Honthem, die in de zestiende eeuw wordt vermeld, had in eerste instantie beroep

<sup>698</sup> Oudste vermeldingen in: Halkin/Roland, Stavelot, nr. 99 (1033); Ernst, Limbourg, deel VI, p. 107 (1063); Gysseling, woordenboek, deel I, p. 426; Tummers, romaans, p. 55. Vgl. ook Hardenberg, divisions, p. 369.

<sup>699</sup> De Crassier, dictionnaire (1931), p. 124.

<sup>700</sup> Laurent/Quicke, accession, passim; Yttbroek, Brabant, p. 66-99 en 695.

<sup>701</sup> Hierover Nève, rijkskamergerecht, p. 317-318.

<sup>702</sup> Knipping, regesten, p. 279, nr. 1386 (32). Bormans/Schoolmeesters, deel II, p. 276 (1277) en 402 (1286).

<sup>703</sup> Hardenberg, divisions, p. 369. Over de samenhang tussen rechtsgang op de Oberhof en herkomst uit koningsgoed recent Nolden, Marienstift, p. 339-340.

<sup>704</sup> Aldus ook Nève, rijkskamergerecht, p. 319.

<sup>705</sup> Habets, Cadier, p. 149 e.v.; Franquinet, Onze Lieve Vrouw, deel I, p. 29-32; van de Venne, Heer, p. 337.

op die van Heugem en daarna op Luik.<sup>706</sup> De oorspronkelijke kern van Gronsveld is het dorp van die naam tezamen met Rijkholt geweest, met een kleine, twaalfde-eeuwse ontginningsuitbreiding op het plateau, Eckelrade, die we uitgebreid in hoofdstuk 2 hebben besproken. Heugem, Cadier en Honthem, op de kaart een aaneengesloten gebied, vormden oorspronkelijk een aparte eenheid, waarvan alleen Cadier zijn zelfstandigheid als noordelijkste exclave van het land van Daelhem wist te bewaren. Heugem en Honthem zijn op een niet meer te achterhalen tijdstip bij Gronsveld gevoegd.

De leengoederen van Gronsveld werden in grote en kleine lenen onderscheiden. Tot de eerste groep behoorden een aantal grote hoven in het territorium van Gronsveld die in de nieuwe tijd verdeeld waren geraakt, maar toch als één geheel werden verheven. Aan één van deze grote lenen, het Seutendaalsleen, was op zijn beurt weer een onderleenhof verbonden voor de verschillende percelen die ertoe behoorden. Volgens aantekening in een achttiende-eeuws register was dit leen oorspronkelijk een geheel, waarvan de juridische eenheid ook na het uiteenvallen van het goed werd gehandhaafd.<sup>707</sup> Bij de tweede groep, de kleine lenen, bestond geen samenhang tussen de verschillende percelen; ze zullen vaak individueel zijn opgedragen aan de machtige heer ter plaatse. Een niet onaanzienlijk deel van deze lenen lag in het territorium van Breust en Eijsden. De grootste complexen lagen op het plateau: strookvormige eenheden in de velden van Eckelrade en Herkenrade, die geheel passen in de globale structuur van dit in de dertiende eeuw op betrekkelijk systematische wijze ontgonnen gebied. Ze moeten tijdens of zeer kort na die periode in leen zijn opgedragen en geven zodoende nog een indruk van de oorspronkelijke verkaveling. Eveneens aaneengesloten is het blok Gronsvelder lenen in het Overbroek van Oost; ook dit moet teruggaan op de ontginningsperiode van dit akkereiland in het moerasgebied tussen Oost, Maarland en Rijkholt. Geheel verspreid daarentegen liggen de leengoederen in het noorden van het Maarlanderveld. Zij

<sup>706</sup> RAL Gronsveld ongeïventariseerd: beschrijving van de goederen en inkomsten van Gronsveld, z.d. (16e eeuw): „Vanden gericht van Gronssfelt word geapelleert in civilibus voer heeren schepenen der stadt van Aecken ende van daer naerde Caemer van Spier. Vanden gericht van Huegem word geapelleert naer heeren schepenen van Luyck, van Hontem naer Huegem, ende van daer naer Luyck ut supra”. Vgl. ook Schwabe, Oberhof, p. 78, en Nève, rijkskamergerecht, p. 318-319. Een aparte schepenbank voor Honthem heb ik elders nergens vermeld gevonden. Wel worden in München, Törring/Jettenbach, nr. M18 (keurboek rond 1750), f. 65r, nog vier roeden wei te Honthem vermeld, genaamd „de Dinghbanck”.

<sup>707</sup> München, Bayerisches Staatsarchiv, Törring-Jettenbach M17 (leenregister 1743), f. 4, vermeldt als eerste grote leen 25 bunder land in 35 percelen, „ende wordt dit lehen alsnu genoomt het groot Seutendaels lehen, ter oorsacke hij allen den panden daeronder gehorende heeft gepossideert”.

kunnen niet rechtstreeks op ontginning teruggaan, maar het louter bestaan van de mogelijkheid, dat hier in zo grote getale goederen aan vreemde heren konden worden opgedragen, wijst wel op een late ontstaansdatum van het veld als geheel. Tenslotte waren in de dorpen verschillende huizen leenroerig aan de heer van Gronsveld: in Breust, Bruisterbosch, Maarland en Oost. We weten dat de drie grote laathoven in Oost pas in de vijftiende eeuw als leen zijn opgedragen; een even late datum mogen we ook wel voor de andere leengoederen binnen de dorpshagen aannemen.

Ook **Mesch** is een minieme onafhankelijke heerlijkheid, sinds de volle middeleeuwen in het bezit van het Marienstift in Aken, al maakte de heer van Valkenburg aanspraak op de voogdij over het dorp.<sup>708</sup> De herkomst van dit bezit is in de literatuur omstreden. De eerste keer dat het woord Mesch wordt genoemd is in een bevestiging van de goederen van het kapittel door Frederik II uit 1226: „Wulharne, Mesche, Luncin, Seffunt” met hun voogdijen.<sup>709</sup> In een oudere oorkonde van Hendrik IV over deze schenking staat echter op dezelfde plaats: „tres advocatias super tot loca, scilicet Harne, Loncins, Mandrevelt”.<sup>710</sup> Manderveld nu wordt in een aanzienlijk aantal oudere oorkonden vermeld als aan het kapittel geschonken koningsgoed.<sup>711</sup> Er is een plaats van die naam bij Eupen, maar daar waren in later tijd geen bezittingen van het Marienstift bekend. Zodoende is het Manderveld van de oudere oorkonden, te beginnen met het „palatium regium Mandrevelt” van 854,<sup>712</sup> door sommigen met Mesch geïdentificeerd, ondanks het grote verschil van naam.<sup>713</sup> Sinds Nolden echter recent heeft aangetoond dat in het cijnsregister van het Marienstift uit 1320 naast elkaar inkomsten uit Mesch en uit Manderveld worden genoemd, lijken de argumenten voor een identificatie van Manderveld met Mesch weerlegd te zijn. De herkomst van het Akense bezit aan de Voer zal eerder gezocht moeten worden in een schenking aan het Marienstift door Otto I in 966, onder andere in „Furon”.<sup>714</sup> In dat geval mag Mesch wel als een afsplitsing worden beschouwd van het grote domein van Voeren, waaraan het ook grenst.

<sup>708</sup> Habets, Valkenburg, p. 579-581; Nève, rijkskamergerecht, p. 446-448.

<sup>709</sup> Meuthen, Urkunden, nr. 92, p. 299-302: „Wulharne, Mesche, Luncin, Seffunt cum advocatiis et omni iure quas Henricus tertius dedit.

<sup>710</sup> von Gladiss/Gawlik, Urkunden, p. 366; Wisplinghof, Urkundenbuch, nr. 42, p. 60-61.

<sup>711</sup> Rotthoff, Reichsgut, p. 107-109.

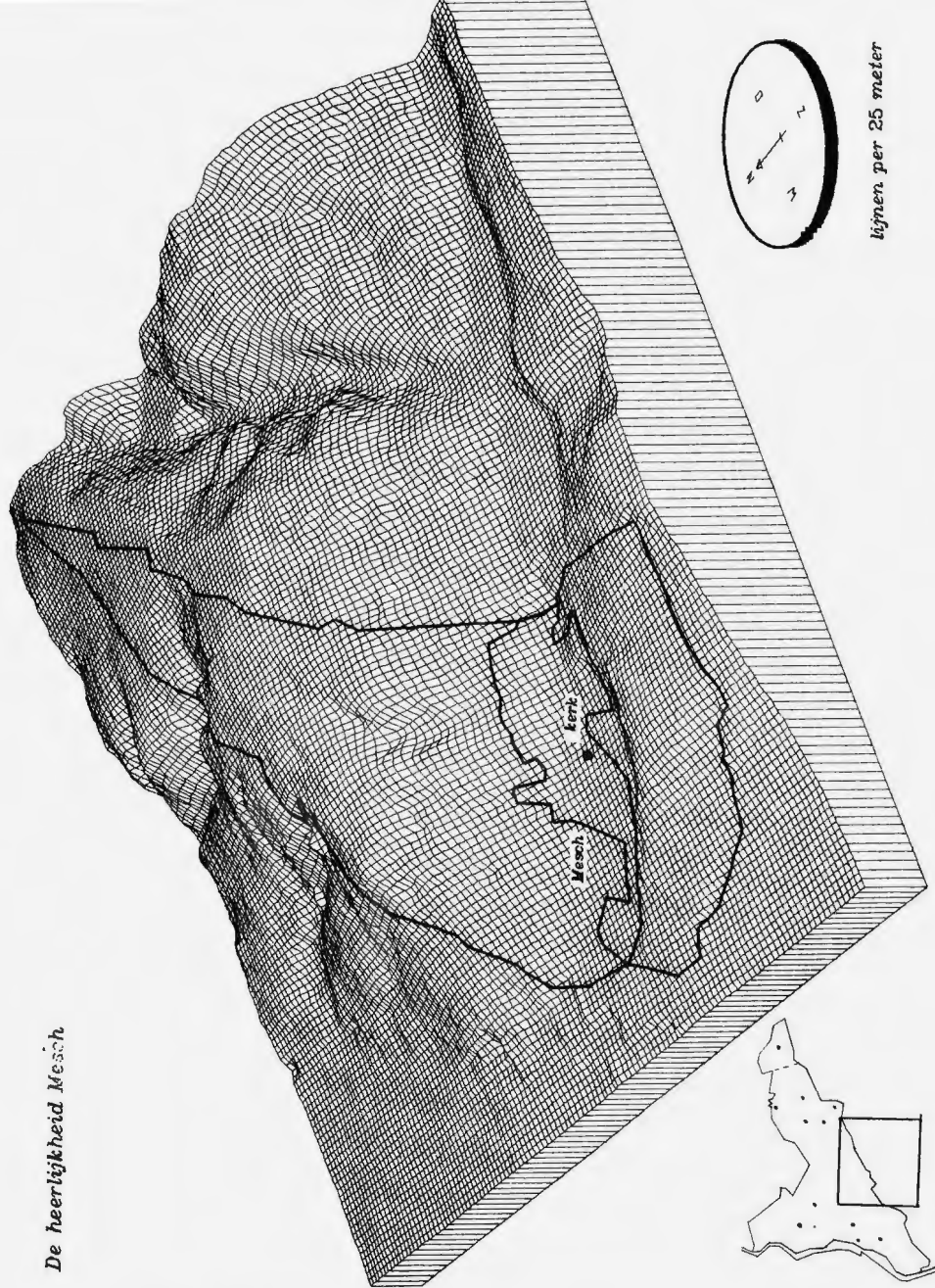
<sup>712</sup> Vermeldingen bij Böhmer, Regesten, nr. 1165.

<sup>713</sup> Zo bijvoorbeeld Rotthoff, Reichsgut, p. 107 e.v.; Wisplinghof, Urkundenbuch, p. 60. Daarentegen bijvoorbeeld Meuthen, Urkunden, p. 176 en 296, en Gysseling, woordenboek, deel I, p. 657 en 691.

<sup>714</sup> Nolden, Marienstift, p. 201. De oorkonde van 966 in Sickel, Urkunden, p. 429-431, en in Wisplinghof, Urkundenbuch, nr. 23, p. 34-36.



*De heerlijkheid Mesch*



De mini-heerlijkheid Mesch is in omvang vergelijkbaar met Rijkholt, en was evenals deze laatst verregaand onafhankelijk van extern gezag. De punt van de driehoek op het plateau lag nog tot in de achttiende eeuw woest.

Het dorp Mesch ligt in een langgerekte lintvorm aan weerszijden van de Voer. In het midden ligt de kerk, waarvan de oudste delen waarschijnlijk nog vóór 1000 dateren, en op enige afstand de voormalige hof van het Akense Marienstift.<sup>715</sup> In het westen ligt aan de Voer de Mescher molen. De heerlijkheid en tot 1943 gemeente was 265 hectare groot en vormde een scherpe driehoek met de brede basis in het Voerdal en een spitse punt naar het noordoosten op het plateau. Deze punt, die nog steeds als de Mescher heide bekend is, lag in 1619 nog woest. Hij kan pas in de achttiende eeuw zijn ontgonnen, want nog in 1732 wordt heide hier als belending genoemd.<sup>716</sup> Op de kadasterkaart van 1827 is te zien dat vrijwel het hele Voerdal in beslag wordt genomen door grote blokpercelen, voormalig bezit van het Munsterstift, dat ongeveer 40 bunder, dus bijna 35 hectare besloeg.<sup>717</sup> De rest van de grond in de heerlijkheid was leen- of cijnsgoed. Leengoederen werden tot de zestiende eeuw in Aken zelf verheven, daarna voor een aparte leenhof in het dorp.<sup>718</sup> Een klein aantal leengoederen lag over de grens in het territorium van Breust en Eijsden. Ze vertonen de typische verspreide ligging zoals die in grensvelden gebruikelijk is.

Met alle voorbehoud dat op dit punt gemaakt kan worden, lijkt de kleine heerlijkheid Mesch zijn vroeg-middeleeuwse achtergrond het best bewaard te hebben: een klein „mini-domein”, geassocieerd aan het grote Voeren, dat evenals Breust en Eijsden waarschijnlijk slechts uit een door lijfeigenen bewerkte reserve met aangrenzende woeste grond bestond. De grote uitbreidingen van de volle middeleeuwen zijn eraan voorbijgegaan en hoewel er aan interne verhoudingen evenveel als elders gewijzigd moet zijn, bleef het complex als geheel onverdeeld in het bezit van het Akense Marienstift. We nemen aan dat de domeinen van Breust en Eijsden oorspronkelijk een vergelijkbare vorm hebben gehad; hier hebben latere uitbreidingen de oorspronkelijke kern echter volledig overvleugeld.

Slechts twee landsheerlijke leenhoven worden in de aanbreng van 1619

<sup>715</sup> Caumartin, Mesch, p. 179; Marres/van Agt, p. 120.

<sup>716</sup> RAL Breust ongeinventariseerd (aanbreng 1732, nr. 121, 7); RAL LvO 5390, nr. 129, 4.

<sup>717</sup> Nolden, Marienstift, p. 201. Precies deze oppervlakte werd in de Franse tijd verkocht: RAL Frans Archief 1266, affiche 45 nr. 2.

<sup>718</sup> Coels, Mannkammer, p. 429-437; Nolden, Marienstift, p. 201. Cijns- en leenregisters in RAL Mesch ongeinventariseerd; in Düsseldorf Hauptstaatsarchiv, St. Marien Aachen, Acten nr. 31 (leenregisters 1550-1695); en in RAL heren van Ter Worm 97.

met naam genoemd: die van Daelhem en Valkenburg.<sup>719</sup> **Daelhemer** lenen lagen alle in en om Maarland. Ze vormden tezamen een aaneengesloten blok in het centrum van het dorp en het aangrenzende veld en kwamen voort uit de laathof die daar aan het einde van de middeleeuwen was gelegen.<sup>720</sup> De ouderdom van de leenband is onmogelijk te bepalen. Het goed in kwestie behoort tot de oudste delen van Maarland, maar of de leenverhouding even oud is, valt niet te zeggen. Wel is door de leenroerigheid aan Daelhem de juridische eenheid van de hof, die aan het begin van de zestiende eeuw al begon uiteen te vallen, nog een eeuw lang bewaard gebleven, zodat men er bij de aanbreng van 1619 nog weet van had. Daarna zijn al vrij snel de banden met Daelhem in de vergetelheid geraakt. Alleen het perceel waarop de oorspronkelijke hof had gestaan, werd tot aan de Franse revolutie te Daelhem verheven. Ook de **Valkenburger** leengoederen zijn nooit van grote betekenis geweest. Ze zijn waarschijnlijk voortgekomen uit bezit van de heren van Eijsden, vóór dat in 1375 in pand werd gegeven. Dat geldt in de eerste plaats voor het zogeheten Eijsder bos, een klein deel van de noordhelling van het centrale droogdal tussen Moerslag en St. Geertruid dat in mindere mate dan de rest van de steilrand tot hakhout is gedegenereerd, omdat in ieder geval al sinds 1381 communale beweiding kon worden tegengegaan door de opeenvolgende leenhouders.<sup>721</sup> Een tweede groep leengoederen lag in het Eijsder veld achter Breust (vgl. kaart 8). Ze grensden in 1619 aan land van Jan de Lamargelle, dat teruggaat op goed van de hof van Eijsden, en zijn hier ongetwijfeld in de late middeleeuwen als leengoed van afgesplitst en sindsdien de facto verdeeld. De leenverheffing vond echter tot in de zeventiende eeuw door één vertegenwoordiger plaats.<sup>722</sup> Het laatste leen lag in Bruisterbosch: twee hectare huis en hof in het Eijsder deel van het dorp. Het kan nog teruggaan op de tijd van de uitbreidingen van dit dorp vanuit Eijsden in de tweede helft van de twaalfde eeuw, maar een latere opdracht is evenzeer mogelijk.

**De Luikse oppergerechten**, het prinsbisschoppelijke Leenhof en het Allodiale Hof, hebben vooral in de late middeleeuwen invloed gehad in

<sup>719</sup> De publicaties van de Rijckel, Dalhem, en Habets, Valkenburg (aan te vullen met Buchet, reliefs), zijn niet zo volledig dat ze raadpleging van de oorspronkelijke bronnen overbodig maken, met name op het punt van de kleine boerenlenen. Gecontroleerd werden daarom de oudste leenregisters van Brabant (ARA Brussel, leenhof van Brabant 1,2 en 4 en ARA Brussel, Rekenkamer 542. Voor Breust/Eijsden bleken ze geen nadere informatie te bevatten, wel voor bijvoorbeeld 's-Gravenvoeren. Over deze oudste registers: Brill, *régistres*, en de Nave, *Spechtboek*.

<sup>720</sup> Zie hiervoor, p. 247.

<sup>721</sup> Habets, Valkenburg, p. 558.

<sup>722</sup> Habets, Valkenburg, p. 559-560.

het territorium van Breust en Eijsden. Hoewel de banden tussen het prinsbisdom met Breust en Eijsden nooit van grote betekenis zijn geweest, vinden we vooral in de oudste registers van deze hoven uit de veertiende en vijftiende eeuw verscheidene verheffingen en overdrachten geregistreerd van grond uit het territorium. Het merendeel heeft betrekking op kleine, over het hele territorium verspreide percelen, waarbij aan de status van leen- of allodiaal goed nauwelijks hoge ouderdom kan worden toegekend. Bovendien is het duidelijk dat er weinig continuïteit in de verheffingen is. De landsheerlijke rechtbanken lijken in de late middeleeuwen slechts betekenis als overdrachtsinstantie te hebben gehad voor grond die op een of andere wijze aan lokale instanties ontsnapte. Het duidelijkst komt dit naar voren bij de verwervingen door de familie Holzit in Oost rond 1400, waar overdrachten plaatsvonden voor de schepenbanken van Breust en Eijsden, voor de eigen laatbank, voor de officiaal van Luik, en voor de schepenen van de stad Luik, en waar vervolgens één hof in leen wordt opgedragen aan de heer van Gronsveld, een andere aan de bisschop van Luik, en tenslotte een halve eeuw later alle drie aan de heer van Gronsveld.<sup>723</sup> Het gebrek aan continuïteit in de verheffingen vinden we ook bij de Kettelhof in Caestert, die in 1325 als geheel wordt verheven, daarna in toenemende mate verdeeld raakt, en geleidelijk uit de Luikse registers verdwijnt.<sup>724</sup> Soortgelijke ontwikkelingen ondergingen de kleinere leengoederen. Karakteristiek hiervoor is een verheffing uit 1346 door Tielman van Oost van vier stukken land, tezamen 3,5 hectare, gelegen in de velden van Breust en Maarland.<sup>725</sup> Verdere verheffingen van steeds kleinere delen van het leen kunnen we nog bijna een eeuw volgen,<sup>726</sup> maar tenslotte verdwijnt het uit de Luikse registers. De verspreide ligging en de geringe omvang van individuele percelen kan tot geen andere conclusie leiden dan dat ze pas in de late middeleeuwen om welke reden dan ook zijn opgedragen aan de bisschop van Luik. Naar hun precieze juridische status vóór de leenopdracht kunnen we slechts gissen. In één geval wordt het woord *allodium* gebruikt voor een perceel, dat karakteristiek genoeg door land

<sup>723</sup> Hiervoor, hoofdstuk 5.2, p. 230.

<sup>724</sup> Hiervoor, p. 253.

<sup>725</sup> Poncelet, Englebrecht, p. 224.

<sup>726</sup> Poncelet, Englebrecht, p. 463 (1352) en 609 (1358); AEL Cour Féodale 42, f. 13r (1380) en f. 58r (1381); AEL Cour Féodale 43, f. 197v (1417); AEL Cour Féodale 46, f. 189v (1436); AEL Cour Féodale 49, f. 67v (1460); AEL Cour Féodale 51, f. 73r (1485); AEL Cour Féodale 52, f. 132r (1485).

van Zezenhoven werd omgeven.<sup>727</sup> Ook leengoederen direct achter de kouters van het St. Martinus-kapittel bij Breust worden echter vermeld,<sup>728</sup> dus in de oudste delen van het territorium. Al te schematisch moet men zich de juridische verhoudingen in de late middeleeuwen nog niet voorstellen, vooral omdat ze geografisch te ingewikkeld waren om in detail over langere periodes gehandhaafd te kunnen blijven.<sup>729</sup> Aan de laat-middeleeuwse achtergrond van de banden met het leenhof van het prinsbisdom Luik in ons gebied, uitgezonderd misschien de Kettelhof te Caestert, kan nauwelijks worden getwijfeld.<sup>730</sup>

Hetzelfde geldt voor de invloed van het **Allodiale Hof van Luik**, een landsheerlijke instantie voor allodiaal goed in het prinsbisdom.<sup>731</sup> Het enige grotere complex allodiaal goed in het territorium van Breust en Eijsden was de Eigenhof in Oost, een aan het einde van de middeleeuwen uiteengevallen allodiale bedrijfseenheid, waarvoor in 1553 een aan het Luikse allodiale hof subalterne grondrechtbank werd opgericht.<sup>732</sup> Daarnaast vermelden de registers van het Luikse Allodiale Hof, die in 1441 beginnen, een klein aantal verheffingen van kleine verspreide percelen in het territorium, typische boerenallodia, zoals Génicot ze noemt.<sup>733</sup> Hun verspreiding over de velden van Breust, Maarland en Eckelrade is zo groot, dat een oorspronkelijke samenhang niet hoeft te worden aangenomen. Evenals de leengoederen zijn het stukjes land die op de een of andere wijze in de late middeleeuwen aan het territoriale gezag van de heerlijkheden Breust en Eijsden ontsnapt zijn en waarvoor het gerecht in Luik een tijd lang als overdrachtsinstantie dienst heeft gedaan. Na 1550 verdwijnt hun aparte status. Voor zo ver dat nog was na

<sup>727</sup> Poncelet, Englebrecht, p. 632: „Philippe de Brustem releva a Liege lan XIIIc LIX le darain jour de march I bonnier de terre erulle ou environ gisant ou terroit de Brustem entre les terres de la court de Gressenhoven de III costeis, qui par avant estoit son francq alluet”. Het kan hier echter ook om een standaard-formulering gaan, die weinig over de feitelijke verhoudingen zegt. Vgl. Poncelet, Englebrecht, p. 18-24, over de opdracht van allodia.

<sup>728</sup> Ibidem, p. 224: „III petits journals derriere Brusten dalles le coulture dou cappitle Saint-Martin de costeit vers le Mont”.

<sup>729</sup> Dat geldt algemeen voor dit soort kleine boerenlenen (Poncelet, Englebrecht, p. LXVII).

<sup>730</sup> Despy, Jauche, p. 29-30 en 72 wijst op de achtergrond als cijnsgoed van de „boerenlenen” in zijn gebied.

<sup>731</sup> Bormans, seigneuries. De protocollen van overdracht beginnen in 1440. Zeventiende-eeuwse inhoudsopgaven van de registers van 1440 tot 1481 (AEL Cour Allodiale 26-30) in AEL Cour Allodiale 1; idem voor de jaren 1481 tot 1586 (AEL Cour Allodiale 31-43) in AEL Cour Allodiale 2.

<sup>732</sup> Zie hiervoor hoofdstuk 5.3, p. 237.

<sup>733</sup> AEL Cour Allodiale 26, f. 101 (1442); AEL Cour Allodiale 27, f. 136, 217, 256 (1451); AEL Cour Allodiale 28, f. 147 en 149 (1453), 160, 246 (1455); AEL Cour Allodiale 30, f. 19v (1477), 170 (1479), 244 (1480); AEL Cour Allodiale 34, f. 32v (1503), 45, 46, 51, 75r (1506); AEL Cour Allodiale 35, f. 37v (1517).

te gaan zijn ze in 1619 alle onder Breust aangebracht. Het laatste Luikse gerecht waar overdrachten van grond in het territorium van Breust/Eijsden staan geregistreerd, is de grondrechtbank van het St. Martinus-kapittel. Deze goederen waren cijnsvrij en staan in de aanbreng als „Hagendoorns goed” aangeduid, een naam waar ik geen verklaring voor heb kunnen vinden. Meestal werden ze voor de schepenbank Breust overgedragen.<sup>734</sup> Ook naar de wortels van deze bindingen moeten we gissen; waarschijnlijk hield de overdracht rechtstreeks voor het kapittel een zekere bevoorrechtiging in, zoals al heel vroeg het geval was bij de ontginning van Bruisterbosch.<sup>735</sup> Met de ontginningsgeschiedenis van het gebied hebben deze percelen al even weinig te maken als de overige goederen van deze paragraaf.<sup>736</sup>

<sup>734</sup> RAL Breust voorl. nr. rood 39 (protocol van rechtszittingen 1571-1582), f. 133v: overdracht van vijf roeden land voor de schepenbank van Breust, „is Hagendoorns goet”. In het protocol van overdrachten van het „cour des tenants” van het St. Martinus-kapittel te Luik 1371-1467 (AEL STM 87) komen slechts een tiental overdrachten bij Breust voor, meestal betrekking hebbend op land van de broederschap van kapellanen van het kapittel. Zie hiervoor ook AEL STM supplement 317-324.

<sup>735</sup> Zie p. 291.

<sup>736</sup> In een aantal gevallen gaat het hier om goederen die in de late middeleeuwen deel hebben uitgemaakt van een overdracht waar het kapittel zelf bij betrokken was, zo bijvoorbeeld in AEL STM oorkonde 25 jan 1453 (niet in Schoonbroodt) en AEL STM oorkonde 26 jan 1453 (Schoonbroodt nr. 502).

## Hoofdstuk 7: De heerlijkheden Eijsden en Breust

### 7.1) Eijsden

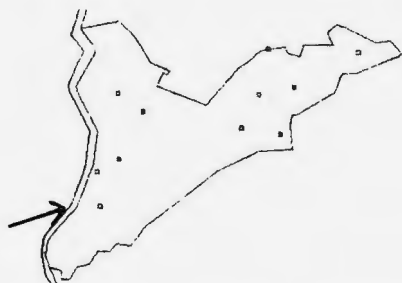
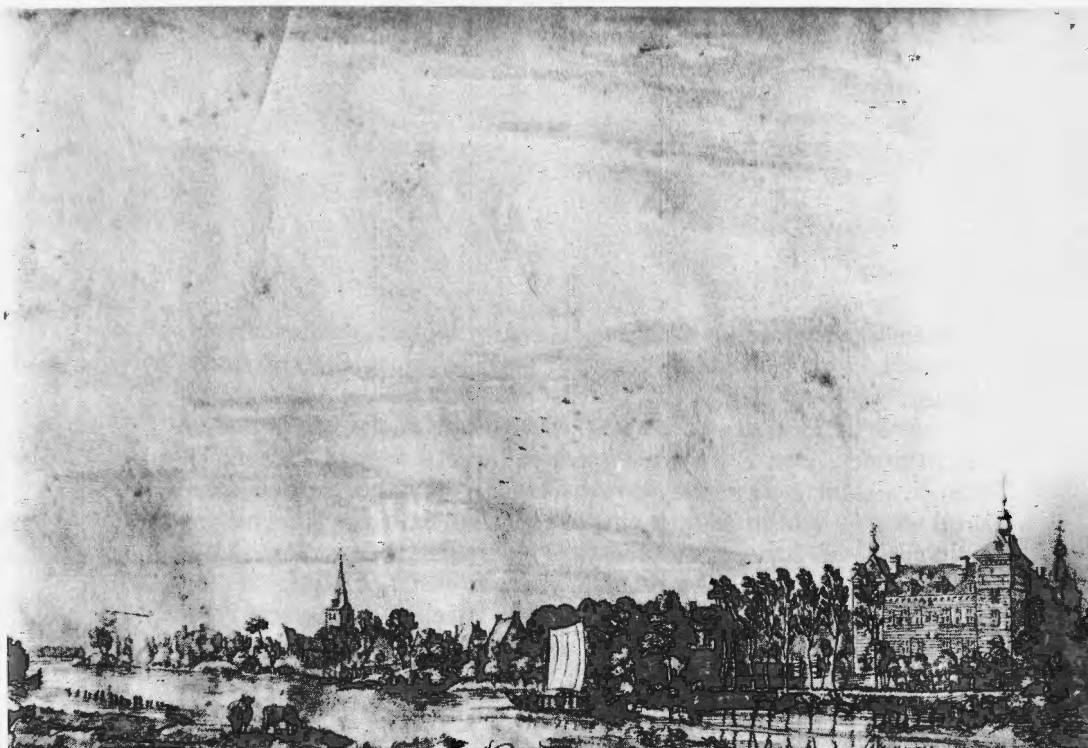
De naam Eijsden levert het oudste gegeven op voor de geschiedenis van dit gebied. Zoals hiervoor uiteengezet<sup>737</sup> heeft Schrijnemakers op naamkundige basis aannemelijk gemaakt dat het „procaspide” aan de Maas midden tussen Herstal en Meerssen, waar in 870 het rijk van Lotharius werd verdeeld, met Eijsden moet geïdentificeerd worden. Bovendien wijst de a-klank in de romaanse vorm *Aspre erop*, dat de naam in ieder geval vóór de achtste eeuw is ontstaan. Gezien de latere parochieverhoudingen moet Eijsden van Breust zijn afgesplitst. De complexiteit van de latere cijnsverhoudingen, met hun kleine Breuster en Eijsder kernen in het Maasdal en op het plateau, kan echter alleen door langzame groei zijn ontstaan, toen beide kernen al een aparte identiteit hadden. Daarmee moet de verdeling vóór de grote ontginningen en in de domaniale periode worden geplaatst.<sup>738</sup> In ieder geval worden de „villae” Breust en Eijsden in het midden van de twaalfde eeuw als onafhankelijke, allodiale eenheden genoemd.

Voor Eijsden is dat tevens de eerste zekere vermelding. In een niet gedateerde oorkonde van aartsbisschop Filips van Heinsberg van Keulen, die op grond van het zegel tussen 1168 en 1174 moet zijn opgesteld, wordt een ruilvereenkomst vastgelegd tussen het Keulse domkapittel en de bisschop van Luik met betrekking tot een aantal bezittingen, die vanwege de afstand tot Keulen, en niet te vergeten de onhandelbaarheid van de inwoners en het eigenmachtig optreden van de voogden, moeilijk te administreren waren.<sup>739</sup> Het domkapittel stond zijn hof Eijsden („villa sua Espede”, „curia sua Espide”) af aan de bisschop van Luik en kreeg daarvoor in de plaats twee van diens hoven („curiae”, „villae”) in

<sup>737</sup> Hoofdstuk 3.4, p. 141.

<sup>738</sup> Nèves hypothese (Nève, rijkskamergerecht, p. 381, noot 526), dat het derde deel van het territorium dat aan Eijsden toebehoorde bij afkoop van voogdijrechten is gecreëerd, is mogelijk maar lijkt mij niet waarschijnlijk; de inderdaad gebruikelijke verdeling 2/3 1/3 tussen immuniteitsheer en voogd is alleen op inkomsten uit jurisdictie, nooit op exploitatie van grondbezit van toepassing (vgl. Aubin, Landeshoheit, p. 333).

<sup>739</sup> Bronvermeldingen, drukken en datering bij Knipping, Regesten, p. 190, nr. 1020. De oorkonde is uitgegeven door Hecker, Regesten, p. 244-246.



Een gezicht op Eijsden uit 1740 van de overzijde van de Maas 1740 door J. de Beijer.  
(Origineel in particulier bezit)

Duitsland: Lantershoven en Witterschlick, respectievelijk bij Ahrweiler en Bonn. Daarna volgde een tweede ruil, waarbij het Keulse domkapitel zijn nieuwe bezittingen wisselde met twee hoven van de bisschop van Keulen. In 1180 bevestigde keizer Frederik Barbarossa beide



ruilovereenkomsten.<sup>740</sup>

Hoe Eijsden in Keuls bezit is gekomen is niet bekend. We weten dat de expansie-politiek van aartsbisschop Filips zich ook op deze streken heeft gericht, zoals blijkt uit de verwervingen van Daelhem en Gronsveld.<sup>741</sup> Of het bezit aan de Maas ook hierop is terug te voeren, valt niet meer na te gaan. Wel gaat de afstoting van Eijsden terug op dezelfde oorzaken die ook de verdere Keulse penetratie in deze streken deden mislukken: de grote afstand en de sterke verspreiding van het bezit.<sup>742</sup>

Het toebehoren van de hof Eijsden wordt omschreven als „lijfeygenen, bebouwd en onbebouwd land, bos, weidegronden, visserij en voogdij”.<sup>743</sup> Het is beslist geen inhoudsloze pertinentie-formule: voor de vijf in de oorkonde genoemde hoven worden verschillende individuele omschrijvingen gebruikt. Een paar zaken vallen op, in de eerste plaats de archaisch aandoende formulering. Men bedenke dat een decennium tevoren de ontginning van Bruisterbosch had plaatsgevonden, die gepaard was gegaan met een vrijwel volledige bevrijding van het nieuwe dorp van de hof te Breust. Bovendien worden in 1178 al in Breust schepenen en hoevenaren („mansionarii”) vermeld. In dit verband doen de Eijdsense lijfeigenen erg ouderwets aan. Mogelijk hebben de ontwikkelingen hier achter gelopen bij die in het buurdorp, zoals ook al bleek uit de relatieve ligging van de Breuster en Eijdsder ontginningskernen op het plateau. In Eijsden zal rond 1170, zeker in de ogen van de heer in het verre Keulen, nog veel bij het oude zijn gebleven.

Gezien vanuit later tijd valt vervolgens het ontbreken van molen en tol in het toebehoren van de hof op, met name als we in aanmerking nemen dat bij één van de Duitse hoven wel een molen wordt vermeld. We mogen daarom aannemen dat de latere banmolen van Eijsden in Caestert op dat tijdstip nog niet bestond, een constatering die overigens geheel in overeenstemming is met de verplaatsing van de Voer en de vorming van het dorp Caestert rond 1200. Minder verbazingwekkend is het ontbreken van de Maastol, die ongetwijfeld pas in de dertiende eeuw is gecreëerd. Het recht van visserij op de Maas tenslotte zou een lang leven beschoren zijn; na voortdurende problemen met de burens Breust

<sup>740</sup> Uitgegeven door Appelt, Friedrich I., p. 365-366. Zie ook Knipping, Regesten, p. 190-1, nr. 1140, en Stumpf-Brentano, Kaiserurkunden, nr. 4303. De volgorde van de overdrachten in beide actes verschilt. Volgens de oorkonde van 1180 had eerst de ruiling tussen het domkapittel en de bisschop plaatsgevonden, en pas daarna die tussen de bisschoppen van Keulen en Luik.

<sup>741</sup> Knipping, Regesten, p. 279 en 280, nr. 1386 (32 en 76). Vgl. Bader, Are, p. 286; Kupper, Raoul, p. 128 e.v.; Neuss/Oediger, Köln, p. 230-240 en 545.

<sup>742</sup> Petri, Territorienbildung, p. 405 en 413.

<sup>743</sup> Hecker, Regesten, p. 245: „Quicquid nostri iuris erat Espede in mancipiis, in agris cultis et incultis, in silvis et pascuis, in piscatione et advocatia”.

en Nivelles vanaf de late middeleeuwen wordt het nog bij de opmaak van het kadaster in 1828 vermeld.<sup>744</sup>

In het territorium van de prins-bisschop paste Eijsden beter, grenzend immers aan de Luikse plaatsen Visé en Nivelles. Toch zag bisschop Hugues de Pierrepont, verwickeld in problemen met Brabant, zich in 1213 gedwongen om drie van zijn allodia in leen te geven aan Walram, zoon van de hertog van Limburg, te weten de hoven („curtes”) Simpelveld, Eijsden en Heugem.<sup>745</sup> Walram moet vrijwel onmiddellijk aan de Maas bij Eijsden een tol hebben gevestigd, zoals zo veel van zijn medepotentaten in de regio tijdens deze periode.<sup>746</sup> Weliswaar wist de bisschop hem in 1221 een verklaring af te dwingen dat hij in Eijsden tol noch weggeld bezat,<sup>747</sup> maar op langere termijn heeft dit geen effect gehad; de tol van Eijsden bleef bestaan en zou tot ver in de nieuwe tijd aanleiding tot geschillen opleveren.<sup>748</sup>

Een tweede ontwikkeling die we in de Limburgse periode van Eijsden kunnen plaatsen, is het ontstaan van het vrijheidsrecht. Onder de vele verschijningsvormen van vrijheden of franchises in de zuidelijke Nederlanden<sup>749</sup> is Eijsden een voorbeeld van een bestaande nederzetting die vanwege het toenemende belang van markthandel een aantal bijzondere rechten kreeg. Hoogstwaarschijnlijk hebben ook de ontginningen van die periode op indirecte wijze iets te maken met het vrijheidsrecht. Vrijheden hebben in deze omgeving geen grote verspreiding gehad. Buiten de hoofdplaatsen van de vier landen van Overmaas, die alle stadsrecht hadden, kunnen alleen de vrijheden van Henri-Chapelle en Herve (beide rond 1260) en (misschien) Heerlen worden genoemd.<sup>750</sup>

<sup>744</sup> Grensproblemen met Nivelles in RAL LvO 4948, 5101 en 5103, en in AEL *Chambre des Comptes* 475.

<sup>745</sup> De oorkonde is gepubliceerd bij Bormans/Schoolmeesters, deel I, p. 173, en bij Poncelet, Pierrepont, p. 112-113, de laatste met bronvermeldingen en oudere publicaties. In Heller, *Vita Odiliae*, p. 187 (zie over deze bron Balau, *sources*, p. 433-435), wordt deze infeodatie in 1214 geplaatst („quibusdam sue mense allodiis que Aspre et Simplex via dicta sunt”), een datum die met verwijzing naar de paasstijl in de oudere literatuur is overgenomen. Poncelet houdt toch 1213 aan omdat het zegel van de oorkonde na 1213 niet meer wordt gebruikt (Poncelet, Pierrepont, p. XVIII).

<sup>746</sup> Knaepen, foires, speciaal p. 109; Zoller, tonlieu; Fanchamps, tonlieux.

<sup>747</sup> Bormans/Schoolmeesters, deel I, p. 196.

<sup>748</sup> Zie bijvoorbeeld Bormans/Schoolmeesters, deel IV, p. 542 en 561; deel V, p. 524; *Fairon régestes*, deel I, p. 456. Processtukken uit de nieuwe tijd in RAL LvO 4986-5024, en in Dordrecht stadsarchief, gemeene Maashandelaars 480-485. Uit deze periode ook het gedrukte pamflet van Massillon, Thonlieu.

<sup>749</sup> Hierover met name de verschillende artikelen van Steurs; voor Namen recent Génicot, *hommes*, p. 119-206.

<sup>750</sup> Janssen de Limpens, Overmaas, p. XCII-XCIV, en p. 158-169; van Hommerich, stadskenmerken; van Hommerich, Heerlen.

Ook in Eijsden moet zich in die periode een soort vrijheidsrecht hebben ontwikkeld. Een verleningsoorkonde is niet bewaard gebleven. We beschikken slechts over een uitvoerige lijst, gedateerd 1321, met een groot aantal chaotisch geordende rechtsregels, die niet in deze vorm verleend kunnen zijn.<sup>751</sup> Het merkwaardige opschrift maakt een suspecte indruk;<sup>752</sup> de mogelijkheid kan niet worden uitgesloten dat we hier te maken hebben met een legitimatie achteraf van nooit uitdrukkelijk verleende rechten. Aan de realiteit van het vrijheidsrecht in de late middeleeuwen en daarna hoeft echter niet te worden getwijfeld. Er is een precieze limietbeschrijving uit de vijftiende eeuw en nog in de aanbreng van 1732 worden vrijheidsgoederen apart genoteerd.<sup>753</sup> Op de dichte bebouwing van Eijsden, die zich sterk van de omringende zuiver agrarische dorpen onderscheidde, is bij de bespreking van die plaats al gewezen. Toch moeten na de middeleeuwen de buitengrenzen van de vrijheid enigszins zijn vervaagd. Zelfs in 1619 is het buiten het centrum van het dorp niet altijd duidelijk of een perceel vrijheidsgoed is of niet, en zeker na de bouw van het kasteel in 1632 precies op de grens moet het exacte grensverloop hier al spoedig in de vergeetheid zijn geraakt.

In 1288 viel na de slag van Woeringen het hertogdom Limburg met inbegrip van de geassocieerde bezittingen, waaronder de lenen die de hertog van Limburg van Luik hield, toe aan Brabant.<sup>754</sup> Deze Luikse lenen waren even tevoren in onderleen gegeven aan de heer van Valkenburg en deze leenverhouding bleef bestaan, toen na Woeringen de hertog van Brabant in de rechten van de hertog van Limburg trad. Bij de uiteindelijke afwikkeling van de erfopvolging in 1289 bracht Walram van Valkenburg leenhulde aan de hertog van Brabant voor de niet nader

<sup>751</sup> Janssen de Limpens, Overmaas, p. 547-560.

<sup>752</sup> Janssen de Limpens, Overmaas, p. 547: „Dit sin die rechten, statuyten ende konden, dye toebehoerende sin der heerlicheyte ende vrijheyte des dorps van Eijsden, daervan dat zegel ende brieven plagen te syn ende noch moegen syn, dye van XIII lansheeren geconfirmeert syn, ende dye brieven voers. syn onsen voersaeten ontwant”.

<sup>753</sup> De limietbeschrijving uit 1448 in RAL LvO 5098, gepubliceerd door Doppler, grensbeleiding. De aanbreng van de vrijheid Eijsden uit 1732 in RAL LvO 5400 en 5401. In de aanbreng van Eijsden van 1775 (RAL LvO 5407) wordt grond binnen het dorp niet meer als vrijheidsgoed aangeduid, al vinden we de formule „vrijheid en heerlijkheid Eijsden” in de protocollen van de schepenbank tot 1795.

<sup>754</sup> In 1278 wordt het dorp „Espede” nog in het bezit vermeld van de hertog van Limburg (Mummenhof, Regesten, deel I, p. 178, nr. 339). In 1283, vlak na de dood van de hertogin van Limburg, had Jan, hertog van Brabant aan de bisschop van Luik beloofd dat hij de Luikse lenen Rode, Simpelveld en andere dorpen, die volgens de bisschop door de dood van de hertogin aan hem waren teruggevallen, daadwerkelijk in diens bezit zou stellen als hij er ooit de hand op zou kunnen leggen, tenzij hij kon aantonen er zelf meer recht op te hebben. De oorkonde van 20 okt 1283 is gepubliceerd door Ernst, Limbourg, deel VI, p. 316.

omschreven lenen die hij van het hertogdom Limburg hield.<sup>755</sup> Diezelfde Walram werd in 1297 door het St. Martinus-kapittel gedwongen te verklaren dat hij geen recht had in de heerlijkheid Breust.<sup>756</sup> In 1334 werd deze situatie bevestigd. Een poging door de bisschop van Luik om zijn waarschijnlijk reeds lang veronachtzaamde rechten als opperleener te bevestigen mislukte en Eijsden wordt sindsdien alleen genoemd als Limburgs leen in het bezit van de heer van Valkenburg.<sup>757</sup> Met de zelfstandigheid van Valkenburg was het echter spoedig daarna gedaan. Na een serie conflicten kwam de heerlijkheid in 1364 aan Brabant, tezamen met Eijsden als enig overgeblevene van de Limburgse lenen.<sup>758</sup> Uit deze verbinding van minder dan een eeuw resulteerde de band van Eijsden met het land van Valkenburg, die tot de Franse tijd zou blijven bestaan.

Tien jaar later zag hertog Wenceslaus van Brabant, vooral ten gevolge van de grote onkosten na de slag van Baesweiler, zich gedwongen grote delen van de landen van Overmaas in pand te geven. Ook Eijsden werd in 1375, tezamen met Cadier, voor 5500 gulden verpand aan Jan van

<sup>755</sup> Uitspraak door Filips de Schone van Frankrijk 16 okt 1289 gepubliceerd door Ernst, Limbourg, deel VI, p. 391-396. Een van de bepalingen (p. 394) is: „Praecipientes ut si essent coram nobis (koning Filips) aliqui qui ad homagium ratione ducatus Lymburgensis tenerentur, illud duci Brabantiae exhiberent. Ad quod praeceptum dictus dominus de Falquemontis de licentia dicti comitis Gueltriae statim fecit coram nobis hommagium dicto duci pro hiis quae tenet de ducatu Lymburgensi”.

<sup>756</sup> AEL STM oorkonden 10 aug 1296 en sept 1297 (Schoonbroodt nr. 136 en 140), de laatste gepubliceerd bij Ernst, Limbourg, deel VI, p. 33: „recognoscimus ex nunc quod nullum jus habemus in jurisdictione de Bruest ville dicte ecclesie”. In de literatuur wordt de band van Eijsden met Valkenburg pas in 1334 geplaatst omdat toen uitdrukkelijk de heer van Valkenburg beleend werd met de „hof tot Esde”, tezamen met de overige Limburgse lenen (zie volgende noot). Zo bijvoorbeeld Janssen de Limpens, vierdel, p. 100-101, en Janssen de Limpens, Overmaas, p. CLXX. Op basis van deze oorkonde lijkt het mij waarschijnlijker dat onder de lenen die de heer van Valkenburg in 1289 van het hertogdom Limburg hield ook Eijsden heeft behoord en dat in 1334 de leenverhouding slechts is voortgezet.

<sup>757</sup> In een arbitrage in 1334 door koning Filips van Frankrijk, o. a tussen Brabant en Luik wordt onder meer bepaald dat de bisschop van Luik zal moeten bewijzen dat de hertog van Brabant de dorpen Simpelveld, Heugem en Eijsden van hem in leen houdt. (Bormans/Schoolmeesters, deel III, p. 457; de Louvrex, recueil, deel I, p. 175; Verkooren, inventaire, Ie partie, T. I, p. 272-275). Op 23 okt 1334 beleent hertog Jan van Brabant Dirk van Valkenburg met de lenen die „ruerende sijn van den hertoghrike van Lymborch”, waar- onder ditmaal de „hof tot Esde” expliciet wordt genoemd (Lacomblet, Urkundenbuch, deel III, p. 234).

<sup>758</sup> Van de Venne, Valkenburg, p. 111-115; Janssen de Limpens, vierdel, p. 106-108. Een groot deel van de documenten die betrekking hebben op de overgang van Valkenburg naar Brabant is uitgegeven door Quadflieg, Monschau.

Gronsveld, een van de belangrijkste edelen in dit gebied:<sup>759</sup>

”onse gude dorpe ind gerichte van Esden dat zo Valkenburg zo gehoren plach, ind onse dorpe Cadiers dat zo Dailhem zo gehoren plach, also verre onns dat zo behoiret, myt censen, renthen, pechten, korengelde, pennyncgelt, capuinen, hinnen, tollen, beynden, ackerlant, busschen, myt drugen ind nassen, myt gerichten hoe ind nyeder ind mit allen yren zobehoer neyt usgescheiden soe wie die vurs. dorpen gelegen sijn, vort myt allen yren opcominge, schetzyngen, buysen ind vurfeytten”.

Op dezelfde dag vaardigde Jan van Gronsveld een oorkonde uit met de verklaring, dat de dorpen Eijsden en Cadier zonder terugbetaling zouden terugvallen aan Brabant als hij vóór de hertog of hertogin zou overlijden. In het tegengestelde geval zouden de dorpen in het bezit van hem en zijn erfgenamen blijven tot lossing van de pandsom.<sup>760</sup> De gok, waarvan we de achtergronden niet kennen, viel ten nadele van Gronsveld uit; in 1386 werd Jan van Gronsveld op spectaculaire wijze in Aken vermoord, bijna twintig jaar vóór het overlijden van de hertogin.<sup>761</sup> Onmiddellijk verzochten zijn erfgenamen, zijn vrouw Margaretha en zijn broer Hendrik, aan de overlevende hertogin Johanna om de overlijdensbepalingen aangaande Eijsden en Cadier te wederroepen, hetgeen

<sup>759</sup> Het origineel van deze oorkonde van 4 okt 1375 is verloren. Alle uitgaven gaan in laatste instantie terug op (afschriften van) een vidimus van deze acte van 1460. Vgl. Laenen, Vienne, p. 66, nr. 158; Laurent/Quicke, accession, p. 178; Quicke, documents, p. 113, noot 3; Uyttebrouck, Brabant, p. 90, noot 295. Dit vidimus is op de dateringsregel beschadigd. Laenen geeft als datum 13..(80?), de meeste uitgaven 1370. Zo reeds Butkens, trophées, p. 488 en preuves, p. 198; Chestret, Gronsveldp. 29-30; Janssen de Limpens, Overmaas, p. CLXXI; Limburgs Verleden, deel II, p. 55; Laurent/Quicke, accession, p. 178. Verkooren, inventaire, Ite partie, T. II, p. 173 en 194, neemt zelfs twee verpandingen aan. Alleen Uyttebrouck, Brabant, p. 90, noot 295, vermoedde reeds dat de datum 1370 foutief was. Het jaar 1370 is onmogelijk omdat Jan pas in 1374 heer van Gronsveld zou worden. Een vijftiende-eeuwse kopie in RAL de Geloës 416 geeft de datum nog correct (dusent driehondert vonff ind sieventzich), evenals de memories over deze kwestie door de Rekenkamer vanaf 1404 in ARA Brussel, rekenkamer 15, f. 29v en 164. Bij een zeventiende-eeuwse, overigens woordelijk identieke, kopie in RAL de Geloës 441 ontbreekt al het woord vijf.

<sup>760</sup> Het origineel van deze oorkonde van 4 okt 1375 is verloren. Afschriften bij Verkooren, inventaire, Ite partie, T. II, p. 194. Gepubliceerd door Butkens, trophées, p. 498 en door Quicke, documents, p. 113, noot 3.

<sup>761</sup> Uitgebreid bij Chestret, Gronsveld, p. 36-40.

ook gebeurde.<sup>762</sup> Op die wijze ontsnapte Eijsden nog enkele decennia aan de penetratie van de Bourgondiërs in Overmaas. De overige Brabantse bezittingen die Jan van Gronsveld in pand had gehad, werden daarentegen al het jaar daarop door Filips van Bourgondië opnieuw in bezit genomen.<sup>763</sup>

Toch moet er iets aan de hand zijn geweest met de kwijtschelding door hertogin Johanna. Reeds in 1397 was de raad van de hertog van Bourgondië van mening dat de dorpen Eijsden en Cadier zonder lossing aan haar dienden terug te vallen<sup>764</sup> en ook daarna vernemen we vaag iets over problemen met betrekking tot de beide dorpen, die mogelijk ter wille van de langzaam verkindsende hertogin niet werden doorgezet.<sup>765</sup> Na de machtsovername door Antoon in 1404 ging de rekenkamer in Brussel er echter van uit dat die van Gronsveld geen recht konden doen gelden op de twee dorpen, al verlengde de hertog hun enkele keren het bezit ervan, steeds echter voor korte termijnen en op herroeping.<sup>766</sup> Nergens vinden we de reden genoemd waarom de bepalingen van 1386 geen gelding meer zouden hebben. Toen Antoon in 1415 bij Azincourt sneuvelde was het ook met deze gunsten gedaan. Op zeker moment moeten Eijsden en Cadier weer door zijn opvolger in bezit zijn genomen, want op het titelblad van het oudste protocol van overdrachten van de schepensbank Eijsden wordt onder de datum 1419 de hertog van Bourgondië weer als heer vermeld.<sup>767</sup>

Intrigerend nu is dat lang niet alles wat in 1375 in pand gegeven was, aan het begin van de vijftiende eeuw is teruggegeven. In feite kreeg de landsheer alleen de jurisdictie-rechten terug, terwijl de overige rechten en bezittingen, waaronder het land, de cijnzen en de Maastol, in het bezit bleven van de familie van Gronsveld. Er is geen schriftelijke overeenkomst bekend waarin dit is vastgelegd; evenmin wordt in later tijd melding gemaakt van een dergelijke regeling. Mogelijk is de hele

<sup>762</sup> Ook van deze oorkonde van 1 nov 1386 is het origineel verloren; voor afschriften zie Laurent/Quicke, accession, p. 178, noot 6 en p. 190, noot 1, en Verkooren, inventaire, IIIe partie, T. I, nr. 6353. Ze zijn nog aan te vullen met een afschrift in RAL Gronsveld ongeinventariseerd (cartularium), f. 147v. Een Franse vertaling van de acte is gepubliceerd in Wolters, Gronsveld, p. 89-91.

<sup>763</sup> Quicke, enquête, p. 349; Quicke, documents, p. 126.

<sup>764</sup> Verkooren, inventaire, IIIe partie, T. II, nr. 7185.

<sup>765</sup> Graffart/Uytbroeck, geeft iets weer van de sfeer ten tijde van de machtswisseling in Brussel. Niet nader omschreven problemen betreffende Eijsden worden vermeld op p. 107 en 114.

<sup>766</sup> Zo bijvoorbeeld 3 jan 1404 (Verkooren, inventaire, IIIe partie, T. II, nr. 7795); 28 okt 1404 (Verkooren, inventaire, IIIe partie, T. III, nr. 7874); 27 dec 1405 (ibidem, nr. 8084); 1 jan 1408 (ibidem, nr. 8390). Samenvatting van de gebeurtenissen tot 1408 in ARA Brussel, rekenkamer 15, f. 29v en 163 (= ARA Brussel, rekenkamer 17, f. 14 en 128).

<sup>767</sup> RAL LvO 5316, f. 1.

gang van zaken wederrechtelijk geweest, mogelijk gemaakt door de onoverzichtelijkheid van Overmase verhoudingen in het begin van de vijftiende eeuw en de opeenvolgende machtswisselingen in Brussel.

Daarna begon de langzame toeëigening van het toebehoren van de hof Eijsden door de familie van Gronsveld. In 1448 gebood Filips de Goede nog aan alle gezagsdragers in de landen van Overmaas om Werner van Gronsveld behulpzaam te zijn bij het innen van de cijnzen en renten die hij van hem in pand hield.<sup>768</sup> Een gelijksoortig bevel vaardigde zijn achterkleinzoon Filips de Schone in 1501 uit, toen de schepenen van Eijsden weigerden Geret van Gronsveld in het bezit te stellen van de in 1375 verpande goederen van Eijsden.<sup>769</sup> Opmerkelijk is dat hier niet alleen uitdrukkelijk naar de oorkonde van 1375 wordt verwezen, maar dat daarvan zelfs de omschrijving van het verpande letterlijk wordt overgenomen, met weglating echter van het middendeel dat op de jurisdictie-rechten betrekking heeft. Aan het einde worden uitdrukkelijk „hoecheit ende herlicheit” over Eijsden aan de hertog van Brabant voorbehouden. We mogen hier wel uit afleiden dat ook toen al geen latere overeenkomsten meer bekend waren, want anders zouden die wel vermeld zijn.

Tussen 1501 en 1515 gingen de bezittingen van Geret van Gronsveld in Eijsden, omschreven als „renten, cijnzen, pechten, capounen, lant, moelen, thol en alsulliche herlichede”, in verschillende stappen over aan Arnold Huyn van Amstenrade.<sup>770</sup> Waarschijnlijk is hij het geweest die zijn rechten en bezittingen in Eijsden verenigde tot een laathof, die in de eerste helft van de zestiende eeuw enige keren wordt vermeld als Huinenhof.<sup>771</sup> Deze laathof nu werd na zijn dood in 1525, zonder enige twijfel wederrechtelijk, door zijn zoon verheven voor de schepenbank van Breust.<sup>772</sup> Weliswaar is later vanuit Brussel getracht aan te tonen dat al deze goederen tot de in pand gegeven domeinen behoorden, maar tot

<sup>768</sup> RAL LvO 731 (Oorkonde 31 aug 1448).

<sup>769</sup> Oorkonde 30 jan 1501. Origineel verloren; afschrift in RAL Gronsveld ongeinventariseerd (cartularium), f. 212-214.

<sup>770</sup> RAL de Geloës 417=kopie in RAL de Geloës 418 (19 nov 1501); Overdracht van Geret van Gronsveld aan Diederik, heer van Gronsveld. RAL de Geloës 419 (19 nov 1501): herroeping door Geret van Gronsveld van het compromis tussen hem en de families Vernick en Amstenrade over de erfenis van zijn broer Werner van Gronsveld. RAL de Geloës 432=kopie in RAL de Geloës 420 (23 dec. 1515): Overdracht door de jonkers Walraven en Goeswijn Bernt van Vernick van de helft van de goederen te Eijsden die eertijds toebehoorden aan Geret van Gronsveld, aan Arnt Huyn van Amstenrade.

<sup>771</sup> RAL de Geloës 446: aanstelling meier 1561; RAL LvO 5712: processtukken; RAL de Geloës 445: getuigenverhoor 1566 betreffende de drie laathoven in Caestert, genaamd Kettelhof, laathof van Waldenborch en heer Huynen laethoeff van Amstenrade.

<sup>772</sup> RAL Breust voorl. nr. rood 0 (protocol van overdrachten 1421-1528), p. 568.

enig resultaat heeft dit niet geleid.<sup>773</sup>

In 1558 verpandde Filips II opnieuw de heerlijkheid Eijsden aan Aert Huyn van Amstenrade. Natuurlijk betrof dit alleen de hoge en lage jurisdictie, tezamen met een kleine landtol bij Bruisterbosch, die waarschijnlijk in de vijftiende eeuw is opgericht.<sup>774</sup> Daarmee was het hele complex dat in 1375 in pand was gegeven, weer in één hand verenigd. In het begin van de zeventiende eeuw is de verpanding, mede door toedoen van de inwoners van Eijsden, enige tijd gelost geweest,<sup>775</sup> zodat ten tijde van de aanbregng de aartshertogen heer van Eijsden waren en de bezitter van het goederencomplex, Jan de Lamargelle, daarin als particulier werd behandeld. In 1626 echter werd de verpanding hernieuwd<sup>776</sup> en in 1643 werden de heerlijke rechten over het dorp definitief verkocht.<sup>777</sup> Van de daarop volgende periode memoreren wij slechts de aanzienlijke grondverwervingen door de heren van Eijsden, die in hoofdstuk 3 uitgebreid aan de orde zijn geweest.

Het toebehoren van de hof Eijsden is moeilijker te omschrijven dan dat van Breust. Ten eerste is vrijwel al het materiaal uit de Gronsveldse periode in de Franse tijd verloren gegaan<sup>778</sup> en bovendien zijn hier in de loop der tijden grotere wijzigingen opgetreden. Toch schemeren ook in later tijd nog vaag de omtrekken door van de oorspronkelijke bestanddelen.

Allereerst de centrale hof. Het huidige kasteel tussen Eijsden en Caestert is pas in 1632 door Jan de Lamargelle gebouwd op de plaats waar tevoren verschillende huizen en tuinen waren gelegen.<sup>779</sup> Vóór die tijd was er geen centraal gebouw van waaruit het goederencomplex werd beheerd. Reeds de verpanding van 1375 spreekt alleen van het goede

<sup>773</sup> ARA Brussel, rekenkamer 13129 (rekeningen schout van Eijsden 1613-1626), f. 61 (Uuytgeven): „Die rendant verclaert dat onder diversche diensten daerinne hij geemploieert is geweest, hij heeft gedirigeert het proces geduerende sijn officie begost bij de heeren fiscalen van Brabant tegens den heer van Coleyn om te commen totter lossinghe vande domeynen tot Eijsden voirs, verpandt bij hertoch Wenceslaus, te weten de waterthol, meulen, landerijen ende andere”. Stukken uit dit proces in RAL de Geloos 441 en in Dordrecht stadsarchief, gemeene Maashandelaars 484.

<sup>774</sup> RAL de Geloos 438; afschriften in RAL de Geloos 434; Habets, Valkenburg, p. 180-182.

<sup>775</sup> ARA Brussel, rekenkamer 13129: Rekeningen van de schout van Eijsden 1613-1626. Stukken over deze tijdelijke lossing in RAL LvO 5113 en RAL de Geloos 441, 482, 484 en 561.

<sup>776</sup> Stukken hierover in RAL de Geloos 561.

<sup>777</sup> Stukken hierover in RAL de Geloos 565 en 566.

<sup>778</sup> Gegevens hierover bij Winten, nationale goederen, p. 42-44, en in RAL Frans Archief 1239. Een inventaris uit 1717 van de archieven in het kasteel van Gronsveld in RAL Gronsveld ongeinventariseerd.

<sup>779</sup> Zie hiervoor p. 164.



dorp Eijsden met gerecht en inkomsten uit land, cijnzen e.d., en gebruikt zelfs het woord hof niet meer. De aanduiding „hof van Eijsden” wordt voor het laatst gebruikt in 1334 en voordien in de meeste besproken oorkonden tot de oudste van omstreeks 1170 toe. We hoeven er niet aan te twifelen dat er hoogstens tot het midden van de veertiende eeuw een exploitatiecentrum heeft bestaan.

Waar lag nu deze hof? Op het kaartje van Eijsden van 1827 is te zien dat naast de kerk in het centrum van het dorp een groot, onbebouwd plein ligt dat zo ver de bronnen terugreiken de „Vroenhof” wordt genoemd en ook tegenwoordig nog onder die naam bekend is.<sup>780</sup> Het is beslist niet ver gezocht om hier de oudste hof van Eijsden te lokaliseren, die in de troebelen van de veertiende eeuw is platgebrand en daarna niet meer opgebouwd.

Akkerland wordt in alle omschrijvingen vanaf 1170 genoemd. In de aanbreng van 1619 bevindt zich ongeveer dertig hectare in het bezit van Jan de Lamargelle. Het wordt zonder uitzondering door de bezitters van de belendende percelen aangeduid als „commentland”, waarschijnlijk in de betekenis van verpand land; het woord vinden we in die context reeds twee jaar na de verpanding van 1375.<sup>781</sup> We mogen aannemen dat dit bestand aan grond vanaf 1375 in ieder geval in principe geen veranderingen heeft ondergaan, al hebben in de praktijk misschien kleine afsplitsingen plaatsgevonden. In 1619 lag dit land merendeels geconcentreerd in twee blokken tussen Eijsden en Caestert; op kaart 8 is te zien dat ze door het noordelijke deel van dit laatste dorp van elkaar worden gescheiden. Misschien hebben ze vóór de vorming van het huidige Caestert omstreeks 1200 wel één geheel gevormd. Ook de Valkenburger leengoederen in het Eijsder veld moeten oorspronkelijk erbij hebben gehoord. Waarschijnlijk zijn ze pas rond 1300, tijdens de Valkenburger periode van Eijsden, in leen gegeven. De rest van het „Commentland” lag in kleine stukken verspreid in het Schelbergerveld en in het noorden van het Caestertveld. Hoewel minder duidelijk zichtbaar dan in Breust lag ook de grond die tot de „curtis Espede” behoorde in grote blokvormige percelen in de directe nabijheid van het dorp. De continuïteit is hier echter minder langdurig geweest, zoals ook wel te verwachten valt bij niet-kerkelijk grondbezit. Volledig los hiervan staan echter de grote blokken land die we in 1827 rond het kasteel ontdekken. Zowel hun oorsprong als hun ligging in kadastraal detail hebben niets meer met de oorspronkelijke hof Eijsden te maken.

<sup>780</sup> Zo bijvoorbeeld in RAL LvO 5316, f. 42v (1443).

<sup>781</sup> AEL Cour Féodale 41, f. 84r (1377): „quinque bonnaria terre arabilis iacentes infra Caustert et villam de Esden iuxta bona seu terras dictas Common de Esden, quas tenet ante dominus Johannes de Gronselte ad vitam suam, pertinentes ad dominum ducem de Brabant”.

De registers van cijnzen en kapoenen zijn te lapidair en te laat om in detail veel uitwerking toe te laten.<sup>782</sup> De heren van Eijsden hieven twee soorten cijns: kapoenen op individuele huizen en tuinen in en om Eijsden en een territoriale landcijns die per bunder werd omgeslagen over alle onder Eijsden ressorterende grond. Aan de eerste groep ligt duidelijk een oorspronkelijke heffing van één kapoen per huis ten grondslag, maar door delingen en samenvoegingen is deze last later veel minder uniform geworden. Hoewel een verband met het vrijheidsrecht voor de hand ligt, kan deze heffing ook van ouder datum zijn. Zo wordt in het vrijheidscharter van Henri-Chapelle uitdrukkelijk gestipuleerd dat de kapoenen, die tot dan toe van ieder huis werden betaald, als vanouds geheven zouden worden.<sup>783</sup> Ook is het opvallend dat deze last alleen op de oudste kern, het dorp Eijsden en een paar percelen rond de Eijsder molen in Caestert rustte, terwijl op het plateau geen enkel huis eraan onderworpen was.<sup>784</sup> Met een domaniale achtergrond moet daarom serieus rekening worden gehouden.

Bovendien werd over alle Eijsder grond een territoriale landcijns geheven. Het vrijheidsboek vermeldt drie tarieven;<sup>785</sup> in de zeventiende-eeuwse rekeningen<sup>786</sup> wordt slechts één tarief gehanteerd, namelijk tien denarii per bunder.

Molen en tol hebben we hiervoor besproken; geen van beide behoorde tot de oudste delen van het domein. Ook over de schepenbank, pas in 1330 voor het eerst vermeld,<sup>787</sup> valt in dit lokale kader weinig te zeggen; we volstaan met verwijzingen naar de algemene literatuur.<sup>788</sup>

Zelfs in deze wereldlijke heerlijkheid zijn rudimentaire sporen van het oudste domein tot ver in de zeventiende eeuw bewaard gebleven. Een conserverende factor is de verpanding van 1375 geweest, die wijzigingen in ieder geval in principe bemoeilijkte; bovendien kan de fysieke afwezigheid van de bezitters een stabiliserende werking hebben gehad. Pas na 1656, toen alle rechten en bezittingen definitief waren verenigd, begonnen de ingrijpende omvormingen die tot het einde van de negen-

<sup>782</sup> RAL de Geloës 451-457: cijns- en kapoenregisters 1626-1713; het oudste bevat de namen van de cijnsplichtigen rond 1500. Eijsden, graaf M. de Liedekerke: cijnsregister 1711-1793. RAL LvO 5069-5071: cijnsregisters 1599-1720. RAL de Geloës 1189: cijnsrekeningen 1720-1763. RAL de Geloës 1450: cijnsrekeningen 1764-1785.

<sup>783</sup> Janssen de Limpens, Overmaas, p. 158.

<sup>784</sup> RAL de Geloës 451, f 15r: huis en verschillende tuinen op de Voer bij de Eijsder molen.

<sup>785</sup> Janssen de Limpens, Overmaas, p. 548-9, nr. 7.

<sup>786</sup> RAL LvO 5069-5071: (fragment)registers van cijnzen 1599-1720.

<sup>787</sup> Verkooren, Inventaire, 1e partie, T. I, p. 232-234.

<sup>788</sup> Byl, jurisdictions; AGN2, deel III, p. 116-123. Een overzicht van de literatuur voor België bij van Dievoet, schepenbank.

tiende eeuw zouden duren en ook nu nog hun sporen op het landschap drukken. Alle gegevens bij elkaar wijzen op een kleine oudste kern, gedomineerd door de goederen van de hof van Eijsden, die door de uitbreidingen tussen 1100 en 1300 sterk is veranderd, maar met name in de cijnsverhoudingen toch nog vaag zichtbaar blijft. Hoe een en ander zich precies heeft afgespeeld, ontgaat ons volledig. Duidelijker zijn de ontwikkelingen in het buurdorp Breust, die voorzover we kunnen na-gaan parallel aan die van Eijsden zijn verlopen.

## 7.2) *Breust*

Bijna een millennium lang behoorde Breust tot de belangrijkste inkomstenbronnen van het Luikse St. Martinus-kapittel. Reeds bij de oprichting van het kapittel rond 960 werd het dorp onder de bezittingen genoemd en de band werd pas verbroken bij de opheffing in de Franse tijd, al bezit de Luikse St. Martinus-kerk tegenwoordig nog steeds enkele percelen in het dorp. Helaas is het laatste woord over de betrouwbaarheid van de tiende-eeuwse gegevens nog steeds niet gezegd. Met name doet zich hierbij het gemis voelen van een kritische editie van de oudste Luikse bisschopsoorkonden en van ieder onderzoek naar bezit en oorkonden van het St. Martinus-kapittel.<sup>789</sup> Wij kunnen dan ook slechts zeer voorlopig samenvatten wat op dit moment over deze documenten bekend is, zonder de pretentie nieuw licht te kunnen werpen op deze ingewikkelde materie.

Het enige vaststaande feit is dat Eraclius, bisschop van Luik van 959 tot 971, tijdens zijn episcopaat twee nieuwe kerken stichtte, St. Martinus en St. Paulus, er kapittels aan verbond en aan de bouw van een derde kerk begon, die hij echter niet kon beëindigen.<sup>790</sup> De overige overgeleverde gegevens over de stichting van het St. Martinus-kapittel staan alle in grotere of kleinere mate onder verdenking. Daar is in de eerste plaats een passage uit een rond 1200 geschreven biografie over Eraclius' opvolger Notger. Hij zou na Eraclius' dood keizer Otto III ervan af hebben kunnen houden om de goederen van de St. Martinus-kerk in koninklijk

<sup>789</sup> In deze geest Kupper, Liège p. 249 noot 217, en Breslau/Kehr, Urkunden, p. 444.

<sup>790</sup> De bron is een mededeling van Anselmus (Koepke, gesta, p. 202): „Et quamvis innumeris premeretur molestiis et multis familiaris rei angustia, quippe qui a viris militari-bus episcopio appendiciis privatus esset, duas tamen nobiscum aecclesias, quarum unam in beati Pauli, alteram in beati Martini honore consecravit, singulis triginta fratres canonicos deputavit, terciam in honore beati Laurentii coepit sed non perfecit”. Over de hoge waarde van deze bron zie Kupper, Liège, p. 15 en Balau, sources, p. 168.

bezit, waar ze oorspronkelijk uit stamden, terug te vorderen.<sup>791</sup> De waarde van deze opmerking uit een overigens goed geïnformeerde bron<sup>792</sup> wordt betwijfeld, want Eraclius stierf in 971 en de regering van Otto III begon pas in 994.<sup>793</sup> Anderzijds heeft van Rey recent erop gewezen dat steun van de keizer (Otto I in dit geval) voor Eraclius, die onder zijn invloed in Luik was benoemd, bij het moeizame bijeen-schrapen van de dotatie van de nieuwe kapittels in het geheel niet onwaarschijnlijk is en ook door de formulering van de hierna te bespreken oorkonde van 965 alleszins wordt bevestigd.<sup>794</sup> Hierin wordt bovendien als herkomst van de dotatie niet alleen oud bezit van de kerk van Luik genoemd, maar ook goederen die de bisschop zelf in precarie verworven had<sup>795</sup> en die dus heel goed later kunnen zijn teruggevorderd. Met een ware kern van deze mededeling moet in ieder geval rekening worden gehouden.<sup>796</sup>

Centraal in de oudste geschiedenis van het kapittel hebben steeds drie documenten gestaan die rechtstreeks op de stichting betrekking hebben. Hun overlevering is lamentabel; originelen zijn verloren, evenals het oudste cartularium van het kapittel, en de vroegste afschriften dateren pas uit de zeventiende eeuw.<sup>797</sup> Het eerste is een ongedateerd geschrift van de hand van Eraclius zelf, waarin hij verhaalt hoe hij in Tours op wonderbare wijze door St. Martinus werd genezen van de ziekte „die de wolf wordt genoemd”, en uit dankbaarheid daarvoor in Luik een aan die heilige gewijde kerk stichtte en uit eigen bezit doteerde („de propriis

<sup>791</sup> Kurth, Notger, deel II, p. 11: „siquidem ecclesia beati Martini in bonis retinendis, que ei dominus Evraclius contulerat, laborabat. In tempore enim illo tercius Otto ea, tamquam domino Evraclio prestita, in fiscum regium eo defuncto revocare ceperat. Pontifex et opifex Nogerus preclaris meritis suis serenavit principem”.

<sup>792</sup> Balau, sources, p. 309-312.

<sup>793</sup> Reeds Kurth, Notger, deel I, p. 120, twijfelde aan deze passage. Silvestre, chronicon, verwerpt de hele alinea, zonder op deze passage in te gaan.

<sup>794</sup> Van Rey, Lüttich, p. 188-189. Op de moeite die Eraclius gehad moet hebben wijst zowel de passage bij Anselmus (hiervoor noot 791) als de bewoordingen van de oorkonde van 965 (volgende noot). Over de keizerlijke invloed in Luik nu de samenvattende studie van Kupper, Liège, meer in het bijzonder over Eraclius p. 115 e.v.

<sup>795</sup> Halphen/Lot, p. 50: „praediis, quae vel precariis vel ingenio quolibet contraxi quaeve de antiquioribus ecclesiae rebus rationabiliter his addere potui”.

<sup>796</sup> Zo ook Vercauteren, St. Laurent, p. 42 en p. 46, noot 22.

<sup>797</sup> Alle uitgaven gaan terug op twee handschriften die tegenwoordig in de universiteitsbibliotheek van Luik worden bewaard onder nr. 1971 en 1972 en die gebaseerd zijn op het (verloren) oudste cartularium van het St. Martinus-kapittel. Onafhankelijke afschriften uit ditzelfde cartularium zijn te vinden in een achttiende-eeuws cartularium van St. Martinus, dat sinds 1961 in het Rijksarchief in Luik berust (AEL STM 17bis). Over deze handschriften Kupper/Deckers, speciaal p. 51-55. De drie oorkonden gezamenlijk zijn uitgegeven door Bertholet, fête-Dieu, p. VII-VIII. Voor afzonderlijke uitgaven zie verderop.

dotavi").<sup>798</sup> Het is een aperte vervalsing uit de eerste helft van de dertiende eeuw, die gefabriceerd werd om de „standing” van het St. Martinus-kapittel te verhogen<sup>799</sup> en waaruit absoluut niets mag worden afgeleid over de feitelijke stichting.

De tweede bron is een acte uit 963, waarin het kathedrale kapittel van Luik aan de nieuwe, door Eraclius gestichte St. Martinus-kerk schonk:

”onze drie domeinen Breust, Souma en Madelgreias, met reserves en alles wat daartoe behoort, kerken, huizen en andere gebouwen, brouwerijen, molens, bebouwd en onbebouwd land, lijfeigenen van beiderlei geslacht”.<sup>800</sup>

Deze oorkonde is waarschijnlijk eveneens vals.<sup>801</sup> Toch moet aan de inhoud meer aandacht worden geschonken dan aan het volledig uit de duim gezogen verhaal van Eraclius. Met name de getuigenlijst kan volgens Kupper nog uit de tiende eeuw stammen en, zoals verderop zal blijken, kan ook de omschrijving van de hoven op oudere gegevens teruggaan.<sup>802</sup> De overdracht zelf daarentegen heeft nooit plaatsgevonden en ook het bestaan van het St. Martinus-kapittel in 963 kan niet eruit worden afgeleid.

De meeste tekenen van echtheid biedt de laatste acte, gedateerd 3 juni 965. Het is een bijzonder plechtige oorkonde, uitgevaardigd door bisschop Eraclius op een grote rijksdag te Keulen en ondertekend door

<sup>798</sup> Volgens Niermeyer, *lexicon*, p. 623 is „lupus” is een huidaandoening in dit geval bij de neus, zoals verderop in de tekst wordt verhaald. Uitgaven o.a.: Miraeus/Foppens, deel I, p. 653; Migne, *Patrologia Latina*, deel 135, kol 947-950.

<sup>799</sup> Als zodanig stond het reeds in het begin van de achttiende eeuw bekend. Een samenvatting van de literatuur bij Silvestre, *chronicon*, p. 336 e.v., die het „un faux d'une évidence criante” noemt.

<sup>800</sup> AEL STM 17bis, p. 14-16; Luik, Universiteitsbibliotheek, manuscript 1972, f. 302v-305r. Uitgaven o.a.: Miraeus/Foppens, deel II, p. 16; Wolters, *Codex Lossensis* p. 19-20; Martène/Durand, deel I, p. 320. „tria loca nostra Brus, Souma et Madelgreas, cum mansis indomnicatis et omnibus ad eas rite pertinentibus, ecclesiis, domibus et aedificiis aliis, cambis, molendinis, terris cultis et incultis, mancipiis utriusque sexus”. Souma is waarschijnlijk Somme-Leuze in Namen, Madelgreias Moignelé, ook in Namen.

<sup>801</sup> Kurth, *Notger*, deel I, p. 148; Kupper, *Liège*, p. 249, noot 220, wijst op de dateringsregel waar Otto I foutief als „rex” wordt aangeduid en op de voor die tijd ongebruikelijke aanduiding „fratres Leodienses” voor het kathedrale kapittel.

<sup>802</sup> Kupper, *Liège*, p. 249 en 257; Vercauteren, *St. Laurent*, p. 45 noot 20.

Otto I, Otto II en talloze rijksgroten.<sup>803</sup> Formeel lijkt er weinig op de oorkonde aan te merken, maar de gebrekkige overlevering en de merkwaaardige inhoud zorgen voor een aantal moeilijkheden. Eraclius deelt mee dat hij een plaats uitgekozen heeft op de berg die „Publicus” wordt genoemd (de Publémont, een heuvel hoog boven het centrum van Luik waar tegenwoordig nog steeds de St. Martinuskerk ligt), en dat hij beoogt de zetel van het bisdom en het huis van de bisschop daarheen te verplaatsen. Hij heeft er de fundamenten laten leggen van een nieuwe kerk, gewijd aan Maria en St. Lambertus en heeft er een aantal goederen voor bestemd. Onder deze goederen bevindt zich de „villa Brusticum ecclesia Woltensi”.

St. Martinus wordt in de hele oorkonde niet genoemd. Toch moet er een verband met deze kerk zijn, omdat een deel van de genoemde goederen, waaronder Breust, later in het bezit van dit kapittel voorkomt.<sup>804</sup> Ook de ligging van de St. Martinus-kerk komt overeen met de plaats van de nieuwe kerk van 965 op de Publémont. Daarenboven vermeldt Anselmus dat het huis van Eraclius inderdaad bij de St. Martinuskerk lag.<sup>805</sup> We kennen de precieze afwikkeling van zijn project niet. In ieder geval blijkt uit de formulering van de oorkonde dat het zich in 965 nog in een vroege fase bevond, en de latere geschiedenis leert dat het nooit helemaal voltoerd is: tot de Franse tijd bleef de St. Lambertus-kathedraal in het Maasdal de bisschopskerk van Luik. Mogelijk is de kerk afgebouwd en later aan St. Martinus toegewijd,<sup>806</sup> mogelijk is ook dat de geplande kathedraal moet worden gezocht in de derde, onvoltooide stichting van Eraclius, die vlak bij de St. Martinuskerk was gelegen op de plaats waar in de volgende eeuw het St. Laurentius-klooster werd gebouwd.<sup>807</sup> Dat de oorkonde uit de tiende eeuw stamt en de situatie van die dagen weergeeft, wordt echter nauwelijks meer betwijfeld.

<sup>803</sup> Halphen/Lot, p. 50-53, met oudere uitgaven. De oorkonde is verschillende keren besproken, zonder dat een definitief oordeel gegeven kan worden, te meer omdat diplomatisch onderzoek van het oorkondenbestand van St. Martinus als geheel volledig ontbreekt (aldus recent Breslau/Kehr, *Urkunden*, p. 444). Zie voor kritiek en regesten Böhmer/Ottenhal, p. 183-184, nr. 392; Böhmer/Mikolietzky, p. 262; Stumpf-Brentano, *Kaiserurkunden*, p. 33, nr. 371; Stumpf-Brentano, *Wirzburg*, p. 46; Ficker, *Urkundenlehre*, p. 281; Oediger, *Regesten*, p. 142, nr. 465; Köpke/Dümmeler, p. 374, nr. 1; Sichel, *Urkunden*, p. 408; Vercauteren, *St. Laurent*, p. 46, noot 26.

<sup>804</sup> Oudste omschrijving van het goederenbezit van St. Martinus in AEL STM oorkonde dd 1181 (Schoonbroodt nr. 8), gepubliceerd door Schoolmeesters, *St. Martin*, p. 72-73; besproken door Stiennon, *écriture*, p. 244 e.v.

<sup>805</sup> Koepke, *gesta*, p. 202.

<sup>806</sup> Zo bijvoorbeeld Kupper, *Liège*, p. 326, noot 102.

<sup>807</sup> Recent zijn bij opgravingen op dit terrein de restanten blootgelegd van een grote Ottoonse kerk waar het latere klooster overheen is gebouwd. Ulrix, *Saint-Laurent*, p. 25-26. Silvestre, *chronicon*, p. 251, noot 1, geeft een samenvatting van de oudere literatuur over deze mislukte verplaatsing.

Helaas speelt de slechte handschriftelijke overlevering ons net bij de vermelding van Breust parten, meer in het bijzonder de toevoeging „ecclesia Woltensi”. De vertaling „kerk van Oost” (preciezer: Ooster kerk), waarbij men een verschrijving voor „Wostensi” aanneemt, is om verschillende redenen onwaarschijnlijk. Er is geen kerk in Oost bekend, behalve de slotkapel van het kasteel, en de eind-t van de naam van het dorp verschijnt pas rond 1500.<sup>808</sup> Bovendien heeft Schrijnemakers erop gewezen dat de formulering niet in de pas loopt met de overige vermeldingen van kerken in de oorkonde, waar steeds de formule „ecclesia in plaatsnaam”, of „plaatsnaam cum ecclesia” wordt gebruikt.<sup>809</sup> Zodoende is het waarschijnlijker dat bij elkaar gelezen moet worden „villam Brusti cum ecclesia” en dat „Woltensi” een aparte plaatsnaam is, die met Wolt... begint, en waarvan de adjectief-uitgang het resultaat is van een verkeerd opgeloste afkorting aan het einde van het woord.<sup>810</sup>

Wat betekent dit alles nu voor Breust? Het is redelijk zeker dat er een tiende-eeuws domein is geweest met een kerk, die rond 960 aan het St. Martinus-kapittel zijn toegevallen. Herkomst uit rijksgoed is op basis van het Luikse materiaal mogelijk maar niet bewijsbaar; hetzelfde geldt overigens voor herkomst uit bisschoppelijk bezit.<sup>811</sup> Bij de veelheid van rijksgoed in de omgeving, met name van het „procaspide” van 870, is zo’n achtergrond echter heel wel mogelijk.

Het onbetrouwbaarst is de omschrijving van het domein uit 963, met zijn door lijfeigenen bewerkte vronnhof, molen en brouwerij. Een brouwerij wordt in 1178 in Breust vermeld. In dat jaar nam de nieuwe pastoor deze van het kapittel in erfpacht, met de verplichting een nieuw gebouw ervoor in de plaats neer te zetten,<sup>812</sup> zodat er al geruime tijd een brouwhuis voorhanden moet zijn geweest. De molen wordt pas in 1221 vermeld,<sup>813</sup> maar gezien de cijnsverhoudingen in Caestert kan de oorspronkelijke molen van Breust hier eveneens van oude datum zijn. De aan de hand van grondbezit en cijnzen van St. Martinus globaal te reconstrueren kern van Breust tenslotte is zo gering dat er moeilijk veel meer kan bestaan hebben dan een „mini-domein” met slechts een door

<sup>808</sup> Zie hiervoor, hoofdstuk 3.2, p. 120.

<sup>809</sup> Schrijnemakers, orthographie, p. 112-118.

<sup>810</sup> Schrijnemakers, orthographie, p. 118, wijst op Houtain-Saint-Simeon, of een verdwenen plaats in de nabijheid met Holt- of Wolt-.

<sup>811</sup> Knaepen, Visé, p. 283, vermoedt banden tussen Breust en het bisschopsgoed Nivelles over de Maas, waarvoor echter geen enkele aanwijzing bestaat. Vgl. Werner, Lüttich, p. 329, noot 56. De door Schwabe, Oberhof, p. 68-69 vermelde rechtsgang van Breust op Aken is te onbetrouwbaar om als indicatie voor een oorspronkelijk toebehoren tot rijksgoed dienst te kunnen doen.

<sup>812</sup> AEL STM oorkonde dd 1178 (Schoonbroodt nr. 7); besproken door Stiennon, écriture, p. 244 en 266.

<sup>813</sup> AEL STM 17bis, p. 26.

lijfeigenen zonder eigen bedrijf bewerkte reserve, dat ongetwijfeld geassocieerd was aan een van de grote koninklijke domeinen in de omgeving. Zodoende kan ook de oorkonde van 963 gebaseerd zijn op reële gegevens. Ze stammen misschien niet uit het midden van de tiende eeuw zoals Kupper voor de getuigenlijst aanneemt, maar toch zeker uit de domaniale periode vóór 1100.

In ieder geval hoorde het domein Breust met kerk in het midden van de twaalfde eeuw tot de belangrijker bezittingen van het St. Martinuskapittel. In 1143 worden domein en kerk in één adem als allodium van de St. Martinus-kerk aangeduid<sup>814</sup> en in 1181 komt bij een verdeling van inkomsten tussen proost en kanunniken drie keer bezit in Breust voor: de hof („curia”), de kerk en de tienden van Breust.<sup>815</sup> Uit diezelfde tijd stammen ook de vroegste indicaties voor de openlegging van het plateau: in 1157 wordt de ontginning van Bruisterbosch formeel bevestigd, terwijl in 1178 voor het eerst de kapel van St. Geertruid wordt genoemd.<sup>816</sup> We hebben geen rechtreekse gegevens over de precieze faseering van de ontginningen, maar afgaande op bouwkundige gegevens stammen de oudste delen van de kerk van St. Geertruid nog uit de elfde eeuw<sup>817</sup> en ook als we de kaart bekijken, ligt een vroege stichting van St. Geertruid voor de hand. Hoe het ook zij, er zijn in ieder geval voor de ontginningen vanuit Breust op het plateau buiten de 35 hectare van het noordwestelijke deel van Bruisterbosch geen aparte regelingen getroffen. De bepalingen voor de ontginners van 1157 zijn met kleine wijzigingen op zeker moment voor heel het territorium, zowel de domaniale kern als de ontginningsnederzettingen, van toepassing geworden. Deze bepalingen van 1157 stemmen in al hun beknoptheid geheel overeen met wat we op algemene wijze weten van de grote ontginningen tussen 1100 en 1300 en geven op indirecte wijze ook enig zicht op de verhoudingen in het oude domein. De belangrijkste bepaling is de uitgifte van de grond, die even tevoren ontgonnen was. Alleen het totale verschuldigde cijnsbedrag van 21 solidi wordt vermeld, maar we weten uit later tijd dat het à raison van 6 denarii per bunder werd omgeslagen en dat de totale oppervlakte 35 hectare was. Bij overdracht en vererving zou daarenboven nog eens de helft van de verschuldigde cijns worden

<sup>814</sup> Het origineel van deze oorkonde is verloren; afschriften in AEL STM 17bis, p. 19, en in Luik Universiteitsbibliotheek, Manuscrit 1972, f. 304v. „ecclesia Beati Martini cuius allodium est tam ecclesia quam villa Brustensis”.

<sup>815</sup> Zie hiervoor, noot 804.

<sup>816</sup> AEL STM oorkonden dd 1157 en 1178 (Schoonbroodt nr. 5 en 7); vermeld in Stiennon, écriture, p. 244, 266 en 332.

<sup>817</sup> Marres/van Agt, p. 145-149.



betaald.<sup>818</sup> De kolonisten kregen de grond in erfelijk „eigendom” („hereditarium proprietatem”) en mochten hem vrij vererven en verdelen. Dat dit laatste blijkbaar iets nieuws was blijkt uit de omstandige manier waarop uitgelegd wordt op welke wijze het verschuldigde overdrachtsgeld op basis van de jaarlijkse cijns moest berekend worden.

De zeven ontginners kwamen uit Breust, de oorkonde vermeldt het met zoveel woorden. Het getal zeven is misschien niet geheel toevallig: Born heeft erop gewezen dat stichtingen van dorpen met zeven hoven of bedrijfseenheden in geestelijke heerlijkheden vaker voorkwamen, misschien in aansluiting op het Bijbelse scheppingsverhaal.<sup>819</sup> In onze oorkonde worden ze aangeduid als „fideles”, „getrouwen”, van het St. Martinus-kapittel. Het is onwaarschijnlijk dat dit woord hier in de technische betekenis van leenmannen is gebruikt,<sup>820</sup> al kan het wel erop wijzen dat de ontginners tot de bovenlaag van het dorp behoorden en in een speciale relatie tot het kapittel stonden.<sup>821</sup> Ze moeten in ieder geval deel hebben uitgemaakt van de hof van het kapittel, want ze worden uitdrukkelijk vrijgesteld van een aantal verplichtingen aan voogd en meier, waaronder de door de meier gehouden rechtsgedingen. Vermoedelijk zijn ze wel onderworpen gebleven aan de drie maal per jaar gehouden voogdgedingen, die tot de Franse tijd voor de onderzaten van alle Zuidlimburgse heerlijkheden en schepenbanken verplicht bleven.<sup>822</sup> Ook aan de voogd van Breust waren ze geen afdrachten voor deze grond verschuldigd. Overdrachten en verheffingen van de grond zouden niet te Breust plaatsvinden, maar voor het kapittel in Luik zelf, waar ook de cijns zou worden betaald. Deze laatste bepalingen zijn later in de vergetelheid geraakt; waarschijnlijk bracht de reis naar Luik meer onkosten met zich mee dan de procedure voor de schepenbank ter plaatse. Wel vonden de jaarlijkse betaling van cijnsen tot in de vijftiende eeuw afzonderlijk plaats onder een eik in Bruisterbosch.<sup>823</sup>

Op een gegeven moment moet de situatie in de oudste kern zijn aangepast aan die van Bruisterbosch. In de eerste plaats moet op zeker moment voor alle grond in het territorium een cijns zijn vastgelegd van

<sup>818</sup> Zie hiervoor hoofdstuk 2.5, p. 94.

<sup>819</sup> Born, *Geographie*, p. 42: „in geistlichen Grundherrschaften wurden wohl in Anlehnung an die biblische Schöpfungsgeschichte beim Landesausbau häufig Wohnplätze mit 7 Hofen oder Betrieben gegründet”.

<sup>820</sup> Over het woord *fidelis* in dit verband van der Linden, de cope, p. 5, noot 1.

<sup>821</sup> Sivéry, *Herchies*, p. 319, maakt aannemelijk dat de ontginningen in dit dorp waren ingezet door de rijkere lagen van de bevolking.

<sup>822</sup> Ceysens, *Dalhem*, p. 75-89; Behets, voogdgedingen.

<sup>823</sup> Zie hiervoor hoofdstuk 2.5, p. 95.

acht denarii per bunder.<sup>824</sup> We weten niet wanneer dit is gebeurd, maar de geografische afgrenzing tussen Breust en Eijsden, met name op het plateau, wijst op een tijdstip in de periode van de vroegste uitbreidingen van de oudste kernen, dus rond 1200. Ook de datum van het vidimus van de oorkonde van 1157 (1246) wijst erop, dat er op dit punt nog in het midden van de dertiende eeuw problemen waren die een geauthoriseerde kopie vereisten. Ook de invloed van de voogd werd verregaand teruggedrongen. In 1236 kocht het kapittel de voogdij terug van Willem, heer van Pietersheim, en droeg ze op aan de bisschop van Luik met de uitdrukkelijke bepaling dat deze hieruit niet meer inkomsten zou verkrijgen dan vijf Luikse solidi voor de drie jaargedingen en het derde deel van de boeten. De inwoners van Breust zouden vrij zijn van alle verplichtingen die zij voordien aan andere voogden verschuldigd waren en alleen in geval van oorlog zouden ze samen met de inwoners van Nivelles moeten optrekken.<sup>825</sup> Later hoort men niets meer van enige inkomsten van de bisschop. In de troebelen van de volgende eeuwen was het kapittel herhaaldelijk genoodzaakt bescherming van lokale edelen te kopen voor Breust, soms ook gericht tegen zijn eigen weerspannige onderzaten. Ook hierbij werd wel van voogdij gesproken, maar de inhoud was zuiver militair en had geen enkele invloed op de verhoudingen binnen de heerlijkheid. De overeenkomsten werden bovendien slechts voor termijnen van enkele jaren aangegaan.<sup>826</sup> Rond 1300 moet ook de reserve in tijdpacht zijn gegeven, want reeds in 1311 was het pachtstelsel in volle werking.<sup>827</sup>

Pas na afsluiting van al deze ontwikkelingen bezitten we in het begin van de veertiende eeuw een volledig overzicht van alle rechten en bezittingen van het St. Martinus-kapittel in Breust, die vanaf dat moment zo stabiel blijven dat we ze vrijwel alle op de kaarten van 1619 kunnen

<sup>824</sup> De goederenbeschrijving van het kapittel rond 1300 (AEL STM 10, f. 107r) noemt slechts het totaalbedrag van deze cijns, dat echter gelijk is aan het totaal van de cijnslijst van 1456 (AEL STM 531), waar het tarief wordt vermeld.

<sup>825</sup> De oorkonde is gepubliceerd in Bormans/Schoolmeesters, deel I, p. 366. Willem vaardigde in 1237 een oorkonde uit, waarin hij borgen stelde voor eventuele aanpraken van derden op deze voogdij. AEL STM oorkonde 11 mei 1237 (Schoonbroodt nr. 42). Alleen de verplichtingen van de onderzaten van Breust aan de voogd werden afgeschaft; het gaat te ver om zoals Lejeune, Liège, p. 274 noot 113, te spreken van de afschaffing van „servage” in Breust; hij is ongetwijfeld afgegaan op het woord „servitus”, dat in deze context echter alleen op voogdij-lasten betrekking heeft. („liberi erunt ab omni servitute quam solebant exhibere aliis advocatis”).

<sup>826</sup> Verschillende oorkonden in AEL STM, besproken door de Rijckel, Breust.

<sup>827</sup> Over de invoering van tijdpacht in deze streken Lejeune, Liège, p. 196-197, i.h.b. noot 135, en Nolden, Marienstift, p. 327.

terugvinden.<sup>828</sup> In de eerste plaats bezat het kapittel er de volledige hoge en lage jurisdictie, uitgeoefend door de schepenbank, die blijkens de formulering van de ontginningsacte van 1157 in dat jaar al bestond.<sup>829</sup> De belangrijkste inkomstenbron was de tiende over het hele territorium van Breust en Eijsden, die vanwege zijn algemeenheid voor ons van minder belang is en daarom buiten beschouwing blijft. Het akkerland, dat qua opbrengst op de tweede plaats kwam, was in drie complexen onderverdeeld. Verreweg het grootste, 95 hectare, lag in het Maasdal en werd aangeduid als „terra de culturis”. Er zijn parcellaire landmetingen van overgeleverd uit 1311 en 1323, waaruit blijkt dat het behoudens minieme wijzigingen om dezelfde goederen als in 1619 gaat.<sup>830</sup> Meer dan de helft hiervan, 52 hectare, was gelegen in grote blokken rond Breust, waarvoor het woord „cultura” in de veertiende eeuw meer bepaald als toponiem wordt gebruikt.<sup>831</sup> Ze stammen ongetwijfeld uit de domaniale periode van de hof, al kan over hun precieze geografische begrenzing in die tijd weinig met zekerheid worden gezegd.<sup>832</sup> De rest lag verspreid over het hele Maasdal; het zijn latere verwervingen, die in de landmeting van 1323 in een klein aantal gevallen nog als zodanig worden vermeld. Nog in de zestiende eeuw zijn kleine stukjes land toegevoegd aan het grondbezit van St. Martinus, bijna steeds bij inbeslagname na wanbetaling van tienden.<sup>833</sup> Opvallend is ook hier de vergaande versnippering in pachtpercelen, met name van de centrale blokken: de acht pachters bewerkten in termijnen van twaalf jaar in totaal 89 pachtpercelen, in grootte variërend tussen enkele ares en vijf hectare. Een soortgelijke indeling bleek in 1617 en de achttiende eeuw te bestaan<sup>834</sup> en hoewel het moeilijk te bewijzen valt, is er waarschijnlijk een grote continuïteit geweest van pachters en de percelen die ze in pacht hielden. Naast deze 95 hectare in het Maasdal bezat het kapittel nog twee kleinere complexen op het plateau. Het eerste lag bij Moerslag, was 32

<sup>828</sup> Bij de volgende beschrijving nemen we de goederenbeschrijving uit AEL STM 10, f. 107r uit het begin van de veertiende eeuw als uitgangspunt.

<sup>829</sup> AEL STM oorkonde dd 1157 (Schoonbroodt nr 5) en dd 1178 (Schoonbroodt nr 7).

<sup>830</sup> AEL STM 10, f. 1r e.v. en 30v e.v.

<sup>831</sup> AEL STM 10, f. 30v (1323): „in loco qui dicitur cuture”; *ibidem* f. 34r: „in culturis”, „in campis de Merlant inter culturas”. Poncelet, Englebrecht, p. 224 (1346): „dalles le coulture dou cappitle Saint-Martin”.

<sup>832</sup> Verhulst, kouter, p. 42-46; Verhulst, landschap, p. 117-118.

<sup>833</sup> Het oudste voorbeeld in AEL STM oorkonde 7 jan 1285 (niet in Schoonbroodt). Stukken over incidentele verdere verwervingen uit zestiende en zeventiende eeuw in AEL STM 588 en in RAL Breust voorl. nr. blauw 32 (kopieën van overdrachten, vooral van grondrenten, ten behoeve van het St. Martinus-kapittel 1421-1557).

<sup>834</sup> AEL STM 588 (landmeting 588); AEL STM 531bis (verpachtingen 18e eeuw).

## Goederen van St. Martinus



De voornaamste goederen van het St. Martinus-kapittel, heer van Breust, in 1619. Alleen de blokken rondom Breust gaan terug op het vroeg-middeleeuwse domein, waaruit de heerlijkheid is voortgekomen.

bunder groot en werd in zijn geheel in halfpacht gegeven.<sup>835</sup> Bij de bespreking van de dorpen Moerslag en Libeek in hoofdstuk 2 is uiteengezet hoe dit land de volledige omgeving van Moerslag besloeg, die uit de laatste ontginningfase van het territorium moet dateren. Het is in 1400 voor de helft vervreemd. In diezelfde tijd werd ook het tweede

<sup>835</sup> AEL STM 10, f. 57 (1323): „sciendum est quod ecclesia habet alias terras et bona in Sancta Gertrude (...) qui coluntur ad medietatem”.

complex op het plateau afgestoten, dat uit kleinere stukjes land bestond die pas in 1284 waren gekocht.<sup>836</sup> Uit alles blijkt dat er vooral in de allerlaatste fase van de grote ontginningen, de tweede helft van de dertiende eeuw, sterke uitbreidingen hebben plaatsgevonden van het vroeg-middeleeuwse domein Breust. Het verschijnsel dat de oude domeinen pas op zeer late datum betrokken raken bij de grote ontginningen, is overigens ook elders in de Zuidelijke Nederlanden betuigd.<sup>837</sup> De oudste kern laat zich in Breust in 1619 zodoende alleen nog onderscheiden in de kouters rond het dorp, minder dan de helft van het totale grondbezit van het kapittel.

Cijnzen waren er in het territorium van Breust in het begin van de veertiende eeuw in drie soorten. In de eerste plaats brachten verschillende onderzaten van Breust jaarlijks gezamenlijk rond de 200 kapoenen en evenveel denarii op. Er zijn nauwelijks heffingsregisters van bewaard gebleven, zeker niet met parcellaire omschrijvingen.<sup>838</sup> Enige duidelijkheid over de ligging van de percelen verschaft pas een lijst uit 1702,<sup>839</sup> die echter niet voldoende detail bevat om de gegevens met de aanbreng van 1703 te combineren, laat staan met die van 1619. Wel kunnen we eruit afleiden dat alle onderpanden binnen de hagen van de dorpen in het Maasdal lagen, dus huizen en tuintjes in Breust, Maarland en Caestert, maar dat bij lange na niet het hele dorpsareaal aan deze last was onderworpen. In Maarland waren ze alle gelegen in het zuiden van het dorp bij de kapel en de kouters van St. Martinus, in Breust lagen ze niet aaneengesloten door het dorp verspreid. De verschuldigde aantallen per perceel lopen uiteen van één tot zeventien kapoenen, zonder enige relatie met de oppervlakte. Hun herkomst is onduidelijk; in principe kunnen zulke lasten nog zeer laat als een soort grondrenten zijn gevestigd, maar het volledige ontbreken ervan op het plateau wijst er toch wel op dat ze voor een deel een domaniale achtergrond moeten hebben.<sup>840</sup>

De tweede groep cijnzen werd geheven bij Bruisterbosch: het waren de 21 solidi van 1157 die ad zes denarii per bunder over het noordwestelijke deel van dit dorp werden omgeslagen. Ze moeten het voorbeeld hebben gevormd voor de latere cijnsverhoudingen in heel de rest van het Breus-

<sup>836</sup> AEL STM oorkonde 5 juni 1284 (Schoonbroodt nr. 124); AEL STM oorkonde 12 mei 1400 (Schoonbroodt nr. 336); AEL STM oorkonde 23 jan 1413 (Schoonbroodt nr. 377).

<sup>837</sup> AGN2, deel 2, p. 101-102.

<sup>838</sup> RAL de Geloës ongeïventariseerd (1688); de rekeningen van het kapittel vanaf 1362 (AEL STM 119 e.v.) geven ieder jaar slechts nauwelijks variërende totaalbedragen. Fragmentlijsten in SAM parochie Breust 189 en 190 (rond 1800).

<sup>839</sup> AEL STM 4, f. 390 e.v.

<sup>840</sup> Billen, censiers, p. 152 e.v. Vgl. echter Billen, villa-seigneurie, p. 116 e.v., waar ook zeer archaisch aandoende cijnsverhoudingen van recente datum worden vermeld.

ter territorium, waar de derde groep cijnzen, ad acht denarii per bunder, werd opgebracht. Het is deze laatste groep cijnzen, hoewel in deze vorm niet van oude datum, die de geografische reconstructie van de meeste kerndorpen mogelijk maakte. Ze kunnen pas betrekkelijk recent zijn gecreëerd, waarschijnlijk rond 1200, maar waren geografisch gebaseerd op oudere verhoudingen in het gebied, die in juridisch detail niet meer te achterhalen zijn.<sup>841</sup> Eveneens volledig geterritorialiseerd was de keurmede die ieder die meer dan drie bunder Breuster cijnsgoed in bezit had, aan het kapittel verschuldigd was.<sup>842</sup> Ook deze last stamt in de laatmiddeleeuwse vorm niet uit de domaniale periode, maar moet het resultaat zijn van de aanpassingen die rond 1200 hebben plaatsgevonden in de organisatie van het domein Breust.<sup>843</sup>

De molen van Breust langs de Voer in Caestert stamt waarschijnlijk wel uit de vroegste periode. Pas in de veertiende eeuw horen we voor het eerst over de verplichting van alle onderzaten van Breust om er hun graan te laten malen,<sup>844</sup> een verplichting die op dat moment door de inwoners van Breust werd betwist. Bij de complexe juridische verhoudingen in het gebied moet zo'n verplichting dan ook moeilijk te handhaven zijn geweest. Aan het begin van de vijftiende eeuw bestreed een inwoner van Caestert zijn verplichting om in de banmolen van Breust te malen met het argument dat hij woonde op een leen van de bisschop van Luik, ongetwijfeld een deel van wat later de Kettelhof zou heten. Hij werd door de schepenen van Luik in het ongelijk gesteld, omdat hij als de andere „masuwirs, habitans, manans et sorceans” van de „haulteur” Breust gebruik maakte van de gemene gronden in de omgeving.<sup>845</sup>

Wat we in de veertiende eeuw in detail kunnen omschrijven als de rechten en bezittingen van het St. Martinus-kapittel in Breust heeft zonder twijfel een domaniale achtergrond. Toch moet in detail veel veranderd zijn, vooral onder invloed van de grote ontginningen tussen

<sup>841</sup> Territoriale landcijnzen in de omgeving worden bijvoorbeeld vermeld bij Ceyskens, Dalhem, p. 133 ('s-Gravenvoeren); Debouxhtay, Nivelles, p. 100-101 (Nivelles); Habets, wijsdommen, p. 159 (Bemelen); van de Venne, Heer, p. 102-103 (Heer); TJ, nr. M80 (Gronsveld); van Derveeghe, polyptique, p. 23 (Visé).

<sup>842</sup> Aldus een vonnis in hoger beroep door schepenen van Luik uit 1444. Yans, Pasicrisie, deel II, nr 773. Processen uit de zeventiende eeuw in RAL Breust ongeinventariseerd, met retroacta tot het midden van de vijftiende eeuw. Verdere voorbeelden van zulke geterritorialiseerde keurmeden bij Lejeune, Liège, p. 274, noot 113.

<sup>843</sup> Territoriale keurmeden in het land van Daelhem worden vermeld bij Quicke, enquête, p. 408, en bij Ceyskens, Dalhem, p. 136.

<sup>844</sup> AEL STM oorkonde 12 apr 1373 (Schoonbroodt nr. 266); Nederlandse vertaling in AEL STM oorkonde 30 juni 1373 (niet in Schoonbroodt), de laatste gepubliceerd door Moors, oorkonden, p. 921-925.

<sup>845</sup> AEL STM oorkonde 23 nov 1412 (niet in Schoonbroodt).

1100 en 1300. Er zijn sterke indicaties dat de belangrijkste veranderingen pas in de dertiende eeuw plaatsgevonden in de laatste fase van deze grote uitbreidingen, en dat hun voornaamste effect een zekere uniformisering en reglementering van alle rechten en plichten was, met als blauwdruk de ontginningsoorkonde van 1157. Natuurlijk is dit proces in zijn algemeenheid bekend genoeg; wat opvalt is dat het zelfs in het oude cultuurland van Zuid-Limburg zo'n grote rol moet hebben gespeeld. Weliswaar blijft de kern van het oude domein ook later nog zichtbaar, met name in het grondbezit en de cijnzen binnen de dorpen, maar als Breust en Eijsden elkaar bij de uitbreidingen niet op bijna unieke wijze in de weg hadden gezeten, zouden de meeste sporen van oudere verhoudingen tegen 1400 wel zijn overdekt. Sindsdien bleek het nieuwe systeem, zelfs in deze complexe vorm, zo stabiel dat het zich zonder ingrijpende wijzigingen kon handhaven tot aan de Franse tijd.

## Conclusie deel twee.

### *a) Wat is een laathof?*

Wie in de spaarzame literatuur zoekt naar een nadere omschrijving van het begrip laathof, vindt daar als regel verwijzingen naar de hoge ouderdom van deze instellingen.<sup>846</sup> Het is niet gemakkelijk om zulke hypothesen in verband te brengen met de bronnen die ons ter beschikking staan. De instellingen worden bijna uitsluitend op hun oudste wortels onderzocht, waarbij het verband met de jongere verschijningsvormen, waar men bij het werken met archivalisch en vooral kartografisch materiaal als regel mee te maken krijgt, niet altijd even duidelijk is. Zoals gezegd gaan wij uit van de jongere situatie aan het einde van de middeleeuwen, het vroegste moment waarop gedetailleerd geografisch inzicht te verkrijgen is. Daarom zal eerst worden samengevat, uit welke componenten laathoven in de periode van 1300 tot 1800 kunnen bestaan, gevolgd door het weinige dat we over hun wortels weten.

Bij het zoeken naar definities komt de terminologie van de bronnen zelf ons nauwelijks te hulp, want het woord laathof kan in een brede waaier van betekenissen voorkomen. Soms slaat het slechts op een gebouw,<sup>847</sup> vaker heeft het betrekking op een grondrechtbank, niet in het minst omdat het meeste geschreven materiaal van deze rechtbanken afkomstig is. De meest omvattende omschrijvingen vinden we echter in transacties met betrekking tot laathoven als geheel, zoals overdrachten of leenopdrachten, waarbij bijna steeds in een korte formule het totale toebehoren wordt omschreven. In deze gevallen duidt het woord laathof een vermogenscomplex aan en in die betekenis hebben wij het in heel dit onderzoek gebruikt.

Ook hierbij kan nog een grote mate van verscheidenheid optreden, maar één type komt duidelijk als het meest volledige naar voren: het is de vierdelige laathof, met centraal gebouw, rechtstreeks geëxploiteerd of verpacht land, cijnsgoederen en een rechtbank. Andere types kunnen

<sup>846</sup> Gillessen, Fronhofsverbände; Limburgs Verleden, deel II, p. 96.

<sup>847</sup> Zo bijvoorbeeld in de processen over de leenroerigheid van de Kemerlingshof, Wachtendonkshof en Butsarhof in Oost aan Gronsveld in RAL de Geloës 317 (hiervoor, p. 237).



vaak als vervalsverschijningen worden opgevat: het rechtstreeks geëxploiteerd land kan bijvoorbeeld in cijnsgoed zijn omgezet (Oeslingehof, Kettelhof), de taken van de rechtbank kunnen door de plaatselijke schepensbank worden waargenomen, het centrale gebouw kan ontbreken, etc. We zullen in het kort deze vier onderdelen afzonderlijk onder de loep nemen.

Er is geen typische vorm voor het centrale gebouw.<sup>848</sup> In een extreem geval (de Oeslinger laathof) bestond het centrum uit een onbebouwd perceel met een schuurtje, waar de zittingen van de laatbank plaatsvonden; als regel vinden we echter een gebouw van enige allure. Opvallend vaak wordt in de late middeleeuwen een burcht als centrum vermeld: tweemaal in Oost, in Caestert en in Libeek. De achttiende-eeuwse laathoven waarvan de gebouwen nog bestaan (Hocht, Libeek, Mesch), vertonen vaak het monumentale uiterlijk van de typische grote, ommurde, Zuidlimburgse boerderijen van die periode. De fysieke continuïteit van deze centra kan gemakkelijk worden overschat: zelfs uit ons weinig overvloedige en late materiaal konden in het merendeel van de gevallen verplaatsingen worden vastgesteld.

Ook in het rechtstreeks geëxploiteerde land traden, zeker over langere periodes gezien, veranderingen op; vaak is dit het meest mobiele onderdeel van het toebehoren van deze hoven. De omvang wisselde van drie hectare bij de Oeslinger laathof, tot 190 hectare bij Zezenhoven; karakteristiek lijken oppervlaktes rond de twintig hectare te zijn geweest, zoals bij de laathoven in Oost, Maarland en Caestert.<sup>849</sup> Rond 1500 kwam af en toe nog eigen exploitatie door de heer voor (de hof van Holzit in Oost); vaker was het land en bloc uitgegeven aan een halfwin, een afgezwakte vorm van eigen exploitatie, die tot in de achttiende eeuw in zwang bleef. De meest moderne vorm was uitgifte aan verschillende personen in tijdpacht tegen vaste, jaarlijkse bedragen, waarbij vaak een excessieve versplintering in pachtpercelen plaatsvond.

Qua opbrengst vielen de cijnzen in het niet bij de pachtinkomsten. Ze waren meestal samengesteld uit een of enkele kapoenen, tezamen met sterk wisselende geldbedragen, meestal in schellingen en denaren uitgedrukt, die in Breust en Eijsden verschillend werden omgerekend. In ons gebied bevonden de laatgoederen zich in typische gevallen binnen de hagen van de dorpen: huizen en tuintjes, vaak gecentreerd rond de centrale hof zelf.<sup>850</sup> Laatgoederen in de velden vinden hun oorsprong soms in oorspronkelijk pachtland dat in zijn geheel uiteengevallen kan

<sup>848</sup> Vgl. ook Gillessen, Oberbruch, p. 222-225.

<sup>849</sup> Jongen, Limburg, p. 101, geeft een gemiddelde oppervlakte van 20-100 ha voor de grotere in leen gehouden hoven in Zuid-Limburg in de late middeleeuwen.

<sup>850</sup> Zo bijvoorbeeld ook Gillessen, Oberbruch, p. 224.

zijn (Eigenhof, Kettelhof) of waarvan delen in cijns zijn gegeven (Hocht). Gevallen waarbij laatgoederen niet uit afzonderlijke percelen maar uit komplette bedrijfseenheden bestonden, kwamen buiten ons gebied voor, maar waren waarschijnlijk ver in de minderheid bij de hier beschreven soort, waarbij ieder laatgoed een individueel perceel vormde.<sup>851</sup>

Hoe oud cijnsverhoudingen in concrete gevallen zijn, is zeker op het platteland slechts bij hoge uitzondering te achterhalen; wel leveren in ons gebied de oudste registers van de hof van Holzit het bewijs dat ze na 1400 nauwelijks meer werden gecreëerd. Deze grote laathof was vóór 1400 ontstaan door combinatie van drie kleinere hoven. In 1525 werden alle kapoenen en geldcijnsen nog voor de drie hoven afzonderlijk geregistreerd, terwijl de jongere grondrenten in natura (rogge en spelt) niet meer waren uitgesplitst.<sup>852</sup> In één enkel laat geval zijn we getuige van gelijktijdige creatie van een cijns en een grondrente. In 1552 verkocht Johan van Holzit een beemd voor 246 Carolus-gulden en een grondrente in spelt, die een waarde van 60 gulden vertegenwoordigde. Daarenboven zou de koper jaarlijks nog twee kapoenen en twee alde groten cijns betalen als teken dat het goed onder de laatbank van Holzit zou blijven ressorteren.<sup>853</sup> We zien dat de spelt-erfrente een economische waarde vertegenwoordigt, die in principe geen verandering van ressort meer met zich brengt, de cijns een „marque de dominité”,<sup>854</sup> die in ons gebied tot uiting komt doordat het goed onder de laatbank komt te ressorteren. De ouderdom van de overige cijnsen is niet op directe wijze vast te stellen. We hebben gezien dat de geografische spreiding van de cijnsgoederen binnen de dorpen in een aantal gevallen wijst op de ontstaansperiode van het betreffende deel van de nederzetting, zonder

<sup>851</sup> Zo bijvoorbeeld Hoensbroek (RAL LvO 1702) en Ter Wijer bij Heerlen (Janssen de Limpens, Overmaas, p. 587-588).

<sup>852</sup> RAL de Geloës 10. Aankoop van erfrenten in rogge en spelt in RAL de Geloës 11 en 13.

<sup>853</sup> Los papier in RAL LvO 9951, (eerste helft zestiende eeuw): „Soe Jan Hennes aen mich legghen ende voer haet laen halden mijnnen bennelt, geheten dat Oelder, im to wyllen koup soe as ich im sullix by koup gesat haen, te weten 1 bonre ende 5 1/2 groet roeden, eyn itlich roed vors. voer ende oup 12 golden carolus gulden, beheltlich dat hij noch 3 erff mud jaerpachs dar op behalden sall ende den aent Capittel St. Mertens te Luidich in mijn naem betaelen, vor welke 3 erff mud spelt ich im kurten ende aftrecken sall aen den hof koup somma 60 dergelick golden carolus gulden; so belupt dan de gansse somma 306 carolus gulden in gelde, ende hy van 60 carolus gulden vors. afgetogen so blijft noch 246 carolus gulden. Ende off hij dat vors. erff voer mijnen laethoff van Holsyt ontfynckt, soe wold ich noch in plaetze van erffsyns dar op behalden twe capoun ende twee alden groeten gheldtz, altyt op St. Steffensdach vallende, gelick ouch andere synns ende capounen vorden selven hoff betaet werden ende sortheren”.

<sup>854</sup> De term is van Génicot, seigneurie, p. 258. Voor het onderscheid tussen cijns en rente zie bijvoorbeeld ook Godding, Bruxelles, p. 129-130.

dat een voor alle gevallen geldende absolute datering gegeven kan worden. Over de precieze rechtsverhouding tussen de heer en zijn laten in deze vroegste periodes ontbreken de gegevens, maar ook hier mag het tijdselement niet uit het oog worden verloren. De verhoudingen bij de Cisterciënzer hoven in de dertiende eeuw zullen ongetwijfeld anders gelegen hebben dan bij hoven die nog uit de domaniale periode dateren.

Het meest karakteristieke onderdeel van een laathof, dat in de literatuur ook de meeste aandacht heeft gekregen, is de rechtbank. Haar competentie was beperkt: realisatie van overdrachten en vrijwillige en contentieuze jurisdictie over wat wij zakelijke rechten op de laatgoederen zouden noemen.<sup>855</sup> Een proces dat het stadium van in beslagname naderde moest echter worden overgebracht naar de schepenbank Breust, die als hoofdgerecht dienst deed.<sup>856</sup> Alleen de grote laatbank van Oost ging in enkele gevallen over tot daadwerkelijke inbeslagname, maar dit werd duidelijk als een overschrijding van de bevoegdheden gevoeld.<sup>857</sup>

Ook de ouderdom van deze rechtbanken is in concrete gevallen nauwelijks te achterhalen. Gillessens vermoeden dat oudere laathoven met, jongere zonder rechtbank functioneerden, kan in zijn algemeenheid niet worden bevestigd.<sup>858</sup> Hoewel op dit punt nog veel onderzoek moet worden verricht, kan als voorbeeld gewezen worden op een opmerkelijk artikel van Génicot.<sup>859</sup> Op overtuigende wijze kon hij aantonen dat binnen de stad Dinant vóór 1300 alle overdrachten van grond, ook cijnsgoed, plaatsvonden voor de stedelijke schepenbank. Pas in de veertiende eeuw schoten als paddestoelen cijnsgerichten op, die gedurende die eeuw de grondjurisdictie vrijwel geheel voor hun rekening namen, om na 1400 weer langzaam te verdwijnen. Daarna fungeerde weer de schepenbank als algemene overdrachtsinstantie, echter met een fundamenteel verschil in procedure: geschiedde de overdracht van de grond vóór 1300 slechts met de schepenen als getuigen, na het interim

<sup>855</sup> Hermesdorf, procedure, beschrijft een volledige procedure voor de laatbank van Kloosterrade aan het begin van de achttiende eeuw.

<sup>856</sup> Habets, wijsdommen, p. 339-340.

<sup>857</sup> Stukken in een proces hierover rond 1630 in RAL de Geloës 172 en 175; vgl. Janssen de Limpens, Oost, p. 91. Procedures over laatgoederen buiten de dorpschagen van Oost werden echter door de laatbank van Holzit overgebracht naar de schepenbanken van Breust en Eijsden; stukken hierover om RAL LvO 5191 en RAL de Geloës 175. Gelijksortige problemen waren regel in het gebied van de Nederrijn: Schönningh, Gerichtsherrschaft, p. 71-73; Aubin, Landeshoheit, p. 179-184.

<sup>858</sup> Gillessens, Fronhofsverbände, p. 20-21. De stelling van Hermesdorf, Kloosterrade, p. 33 en 37, dat uit het voorkomen van laten zonder meer het bestaan van een laatbank kan worden afgeleid, is in zijn algemeenheid onjuist.

<sup>859</sup> Génicot, Dinant.

met de cijnsgerechten trad de schepenbank actief op door middel van de bekende driefledige overdracht, waarbij de vervreemder de grond overdraagt in handen van de schout, de schepenen vonnis wijzen over de rechtsgeldigheid van de overdracht en de schout op zijn beurt weer de grond overdraagt aan de verkrijger.<sup>860</sup> Eenzelfde ontwikkeling kon voor Hoi en St. Truiden worden aangetoond.<sup>861</sup> Ook op het platteland van Brabant en Loon blijken pas aan het einde van de dertiende eeuw de cijnsgerechten sterk in aantal te zijn toegenomen.<sup>862</sup> Mogelijk garandeerden zij beter de rechtsgeldigheid van de overdracht van onroerend goed. Joris heeft voorbeelden gegeven van de omzetting van allodia in cijnsgoederen omwille van de grotere rechtszekerheid die deze verhouding met zich meebracht, terwijl ook Cerutti en Génicot hebben gewezen op de voordelen van het soort gerechtelijke overdracht dat bij de cijnsgerechten gangbaar was.<sup>863</sup> Het optreden van allodiale hoven, zoals de Eigenhof in Oost, kan eveneens worden verklaard uit de problematiek van de rechtsonzekerheid van de verkrijger van onroerend goed in de late middeleeuwen.<sup>864</sup>

Natuurlijk mag niet zonder meer overal een gelijksoortige late ontwikkeling worden aangenomen. Toch is het moeilijk voorstelbaar dat de vele laatbanken die we in Zuid-Limburg in de late middeleeuwen vinden, alle van oude datum zijn. Als we de bewaard gebleven registers raadplegen, zien we dat hun voornaamste betekenis niet lag in het realiseren van overdrachten van grond, maar in de vestiging van of procedures over grondrenten, de laat-middeleeuwse vorm van agrarisch krediet. Men krijgt de indruk dat bijna alle grond een of meerdere malen was belast en dat deze grondrenten bovendien vaak niet werden betaald. De steeds groter wordende mobiliteit van de grondmarkt en de grote verspreiding van de grondrente in de late middeleeuwen<sup>865</sup> moet de voornaamste factor zijn geweest in deze wildgroei van instanties op het laagste niveau. Ongetwijfeld zijn ze vaak gekristalliseerd rond oudere instellingen, zeker op het platteland. Of de jurisdictie waar laatbanken zich mee bezig hielden van geval tot geval even ver in het verleden teruggaat, moet echter worden betwijfeld.

Ook op het platteland is de drang naar centralisatie vanaf 1500 voelbaar. In het prinsbisdom Luik werd in 1572 bepaald dat rechtsgeldige over-

<sup>860</sup> Over deze vorm van overdracht Cerutti, schepenbank, p. 57; Génicot seigneurie, p. 136-145; voor Noord-Nederland: Dekker, Kromme Rijn, p. 562-568.

<sup>861</sup> Joris, Huy, p. 227-229; Charles, St. Trond, p. 204-205.

<sup>862</sup> Martens, domaine ducal, p. 342-417; Baerten, Loon, p. 157-161.

<sup>863</sup> Joris, conversions; Génicot, seigneurie, p. 72; Cerutti, schepenbank, p. 72.

<sup>864</sup> Vgl. Cerutti, schepenbank, p. 72, 80 en vooral 86.

<sup>865</sup> Verhulst, Niederlande, p. 276.

drachten van grond voor schepenbanken dienden plaats te vinden,<sup>866</sup> en ook in Zuid-Limburg, waar veel minder landsheerlijke invloed was, zien we hoe de plaatselijke schepenbanken steeds meer bevoegdheden van de vaak zeer gebrekkig functionerende laatbanken aan zich trokken. In een klein aantal gevallen rekten grondrechtbanken hier echter hun bestaan tot de Franse revolutie, niet meer in de ongeorganiseerde vorm die we bij de Eigenhof, de Oeslingerhof en de hof van Maarland in de zestiende eeuw aantreffen, maar als geïnstitutionaliseerde rechtbank, met aangestelde meier, zeven gezworen laatschepenen en een schrijver. De oprichting van de Eigenhof in Oost in 1553 bood een sprekend voorbeeld van de omvorming van ongeregelde vergadering naar formeel gerecht.

In de late middeleeuwen is het woord „laat” synoniem aan „cijnsplichtige”.<sup>867</sup> Vaak wordt het zelfs in de nog algemenere betekenis „onderzaat van een heerlijkheid” gebruikt, namelijk daar waar alle grond in principe aan de heer cijnsplichtig was, zoals in Breust en Eijsden en in grote delen van de landen van Overmaas.<sup>868</sup> Hoe precies de ontwikkeling is geweest van het vroeg-middeleeuwse woord „litus”, halfvrije, naar het laat-middeleeuwse „laat” (de etymologische samenhang is onmiskenbaar) is op basis van dit onderzoek niet te zeggen; ook de literatuur biedt weinig aanknopingspunten.<sup>869</sup> Van enige persoonlijke onvrijheid of juridische diskwalificatie blijkt uit onze bronnen niets. Rond 1390 worden er bijvoorbeeld in het hele hertogdom Limburg nog slechts tien „gens de serve condicion” vermeld,<sup>870</sup> in een tijd dus dat het hier van de laten en laathoven moet hebben gewemeld.<sup>871</sup> Hoe de

<sup>866</sup> Raikem/Pollain, deel I, p. 33 en deel II, p. 421. Gelijksortige bepalingen voor Jülich bij Schönningh, Gerichtsherrschaft, p. 69.

<sup>867</sup> Martens, domaine ducal, p. 357-358. Cerutti, schepenbank, p. 74, haalt uit 1332 aan „censuariis domini ducis, dicti vulgariter late”.

<sup>868</sup> RAL LvO 5316, f. 5 (protocol van overdrachten Eijsden dd 1411) „al laeten ende onderseten de do ter tijt dae waren”. AEL STM oorkonde 12 apr 1373 (Schoonbroodt nr. 266): Uitspraak door schepenen van Luik in een proces tussen het St. Martinus-kapittel en de „masewirs, habitants et surceants” van Breust. In een Nederlandse vertaling van diezelfde oorkonde (AEL STM oorkonde 30 juni 1373 (niet in Schoonbroodt), uitgegeven door Moors, oorkonden, p. 921-925) is de formulering: „den laeten, wonende, zittende ende onderzeeten in die heerlicheyt ende gherichte vanden voors. dorp”. Deze beide betekenissen (cijnsplichtige en „subditus iurisdictioni”) geeft ook Stallaert, glossarium, deel 2, p. 131-132. Verdere voorbeelden in Verwijs/Verdam, deel 4, p. 43-46.

<sup>869</sup> Zie bijvoorbeeld van Winter, ministerialiteit, p. 2 voor een afwijzend oordeel.

<sup>870</sup> Quicke, enquête, p. 364-5.

<sup>871</sup> De definitie van Blockmans in AGN2, deel IV, p. 442, noot 1, dat laten „inwoners van een plattelandsdistrict zijn, die een specifiek statuut van juridische vrijheid genieten”, gaat voor Zuid-Limburg in ieder geval niet op; hier is de situatie gelijk aan die van het Rijnland, waar volgens Aubin, Landeshoheit, p. 122, „als rein dinglicher Natur das Hofrecht auf den Stand seines Bebauers gar keinen Einfluss hat”.

verbanden met de vroege middeleeuwen ook mogen zijn, in het landschap dient men zich deze niet al te concreet voor te stellen. Met name de vage impressie, dat de Zuidlimburgse laten de verre nazaten zouden zijn van vroeg-middeleeuwse onvrije domeinbewerkeren en nog steeds dezelfde lapjes grond bewerkten, maar nu persoonlijk vrij en tegen sterk verminderde lasten,<sup>872</sup> doet fundamenteel tekort aan de complexiteit van de geografische en maatschappelijke processen die de ontwikkelingen tussen 1000 en 1300 hebben bepaald en die we in de volgende paragraaf nader aan de orde zullen stellen.

Een typische Zuidlimburgse laathof is een laat-middeleeuwse bedrijfs-eenheid van als regel wat grotere omvang, waaraan bovendien een aantal cijnsplichtigen en een grondrechtbank zijn verbonden. „Onvolledige” vormen komen veel voor. Over de ouderdom van zowel het geheel als de onderdelen kan in concrete gevallen a priori weinig worden gezegd. Slechts bij uitzondering kan een domaniale oorsprong worden aangenomen, zoals bij de uit de heerlijkheid Eijsden afkomstige bezittingen die Arnold Huyn van Amstenrade rond 1500 in een laathof groepeerde. Duidelijker voorbeelden zijn de laathoven van het Akense Marienstift in de buurdorpen Gulpen, Mheer en Mesch.<sup>873</sup> De meeste laathoven in dit gebied zijn echter van jonger datum. De meest in het oog lopende voorbeelden zijn de twee Cisterciënzer grangiae, Zezenhoven en de hof van Hocht, die respectievelijk aan het begin en in het midden van de dertiende eeuw zijn gevormd. Wat de oorsprong van laathoven ook is, in de late middeleeuwen wordt hun voornaamste rol die van lokale overdrachtsinstantie, ongetwijfeld in verband met de sterk toenemende mobiliteit van de grond en de opkomst van de grondrente.<sup>874</sup> Behoudens uitzonderingen zijn ze niet meer na 1450 gevormd. Vanaf dat moment treedt een duidelijke verstening op, die in de zeventiende en achttiende eeuw wordt gevolgd door een volledige degeneratie tot juridische relicten. Meestal hebben ze dan weinig economische betekenis meer en dienen ze vooral als statussymbool voor hun adellijke heren. In typische gevallen resteerde slechts de grondrechtbank voor een gestaag afnemend aantal cijnsgoederen. In het weinig gecentraliseerde Zuid-Limburg kon een klein deel van deze laathoven hun bestaan rekken tot de Franse tijd, zodat hier verhoudingsgewijs veel mogelijkheden voorhanden zijn om dit soort instellingen in kaart te brengen. Ondanks alle mogelijke mutaties blijken toch in veel gevallen laathoven

<sup>872</sup> Limburgs Verleden, deel II, p. 96.

<sup>873</sup> Nolden, Marienstift, p. 117-129, en p. 200-204.

<sup>874</sup> Een extreem voorbeeld geeft Baillien, Tongeren, die in die stad voor de zestiende eeuw komt op een totaal van 80 cijnsrechten.

geen toevallig gegroeide samenraapsels van goederen en rechten te zijn. Met name op dit punt biedt hun geografische reconstructie perspectief. Laathoven nemen met hun toebehoren vaak een duidelijk af te bakenen deel van een dorp in beslag en moeten in de evolutie van de nederzettingen een rol hebben gespeeld. Zeer duidelijke gevallen van centrale ligging zijn de hoven van Maarland en Caestert, die beide als kristallisatiekernen van de huidige dorpen kunnen worden beschouwd. Opvallende randligging daarentegen vertonen Zezenhoven, de hof van Libeek, en vooral de hof van Hocht in St. Geertruid, die uit secundaire uitbreidingsfasen stammen. Het verband is bij lange na niet absoluut. Het ergste dat de onderzoeker te wachten kan staan is een chaos als in Oost (vgl. de kaart op p. 228). In gunstiger gevallen kan een precieze lokalisatie op zijn minst tot een relatieve datering aanleiding geven, waarmee de weinige directe gegevens die ter beschikking staan ten volle kunnen worden uitgebuit.

#### *b) Van domein tot heerlijkheid*

Het is al lange tijd bekend dat het gebied van de Midden-Maas, met name de vierhoek tussen Tongeren, Maastricht, Aken en Luik, een grote hoeveelheid Karolingisch en post-Karolingisch rijksgoed heeft geherbergd; bijzonder indringend komt deze massieve concentratie tot uiting op Rotthoffs kaart van het rijksgoed in Nederlotharingen tussen 900 en 1200.<sup>875</sup> Voor zover iets over hun omvang kan gezegd worden, blijkt het hier te gaan om grote, waarschijnlijk aaneengesloten complexen van enige duizenden hectare grootte.<sup>876</sup> Over geografische opbouw en organisatie op lokaal niveau van deze eenheden is niets bekend.

Midden in dit gebied ligt Eijsden, het „procaspide” aan de Maas midden tussen de paltsen Meerssen en Herstal, waar Karel de Kale en Lodewijk de Duitser in 870 Lotharingen verdeelden,<sup>877</sup> en dat zo ook wel als rijksgoed kan worden beschouwd. In de onmiddellijke omgeving zijn uit Karolingische tijd 's-Gravenvoeren en Visé, en uit de Saksisch-Salische periode Mesch, Mheer, Eben en Kanne met zekerheid als rijksgoed bekend,<sup>878</sup> terwijl voor een aantal andere plaatsen deze band waar-

<sup>875</sup> De belangrijkste recente studies die rechtstreeks op Zuid-Limburg betrekking hebben zijn Nolden, Marienstift, Deeters, Servatiusstift, en Hardenberg, koningsgoed. Voor de wat verdere omgeving zijn van belang Flach, Aachen; Josse, Jupille; Müller-Kehlen, Ardennen; Werner, Lüttich.

<sup>876</sup> Josse, Jupille, p. 142; Hardenberg, koningsgoed, p. 23-24.

<sup>877</sup> Hiervoor, p. 000.

<sup>878</sup> Werner, Lüttich, p. 336 en 464, met verdere literatuur.

schijnlijk is.<sup>879</sup>

Een aantal keren wordt in de vroege middeleeuwen voor deze omgeving de streekaanduiding „Luigouw” gebruikt. De grenzen van deze kleine gouw, die voor een groot deel uit koningsgoed moet zijn samengesteld, waren ruwweg de Geul in het noorden, Aken in het oosten, de Maas in het westen en Luik in het zuiden.<sup>880</sup> Grafelijke rechten in deze gouw moeten een deel van de basis hebben gevormd van de twee kleine landsheerlijkheden die zich hier in de elfde eeuw rond Daelhem en Limbourg ontwikkelden, maar veel belangrijker in dit proces moeten de nieuwe burchten in die plaatsen zijn geweest.<sup>881</sup> Uit de belangrijke positie die de schepenenbank van 's-Gravenvoeren in de late middeleeuwen in Daelhem innam - de enige bank die gerechtigd was over lijf en goed te oordelen -<sup>882</sup> is in de regionale literatuur wel afgeleid dat het ook in Karolingische tijd een centrale functie in de Luigouw heeft vervuld,<sup>883</sup> vaker echter wordt deze rol aan Visé toebedacht.<sup>884</sup> Een eenduidig antwoord op deze vraag zal bij het ontbreken van ieder direct gegeven wel niet te geven zijn.

Voor de positie van Voeren als domaniaal centrum van enige betekenis zijn meer aanwijzingen voorhanden. De eerste vermelding dateert uit 878, toen hier een tweede verdeling van Lotharius' middenrijk plaatsvond.<sup>885</sup> Een kleine eeuw later, in 966, schonk keizer Otto I een aantal goederen die hij met graaf Immo had geruild aan het Akense Marienstift, waaronder „Furon”,<sup>886</sup> en daarmee zijn de directe gegevens voor Voeren vóór 1000 uitgeput. Wel zijn er in de vorige eeuw restanten

<sup>879</sup> Rotthoff, Reichsgut, p. 146-147.

<sup>880</sup> De gegevens over pagus en comitatus in Nederlotharingen zijn recent door Nonn, Pagus, samengevat; meer in het bijzonder over de Luigouw p. 98-104.

<sup>881</sup> In een opmerkelijke passage, waar reeds Kupper, Liège, p. 226, noot 73, en Génicot, hommes, p. 14-15, op hebben gewezen, memoreert Anselmus (Koepke, gesta, p. 222-223) de wildgroei van burchten in deze periode in het prinsbisdom. Over de bouw van de burcht te Daelhem: Knaepen, Visé, p. 278-282 met oudere literatuur.

<sup>882</sup> Janssen de Limpens, Overmaas, p. 268: verklaring van de schepenen van 's-Gravenvoeren uit 1444 „dat dyt die hoechste banck is in den lande van Daelhem ende anders nyemant te wysen en haet over hooge heerlyckheyt, lyff, let dat den bloede aengeyt, dan alleene tgericht van Voeren”.

<sup>883</sup> Janssen de Limpens, Overmaas, p. CXV; Ceysens, Dalhem, p. 2-3 en 94-95.

<sup>884</sup> Zo bijvoorbeeld van Rey, Lüttich, p. 109; Nonn, Pagus, 220-221; Zoller, tonlieu, p. 10, noot 20. De enige rechtstreekse aanwijzing voor een centrale rol van Visé in de Luigouw is zijn vermelding bij de splitsing van de Luigouw in het verdrag van Meeressen van 870 (Waitz, Annales Bertiniani, p. 109; Boretius/Krause, capitularia, p. 193). Knaepen, Visé, p. 277, wijst er bovendien op dat Daelhem waarschijnlijk van de parochie Visé is afgescheiden.

<sup>885</sup> Waitz, Annales Bertiniani, p. 144; Boretius/Krause, capitularia, p. 168: „in loco qui vocatur Furonis”. AGN2, deel I, p. 304.

<sup>886</sup> Sickel, Urkunden, p. 430; Wisplinghof, Urkundenbuch, nr. 23, p. 34-36.



ontdekt van een grote Karolingische villa, die gebouwd was op de ruïnes van een Romeinse voorganger.<sup>887</sup> Schenkingen van goederen in Mesch en Mheer aan het Akense Marienstift rond het jaar 1000 mogen wel als afsplitsingen van dit domein worden beschouwd.<sup>888</sup> Bovendien kunnen de laat-middeleeuwse grenzen van de schepenbank 's-Gravenvoeren een zekere indicatie voor de rest van het toebehoren geven.<sup>889</sup> Naast 's-Gravenvoeren zelf hoorden hier aanvankelijk nog bij St. Maartensvoeren en St. Pietersvoeren en waarschijnlijk Aubel en Slenaken, die alle in de late middeleeuwen werden afgescheiden, en Noorbeek en Warsage, die pas in de nieuwe tijd onafhankelijk werden.<sup>890</sup> Oost werd in 1357 tot zelfstandige heerlijkheid verheven. Zijn geëncloveerde positie in het territorium van Eijsden en Breust is een verdere aanwijzing voor het vermoeden, dat ook deze twee plaatsen oorspronkelijk tot het domein Voeren hebben behoord. Dat het vele koningsgoed in deze omgeving een zekere regionale organisatie moet hebben gekend kan nauwelijks worden betwijfeld. Een ordening in hoofdhof met onderhorige kleinere domeinen is in ieder geval ook voor de grote complexen in de omgeving aannemelijk gemaakt.<sup>891</sup> Op het moment kunnen we nauwelijks specifiek zijn over omvang en organisatie van het domein Voeren. Misschien kan het beeld verder worden ingevuld aan de hand van latere gegevens uit dit grote gebied, zoals wij voor Breust/Eijsden hebben gedaan.

Heel vaag tekenen de omtrekken van de vroeg-middeleeuwse domeinen Breust en Eijsden zich in latere verhoudingen af. Ze hebben oorspronkelijk ongetwijfeld een eenheid gevormd, zoals in de latere parochieverhoudingen nog tot uiting komt, maar moeten al vroeg zijn gesplitst. Tweeledige domeinen zijn het geen van beide geweest. De oudste vermeldingen van zowel Breust als Eijsden maken slechts melding van een door onvrijen bewerkte hof en ook de afgrenzingen van de cijnsverhoudingen in de nieuwe tijd in de velden achter de dorpen wijzen op kernen die slechts weinig groter waren dan de blokken van hun heren rond de dorpen. Als we ze moeten vergelijken met de grote verscheiden-

<sup>887</sup> Een beknopt opgravingsverslag is uitgegeven door Delvaux, Fouron, wiens gegevens zijn samengevat door de Maeyer, *overblijfselen*, p. 161-163 en de Maeyer, *villa's*, p. 118-121. Helaas zijn de eigenlijke opgravingsverslagen uit 1840 en het vondstenmateriaal verloren gegaan, zodat niet meer is vast te stellen hoe precies de verhouding tussen Romeinse en middeleeuwse overblijfselen is geweest.

<sup>888</sup> Nolden, *Marienstift*, p. 200.

<sup>889</sup> Over deze methode Despy, *curtes*, p. 189; Müller-Kehlen, *Ardennen*, p. 73, en Josse, *Jupille*, p. 131-143.

<sup>890</sup> Janssen de Limpens, *Overmaas*, p. CXV; Knaepen, *Visé*, p. 285-286.

<sup>891</sup> Werner, *Lüttich*, p. 442; Flach, *Aachen*, p. 179-181.

heid aan domeinvormen die in algemener onderzoek is blootgelegd,<sup>892</sup> dan lijken ze nog wel het meest op de „mini-domeinen” van enige tientallen hectares omvang, geassocieerd aan grotere exploitaties, die uit de polyptiek van St. Bertin bekend zijn.<sup>893</sup> De omvang van de blokvormige kouters van St. Martinus rond Breust in 1300 bedroeg ongeveer 50 hectare; die van de heren van Eijsden waren aanzienlijk kleiner, maar hier hebben waarschijnlijk afsplitsingen plaatsgevonden. Veel meer dan een vage indicatie voor de omvang van de vroeg-middeleeuwse domeinen kan hier niet uit worden afgeleid, omdat met name de precieze vormen van de percelen sterk gewijzigd kunnen zijn. Vijftig hectare lijkt echter een normale oppervlakte voor kleine domeinen in Noord-Frankrijk en België.<sup>894</sup>

Woeste gronden moeten een belangrijke rol hebben gespeeld bij de bedrijfsvoering.<sup>895</sup> Ze waren ruimschoots voorhanden, zowel in het Maasdal als op het plateau. Gemeten aan de laat-middeleeuwse omvang van het territorium van Breust en Eijsden was in deze vroege periode waarschijnlijk slechts rond tien procent van de beschikbare oppervlakte in cultuur gebracht.<sup>896</sup> Vroeg-middeleeuwse ontginningen zijn hier niet van grote betekenis geweest; elders in Zuid-Limburg moeten ze een belangrijker rol hebben gespeeld.<sup>897</sup> Toch is in heel Zuid-Limburg pas door de grote ontginningen tussen 1100 en 1300 het open landschap gevormd zoals we dat kennen van de kaarten uit het begin van de negentiende eeuw en ten dele nog uit onze tijd. Het zijn deze grote ontginningen waar we met de gevolgde retrogressieve methode het meeste vat op krijgen. In de conclusie van deel 1 hebben we hun topografische ontwikkeling besproken, hier zullen we samenvatten wat bekend is over de manier waarop institutionele verhoudingen vorm hebben gekregen.

Ongetwijfeld het meest in het oog vallende kenmerk van de grote ontginningen in Zuid-Limburg is de onsystematische wijze waarop ze

<sup>892</sup> Recente syntheses bij Verhulst, régime domanial; Aubin, Handbuch, p. 98-99; Ganshof, fränkische Reich, p. 167.

<sup>893</sup> Ganshof, Saint-Bertin; Ganshof, Poperinge; Génicot, Saint-Bertin. Verdere voorbeelden in Ganshof, fränkische Reich, p. 167, en AGN2, deel I, p. 168.

<sup>894</sup> Ganshof, Saint-Pierre, p. 1027; Verhulst, kouter, p. 142-146; Verhulst, landschap, p. 117-118; Chapelot/Fossier, p. 146; Blok, Franken, p. 91-92. Op herindelungen van reserves in onze omgeving wijst ook Nolden, Marienstift, p. 321 en 323. Fossier, habitat, p. 130-132, vermoedt dat dit soort kleinere exploitaties levensvatbaarder waren dan de bekende grote domeinen.

<sup>895</sup> Vgl. Wisplinghoff, Grundherrschaft, p. 163.

<sup>896</sup> Eenzelfde percentage geeft de Waha, Anderlecht, p. 35, aan voor de omgeving van Brussel.

<sup>897</sup> Blok, Franken, p. 132-133; Despy, pays mosan, p. 153-168; Janssen, vegetation, p. 104.

hebben plaatsgevonden. Het enorme areaal aan woeste gronden dat de in de beek- en rivierdalen gelegen vroeg-middeleeuwse dorpen ter beschikking stond, kan in die tijd nauwelijks verdeeld zijn geweest.<sup>898</sup> Mogelijk heeft de aaneengeslotenheid van het rijksgoed in deze streken<sup>899</sup> het vastleggen van gedetailleerde onderlinge grenzen onnodig gemaakt. Typisch voor Zuid-Limburg is, dat ook ten tijde van de stichting van de eerste ontginningsdorpen nog geen alomvattende afbakeningen hebben plaatsgevonden. De kolonisten namen slechts zoveel grond in gebruik als voor hun huizen en akkers nodig was en lieten aan nakomers de vrijheid om zich op hun beurt in te richten. Wel bleven de betrekkingen tussen kolonisten en moederdorpen bestaan; pas later zouden deze persoonlijke banden de basis gaan vormen voor de territoriale grenzen tussen de laat-middeleeuwse heerlijkheden en schepenbanken. Bijzonder pregnant komt deze ontwikkeling naar voren in een grensdorp als Eckelrade, waar de huizen ten noorden van de centrale dorpstraat onder Gronsveld, die ten zuiden onder Breust en Eijsden hoorden, zodat in later tijd de ene helft van het dorp vrijwel buitenland was voor de andere.

Zo'n grensligging nu is allerminst zeldzaam in Zuid-Limburg. Wie de bladen van de gemeente-atlas van Kuyper uit 1869 aandachtig bekijkt, merkt bij vrijwel iedere gemeente wel een gehucht op dat met een andere gemeente wordt gedeeld.<sup>900</sup> De verhoudingen vóór de Franse tijd moeten nog ingewikkelder zijn geweest. Als voorbeeld kan het dorp Cadier worden genoemd, dat op dezelfde wijze als Eckelrade verdeeld was tussen Daelhem en St. Servaas.<sup>901</sup> Op het punt van de samenstelling van deze dorpen uit kleinere kernen is de situatie in ons gebied dus allerminst uitzonderlijk.

Binnen het territorium van Breust en Eijsden kennen we daarenboven de interne cijnsverhoudingen en die geven in nog veel sterkere mate het beeld te zien van kleine, onafhankelijke kernen die tot het dorp van de late middeleeuwen zijn samengegroeid. Voor de rest van Zuid-Limburg weten we absoluut niets over de geografische verdeling van leen- en cijnsgoederen, maar het vermoeden lijkt gewettigd dat onder de hon-

<sup>898</sup> Wisplinghof, Grundherrschaft, p. 153, wijst op het ontbreken van afgrenzingen van woeste gronden tussen domeinen aan de Nederrijn, dit in tegenstelling tot Noord-Frankrijk, waar dat bijvoorbeeld in de polyptiek van St. Bertin wel gebeurt.

<sup>899</sup> Hardenberg, divisions, p. 368; Werner, Lüttich, p. 465-466.

<sup>900</sup> Kuyper, gemeente-atlas, zo bijvoorbeeld Ransdaal op de grens Wijlre-Klimmen; Terlinden op de grens Noorbeek-Gulpen. Andere voorbeelden bieden de gehuchten van Eys (Cuypers, Eys, p. 88-90). Zelfs nu nog deelt Nederland het gehucht Ulvend bij Noorbeek met België. Keuning, problematiek, p. 17 haalt gelijksoortige voorbeelden in Brabant aan.

<sup>901</sup> Flament, rechtsbedeeling, p. 410-411; Bachiene, p. 972-973 en 1093; van de Venne, Heer, p. 23.

derden laat- en leenhoven hier verschillende dezelfde opbouw te zien zullen geven. De op het eerste gezicht chaotische grenzen tussen Breust en Eijsden verliezen zo veel van hun eigenaardigheid. Ze komen voort uit de algemene onsystematische binnenkolonisatie van de volle middel-eeuwen in deze streken en zijn slechts uniek door het feit dat ook hoge rechtsmacht hier op dezelfde versnipperde wijze georganiseerd bleef.

Over het precieze verloop van de vroegste ontginningen zijn geen gegevens overgeleverd. Pas de oorkonde van 1157, die al uit een latere en meer georganiseerde fase stamt, geeft enige summiere inlichtingen. Nu had het St. Martinus-kapittel twee jaar tevoren, in 1155, een soortgelijke oorkonde uitgevaardigd voor een andere hof, Overlaar bij Tienen in het westen van de Belgische Haspengouw, en die geeft een onverwachte indruk van de wijze van openlegging van dit lössgebied in het midden van de twaalfde eeuw.

In deze oorkonde komt het woord ontginning niet voor, maar we vinden dezelfde bepalingen als in Bruisterbosch: gebruik van de vrij vererfbare grond tegen een vaste cijns, geen verdere verplichtingen aan voogd en meier dan de verplichting tot het bijwonen van de drie maal per jaar gehouden voogdgedingen. Het middendeel wordt echter ingenomen door een lange en uiterst merkwaardige bepaling over het bezit van huizen. Alle hoevenaren dienden één gebouw aan te wijzen, waarin de meier hun de aankondigingen van de rechtsgedingen kon doen. Wanneer een hoevenaar meerdere gebouwen bezat, mocht hij de overige zonder toestemming verplaatsen („tollere, transferre”), maar bleef aanspreekbaar in het aangewezen huis; wel kon hij van dit laatste eventueel delen als wanden en daken voor ander gebruik bestemmen.<sup>902</sup> Het is duidelijk dat er hier sprake moet zijn geweest van wilde ontginningen van een dergelijke omvang dat het kapittel letterlijk zijn mensen niet meer terugvond.<sup>903</sup> Toch blijkt uit de formulering niet dat men zich bewust is van een proces dat fundamentele veranderingen zou aanbrengen in de sociale verhoudingen op het platteland. Er worden slechts „huizen verplaatst”, in de letterlijke betekenis van het woord, en de „iura antiqua”, de oude rechten, dienen zoveel mogelijk gehandhaafd

<sup>902</sup> AEL STM oorkonde dd 1157 (Schoonbroodt nr. 5); gepubliceerd in: *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique* 14 (1877), p. 398-399.

<sup>903</sup> Van der Velpen, Hoegaarden p. 41, wijst op de grote ontginningen in deze omgeving van de dertiende eeuw; de oorkonde van St. Martinus is hem blijkbaar ontgaan.

te blijven.<sup>904</sup>

De topografische reconstructie van het verloop van de vroegste ontginningen in Breust/Eijsden op het plateau wijst sterk op een gelijksoortige kleinschalige ontwikkeling, waarbij de domaniale achtergrond van de vroegste ontginningen naar verhouding groot moet zijn geweest. Zelfs geografisch lijken de ontginningsdorpen op het plateau gekopieerd van de moederdorpen in het Maasdal. Toch moeten alle kleine uitbreidingen gezamenlijk na verloop van tijd tot een aanzienlijke schaalvergroting hebben geleid, zodat de spanning op de oude verhoudingen toenam: wat in een kleine groep niet geregeld hoeft te worden, kan in een grote gemakkelijk tot anarchie leiden. Bovendien is er het prozaische probleem, dat de afstanden tussen de nederzettingskernen te groot waren geworden. De kwantitatieve vergroting moet op een gegeven moment tot een kwalitatieve omslag hebben geleid, die in de literatuur vaak met het ongelukkige woord „bevrijding” wordt aangeduid. Misschien moet eerder gedacht worden aan een neutraler begrip als uniformisering van de interne verhoudingen binnen de oude en nieuwe delen van het territorium. De blauwdruk hiervoor leverde in Breust de ontginningsacte voor Bruisterbosch van 1157, die echter voorlopig nog maar weinig invloed buiten dat dorp had, want nog rond 1170 worden in Eijsden lijfeigenen, „mancia”, vermeld. Pas vanaf 1200 vonden de uiteindelijke en voor dit gebied meest grootschalige ontginningen plaats met grotere invloed van adel en geestelijkheid, die voorzover we kunnen nagaan niet alleen de openheid van het landschap hebben bepaald, zoals we dat nog kennen van de oudste kaarten uit de achttiende en negentiende eeuw, maar ook de institutionele structuren van het gebied tot aan de Franse revolutie hebben vastgelegd.

Meer dan elders is de betekenis van de oudste kernen in Zuid-Limburg groot gebleven. De Zuidlimburgse rechtskringen van de late middeleeuwen hebben hun centra nog steeds in de oude domaniale kernen in de dalen van Voer, Geul en Maas. De vroeg-middeleeuwse achtergrond van de juridische geografie in dit gebied is onmiskenbaar. Toch kan er geen twijfel over bestaan dat de juridische verhoudingen van de late middeleeuwen en daarna grotendeels hun oorsprong vinden in de processen van schaalvergroting en territorialisering uit de periode tussen 1100 en 1300. De laathoven en heerlijkheden in dit gebied dragen veel sterker het stempel van de grote ontginningen dan van de koninklijke

<sup>904</sup> Hägermann, Prüm, p. 30, heeft erop gewezen hoe opmerkelijk de opmerking van Caesarius van Prüm in 1222 is dat er sinds 893 veel bossen gerooid en dorpen gebouwd moeten zijn (zie noot 1), en het is duidelijk dat Caesarius zijn opmerking niet plaatst om blijk te geven van zijn diepe inzicht in de onderliggende processen van de menselijke geschiedenis, maar om de fouten en omissies in zijn bijwerking van de meer dan driehonderd jaar oude goederenbeschrijving van zijn klooster te excuseren.

domeinen van de vroege middeleeuwen.<sup>905</sup> Dat geldt zelfs voor de restanten van het verleden die nu, in het vierde kwart van de twintigste eeuw, nog in het landschap zichtbaar zijn. De wortels daarvan liggen, alle continuïteitsproblemen ten spijt, niet in de Romeinse tijd. Zelfs de meest romantische historicus zal tegenwoordig niet meer de fantasie kunnen opbrengen om zich, zoals Caumartin een eeuw geleden, Ambiorix voor te stellen op de hellingen van het St. Geertruiderbos.<sup>906</sup> Ze liggen slechts in zeer geringe mate in de vroege middeleeuwen, bijvoorbeeld ten noorden van Breust, waar de kouters van St. Martinus nog zeer duidelijk zichtbaar zijn. Bijna ieder onderdeel stamt in laatste instantie uit de volle middeleeuwen, met als hoogtepunt de systematische ontginningen van de dertiende eeuw en de goederencomplexen der Cisterciënzers uit diezelfde periode, die zelfs nog op de luchtfoto's van de geplande ruilverkaveling te onderscheiden zijn. Daarna vonden nog slechts veranderingen in detail plaats, het meest ingrijpend de vorming van grote landgoederen rond de kastelen, tegenwoordig de meest „historisch” aandoende delen van het landschap. Zelfs de omzettingen in weij en boomgaard van deze eeuw hebben maar zeer oppervlakkig ingegrepen in de structuur van het gebied. Wie de oorsprong van dit land wil kennen moet daarom teruggaan naar de tijd der kathedralen, in de eerste plaats misschien naar 1157, toen zeven inwoners van Breust ver weg op het plateau 35 hectare bos rooiden en er een dorp stichtten, dat ze naar hun plaats van herkomst Bruisterbosch zouden noemen.

<sup>905</sup> De problematiek van de vroeg-middeleeuwse wortels van de rechtskringen van de late middeleeuwen is in zijn algemeenheid zeer helder geformuleerd door Blok, Franken, p. 92.

<sup>906</sup> Caumartin, Visé, p. 205-206.

## Bijlage: twee oorkonden

### I

Het Luikse St. Martinus-kapittel geeft een stuk nieuw ontgonnen land bij Breust uit aan zeven inwoners van die plaats. 1157.

Originele oorkonde verloren. Vidimus van 13 juli 1246 door deken en kanunnik van het OLV-kapittel te Maastricht in AEL STM, oorkonde dd 1157 (Schoonbroodt nr. 5).

Magister G., Dei gratia decanus beati Servatii in Traiecto, et magister W., canonicus sancte Marie eiusdem ville, universis presentem paginam inspecturis salutem. Universitati vestre notum facimus quod nos vidimus cartam sigillatam, non abolitam, non concontractam, confectam a preposito decano totoque conventu ecclesie sancti Martini supra terra de sarto in Broiste, que sic incipit:

In nomine sancte et individue Trinitatis. Elbertus prepositus, Libertus decanus totusque conventus ecclesie sancti Martini in perpetuum. Rerum gestarum memoria cito a mentibus hominum labitur, nisi scripture testimonio fulciatur. Idcirco noticie posterorum scripto transmittimus, quod in diebus nostris gestum esse veraciter asserimus. Notum itaque sit omnibus tam futuris quam presentibus, quod terram de sarto in Broiste in legitimam et hereditariam possessionem tradidimus fidelibus nostris, eiusdem loci incolis, videlicet Ludowico, Helewidi, Godefrido, Winando, Adelardo, Heimoni, Wilnegildis, pro viginti solidis et uno et tribus obulis annuatim in festo sancti Remigii solvendis, et ita libere, quod neque placitum debebunt villico de Broiste, neque advocato in aliquid erunt obnoxii pro debito huius possessionis, licet tantum in capitulo nostro respondebunt, ubi et investituram accipient et pro requisitione dimidiam partem census quem debent capitulo solvent, verbi gratia, qui debet duos solidos census duodecim denarios solvet pro requisitione, et sic de ceteris. In hac libertate et in hac pactione condidimus predictis fidelibus nostris terram de novo sarto. Quam pactionem si quis infringere attemptaverit, alienus a regno Dei et consortio sanctorum existat. Actum anno Dominice incarnationis M C LVII, indictione III.

Cuius carte transcripum presens sigillorum nostrorum munimine robo-

rari fecimus. Datum anno Domini M CC XL sexta, feria sexta ante  
divisionem apostolorum.

II

Reiner, heer van Gronsveld en zijn vrouw Beatrix verkopen hun hof te  
Eckelrade aan het klooster Hocht. 30 juni 1261.

Originele oorkonde in RAH, Hocht, oorkonden nr. 13.

Reinerus, nobilis vir, dominus de Grunselt, et Beatrix, nobilis domina,  
uxor eius, notum facimus universis presentes litteras visuris et auditoris,  
quod nos abbatisse et conventui de Hocht ordinis Cisterciensis Leodiensis  
diocesis vendidimus unanimi consensu et manu communi curiam nos-  
tram sitam in villa de Eckelrode cum quinque edificiis in eadem curia  
continentibus, et unum bonarium terre arabilis situm iuxta eandem  
curiam pro quadraginta duabus libris Leodiensis monete nobis in parata  
pecunia numeratis, tali condicione quod abbatisa et conventus predicti  
nobis de suis conversis unum dabunt, qui erit noster mansionarius et qui  
recipiet nomine abbatisse et conventus predicta bona coram scabinis  
curie de Grunselt, et nobis persolvat annuatim in festo beati Andree  
duodecim denarios Leodienses censuales ratione bonorum predicto-  
rum, quibus nobis termino supradicto persolutis nullum ius, nullam  
exactionem, nullam petitionem vel aliquod aliud ius, quocumque etiam  
nomine censeatur, ulterius petere possumus ut debeatur ab eisdem  
abbatisa et conventu vel eorum converso, nostro mansionario, set  
omnimodo et penitus a nobis erunt ipsi abbatisa et conventus eorumque  
conversus, noster mansionarius, quo ad omnia predicta et alia quecum-  
que absoluti, liberi et immunes. Cum vero predictum conversum, man-  
sionarium nostrum scilicet, decedere contigerit ab hac vita, abbatisa et  
conventus antedicti alium de suis conversis nobis dabunt mansionarium,  
qui per omnia facere tenetur sicut priorem, hoc addito, quod pro requis-  
icione bonorum predictorum nobis dabit unum solidum Leodiensem, et  
idem facient singuli conversi ex morte suorum predecessorum succeden-  
tes. Conferimus etiam bona predicta nomine elemosine eisdem abba-  
tisse et conventui libera ab omni decimatione, liberum etiam erit predic-  
tis abbatisse et conventui, et possunt vendere predicta bona, ordinare et  
disponere de eisdem et transferre edificia continentia in ipsa curia ad  
alium locum iuxta eorum voluntatem et secundum quod eis visum fuerit  
expedire. Fecimus autem hanc vendicionem de assensu et voluntate  
nobilis viri domini Walerani ducis de Lemborg, principalis domini feodi  
bonorum predictorum, accedente assensu et voluntate nobilis viri domini  
Walerani de Munioie, qui predicta bona tenet in feodo a domino duce  
antedicto, quorum sigilla una cum sigillis nostris in testimonium, robur



et firmitatem presenti pagine sunt appensa. Nos Waleranus dux de Lemborg et Waleranus dominus de Munioie quia predictam vendicionem ratam habemus et acceptam, presentem cartam in testimonium sigillorum nostrorum munimine duximus roborandam. Actum et datum anno domini M CC LX primo, in crastino beatorum apostolorum Petri et Pauli.

## Samenvatting

Dit onderzoek handelt over de middeleeuwse nederzettingsgeschiedenis van Nederlands Zuid-Limburg aan de hand van een tiental dorpen ten zuiden van Maastricht in de huidige gemeenten Eijsden en Margraten. Omdat directe schriftelijke gegevens vrijwel ontbreken, ligt de nadruk op de ontwikkeling van indirecte methodes, meer in het bijzonder de retrogressieve interpretatie van kaartmateriaal uit de achttiende en negentiende eeuw. In het middelpunt staan de kaarten en registers van het oorspronkelijke kadaster uit de periode 1827-1840.

Aan Zuid-Limburg zelf is op deze wijze vrijwel geen onderzoek gewijd en van de betrekkelijk omvangrijke algemene methodologische literatuur is slechts weinig rechtstreeks op dit gebied van toepassing. Het voornaamste probleem in deze omgeving is de verregaande onregelmatigheid van het kadastrale kaartbeeld, die geen conclusies toelaat over ouderdom en herkomst van de verschillende kaart-componenten. Vaak zijn er echter juridische verhoudingen van zeer oude datum blijven bestaan tot het einde van de achttiende eeuw; de voornaamste zijn kerkelijk grootgrondbezit en leen- en cijnsverhoudingen. In een aantal gevallen dateren ze uit de ontstaansperiode van de nederzettingen en in dat geval kunnen ze lang na hun ontstaan nog gegevens verschaffen over ontstaan en ontwikkeling van dorpen en velden.

Er bestaat echter een fundamenteel obstakel voor deze vorm van onderzoek: rond 1800 zijn alle leen- en cijnsverhoudingen afgeschaft of afkoopbaar gesteld, terwijl het kerkelijke grootgrondbezit in diezelfde periode genationaliseerd en vervolgens verdeeld en verkocht is. De vroegste kadastrale opmetingen dateren vrijwel overal van een generatie na deze omwenteling en hebben dus deze belangrijke historische gegevens verloren. Er bestaan verschillende methodes om deze tekortkoming op te heffen. De meest voor de hand liggende is het traceren van bezitsverhoudingen tot in de achttiende eeuw via overdrachtsregisters e.d., zoals in de klassieke studie van Krenzlin en Reusch, die hiervoor het woord „Rückschreibung” gebruikten. In ons geval bleek een ander, minder arbeidsintensief procédé tot gelijksoortige resultaten te kunnen leiden. Ook vóór de negentiende eeuw is namelijk vrij algemeen een grondboekhouding bijgehouden, echter bijna steeds zonder kaar-

ten. Een veel voorkomende basis voor belastingheffing e.d. vormden registers van grondbezit, waarin lokalisatie van percelen niet via kaarten geschiedde, maar minder nauwkeurig met een globale veldaanduiding en de namen van de bezitters van naburige percelen. Als alle percelen in een bepaald gebied zijn opgenomen, is het in principe mogelijk om via de gegeven belendingen reeksen percelen als in een legpuzzel aaneen te passen. Vaste punten, bijvoorbeeld kruispunten van wegen, waterlopen e.d., kunnen vervolgens dienen als referentiepunt, en met de negentiende-eeuwse kadasterkaarten als ondergrond is het dan mogelijk om redelijk nauwkeurige reconstructies te vervaardigen van de toestand van één of enkele eeuwen tevoren.

De registers moeten aan twee voorwaarden voldoen: ze moeten alle of vrijwel alle percelen omvatten, en verder dient het gemiddelde aantal gespecificeerde buurpercelen groter te zijn dan twee. Als aan deze voorwaarden is voldaan, is de eigenlijke reconstructie betrekkelijk eenvoudig. Voor ons gebied was zo'n register voorhanden, de zogenaamde „aانبрег”, opgesteld in 1619 door de schepenen van de heerlijkheden Breust en Eijsden. Het is beslist geen ideale bron, met name op het punt van belendingen, maar in één opzicht zijn de gegevens uitgebreider dan gebruikelijk: bij ieder perceel wordt namelijk aangegeven welk soort leengoed of cijnsgoed het betreft. Op basis van dit register kon het kadaster van 1619 van beide heerlijkheden worden gereconstrueerd, waarin dus ook alle leen- en cijnsverhoudingen van dat jaar waren opgenomen. Dit kadaster maakte een reconstructie mogelijk van de ontstaansgeschiedenis van het gebied en zijn instellingen in een mate van detail, die door schriftelijke bronnen nooit wordt bereikt. De geografische aspecten van deze ontwikkeling zijn uitgebreid weergegeven in de conclusie van deel 1, de resultaten betreffende Zuidlimburgse instellingen, meer in het bijzonder laathoven en heerlijkheden, in de conclusie van deel 2. We zullen ze hier puntsgewijs samenvatten.

a) Bezien we de ontstaanswijze van de individuele dorpen, dan is het belangrijkste gemeenschappelijke kenmerk de geringe omvang van hun oudste kernen. Niet alleen de vroeg-middeleeuwse dorpen van het Maasdal maar ook de van hieruit tussen 1100 en 1300 gekoloniseerde plateau-nederzettingen besloegen hooguit een kwart van het latere areaal. Als richtgrootte kunnen we dertig tot vijftig hectare aannemen met in de collectief gestichte dorpen vijf hectare per bedrijfseenheid. Erg regelmatig was de oorspronkelijke aanleg nergens. Mogelijk heeft bij St. Geertruid en Bruisterbosch een oorspronkelijke strookverkaveling bestaan, maar elders overwoog een kleinschalige, onregelmatige blokvorm. Straatdorpen hebben de overhand, zowel op het plateau als in het Maasdal. Vaak bleek het latere tweerijige straatdorp te zijn voortgeko-

men uit een oorspronkelijk eenrijige aanleg. Onregelmatige types treffen we vooral bij de grotere nederzettingen aan. In een aantal gevallen domineren grote hoven het dorp. Zulke hoven vinden we het meest in de oudere dorpen van het Maasdal, minder in de collectief gestichte dorpen van het plateau. Ze stammen soms uit de ontstaansperiode van de nederzetting, maar kunnen ook later zijn ontstaan. Ook in het eerste geval hoeft de oorspronkelijke situatie echter niet zonder meer vergelijkbaar te zijn met die van de negentiende eeuw.

Een ander opvallend kenmerk van alle oerdorpen is hun randligging: hun kernvelden strekken zich slechts aan één zijde van het dorp uit. In het Maasdal is deze ligging door de natuur bepaald. De dorpen liggen hier in verband met hun watervoorziening zo dicht mogelijk bij de Maas, zodat de velden zich hier slechts in de andere richting kunnen uitstrekken. Deze natuurlijke constellatie ontbreekt geheel op het plateau. Daar is de oorspronkelijke randligging van de dorpen door latere uitbreidingen dan ook meestal verdwenen en liggen de huidige dorpen midden tussen hun uitgestrekte, golvende velden. Vermoedelijk hebben de vroegste ontginners hier de geografische structuur van hun moederdorpen gecopiëerd, zoals ze aanvankelijk ook hun institutionele banden hebben bewaard.

De latere opvullingen tussen de dorpen, in dit gebied in de dertiende eeuw te dateren, tonen een grootschaliger aanblik, al is ook hier geen strakke organisatie aangehouden. De meest herkenbare elementen uit deze periode vormen de 100 tot 150 meter brede stroken op het plateau, die in een aantal gevallen nog op de huidige luchtfoto's zichtbaar zijn. Waarschijnlijk hebben ze nooit bezitseenheden gevormd, maar waren ze reeds vanaf hun ontstaan blokvormig opgedeeld. Een tweede element uit deze periode zijn de grote, onregelmatige blokken van twee Cisterciënzer-kloosters, ten dele door eigen ontginning, ten dele door hergroepering van recent door anderen ontginnen land gevormd. De laatste fase van de ontginningsgeschiedenis, het einde van de dertiende eeuw, resulteerde in een zeer onregelmatige verkaveling in de randvelden.

b) De geschiedenis van het gebied als geheel begint in de vroege middeleeuwen. De vraag naar continuïteit met de Romeinse tijd kan op basis van ons materiaal niet worden beantwoord. Fundamenteel is de onderverdeling in Maasdal en plateau (vgl. de kaart op p. 20), het eerste globaal vroeg-middeleeuws, het tweede stammend uit de grote ontginningsfase van 1100 tot 1300. Waarschijnlijk lag reeds vóór de achtste eeuw het centrum van een klein domein op een terrasje langs de Maas; dit „mini-domein” was ongetwijfeld afhankelijk van een groter koninklijk domein in het naburige 's-Gravenvoeren. Al vóór het jaar 1000 moet een verdeling hebben plaatsgevonden: Breust in het noorden en Eijsden

in het zuiden. In beide gevallen moet de oorspronkelijke exploitatie bestaan hebben uit niet meer dan een centrale hof met enige tientallen hectaren akkerland en een veelvoud van deze oppervlakte aan woeste grond. Satellietkernen van deze waarschijnlijk nog weinig permanente nederzettingen ontstonden in Maarland en Caestert.

Rond 1100 trad hier, zoals overal elders in de Zuidelijke Nederlanden, een sterke bevolkingstoename op, die opvallend genoeg niet leidde tot uitbreiding van de bestaande nederzettingen, maar tot de stichting van eveneens minuscule nieuwe kernen op het plateau. Deze vroegste ontginningen moeten zeer onsystematisch zijn geweest; de banden tussen de moederdorpen en hun kolonisten bleven sterk en vormden de basis voor de latere territoriale indeling van Zuid-Limburg. Uit de laatste fase van deze periode dateert de ontginning van Bruisterbosch van 1157, die in een voor dit gebied zeldzame oorkonde is overgeleverd.

Rond 1200 bestonden reeds bijna alle huidige nederzettingen. Toch was op dat moment het grootste deel van het gebied nog met bos bedekt en was de bewoning, precies als in de vroege middeleeuwen, nog steeds geconcentreerd in kleine dorpen aan de rand van hun velden, die van elkaar gescheiden werden door aanzienlijke complexen woeste gronden. Pas in de dertiende eeuw volgde de min of meer systematische openlegging van het hele gebied, waarbij geen nieuwe dorpen meer werden gesticht en waarbij de invloed van adel en geestelijkheid directer was dan bij de vroegste ontginningen. Pas in deze fase werd het open landschap van Zuid-Limburg gevormd dat we kennen van de kaarten uit de negentiende eeuw en dat ook nu nog voor een deel behouden is gebleven. Na 1300 ligt de structuur van het landschap vast: wegen, dorpsgrenzen en globale verkaveling ondergaan geen ingrijpende veranderingen meer. In kadastraal detail echter zijn de veranderingen tussen 1300 en 1800 groter geweest dan tot nu toe werd aangenomen.

c) De waarde van de negentiende-eeuwse kadasterkaarten als historische bron kon in dit onderzoek worden getest door ze te vergelijken met de kaarten van 1619 en door de inbreng van institutionele gegevens van nog ouder datum. De conclusie is genuanceerd: enerzijds blijkt er zelfs in relatief korte periodes in detail veel te kunnen veranderen, anderzijds bestonden de grote lijnen van het negentiende-eeuwse kaartbeeld reeds in 1300. De globale structuur van dorpen en velden lijkt vooral bepaald te zijn door de grote ontginningen tussen 1100 en 1300. De relatie met de vroege middeleeuwen is moeilijk in detail te onderzoeken; met name over de mate van geografische continuïteit bestaat nog veel onzekerheid.

Continuïteit in het kaartbeeld kan op verschillende manieren worden doorbroken. Voor de vroege middeleeuwen moet rekening worden

gehouden met verplaatsingen van nederzettingen, die alleen archeologisch grijpbaar zijn. Ook voor latere periodes, waarin ligging en omvang van het dorpsareaal vrijwel constant blijven, is de mobiliteit van huizen binnen een dorp groot. Dat geldt zelfs voor de grote hoven: in ons gebied lag in de negentiende eeuw geen enkel kasteel of laathof nog op zijn oorspronkelijke plaats. Buiten de dorpen kan het verkavelingspatroon eveneens ingrijpende wijzigingen ondergaan. Twee tegengestelde tendenzen kunnen worden onderscheiden: deling en concentratie. In ieder veld bleek de dosering van de verschillende ontwikkelingen verschillend: er zijn voorbeelden van excessieve versplintering, van sterke concentratie, en van concentratie in de ene helft van het veld en splitsingen in de andere. In geen geval geeft de tegenstelling tussen bloken en strookverkaveling binnen één veld, zoals die voor Zuid-Limburg regel is, a priori uitsluitel over de ontstaansdatum en -wijze van de delen. Kartering van leen- en cijnsverhoudingen kan soms een uitweg bieden voor dit probleem.

d) Onder de instellingen die bij de bestudering van leen- en cijnsverhoudingen van belang zijn, nemen de laathoven een belangrijke plaats in. In de periode waaruit de meeste gegevens stammen (1300-1800) bestaat een laathof in zijn meest uitgebreide vorm uit vier onderdelen: een centraal gebouw, vaak een grote boerderij of kasteel, een hoeveelheid door de heer geëxploiteerd land, een aantal cijnsgoederen (laatgoederen), en een grondrechtbank. Een „laat” is in die periode een cijnsplichtige zonder enige persoonlijke onvrijheid of diskwalificatie. De relatie met het woord „litus” dat in de vroege middeleeuwen de aanduiding voor halfvrije was, is onduidelijk. Onvolledige laathoven (geen centraal gebouw, geen rechtbank etc.) zijn eerder regel dan uitzondering. Over de ouderdom van zowel het geheel als de afzonderlijke delen kan in concrete gevallen meestal weinig worden gezegd. Ten gevolge van samenvoeging, splitsing, degeneratie en verstening kan de oorspronkelijke situatie vaak niet meer uit latere bronnen worden gereconstrueerd.

De oudste laathoven kunnen uit de domaniale periode dateren, zoals die van het Akense Marienstift in Gulpen, Mheer en Mesch; hun opbouw in later tijd mag echter niet en bloc in de vroege middeleeuwen worden teruggeplaatst. De meeste laathoven stammen uit de jongere fase van de grote ontginningen tussen 1100 en 1300, zoals in ons gebied bijvoorbeeld de twee Cisterciënzer hoven. In de late middeleeuwen neemt hun betekenis als overdrachtsinstantie voor onroerend goed toe, maar na 1550 wordt die vrijwel geheel door landsheerlijke instanties overgenomen. In Zuid-Limburg is zoals bekend het landsheerlijke element nooit sterk vertegenwoordigd geweest, zodat hier een klein aantal laathoven tot aan

de Franse tijd als juridisch relict kon blijven voortbestaan.

Op de kaart blijken laathoven soms een duidelijk onderscheiden deel van een dorp in beslag te nemen; vaak gaat het hier om zelfstandig gegroeide primaire of secundaire delen van de nederzetting. In andere gevallen, vermoedelijk de meerderheid, is geen duidelijke geografische structuur aanwezig en kunnen uit het kaartbeeld geen gegevens over de ontstaansgeschiedenis van het gebied worden afgeleid.

e) De heerlijkheden Breust en Eijsden zijn beide typische voorbeelden van de ontwikkeling van vroeg-middeleeuws domein tot laat-middeleeuwse heerlijkheid. Ze liggen midden in het gebied tussen Maastricht, Luik en Aken, dat grotendeels uit Karolingisch en post-Karolingisch koningsgoed was samengesteld, en gaan zelf waarschijnlijk ook op koningsgoed terug. Als regionaal centrum moet in de vroege middeleeuwen een koningshof in 's-Gravenvoeren hebben gediend, waarvan Breust en Eijsden waarschijnlijk als kleine, semi-zelfstandige exploitaties deel hebben uitgemaakt. Van domeinen in de klassieke tweeledige vorm waren geen sporen te vinden; eerder valt te denken aan een ongeveer vijftig hectare grote reserve die door lijfeigenen werd bewerkt.

In de periode 1100-1300 werden niet alleen de hoofdlijnen van het cultuurlandschap gevormd, maar kregen ook de instellingen hun definitieve vorm. De grenzen van de heerlijkheden kwamen vast te liggen en hun interne verhoudingen werden verregaand geüniformiseerd. In Breust dienden de bepalingen van de ontginningsacte van Bruisterbosch van 1157 als blauwdruk voor de latere verhoudingen binnen het territorium. De laat-middeleeuwse heerlijkheid is slechts tot op zekere hoogte de opvolger van het vroeg-middeleeuwse domein: de heerlijkheid bestond uit elf dorpen en 2500 ha cultuurland, het domein slechts uit een of twee kleine exploitaties van ten hoogste tien procent van die oppervlakte. De „bevrijding” van de volle middeleeuwen kan niet los worden gezien van dit proces van schaalvergroting.

Als we in de late middeleeuwen de beschikking krijgen over volledige omschrijvingen van het bezit van de heren van Breust en Eijsden, dan blijkt daarvan slechts een klein deel rechtstreeks op de vroege middeleeuwen terug te gaan. De voormalige reserves zijn vooral in de dertiende eeuw uitgebreid en de cijnsverhoudingen zijn verregaand geüniformiseerd. Vanaf dat moment bleef het lokale systeem in hoofdlijnen stabiel tot aan de Franse tijd.

## Zusammenfassung

Die Rekonstruktion einer mittelalterlichen Landschaft. Siedlungsgeschichte und Institutionen der Grundherrschaften Eijsden und Breust bei Maastricht (10.-19. Jahrhundert)

Diese Arbeit behandelt die mittelalterliche Siedlungsgeschichte des niederländischen Teils von Südlimburg anhand von elf Dörfern in den Gemeinden Eijsden und Margraten südlich von Maastricht. Da die direkten schriftlichen Quellen beinahe völlig fehlen, wurde besonderes Gewicht auf die Entwicklung indirekter Methoden gelegt, insbesondere auf die retrogressive Interpretation von Karten des achtzehnten und neunzehnten Jahrhunderts. Zentral stehen die Karten und Register des ursprünglichen Katasters der Periode 1827 bis 1840.

Südlimburg selbst wurde auf solche Weise bisher nicht bearbeitet und die ziemlich umfangreiche allgemeine methodologische Literatur hat nur wenig unmittelbare Berührungspunkte mit unserem Gebiet. Das hauptsächlichste Problem wird verursacht durch die Unregelmässigkeit des Parzellengefüges, die keine Rückschlüsse über Alter und Ursprung der verschiedenen Kartenkomponenten zulässt. Häufig aber blieben sehr alte Rechte bis ins achtzehnte Jahrhundert in Kraft; es handelt sich dabei zum Beispiel um kirchlichen Grossgrundbesitz, sowie um Lehn- und Zinsabgaben. In Einzelfällen datieren sie aus der Gründungsperiode der Siedlungen und können deshalb, wenn sich nicht allzuviel verändert hat, noch lange nach ihrem Entstehen Aufschlüsse über die Entstehung und Entwicklung der Dörfer und Felder geben.

Die grösste Schwierigkeit eines solchen Verfahrens liegt in der Abschaffung der feudalen und grundherrschaftlichen Verhältnisse um 1800. Der kirchliche Grossgrundbesitz wurde in dieser Zeit säkularisiert, anschliessend aufgeteilt und verkauft. Die ältesten katastralen Messungen stammen fast überall von einer Generation nach diesem Umsturz und haben somit ihre wichtigsten historischen Informationen eingebüsst. Es gibt nun verschiedene Möglichkeiten, diesen Mängeln zu begegnen. Zunächst könnte man die Besitzverhältnisse anhand der Grundbücher bis ins achtzehnte Jahrhundert zurückverfolgen, wie es beispielsweise in der klassischen Studie von Krenzlin und Reusch geschah; sie prägten dafür den Begriff „Rückschreibung“. In unserem Fall konnten die gleichen Resultate auf weniger arbeitsintensive Weise erzielt werden. Auch vor dem neunzehnten Jahrhundert wurde eine Art Grundbuch geführt, jedoch fast ausschliesslich ohne Karten. Eine häufig vorkommende Grundlage für die Erhebung der Grundsteuern waren Register,



worin die Lage der Parzellen nicht auf Karten festgelegt wurde, sondern weniger genau durch den Namen des Feldes und eine Auflistung der Besitzer der Nachbarparzellen. Wenn nun alle Parzellen eines Gebiets erfasst sind, muss es möglich sein, Parzellenreihen nach Art eines Puzzles aneinanderzupassen. Festliegende Markierungen im Gelände, beispielsweise die Kreuzpunkte von Wegen, Wasserläufe u. ä. können als Referenzpunkte dienen. Ausgehend von den Katasterkarten des neunzehnten Jahrhunderts kann man dann eine ziemlich genaue Rekonstruktion eines einige Jahrhunderte älteren Zustands erarbeiten.

In der Praxis drohen jedoch etliche Schwierigkeiten. Zunächst ist die Vollständigkeit der Register absolut unerlässlich, ferner müssen im Durchschnitt mehr als zwei Nachbarparzellen bekannt sein. Wenn diese Vorbedingungen erfüllt sind, ist die eigentliche Arbeit verhältnismässig einfach. Für unser Gebiet, die Grundherrschaften Breust und Eijsden, existiert ein solches Register aus dem Jahr 1619, der sogenannte „aanbreng“. Es enthält neben den normalen Informationen auch die feudalen und grundherrschaftlichen Abgaben für jede einzelne Parzelle. Mit der beschriebenen Methode war es möglich, die Katasterpläne des Jahres 1619 zu rekonstruieren. Diese ermöglichten eine Rekonstruktion der Entstehungsgeschichte dieser Landschaft, die die Möglichkeiten der schriftlichen Quellen bei weitem übertraf. Die Ergebnisse werden hier in fünf Abschnitten zusammengefasst.

a) Wenn wir die Entstehungsgeschichte der einzelnen Dörfer betrachten, so ist eines der wichtigsten gemeinsamen Merkmale der geringe Umfang der ältesten Kerne. Nicht nur die frühmittelalterlichen Dörfer im Maastal, sondern auch die von hier aus zwischen 1100 und 1300 kolonisierten Siedlungen auf dem Plateau umfassten höchstens ein Viertel des späteren Areals. Als Faustregel können wir von einem Gebiet von 30 bis 50 Hektaren ausgehen. Der ursprüngliche Ausbau erfolgte nirgendwo regelmässig. Möglicherweise gab es in Einzelfällen eine Streifenparzellierung, ansonsten überwog die kleinflächige unregelmässige Blockparzellierung. Die vorherrschenden zweizeiligen Strassendörfer haben sich aus einer einzeiligen Anlage entwickelt. Die grösseren Siedlungen sind häufig unregelmässig. Die Dörfer werden oft von grossen Höfen dominiert; dies gilt vor allem für das Maastal, in geringerem Masse für die jüngeren Siedlungen auf dem Plateau. Die Rolle, die solche Höfe in der Entstehungsgeschichte der Siedlung gespielt haben, kann sehr unterschiedlich sein.

Das auffälligste Kennzeichen aller Urdörfer ist ihre Randlage: ihre Äcker sind nur an einer Seite des Dorfs gelegen. Im Maastal wird diese Anlageweise von der Natur diktiert, denn alle Dörfer liegen hier so dicht wie möglich an der Maas. Diese natürlichen Zwänge fehlen auf dem

Plateau; dort wurde die ursprüngliche Randlage der Dörfer von späteren Ausbauphasen überdeckt. Daher liegen die heutigen Dörfer inmitten ihrer ausgedehnten Felder. Vermutlich haben die ersten Siedler auf dem Plateau die geographische Struktur ihrer Mutterdörfer kopiert, ebenso wie sie anfänglich auch ihre institutionellen Verbindungen beibehielten.

Die jüngsten Erweiterungen zwischen den Dörfern, die hier im dreizehnten Jahrhundert stattgefunden haben, waren grossräumiger, wenn man auch keiner straffen Planung folgte. Die auffälligsten Elemente dieser Periode sind die 100 bis 150 Meter breiten Parzellenstreifen auf dem Plateau, von denen einige noch auf Luftbildern zu sehen sind. Wahrscheinlich stellten sie niemals Eigentumseinheiten dar, sondern waren von Anfang an blockförmig aufgeteilt. Ein zweites Element dieser Periode sind die grossen, unregelmässigen Blockparzellen zweier Zisterzienserklöster, die zum Teil auf eigene Rodung, zum Teil auf eine Neugruppierung zurückgehen. Die letzte Phase der Rodungen, gegen Ende des 13. Jahrhunderts, wird gekennzeichnet von einer sehr unregelmässigen Parzellierung in den Randfeldern des Territoriums.

b) Die Geschichte der Landschaft, sofern unsere Quellen eine Rekonstruktion zulassen, beginnt im frühen Mittelalter. Die Frage der Kontinuität zwischen der römischen und frühmittelalterlichen Periode kann anhand unseres Materials nicht beantwortet werden. Von grundlegender Bedeutung ist der Unterschied zwischen Maastal und Plateau; das erste lässt sich im allgemeinen bis ins Frühmittelalter zurückverfolgen, das zweite bis in die grosse Rodungsperiode zwischen 1100 und 1300. Vermutlich lag ein kleiner Hof bereits vor dem achten Jahrhundert auf einer Terrasse entlang der Maas. Er war zweifellos abhängig von einem grösseren Königshof im benachbarten 's-Gravenvoeren. Bereits vor 1000 muss eine Umverteilung stattgefunden haben. Die hieraus hervorgehenden Domänen, Breust im Norden und Eijsden im Süden, umfassten nicht viel mehr als einen zentralen Hof mit fünfzig bis hundert Hektaren Ackerland und einem Vielfachen an Ödland. Satellitkerne dieser wenig permanenten Siedlungen entstanden im Norden (Maarland) und Süden (Caestert).

Wie in den übrigen südlichen Niederlanden fand um 1100 eine starke Bevölkerungszunahme statt, die hier seltsamerweise nicht zum Ausbau der bestehenden Siedlungen führte, sondern zur Gründung neuer kleiner Kerne auf dem Plateau. Diese ältesten Rodungen müssen sehr unsystematisch stattgefunden haben; die Beziehungen zu den Mutterdörfern blieben stark und bildeten die Basis der jüngeren territorialen Gliederung Südlimburgs. Aus der jüngsten Phase dieser Periode datiert die Rodung von Bruisterbosch (1157), die durch eine für diese Gegend

sehr seltene Urkunde überliefert wurde.

Um 1200 existierten bereits fast alle heutigen Siedlungen. Dennoch war der grösste Teil des Gebietes in dieser Zeit noch immer von Wald bedeckt. Die Siedlungen konzentrierten sich, ähnlich wie im Frühmittelalter, in kleinen Dörfern am Rande der Felder und wurden von ausgedehntem Ödland voneinander getrennt. Erst im dreizehnten Jahrhundert erfolgte die mehr oder weniger systematische Erschliessung des gesamten Gebiets. Diesmal war der Einfluss von Adel und Klerus viel direkter spürbar als während der älteren Rodungen. Erst jetzt entstand die offene Landschaft Südlimburgs, die wir aus Karten des neunzehnten Jahrhunderts kennen und die zum Teil bis heute erhalten ist. Nach 1300 liegt die Struktur der Landschaft fest: Wege, Dorfgrenzen und Parzellierung erfahren im allgemeinen keinerlei tiefgreifende Änderungen mehr.

c) Der historische Quellenwert der Katasterkarten des neunzehnten Jahrhunderts konnte durch einen Vergleich mit Karten von 1619 getestet werden. Das Ergebnis weist einige Nuancen auf: einerseits können sich in einer relativ kurzen Periode viele Einzelheiten verändern, andererseits entspricht das Kartenbild des neunzehnten Jahrhunderts im Grossen und Ganzen dem von ca 1300. Annäherungsweise wurden die Umrisse der Dörfer und Felder schon durch die umfangreichen Rodungen der beiden Jahrhunderte zwischen 1100 und 1300 festgelegt. Die Anknüpfungspunkte zum frühen Mittelalter lassen sich weniger gut erfassen; besonders über die geographische Kontinuität besteht grösste Unsicherheit.

Die Kontinuität im Kartenbild kann auf verschiedene Weise durchbrochen werden. Im Frühmittelalter muss man mit wandernden Siedlungen rechnen, ein Prozess, der nur archäologisch greifbar ist. Auch in den jüngeren Perioden, in denen Lage und Umfang des Dorfgebiets ziemlich konstant bleiben, ist die Mobilität einzelner Häuser hoch. Dies gilt auch für die grossen Höfe: in unserem Arbeitsgebiet gab es im neunzehnten Jahrhundert keine Burg oder Laathof mit einer längeren Standortkontinuität. Ausserhalb der Dörfer kann das Parzellengefüge ebenfalls weitreichenden Eingriffen unterliegen, Teilungen ebenso wie Konzentration. In jedem Feld war die Dosierung der verschiedenen Entwicklungen unterschiedlich: es gibt Beispiele von weitgehender Zersplitterung und von starker Konzentration, sogar innerhalb eines einzigen Feldes. In keinem Fall gibt die Gegenüberstellung von Block- und Streifenparzellierung ohne weiteres Aufschluss über das Entstehungsdatum oder die Entstehungsgeschichte der einzelnen Felder. Eine Kartierung der Lehn- und Zinsgüter kann hierbei eine Teillösung bieten.

d) Unter den Institutionen, die für die Erforschung von Lehn- und Zinsverhältnissen wichtig sind, nehmen die Laathöfe eine Vorrangstellung ein. In der Periode, aus der wir die meisten Informationen besitzen (1300-1800) bestand ein Laathof in seiner am weitesten entwickelten Form aus vier Bestandteilen: einem Zentralgebäude, einer gewissen Menge Ackerland, das vom Herrn genutzt wurde, einer Reihe Zinsgüter („Laatgüter“) und einem Gericht, das sich aus dem Herrn oder seinem Stellvertreter („meier“) und den zinspflichtigen Laten zusammensetzte. Ein „Laat“ ist in dieser Zeit ein Zinspflichtiger, ohne jegliche persönliche Unfreiheit oder andere Einschränkungen. Unvollständige Laathöfe (z.B. ohne Zentralbau oder Gericht) sind eher die Regel als die Ausnahme.

Über das Alter des Ganzen oder der einzelnen Teile kann im Einzelfall meistens wenig ausgesagt werden. Infolge von Zusammenlegungen und Zersplitterungen lässt sich die ursprüngliche Situation häufig nicht mehr aus den jüngeren Quellen herleiten. Die ältesten Laathöfe können aus dem Frühmittelalter stammen, wie zum Beispiel die Höfe des Aachener Marienstifts. Ihre spätere Struktur darf jedoch nicht uneingeschränkt ins frühe Mittelalter zurückprojektiert werden. Die meisten Laathöfe stammen aus der jüngeren Phase der grossen Rodungen zwischen 1100 und 1300.

Im Spätmittelalter wächst ihre Bedeutung beim Übereignungsverkehr von Immobilien. Nach 1550 werden diese Aufgaben von den Schöffengerichten übernommen, im wenig zentralisierten Südlimburg jedoch überlebten einige Laathöfe als juristische Relikte zum Ausgang des achtzehnten Jahrhunderts.

Aus dem Kartenbild ergibt sich, dass Laathöfe manchmal einen deutlich abgegrenzten Teil des Dorfes einnahmen. Häufig handelt es sich hier um unabhängig gewachsene primäre oder sekundäre Teile der Siedlung. In der Mehrzahl der Fälle gibt es aber keine deutliche geographische Struktur und liefert das Kartenbild keine Information zur Entstehungsgeschichte des betreffenden Gebietes.

e) Die Grundherrschaften Breust und Eijsden sind typische Beispiele für die Entwicklung von einer frühmittelalterlichen Domäne zu einer spätmittelalterlichen Grundherrschaft. Sie liegen im Zentrum des Dreiecks zwischen Maastricht, Lüttich und Aachen, das sich grösstenteils aus Karolingischen und post-Karolingischen Königsgütern zusammensetzte, und gehen selbst wahrscheinlich auch auf Königsgut zurück. Als regionales Zentrum diente ein grosser Königshof in 's-Gravenvoeren, zu dem wahrscheinlich auch Breust und Eijsden als halb selbständige Betriebseinheiten gehörten. Die Domänen besaßen nicht die klassische zweigliedrige Form; sie bestanden nur aus einem von Leibeigenen

bewirtschafteten Betrieb.

Die Zeit der grossen Rodungen zwischen 1100 und 1300 hat nicht nur die Landschaft, sondern auch die Institutionen geprägt. Die Grenzen der Grundherrschaften wurden festgelegt und die internen Beziehungen vereinheitlicht. Die Leibeignen der Domäne wurden zu Untertanen der Grundherrschaft. Hierbei sollte man aber bedenken, dass die beiden nicht völlig miteinander gleichzusetzen sind: die Grundherrschaft umfasste elf Dörfer und mehr als zweitausend Hektaren Ackerland, die ursprüngliche Domäne bestand nur aus ein oder zwei Höfen mit maximal zweihundert Hektaren Kulturland. Die „Befreiung“ des Hochmittelalters kann nicht von dieser Vergrösserung getrennt werden.

Vollständige Beschreibungen des Eigentums der Herren von Breust und Eijsden sind erst für das späte Mittelalter überliefert. Der grösste Teil reicht nicht ins Frühmittelalter zurück. Die Zentralbetriebe wurden vor allem in der letzten Phase der grossen Rodungen erweitert und die Abgabeverhältnisse weitgehend vereinheitlicht. Seitdem blieb das örtliche System in grossen Zügen bis zur französischen Revolution stabil.

## Résumé

La reconstruction d'un paysage médiéval. La genèse du paysage et des institutions dans les seigneuries d'Eijsden et de Breust près de Maastricht (10e-19e siècle)

Cette étude traite du développement du paysage rural dans la partie méridionale de la province du Limbourg, Pays-Bas, pendant le moyen âge, et à partir d'une dizaine de villages au sud de Maastricht dans les communes actuelles d'Eijsden et de Margraten. Comme les sources écrites font pratiquement défaut, les recherches ont été centrées sur des méthodes indirectes, en particulier sur l'interprétation des cartes du 18<sup>me</sup> et 19<sup>me</sup> siècle, et des registres cadastraux datants des années 1827-1840.

La province du Limbourg lui-même n'a pas encore été étudié suivant cette méthode, et la littérature volumineuse qui s'y rattache de façon générale est pour la majeure partie inapplicable à cette région. La difficulté essentielle consiste en l'irrégularité excessive du parcellaire, qui ne permet aucune déduction sur la datation et l'origine des différentes parties de la région. Heureusement, un certain nombre de droits anciens était encore en vigueur à la fin du 18<sup>e</sup> siècle. Les principaux sont les droits liés à la grande propriété ecclésiastique et aux institutions féodales et seigneuriales, qui remontent parfois aux origines des villages. Dans certains cas ils peuvent fournir des renseignements sur l'origine et le développement de la région.

Un obstacle majeur s'oppose, hélas, à cette méthode: les droits féodaux et seigneuriaux furent abolis vers 1800, et la propriété foncière ecclésiastique fut nationalisée et vendue à la même période. Les premiers plans cadastraux datent de quelques dizaines d'années après ce bouleversement et donc ne contiennent plus ces importants renseignements historiques. On peut cependant remédier à ce manque par divers moyens. La méthode la plus évidente est d'identifier les propriétaires successifs de chaque parcelle, à partir des registres cadastraux en remontant au 18<sup>me</sup> siècle. Ce procédé très exigeant, appelé „Rückschreibung” en allemand, a été appliqué par A. Krenzlin et L. Reusch dans leur étude classique: „Die Entstehung der Gewinnflur”. Dans ce travail-ci nous avons procédé d'une autre façon. Avant le 19<sup>me</sup> siècle la registration foncière se faisait presque partout sans cartes. Comme base de levée des impôts fonciers on utilisait des registres de propriétaires, dont les parcelles étaient indiquées de façon globale par un lieu-dit et par le nom des propriétaires des parcelles avoisinantes. Si le registre est complet, ces

voisins en feront eux-mêmes partie en tant que propriétaires. De cette façon il est possible d'ajuster de longues chaînes de parcelles, qui, presque toujours, contiennent un point de référence connu, par exemple une croisée de chemins. En se basant sur le plan cadastral original, on peut faire ensuite des dessins relativement exacts de la situation lors des siècles précédents.

Les registres doivent satisfaire à deux conditions: l'énumération des parcelles doit être exhaustive, et il faut que le nombre moyen des voisins soit de plus de deux. Pour notre région une telle source fut disponible, rédigée en 1619 par les échevins des seigneuries de Breust et d'Eijsden. Ce registre est exceptionnel, parce qu'il contient, outre les données normales, des charges féodales et censales pesant sur chaque parcelle. Suivant la méthode décrite il s'avérait possible de dessiner les plans cadastraux des deux seigneuries de l'an 1619, plans qui contiennent d'ailleurs la répartition des divers biens féodaux et censaux. Ces plans permettaient de reconstituer la genèse du paysage et des institutions. Les conclusions se résument en cinq points.

a) En considérant la genèse des villages individuels, on est frappé par l'étendue minime de leurs noyaux primitifs. Non seulement les villages carolingiens de la vallée mosane, mais encore ceux qui furent fondés sur le plateau entre 1100 et 1300, n'occupaient pas plus d'un quart de leurs superficies ultérieures. Ces étendues variaient normalement entre 30 et 50 ha. Leurs plans étaient irréguliers. Dans certains cas il y a une indication d'un parcellaire laniéré régulier, mais généralement de petits blocs irréguliers prévalaient. Souvent le village du bas moyen âge était constitué de deux rangées de maisons autour d'une rue centrale. Ce genre de village semble être issue d'une série unique de maisons le long d'un seul côté de la rue. Les villages plus étendus ont souvent une forme irrégulière. Parfois un château ou une grande ferme prédomine le village; on les trouve surtout dans la vallée de la Meuse, moins souvent dans les villages plus recents du plateau.

La caractéristique la plus remarquable de tous les villages primitifs est que leurs champs ne s'étendent que d'un seul côté du village. Dans la vallée de la Meuse cette situation est déterminée par la nature. Les villages y sont situés le plus près possible de la Meuse, de sorte que leurs champs ne peuvent s'étendre que d'un côté. Cette configuration naturelle manque sur le plateau; c'est là que la situation originale des villages, qui ressemblait à celle de la vallée, a disparu à cause d'expansions plus récentes. Aujourd'hui les villages se situent au milieu de leurs champs. Les défricheurs ont probablement copié au premier abord la structure géographique de leur village d'origine, tout comme ils ont préservé initialement leurs liens institutionnels.

Les déboisements plus récents entre les noyaux originaux, qui remontent, dans cette région, au 13<sup>me</sup> siècle, se déroulaient à une échelle plus grande. Les éléments les plus reconnaissables de cette période forment des bandes de parcelles de 100 à 150 m. de large, qui à l'origine étaient partagées en blocs carrés et qui sont encore visibles sur des photos aériennes d'aujourd'hui. Le second élément identifiable de cette période est constitué par les grands blocs irréguliers de deux monastères cisterciens, formés d'une part par des défrichements effectués par les moines mêmes et d'autre part par un regroupement de terres récemment défrichées. La dernière phase des défrichements, à la fin du 13<sup>me</sup> siècle, est caractérisée par un parcellaire très irrégulier dans les champs limitrophes.

b) L'histoire du territoire, dans la mesure où nos sources permettent de la reconstruire, commence au début du moyen âge. Le problème de la continuité entre l'époque romaine et le moyen âge ne peut pas être résolu au moyen de nos données. Il y a des différences fondamentales entre la vallée de la Meuse et le plateau. La première date d'avant l'an 1000, la seconde provient des grands défrichements entre 1100 et 1300. Déjà avant le 8<sup>me</sup> siècle un petit domaine était situé au bord de la Meuse sur une élévation locale. Ce „mini-domaine” dépendait probablement d'un plus grand domaine royal situé à Fouron-le-Comte et fut divisé en des temps très reculés. Il en résultait deux exploitations: Breust au nord et Eijsden au sud, qui chacune se composaient d'une cour centrale avec quelques dizaines d'hectares de terres labourables et d'une superficie beaucoup plus grande de terres incultes. Des villages-satellites prirent naissance au nord (Maarland) et au sud le long du Fouron (Caestert). Après 1100 des changements fondamentaux eurent lieu, comme partout dans les Pays-Bas, à cause de la poussée démographique. Ici la première phase ne menait pas à l'agrandissement des villages existants, mais à la fondation de nouveaux noyaux d'habitation minimes loin sur le plateau. Ces premiers défrichements ne furent pas établis suivant un plan bien précis. Les liens très étroits entre les villages-mères et leur colonies furent à la base de la division territoriale du Limbourg méridional. Une charte, très rare pour cette région, a enregistré le défrichement de Bruisterbosch en 1157.

Vers 1200 la majorité des villages actuels existait déjà. Néanmoins, à ce moment-là la plus grande partie du territoire était encore couverte de bois, et la population se concentrait comme auparavant en villages minuscules au bords de leurs champs et séparés par des ensembles vastes de terres incultes. Le 13<sup>e</sup> siècle est l'ère du défrichement complet de la région, sans fondation de nouveaux villages et avec plus d'influence directe de la noblesse et du clergé. C'est pendant cette période que prit



forme le paysage ouvert du Limbourg méridional, que nous connaissons des cartes du 19<sup>me</sup> siècle et qui a été conservé en partie jusqu'à nos jours. Après 1300 la structure du paysage s'est fixée: les rues, les limites des villages et des champs ne seront plus soumis à des transformations profondes. Au niveau plus détaillé du parcellaire les changements continuèrent après 1300, à un tel point que la situation des plans cadastraux originaux n'est parfois guère comparable à celle de deux ou trois siècles auparavant.

c) La valeur des plans cadastraux du 19<sup>me</sup> siècle comme source historique se révéla par comparaison aux cartes reconstruites de 1619. La conclusion doit être nuancée: d'une part les changements possibles durant une période relativement brève peuvent être considérables, d'autre part la structure globale de la région n'a pas changé pendant les 500 années avant les arpentages cadastraux. Ce sont les grands défrichements de 1100 à 1300 qui ont déterminé les grandes lignes du parcellaire du 19<sup>me</sup> siècle. Les relations avec le haut moyen âge sont plus difficiles à découvrir; le degré de continuité géographique ne peut être établi exactement.

La continuité cadastrale peut être interrompue de plusieurs manières. Le haut moyen âge a connu des déplacements d'habitats complets, qui ne sont reconnaissables que par des méthodes archéologiques. Dans un passé plus récent la mobilité des maisons individuelles reste grande, même si les limites du village demeurent stables. Cela s'applique même aux châteaux et aux cours foncières; il est très rare qu'un château du 19<sup>me</sup> siècle se trouve encore à l'endroit original. Hors des villages le parcellaire peut subir des changements radicaux. Deux tendances s'opposent: le partage et la jonction des parcelles. Chaque champ peut être sujet à ces deux développements; on trouve des exemples de fractionnement et de concentration excessifs même dans un seul champ. En aucun cas le contraste entre parcellaires laniérés et en bloc ne nous renseigne a priori sur la date et la genèse des champs. La localisation des droits féodaux et censaux dans le parcellaire peut offrir un expédient partiel.

d) Notre connaissance des droits seigneuriaux repose sur des sources provenant de cours seigneuriales, foncières et féodales. Une cour foncière („laathof") consistait pendant la période 1300-1800 en quatre parties: un bâtiment central (souvent un château), une quantité de terre exploitée par le seigneur, un certain nombre de biens censaux („laatgoederen"), et une cour de justice, composée par le seigneur et ses censitaires („laten"). Le mot „laat" qui signifie censitaire, n'a aucune connotation de servage, comme l'avait eu le terme „litus" du haut moyen âge. Des cours foncières incomplètes (sans bâtiment central, sans cour de

justice) font plutôt la règle que l'exception. L'âge d'un tel ensemble ou de ses parties ne peut pas être établi a priori. A cause de jonctions et de divisions la situation originale n'est souvent plus reflétée dans des sources plus récentes. Les cours les plus anciennes peuvent provenir de la période domaniale avant l'an 1000, par exemple les cours du Marienstift d'Aix-la-Chapelle à Gulpen, Mheer et Mesch. En majorité, les cours foncières sont beaucoup plus jeunes, comme par exemple celles des Cisterciens du 13<sup>e</sup> siècle.

Au bas moyen âge presque toutes les cours foncières font temporairement fonction d'instance judiciaire locale pour le transport des biens immobiliers. Après 1550 ce rôle sera presque uniquement adopté par les cours de justice territoriales. Au Limbourg méridional peu centralisé un petit nombre de cours foncières subsista en forme fossilisée jusqu'à la Révolution française, de telle sorte, qu'il est parfois possible d'en dresser une carte.

Parfois une cour foncière occupe une partie clairement délimitée d'un village et en forme une unité plus ou moins indépendante. Le plus souvent, cependant, on ne peut pas discerner une structure géographique et dans ce cas-là la carte ne permet pas de tirer des conclusions sur la genèse du village.

e) Les deux seigneuries de Breust et d'Eijsden présentent chacune un exemple typique du développement d'un domaine carolingien à une seigneurie du bas moyen âge. Elles se situent au milieu de la région entre Maestricht, Aix-la-Chapelle et Liège, qui fut en grande partie constituée de biens royaux carolingiens et post-carolingiens. Un grand domaine royal à Fouron-le-Comte faisait fonction de centre régional et les petits domaines de Breust et d'Eijsden en dépendaient probablement en tant qu'exploitations sémi-autonomes. Ces domaines n'étaient pas bi-partites; ils ne consistaient qu'en une réserve labourée par des serfs.

L'époque des défrichements entre 1100 et 1300 n'a pas seulement formé le paysage, elle a aussi façonné les institutions. Les limites des seigneuries furent fixées et les rapports internes uniformisés. Les serfs du domaine devinrent les sujets de la seigneurie, mais il faut se rendre compte du fait que les deux ne sont pas tout à fait comparables: la seigneurie comprend onze villages et plus de 2000 ha de terre arable, le domaine primitif n'était composé que d'une ou deux grandes exploitations avec au plus 200 ha de terres cultivées. L'„affranchissement" du haut moyen âge ne peut pas être séparé des agrandissements d'échelle de cette période.

A l'époque du bas moyen âge nous disposons pour la première fois des descriptions complètes des possessions des seigneurs de Breust et d'Eijsden, dont la majorité ne remonte pas au domaine carolingien. Les

réserves se sont accrues, surtout pendant la dernière phase des grands défrichements et les cens ont été uniformisés. Dès ce moment le système local restera stable jusqu'à la Révolution française.

## Afkortingen

AEL	.....	Archives de l'Etat à Liège
ARA	.....	Algemeen Rijksarchief
FL	.....	Parijs, Bibliothèque Nationale, Fonds Latin
GAE	.....	Gemeente-archief Eijsden
LvO	.....	Landen van Overmaas
Msg	.....	De Maasgouw
PSHAL	.....	Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg
RAH	.....	Rijksarchief te Hasselt
RAL	.....	Rijksarchief in Limburg te Maastricht
SAM	.....	Stadsarchief Maastricht
Schaarsb	....	Algemeen Rijksarchief, depot Arnhem/ Schaarsbergen, archieven dienst registratie en successie Limburg
STM	.....	Collégiale St. Martin
TJ	.....	München, Bayerisches Staatsarchiv, Archiv Törring-Jettenbach

De in dit gebied gangbare oppervlaktemaat vóór 1800 was de bunder van 0,8182 ha, onderverdeeld in 20 grote of 400 kleine roeden. In de tekst en tabellen zijn alle maten omgerekend naar hectares.

## Geraadpleegde archivalia

(De nummers tussen haakjes verwijzen naar de noten waarin het betreffende stuk wordt aangehaald).

### **Amersfoort, Rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek.**

Centraal Archief ww9850006 (404)

### **Apeldoorn, Centrale directie van het kadaster.**

Luchtfoto's t.b.v. de ruilverkaveling Mergelland 1981 (155)

### **Brussel, Algemeen Rijksarchief.**

(M. van Haegendoorn: Het algemeen rijksarchief te Brussel. Overzicht van de fondsen en inventarissen. Brussel 1955).

Leenhof van Brabant (L. Galesloot: Inventaire des archives de la cour féodale de Brabant. 2 dln. Brussel 1870).

1,2,4 (719)

Oorkonden van Brabant (A. Verkooren. Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des pays d'Outremer. 13 dln. Brussel 1910-1975).

327, dd 14 apr 1330 (223); 5091, dd 14 mei 1377 (580)

Kaarten (L.P. Gachard: Inventaire des cartes et plans. Brussel 1848. Ch. Piot: Suite de l'inventaire des cartes et plans. Brussel 1870. Getypte supplement-inventaris).

386 (92, 150); 2222 (378)

Rekenkamer (L.P. Gachard, A. Pinchart en H. Nelis: Inventaire des archives des chambres des comptes. 6 dln. Brussel 1837-1931).

15 (759, 766); 17 (766); 542 (719); 5725 (627); 13129 (773, 775); 23897-23900 (378, 384)

### **Dordrecht, Stadsarchief.**

Archief der gemeene Maashandelaars (getypte inventaris).

480-485 (319, 359, 376, 748, 773)

**Düsseldorf, Hauptstaatsarchiv.**

(F.W. Oediger: Die Bestände des Hauptstaatsarchivs Düsseldorfs. 7 Bde. Düsseldorf 1957-1975).

St. Marien Aachen, Akten (MS-inventaris).  
31 (718)

Kleve-Mark Urkunden (MS-inventaris).  
523, dd 25 feb 1370 (571)

**Emmen, topografische dienst.**

Luchtfoto's 1949 (155)

**Eijsden, Gemeente-archief.**

Archief der mairies Eijsden, Breust en Oost, en van de gemeenten Eijsden en Mesch (getypte inventaris)  
ongeïventariseerd (159, 160); 1 (117); 7 (131)

**'s-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief.**

Archief der Genie (getypte inventaris).  
situatiekaarten M2a (151)

Kaarten (J.H. Hingman: Inventaris der verzameling kaarten berustende in het Algemeen Rijks-Archief. 2dln + supplement. 's-Gravenhage 1867-1914).  
1776 (150)

Manuscriptkaarten 1830, recent overgebracht van de Topografische Dienst (154)

**Hasselt, Rijksarchief.**

(De Rijksarchieven in de provincie. Overzicht van de bestanden en verzamelingen. Deel I: De Vlaamse Provincies. Brussel 1975).

Abdij Hocht, archief (W. Buntinx: Inventaris van het archief van de abdij van Hocht (Lanaken). Brussel 1970).  
1 (488); 15 (189); 16 (510); 20 (245, 512); 29 (505); 31 (508); 41 (504); 83 (509, 514)

Abdij Hocht, oorkonden. (Zie hierboven)  
13, dd 30 juni 1261 (215, 498); 14, dd 15 juli 1266 (228, 248, 471); 26, dd 3 juli 1414 (501); 41, dd 4 jan 1658 (517)

Archief Lamberts-Cortenbach (getypte inventaris).  
14 (651)

Schepenbank Moelingen (getypte inventaris).  
35 (364); 48 (83, 86, 476)

**Luik, Archives de l'Etat**

(Les archives de l'état dans les provinces. Aperçu des fonds et collections. T. II: Les

provinces wallonnes. Brussel 1975, p. 101-172).

Cartes et Plans (getypte inventaris+supplement-inventaris op fiches).

336 (116, 293); 337 (187, 551); 464 (116, 293); 536 (160, 362)

Cour Allodiale de Liège (getypte inventaris);

1 (731); 2 (731); 26-29 (731, 733); 30 (601, 731, 733); 31-43 (731); 33 (602); 34 (733);  
35 (783); 39 (603, 607)

Cour Féodale de Liège (getypte inventaris).

41 (671, 781); 42 (593, 671, 726); 43 (352, 593, 668, 671, 726); 46 (671, 726); 49  
(726); 51 (726); 52 (726)

Chambre des Comptes de Liège (E. Fairon, Inventaire des archives de la chambre des  
comptes. Tongeren 1938)

191 (329, 539); 193 (538); 475 (744); 477 (549); 478 (551); 479 (549)

Conseil Privé (G. Hansotte, Inventaire des archives du Conseil Privé de Liège. Brussel  
1985).

2854 (114)

Famille de Crassier (J. Rouhart-Chabot: Inventaire des archives de la famille de  
Crassier et de ses alliés. Brussel 1960).

523 (246)

Echevins de Liège (getypte inventaris).

oeuvres nr. 1 (585)

Famille de Groutars (J. Rouhart-Chabot: Inventaire des archives de la famille de  
Groutars et de ses alliés. Brussel 1969).

295 (219)

Château de Lexhy (F. Lecomte: Inventaire des archives du château de Lexhy. Brussel  
1973).

2447-2481 (557, 640)

Famille de Séllys-Longchamps (M. Yans: Inventaire des archives de Séllys-Long-  
champs. Brussel 1971).

699 (511)

Collégiale St. Martin, archief (getypte inventaris + supplement).

2 (85, 195, 278, 369); 4 (295, 299, 839); 7 (189); 10 (229, 253, 287, 339, 352, 520, 824,  
828, 830, 831, 835); 17bis (200, 270, 797, 800, 813, 814); 87 (734); 119 (838); 526  
(435); 527 (118, 165, 171, 251, 616); 528 (165, 368); 530 (165); 531 (177, 230, 233,  
247, 376, 503, 576, 589, 595, 630, 824); 531bis (834); 587 (173, 185, 231, 303, 334);  
588 (166, 167, 340, 376, 540, 833, 834); supplement 317-324 (734)

Collégiale St. Martin, oorkonden (J.G. Schoonbroodt: Inventaire analytique et chro-  
nologique des chartes du chapitre de Saint-Martin à Liège. Luik 1871. NB Bevat  
slechts 800 van de 1000 oorkonden. De overige zijn zonder nadere vermelding op  
datum tussen de rest geplaatst.).

5, dd 1157 (816, 902); 7, dd 1178 (198, 812, 816, 829); 8, dd 1181 (804); 19, dd 16 mei

1222 (202); zonder nummer, dd sept 1236 (344); 42, dd 11 mei 1237 (271, 825); 58, dd 24 mei 1255 (202); 115, dd 17 mrt 1281 (271, 290, 294, 304, 374, 502); 124, dd 5 juni 1284 (836); zonder nummer, dd 7 jan 1285 (833); 136, dd 10 aug 1296 (756); 140, dd sept 1297 (756); 150, dd 19 juni 1307 (278); 180, dd 14 jan 1325 (250, 257, 352); 229, dd 11 dec 1347 (120, 223); 229, dd 11 dec 1349 (223); 234, dd 17 apr 1352 (353); 266, dd 12 apr 1373 (844, 868); zonder nummer, dd 12 apr 1373 (844, 868); 320, dd 8 apr 1399 (115, 121); 329, dd eind 14e eeuw (250, 288, 576, 588, 592, 630, 643); 336, dd 12 mei 1400 (225, 255, 340, 836); zonder nummer, dd 23 nov 1412 (356, 845); 377, dd 23 jan 1413 (256, 836); zonder nummer, dd 12 sep 1420 (628); zonder nummer, dd 17 jul 1422 (176); 403, dd 11 sep 1422 (363); 433, dd 4 feb 1431 (554); zonder nummer, dd 14 nov 1441 (596); zonder nummer, dd 25 apr 1446 (303); zonder nummer, dd 23 feb 1451 (596); zonder nummer, dd 25 jan 1453 (736); 502, dd 26 jan 1453 (736); 572, dd 21 jan 1475 (344); 613, dd 10 dec 1481 (114); zonder nummer, dd 11 apr 1487 (561); 630, dd 1 okt 1498 (114); 636, dd 8 okt 1502 (115); 652, dd 10 dec 1508 (114); zonder nummer, dd 18 jan 1533 (233); 810, dd 18 jun 1613 (332); 824, dd 25 feb 1638 (114); 825, dd 20 mei 1639 (114)

*Petites archives de famille* (getypte inventaris).  
van Gulpen (301); Rijckel d'Orbeek (550)

*Abbaye du Val-Saint-Lambert, Archief* (getypte inventaris).  
40 (531); 68 (532)

*Abbaye du Val-Saint-Lambert, Oorkonden* (J.G. Schoonbroodt: *Inventaire analytique et chronologique des archives de l'abbaye du Val-Saint-Lambert lez Liège*. 2 dln. Luik 1875-1880).  
568, dd 15 aug 1354 (531)

#### **Luik, Archives de l'Evêché.**

(A. Deblon: *Les archives de l'Evêché de Liège. Aperçu des fonds et des collections*. in: *Archieven en bibliotheken van België* 48 (1977), p. 617-629).

*Séminaire de Liège* (inventaris op fiches).  
P.II.6 (673); P.II.7 (673); P.IV.16 (673); P.VII.10 (673)

#### **Luik, Bibliothèque de l'Université.**

*Manuscripts* (M. Fiess en M. Grandjean: *Bibliothèque de l'université de Liège. Catalogue des manuscrits*. Luik 1875. J. Hoyoux: *Inventaire des manuscrits de la bibliothèque de l'université de Liège. Manuscrits acquis de 1886-1960*. Luik 1970).  
1971 (270, 797); 1972 (200, 797, 800, 814)

#### **Maastricht, Rijksarchief in Limburg.**

(W. Panhuysen: *overzicht van de archivalische bronnen voor de geschiedenis van Limburg bewaard in het Rijksarchief in Limburg*. in: *Limburgs Verleden*, deel II, Maastricht 1967, p. 704-780)

*Familie-archief de Bounam de Rijckholt* (ongeïventariseerd).  
ongeïventariseerd (221, 694)



**Schepenbank Breust (voorlopig geïnventariseerd tot 1600).**

ongeïnventariseerd (114, 123, 165, 170, 176, 177, 368, 385, 513, 596, 645, 661, 665, 675, 716, 842); blauw 2 (114); blauw 6 (293); blauw 27 (293); blauw 32 (833); blauw 51 (644, 646); blauw 53 (649); blauw 60 (125); blauw 69 (302); blauw 76 (81); blauw 77 (291); blauw 81 (674); blauw 84 (185, 542); blauw 86 (622); blauw 106 (376, 540); blauw 111 (234); rood 0 (207, 232, 268, 376, 511, 641, 658, 662, 669, 734, 772) rood 1 (336, 619, 662, 663, 664, 672); rood 2a (650); rood 2b (650); rood 2c (650); rood 4 (377); rood 10 (511); rood 13 (204); rood 16 (381); rood 17 (519); rood 19 (325); rood 34 (683); rood 35 (659); rood 37 (511); rood 40 (511); rood 43 (302, 547); rood 51 (657)

**Archief der Domeinen (getypte inventaris).**

853 (191)

**Frans archief (H. Hardenberg, Inventaris der archieven van het arrondissement Maas-tricht en van het departement van de Nedermaas (1794-1814). Maastricht 1946).**

916 (131); 1037 (131); 1239 (778); 1263 (191, 505, 552); 1266 (717); 1269 (552); 1831 (191); 1832 (191); 1833 (191); 4202 (117, 219); 4208 (117); 4209 (159); 4215 (159); 4216 (117); 4217 (159)

**Familie-archief de Geloos (getypte inventaris).**

ongeïnventariseerd (173, 174, 189, 838); 10 (337, 556, 660, 665, 852); 11 (281, 559, 586, 604, 614, 615, 620, 621, 852); 12 (338, 372, 556, 574); 13 (86, 286, 281, 556, 559, 563, 621, 852); 14 (91, 556, 686); 18 (556); 19 (130, 556); 20 (556); 23 (598); 24 (274, 580); 25 (268, 617); 26 (569, 570); 28 (572); 29 (572); 30 (583); 31 (583, 585); 32-34 (568) 35 (573); 36 (538); 45 (260, 684); 46 (619); 50 (603); 53 (607); 70 (557); 73 (557); 75 (557); 123 (607); 163 (276, 556, 636, 637); 171 (567, 577); 172 (637, 857); 175 (637, 857); 177 (637); 178 (651); 203 (185); 223 (185); 232 (185); 243 (607, 608); 249 (557); 303 (297, 647, 648, 649, 656 307 (86); 317 (565, 573, 575, 584, 586, 597, 624, 632, 847); 380 (639); 416 (759); 417-420 (770); 426 (561); 427 (635); 432 (770); 434 (774); 438 (774); 441 (759, 773, 775); 445 (127, 771); 446 (771); 450 (370); 451-457 (782); 451 (90, 348, 784); 461 (318); 492 (92, 366); 561 (776); 565 (777); 566 (777); 592 (92, 366); 625 (80, 121, 179); 784 (557, 566, 640); 1142 (273); 1185 (566); 1185 (557); 1189 (177, 782); 1344 (324); 1356 (371); 1384 (371); 1394 (629); 1395 (655); 1396 (655); 1404 (357, 361); 1408 (286); 1447 (557); 1448 (557); 1450 (782); 1631 (602)

**Schepenbank Gronsveld (ongeïnventariseerd).**

ongeïnventariseerd (219, 556, 631, 706, 762, 769, 778)

**Handschriften (getypte inventaris).**

202 (558)

**Kaarten (inventaris op fiches).**

ongeïnventariseerd (159); 124.d (150); 658 (150); 702 (150)

**Schepenbank Mesch (ongeïnventariseerd).**

ongeïnventariseerd (718)

**Kapittel van Onze Lieve Vrouw (MS-inventaris).**

913 (577)

**Archieven der Landen van Overmaas (getypte inventaris).**

731 (768); 1222 (381); 1223 (381); 1702 (851); 4948 (92, 366, 744); 5058-5063 (236); 5066 (165); 5067-5068 (165); 5069-5071 (177, 786, 782); 5097 (115); 5098 (753); 5100 (212); 5101 (92, 366, 744); 5102 (175, 176, 218, 335); 5103 (97, 122, 333); 5104 (744); 5105 (273); 5108 (273); 5109 (323); 5111 (188); 5113 (775); 5133 (123); 5145 (273); 5147 (273); 5148 (273); 5153 (273); 5168 (168); 5191 (857); 5290 (381); 5316 (618, 767, 780, 868); 5317 (262, 682, 683); 5370-5378 (970); 5384 (94, 205, 210); 5387 (166); 5388-5393 (165, 172); 5388 (169, 244); 5390 (548, 716); 5393 (174); 5394 (176); 5395-5396 (173, 183); 5398 (174); 5399 (175); 5400-5403 (165, 752); 5406 (165); 5407 (165, 752); 5410 (80, 121); 5411 (80, 121, 124); 5415 (376); 5565 (81); 5586 (368); 5635-5708 (224); 5641 (165); 5710 (666); 5711-5712 (675); 5712 (771); 9844 (564, 625); 9849 (565, 637); 9850-9853 (597); 9895 (575, 586); 9900 (638); 9912 (279, 556); 9914 (185); 9920 (277, 556, 560); 9949 (654); 9950-9953 (556); 9951 (577, 853); 9952 (618, 633); 9954 (276, 341, 556, 586); 9955 (577); 9956 (638); 9962 (633); 9967 (600, 613); 9972 (276, 556, 632, 633, 636)

Stukken afkomstig van particulieren (getypte inventaris).

74 (679)

Provinciaal archief (E. Nuyens: Inventaris der archieven van het provinciaal bestuur van Limburg (1814-1913). Maastricht 1982).

1278 (362); 5141 (98); 6703 (366); 6709 (161); 6710 (161); 12379 (366)

Schepenbank Rijkholt (ongeinventariseerd).

ongeinventariseerd (221, 696)

Rijkskamergerecht (getypte inventaris).

216 (116, 293)

Kapittel van St. Servaas (E. Nuyens: Inventaris der archieven van het kapittel van St. Servaas te Maastricht. Maastricht 1983)

1723 (568)

Archieven van de heren van Ter Worm (getypte inventaris).

97 (718)

### **Maastricht, Stadsarchief.**

Parochiearchief Breust (getypte inventaris).

ongeinventariseerd (674); 3 (673); 189 (838); 190 (838)

Archieven der gasthuizen en armentafels (getypte inventaris).

7 (86, 285); 8 (285); 104 (285); 498 (584)

Kaarten (inventaris op fiches).

1570 (378)

### **Margraten, Gemeente-archief.**

Archief van de gemeente St. Geertruid (ongeinventariseerd).

ongeinventariseerd (160)

**München, Bayerisches Staatsarchiv.**

Archiv Törring-Jettenbach (getypte inventaris).  
M17 (246, 707); M18 (706); M24 (97, 189); M80 (219, 841)

**Parijs, Archives Nationales.**

(E. Houtman: Documenten betreffende het departement van de Nedermaas (1790-1815) in de Archives Nationales te Parijs. Brussel 1974).

Cartes et Plans (M. le Moel en Fr. Rochat: Catalogue général des cartes, plans et dessins d'architecture. T. IV, Série N: Pays étrangers. Parijs 1974).  
5605-5612 (159)

**Parijs, Bibliothèque Nationale.**

Fonds Latin (A. Wauters: Rapport (...) sur des manuscrits, chartes et autres documents qui se trouvent à la bibliothèque nationale et aux archives nationales à Paris. Brussel 1879).

9300 (453, 490, 491, 493, 496, 497, 500); 9305 (479, 481); 10176 (531); 10177 (478, 532, 554)

Cabinet des Estampes (MS-inventaris);  
Vc 76 (150, 378)

**Parijs/Vincennes, Archives de l'Armée.**

Cartes et plans (inventaris op fiches. E. Houtman: Kaarten en plattegronden betreffende de provincie Limburg, bewaard in Parijse verzamelingen. Brussel 1977).  
4.6.B.36 (150, 327); 4.7.C.209 (150)

**Roermond, dienst van het kadaster.**

Oorspronkelijke minuutplannen en registers.  
Gemeenten Eijsden, St. Geertruid, Mesch, Gronsveld, Rijkholt (160)

**Schaarsbergen (Arnhem), Dépendance algemeen Rijksarchief.**

Archieven overgebracht van de dienst registratie en successie in Limburg.  
ongeinventariseerd (60, 77, 90, 96, 162, 422)

**Wageningen, Landbouwhogeschool.**

Verslagen bodemkunde-practica St. Geertruid 1976 en 1977 (55, 206)

**Archivalia in partikulier bezit.**

kanunnik J. Dessain, Mechelen (386).

baron D. de Loë, Mheer (93).

graaf M. de Liedekerke, Eijsden (286, 557, 782).

gravin H. de Looz-Corswarem, Bruisterbosch/Margraten (239, 240).

dhr W. Meyer, Moelingen/Voeren. (124, 364).

dhr J. Veldtman, Lixhe/Visé (550).

dhr E. Walpot, Moelingen/Voeren (91, 185, 541, 542, 544);

## Aangehaalde literatuur

- Abel, Landwirtschaft W. Abel: Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert. Stuttgart 1978
- van Agt, karakter J.F. van Agt: Het architectonisch karakter. in: Dorp en stad in Limburg. Zutphen 1981, p. 71-93
- van Agt, Vaals J.F. van Agt: Vaals, Wittem en Slenaken. (= De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. De provincie Limburg. Zuid-Limburg uitgezonderd Maastricht, tweede aflevering). 's-Gravenhage 1983
- Alberts, Limburg W.J. Alberts: Geschiedenis van beide Limburgen. 2 dln. Assen 1972-1974
- AGN1 Algemene geschiedenis der Nederlanden. 12 dln . Utrecht 1949-1958
- AGN2 Algemene geschiedenis der Nederlanden. 15 dln . Haarlem 1977-1984
- Appelt, Friedrich I. H. Appelt: Die Urkunden Friedrichs I. 1168-1180 (= Monumenta Germaniae Historica. Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser. Zehnter Band, dritter Teil. Hannover 1985
- Asaert, Antwerpen G. Asaert: Huizen en gronden te Antwerpen omstreeks 1400. Proeve van een topografische reconstructie. in: Bijdragen tot de geschiedenis, inzonderheid van het oude hertogdom Brabant 50 (1967), p. 5-166
- Aubin, Landeshoheit H. Aubin: Die Entstehung der Landeshoheit nach niederrheinischen Quellen. Studien über Grafenschaft, Immunität und Vogtei. Berlin 1920
- Aubin, Handbuch H. Aubin en W. Zorn: Handbuch der deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Band I: Von der Frühzeit bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Stuttgart 1971
- Bacha, chronique E. Bacha: La chronique liégeoise de 1403. Brussel 1900
- Bachiene W.A. Bachiene: Nieuwe tegenwoordige staat en geographie der Nederlanden. Vijfde deel: Aanhangel tot Staats-Brabant, Staats-Limburg, Landen van Over-Maas, Staats-Opper-Gelder land. Amsterdam 1791

- Bachmann, Flurkarte H. Bachmann: Zur Methodik der Auswertung der Siedlungs- und Flurkarte für die siedlungsgeographische Forschung. in: *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* 8 (1960), p. 1-13
- Bader, Dorf K.S. Bader: Studien zur Rechtsgeschichte des mittelalterlichen Dorfes. 3 dln. Keulen/Graz/Wenen 1957-1973
- Bader, Are U. Bader: Geschichte der Grafen von Are. Bonn 1979
- Baerten, Loon J. Baerten: Het graafschap Loon. Assen 1969
- Baillien, Tongeren H. Baillien: Lagere schepenbanken, leen- en cijns-hoven in de vrijheid Tongeren. in: *Het oude land van Loon* 16 (1961), p. 67-87
- Bakels, settlements C.G. Bakels: Four linearbandkeramik settlements. Leiden 1978
- Balau, sources S. Balau: Les sources de l'histoire de Liège au Moyen Age. Etude critique. Brussel 1903
- Balau, chroniques S. Balau en E. Fairon: Chroniques liégeoises. 2 dln. Brussel 1913-1931
- Balzer, Besitzrückschreibung M. Balzer: Besitzrückschreibung und Flurkarte. Möglichkeiten und Bedeutung kartographischer Darstellung der Ergebnisse von Besitzrückschreibung. in: *Westfälische Forschungen* 28 (1976-1977), p. 30-40
- Balzer, Paderborn M. Balzer: Untersuchungen zur Geschichte des Grundbesitzes in der Paderborner Feldmark. München 1977
- Beckers, frankische dorpen H.J. Beckers: Het ontstaan van de Frankische dorpen in Zuid-Limburg. in: *PSHAL* 85 (1949), p. 23-27
- Behets, plattelandsgemeente J. Behets: De plattelandsgemeente in het graafschap Loon en het omliggende van de vroege middeleeuwen tot aan de Franse revolutie. Bokrijk 1969
- Behets, voogdgedingen J. Behets: De oorsprong van de jaar- en voogdgedingen en van de wijsdommen, voornamelijk in de Zuidelijke Nederlanden. in: *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 39 (1971), p. 375-450
- Behets, gemene gronden J. Behets: Het gebruik van de gemene weide en andere gemene gronden in de wijsdommen van het graafschap Loon. in: *Handelingen van de koninklijke commissie tot uitgaaf van de oude wetten en verordeningen van België* 26 (1973-1974), p. 147-192
- Berkner, inheritance L.K. Berkner: Inheritance, land tenure and peasant family structure: a German regional comparison. in: J. Goody, J. Thirsk en E.P. Thompson: *Family and inheritance. Rural society in Western Europe 1200-1800*. Cambridge 1978, p. 71-95
- Berlière, Val-Saint-Lambert U. Berlière: Abbaye du Val-Saint-Lambert. in: *Monasticon belge. T. II: Province de Liège. Maredsous 1928-1929*, p. 155-172
- Bertholet, fête-Dieu P. Bertholet: Histoire de l'institution de la fête-Dieu. Luik 1846

- Besteman/Sarfaty, Bibliographie J.C. Besteman en H. Sarfaty: Bibliographie zur Archäologie des Mittelalters in den Niederlanden 1945 bis 1975. in: *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 5 (1977), p. 163-232
- Beyer, Urkundenbuch H. Beyer, L. Eltester en A. Goerz: Urkundenbuch zur Geschichte der jetzt die preussischen Regierungsbezirken Coblenz und Trier bildenden mittelrheinischen Territorien. 3 dln. Koblenz 1860-1865
- Billen, méthodologie Cl. Billen: Problèmes de méthodologie autour de l'utilisation des censiers du bas moyen âge. in: *Economische geschiedenis van België. Behandeling van bronnen en problematiek*. Brussel 1972, p. 439-471
- Billen, villa-seigneurie Cl. Billen: De la villa du IXe à la seigneurie du XIVE siècle: le domaine de Pont-de-Loup et Chatelet. in: *Centenaire du Séminaire d'histoire médiévale de l'Université de Bruxelles*. Brussel 1977, p. 107-126
- Billen, censiers Cl. Billen: Les censiers seigneuriaux comme source de géographie historique. in: J. Mertens: *Bronnen voor de historische geografie van België*. Brussel 1980, p. 147-160
- Bloch, caractères M. Bloch: *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*. 2 dln. Parijs 1968
- Bloch, apologie M. Bloch: *Apologie pour l'histoire*. Parijs 1974
- Bloemers/Willems J.H.E. Bloemers en W.J.H. Willems: *Archeologische kroniek van Limburg over de jaren 1977-1979*. in: *PSHAL* 116-117 (1980-1981), p. 7-94
- Blok, Franken D.P. Blok: *De Franken in Nederland*. Bussum 1979
- Bodemkaart Sittard Bodemkaart van Nederland schaal 1:50.000. Toelichting bij de kaartbladen 59 (Peer) en 60 West en 60 Oost (Sittard) . Wageningen 1970
- Bodson, Thisnes M. Bodson: L'évolution d'un paysage rural au moyen âge. Thisnes en Hesbaye. in: *Bulletin de la société belge d'études géographiques* 34 (1965), p. 117-158
- Boeren, Limburg P.C. Boeren: *De oorsprong van Limburg en Gelre en enkele naburige heerschappijen*. Maastricht 1938
- Böhmer, Regesten J.F. Böhmer: *Die Regesten des Kaiserreiches unter den Karolingern*. Innsbruck 1908
- Böhmer/Mikoletzky J.F. Böhmer en H.L. Mikoletzky: *Die Regesten des Kaiserreiches unter Otto II. 955 (973) -983*. Graz 1950
- Böhmer/Ottenthal J.F. Böhmer en E. von Ottenthal: *Die Regesten des Kaiserreiches unter Heinrich I. und Otto I., c. 876 (919) - 973*. Innsbruck 1893
- Boileau, toponiemen A. Boileau: *Toponiemen uit het noordoosten van de provincie Luik*. in: *Mededelingen van de vereniging voor Naamkunde te Leuven* 34 (1958), p. 138-146
- Boileau, toponymie A. Boileau: *Toponymie dialectale germano-romane du nord-est de la province de Liège*. Parijs 1971
- Boretius/Krause, capitularia A. Boretius en V. Krause: *Capitularia regum francorum. (=Monumenta Germaniae Historica, Legum sectio II, T. V)*. Hannover 1897

- Bormans, seigneuries St. Bormans: Les seigneuries allodiales du pays de Liège. Luik 1867
- Bormans, analyse St. Bormans: Analyse d'un cartulaire de l'abbaye du Val-Saint-Lambert. Brussel 1870
- Bormans/Schoolmeesters St. Bormans, E. Schoolmeesters en E. Poncelet: Cartulaire de l'église Saint-Lambert à Liège. 6 dln. Brussel 1893-1933
- Born, Siedlungsgenese M. Born: Siedlungsgenese und Kulturlandschaftsentwicklung in Mitteleuropa. Gesammelte Beiträge von Martin Born. Wiesbaden 1980
- Born, Nordhessen M. Born: Studien zur spätmittelalterlichen und neuzeitlichen Siedlungsentwicklung in Nordhessen. Marburg 1970
- Born, Agrarlandschaft M. Born: Die Entwicklung der deutschen Agrarlandschaft. Darmstadt 1974
- Born, Geographie M. Born: Geographie der ländlichen Siedlungen. I: Die Genese der Siedlungsformen in Mitteleuropa. Stuttgart 1979
- Bos, Dordrecht Th. G. A. Bos: Zuid-Limburgers aan de monden van de Maas. Het handelsverkeer tussen Zuid-Limburg (vooral Eijsden) en Holland (vooral Dordrecht) in de 15e, 16e en 17e eeuw. in: De Limburgse leeuw 3 (1954-5), p. 16-24
- Bosch, vuursteenmijnen P.W. Bosch: De neolithische vuursteenmijnen van Rijckholt. in: Spieghele Historiae 15 (1980), p. 97-102
- Bouten, löss W. Bouten, A.C. van Eijsden en A.C. Sweron: Ontstaan en erosie van de lössleemgronden in Zuid-Limburg. in: Geografisch tijdschrift 19 (1985), p. 193-209
- Breslau/Kehr, Urkunden H. Breslau: Die Urkunden Heinrichs III. (=Monumenta Germaniae Historica, Diplomata regum et imperatorum Germaniae, T. V). Berlijn 1957
- Breteler, Mergelland H.G.M. Breteler: De bodemgesteldheid van het ruilverkavelingsgebied Mergelland. (manuscript-rapport stichting voor bodemkartering Wageningen). Bennekom 1967
- Breteler, graften H.G.M. Breteler en J.M.M. van de Broek: Graften in Zuid-Limburg. in: Boor en spade 16 (1969), p. 119-130
- Bril, régistres L. Brill: Les premiers régistres féodaux de Brabant. in: Bulletin de la commission royale d'histoire 123 (1958), p. 1-9
- van de Broek, Limburg J.M.M. van de Broek: De bodem van Limburg. Toelichting bij blad 9 van de bodemkaart van Nederland 1:200.000. Wageningen 1966
- van de Broek, Savelsbos J.M.M. van de Broek en W.H. Diemont: Het Savelsbos. Bosgezelschappen en bodem. Wageningen 1966
- Brouwers, graafschap J. Brouwers: Was Hocht de zetel van een graafschap? in: Limburg 59 (1980), p. 126-133



- Brouwers, Hocht J. Brouwers: Hocht, abbaye de moines (1185-1216). in: *Cîteaux* 34 (1983), p. 201-220
- Brouwers, uithoven J. Brouwers: Uithoven van de abdij Hocht te Sint-Geertruid en te Susteren. in: *Limburg* 64 (1985), p. 58-68
- Brueren, terrassenlandschap J.W.R. Brueren: Het terrassenlandschap van Zuid-Limburg. Maastricht 1946
- Brulard, Hesbaye T. Brulard: La Hesbaye. Etude géographique d'économie rurale. Leuven 1962
- Buchet, reliefs A. Buchet: Notes d'histoire limbourgeoise. Reliefs de fiefs au duché de Limbourg et aux pays d'Outremeuse sous Philippe le Hardi et Antoine de Bourgogne 1396-1406. in: *Bulletin de la société verviétoise d'archéologie et d'histoire* 12 (1957), p. 101-200
- Buczek, French cistercians D.S. Buczek: The French Cistercians and their enemies. in: *Studies in medieval cistercian history presented to Jeremiah o'Sullivan*. Shannon 1971, p. 88-109
- Butkens, trophées C. Butkens: Trophées tant sacrés que profanes du duché de Brabant. Antwerpen 1641
- Byl, juridictions R. Byl: Les juridictions scabinales dans le duché de Brabant des origines à la fin du XV<sup>e</sup> siècle. Brussel/Parijs 1965
- Canivez, statuta J.M. Canivez: Statuta capitulorum generalium ordinis cisterciensis. 8 dln. Leuven 1934
- Casier/Crahay C. Casier en L. Crahay: Coutumes du duché de Limbourg et des pays d'Outremeuse. Brussel 1889
- Caumartin, Gronsveld C. Caumartin: Souvenirs et promenades à Gronsveld. in: *PSHAL* 1 (1864), p. 262-287
- Caumartin, Mesch C. Caumartin: L'église de Mesch. in: *PSHAL* 3 (1866), p. 176-184
- Caumartin, Eijsden C. Caumartin: Souvenirs de promenades à Eijsden. in: *PSHAL* 4 (1867), p. 411-430
- Caumartin, Visé L. Caumartin: Promenades dans les environs de Visé. Luik 1862
- Cerutti, schepenbank F.F.X. Cerutti: De schepenbank in de Brabantse stad en de overdracht en bezwaring van onroerende goederen. in: *Varia Historica Brabantica* 3 (1969), p. 47-87
- Cerutti, hoofdstukken F.F.X. Cerutti: Hoofdstukken uit de Nederlandse rechtsgeschiedenis. Nijmegen 1972
- Ceyssens, Eijsden J. Ceyssens: A propos d'Eijsden et d'Aspre. in: *Leodium* 7 (1908), p. 78-86
- Ceyssens, Dalhem J. Ceyssens: Les bans, seigneuries laïques et immunités ecclésiastiques du pays de Dalhem, spécialement au XV<sup>e</sup> siècle. Luik 1929
- Chapelot/Fossier J. Chapelot en R. Fossier: Le village et la maison au Moyen-Age. Parijs 1980
- Charles, St. Trond J.L. Charles: Histoire de la ville de Saint-Trond au moyen-âge. Parijs 1965

- Chestret, Gronsveld J.L. Chestret de Haneffe: Histoire de la seigneurie impériale de Gronsveld. in: PSHAL 12 (1875), p. 3-126
- Coels, Mannkammer L. von Coels van der Brügghen: Die Lehensregister der propsteilichen Mannkammer des Aachener Marienstifts 1394-1794. Bonn 1952
- Coppejans-Desmedt H. Coppejans-Desmedt: De betekenis van het archief van de commissie van openbare onderstand voor de studie van de historische geografie. in: J. Mertens: Bronnen voor de historische geografie van België. Brussel 1980, p. 129-143
- Corsten, Domanialgut S. Corsten: Das Domanialgut im Amt Heinsberg von den Anfängen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Bonn 1953
- Corsten, Valkenburg S. Corsten: Die Herren von Valkenburg (ca. 1000-1364). in: PSHAL 124 (1984), p. 162-200
- de Crassier, Hocht L. de Crassier: Histoire de la noble abbaye cistercienne de Sainte-Agathe à Hocht. in: PSHAL 62 (1926), p. 35-241
- de Crassier, dictionnaire L. de Crassier: Dictionnaire historique du Limbourg néerlandais de la période féodale à nos jours. Maas-tricht 1937
- de la Croix-Bouton, Cîteaux J. de la Croix-Bouton en J.B. van Damme: Les plus anciens textes de Cîteaux. Achel 1974
- Cuvelier, Val-Benoît J. Cuvelier: Cartulaire de l'abbaye du Val-Benoît. Brussel 1906
- Cuypers, Eys J. Cuypers: Bewoningspatronen in Eys (gemeente Wittem). in: Mvg 95 (1976), p. 87-104
- Daris, Mettecoven J. Daris: Notice sur Mettecoven. in: Analecta pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique 10 (1873), p. 5-11
- Debouxhtay, Nivelles P.J. Debouxhtay en F. Dubois: Histoire de la seigneurie de Nivelles-sur-Meuse et de l'ancien paroisse de Lixhe. Luik 1935
- Deeters, Servatiusstift J. Deeters: Servatiusstift und Stadt Maastricht. Bonn 1970
- Dekker, Kromme Rijn C. Dekker: Het Kromme-Rijn gebied in de middel-eeuwen. Zutphen 1983
- Delatte, classes rurales I. Delatte: Les classes rurales dans la principauté de Liège au XVIIIe siècle. Luik 1945
- Delvaux, Fouron H. Delvaux: La découverte du Steenbosch et l'origine de sa chapelle à Fourin-le-Comte. Luik 1851
- van Derveeghde, Val-Saint-Lambert D. van Derveeghde: Le domaine du Val-Saint-Lambert de 1202 à 1287. Parijs 1955
- van Derveeghde, polyptique D. van Derveeghde: Le polyptique de 1280 du chapitre de la cathédrale Saint-Lambert à Liège. Brussel 1958
- Despy, pays mosan G. Despy: Villes et campagnes aux IXe et Xe siècles. L'exemple du pays mosan. in: Revue du Nord 50 (1968), p. 145-168

- Despy, Cîteaux G. Despy: Les richesses de la terre. Cîteaux et Prémontré devant l'économie de profit. in: *Problèmes d'histoire du Christianisme* 5 (1975), p. 58-80
- Despy, Jauche G. Despy: Les campagnes du roman pays de Brabant au moyen-âge: la terre de Jauche aux XI<sup>e</sup> et XV<sup>e</sup> siècles. Leuven 1981
- Despy, curtes G. Despy: L'exploitation des curtes en Brabant du IX<sup>e</sup> siècle aux environs de 1300. in: W. Janssen en D. Lohrmann: *Villa-curtis-grangia*. München 1983, p. 185-204
- Diemont/van de Westeringh W.H. Diemont en W. van de Westeringh: Graften in Zuid-Limburg. in: *Tijdschrift van de vereniging van de koninklijke Nederlandse heidemaatschappij* 8 (1978), p. 99-107
- van Diepen, Peel D. van Diepen: De ontwikkeling van het oude cultuurlandschap in het zuidoostelijk deel van de Brabantse Peel. in: *Boor en Spade* 17 (1971), p. 150-176
- Dievoet, schepenbank G. van Dievoet: De rechtshistorische benadering van de geschiedenis van de schepenbank in de Zuidelijke Nederlanden in de nieuwe tijd. in: H. de Schepper: *Bronnen voor de geschiedenis van de instellingen in België*. Brussel 1972, p. 136-146
- Donkersloot de Vrij M. Donkersloot de Vrij: *Topografische kaarten van Nederland vóór 1750*. Groningen 1981
- Donkin, cisterciens R.A. Donkin: *The cisterciens. Studies in the geography of medieval England and Wales*. Toronto 1978
- Doppler, grensbeleiding P.M. Doppler: *Grensbeleiding van Eijsden uit 1448*. in: *Msg* 24 (1902), p. 69
- Duby, économie G. Duby: *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'occident médiéval*. 2 dln. Parijs 1960
- Duby, monachisme G. Duby: *Le monachisme et l'économie rurale*. in: *Il monachesimo e la riforma ecclesiastica 1049-1122*. Milaan 1971, p. 336-345
- Duby, France rurale G. Duby en A. Wallon: *Histoire de la France rurale*. T I: *Des origines au XIV<sup>e</sup> siècle*. T. II: *L'Age classique 1340-1789*. Parijs 1984
- Dussart, parcellaire F. Dussart: *Les types de parcellaire et leur répartition en Belgique*. in: *Bulletin de la société belge d'études géographiques* 30 (1961), p. 21-65
- Dussart/Claude, dries F. Dussart en J. Claude: *Les villages de „dries” en basse et moyenne Belgique*. in: *Bulletin de la société belge d'études géographiques* 44 (1975), p. 239-294
- Dussart, Bakel F.D. Dussart: *Structure agraire et paysages ruraux dans la commune de Bakel*. in: *Bulletin de la société belge d'études géographiques* 16 (1947), p. 35-120
- Edelman, sandy areas C.H. Edelman en A.W. Edelman-Vlam: *Studies concerning the morphogenesis of some sandy areas of the Netherlands*. in: *Tijdschrift van het koninklijk Nederlands aardrijkskundig genootschap* 77 (1960), p. 312-318

- Edelman, zandgronden C.H. Edelman en A.W. Edelman-Vlam: Bijdrage tot de ontginningsgeschiedenis van enige agrarische nederzettingen op de zandgronden. in: Boor en spade 13 (1963), p. 1-12
- Edelman/Eeuwens C.H. Edelman en B.E.P. Eeuwens: Sporen van een Romeinse landindeling in Zuid-Limburg. in: Berichten van de rijksdienst van het oudheidkundig bodemonderzoek 9 (1959), p. 49-56
- Edelman-Vlam, perceelsvormen A.W. Edelman-Vlam: De ontwikkeling van de perceelsvormen. in: Landbouwgeschiedenis. 's-Gravenhage 1960, p. 139-167
- Edelman/Veldhorst, Rolde A.W. Edelman-Vlam en A.D.M. Veldhorst: Uit het agrarisch verleden van Rolde. in: Boor en Spade 18 (1972), p. 54-84
- Engelen, bevolkingsontwikkeling L. Engelen: De bevolkingsontwikkeling in Staats-Valkenburg gedurende de 18e eeuw. in: Studies over de sociale en economische geschiedenis van Limburg 22 (1977), p. 68-110
- van Ermen, Limburg E. van Ermen, E. van Mingroot en B. Minnen: Limburg in kaart en prent. Historisch-cartografisch overzicht van Belgisch en Nederlands Limburg. Weesp 1985
- Ernst, Limbourg S.P. Ernst: Histoire du Limbourg. 7 dln. Luik 1837-1847
- Eversen/Meulleners J.M.H. Eversen en J.L. Meulleners: De Limburgse gemeentewapens, vergeleken met de oude plaatselijke zegels en beschouwd in het licht der locale geschiedenis. in: PSHAL 35 (1899), p. 3-596
- Fairon, régestes E. Fairon: Régestes de la cité de Liège. 4 dln. Luik 1933-1940
- Fanchamps, tonlieux M.L. Fanchamps: Etude sur les tonlieux de la Meuse moyenne du VIIIe au milieu du XIVe siècle. in: Le Moyen Age 70 (1964), p. 205-264
- Felder, bezienswaardigheden J. Felder: Geologische bezienswaardigheden in het Mergelland. Maastricht 1983
- Ferraris-kaart Carte de cabinet des Pays-Bas autrichiens, levée à l'initiative du comte de Ferraris (1771-1778). 12 dln. Brussel 1965-1974
- Ficker, Urkundenlehre J. Ficker: Beiträge zur Urkundenlehre. 2 dln. Innsbruck 1877-1878
- Flach, Aachen D. Flach: Untersuchungen zur Verfassung und Verwaltung des Aachener Reichsguts. Göttingen 1976
- Flament, rechtsbedeeling A.J.A. Flament: De rechtsbedeeling op het grondgebied der tegenwoordige provincie Limburg. in: PSHAL 51 (1915), p. 1-76
- Fockema Andreae, hoorigheid S.J. Fockema Andreae: Bijdragen tot de nederlandse rechtsgeschiedenis. deel 3: hoorigheid. Haarlem 1892
- Fossier, Picardie R. Fossier: La terre et les hommes en Picardie jusqu'à la fin du XIIIe siècle. 2 dln. Parijs/Leuven 1968

- Fossier, économie cistercienne R. Fossier: L'économie cistercienne dans les plaines du Nord-Ouest de l'Europe. in: L'économie cistercienne. Géographies. Mutations du moyen-âge aux temps modernes. Congrès Flaran 1983. Auch 1983, p. 75-110
- Fossier, habitat R. Fossier: Habitat, domaines agricoles et main-d'oeuvre en France du Nord-Ouest au IXe siècle. in: W. Janssen en D. Lohrmann: Villa-curtis-grangia. München 1983, p. 123-132
- Franquinet, Kloosterrade G.D. Franquinet: Beredeneerde inventaris der oorkonden en bescheiden van de abdij Kloosterrade en van de adellijke vrouwenkloosters Marienthal en Sinnich. Maastricht 1868
- Franquinet, Onze Lieve Vrouw G.D. Franquinet: Beredeneerde inventaris der oorkonden en bescheiden van het kapittel van de O.L. Vrouwe-kerk te Maastricht. 2 dln. Maastricht 1870
- Frielingsdorf, Salvator J. Frielingsdorf: Die Entstehung des Nonnenklosters auf dem Salvatorberge bei Aachen. in: Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins 43 (1922), p. 228-265
- Galesloot, feudataires L. Galesloot: Le livre des feudataires de Jean III, duc de Brabant. Brussel 1865
- de Ganck, nuns R. de Ganck: The integration of nuns in the Cistercian order, particularly in Belgium. in: Cîteaux 35 (1984), p. 235-247
- Ganshof, Saint-Pierre F.L. Ganshof: Le domaine Gantois de l'abbaye de Saint-Pierre-au-Mont-Blandin à l'époque carolingienne. in: Revue belge de philologie et d'histoire 26 (1948), p. 1021-1041
- Ganshof, Poperinge F.L. Ganshof: Aantekeningen over het grondbezit van de Sint-Bertijnsabdij en in het bijzonder haar domein te Poperinge tijdens de IXe eeuw. Brussel 1972
- Ganshof, Saint-Bertin F.L. Ganshof: Le polyptique de l'abbaye de Saint-Bertin (844-859). Edition critique et commentaire. Parijs 1975
- Ganshof, fränkische Reich F.L. Ganshof: Das fränkische Reich. in: H. Kellenbenz: Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Band 2: Mittelalter. Stuttgart 1980, p. 151-205
- Ganshof/Verhulst F.L. Ganshof en A.E. Verhulst: Medieval agrarian society in its prime. France, the Low Countries and Western Germany. in: M.M. Postan: The Cambridge economic history of Europe. T. I: The agrarian Life of the Middle Ages. Cambridge 1966, p. 291-339
- Génicot, seigneurie L. Génicot: L'économie rurale namuroise au bas moyen âge (1149-1420). T. I: La seigneurie foncière. Namen 1943
- Génicot, Dinant L. Génicot: L'origine des cours foncières à Dinant (XIIe-XIVe siècles). in: Annales de la société archéologique de Namur 44 (1947), p. 181-202

- Génicot, Wallonie  
Génicot, Saint-Bertin
- Génicot, hommes
- Génicot, églises mosanes
- Gillessen, Fronhofsverbände
- Gillessen, Oberbruch
- von Gladiss/Gawlik, Urkunden
- Godding, Bruxelles
- Graffart/Uyttebroeck
- Grauwen/Godding
- Grimm, Weisthümer
- Gutmann, war
- Gysseling, woordenboek
- Haas, verdeling
- Haas, Aken
- Habets, Roermond
- Habets, antiquités
- Habets, Cadier
- Habets, Valkenburg
- L. Génicot: Histoire de la Wallonie. Parijs 1973  
L. Génicot: Sur le domaine de Saint-Bertin à l'époque carolingienne. in: Revue d'histoire ecclésiastique 71 (1976), p. 69-78  
L. Génicot: L'économie rurale namuroise au bas moyen âge (1149-1420). T. III: Les Hommes-Le commun. Leuven 1984  
L.F. Génicot: Les églises mosanes du XIe siècle. Leuven 1972  
L. Gillessen: Grundherrschaft und Siedlung. Über Struktur und Alter der Fronhofsverbände im Heinsberger Land. Heinsberg 1967  
L. Gillessen: Flurnamen und Flurgeschichte von Oberbruch/Dremmen. Bonn 1976  
P. von Gladiss en A. Gawlik: Die Urkunden Heinrichs IV. (= Monumenta Germaniae Historica; Diplomata regum et imperatorum Germaniae. Tomus VI). Hannover 1941-1971  
Ph. Godding: Le droit foncier à Bruxelles au moyen âge. Brussel 1965  
A. Graffart en A. Uyttebroeck: Quelques documents inédits concernant l'accession de la maison de Bourgogne au duché de Brabant. in: Bulletin de la commission royale d'histoire 137 (1971), p. 57-137  
W. Grauwen en Ph. Godding: Een formulierboek voor de schepen- of laatbanken van de abdij Dielegem. in: Handelingen van de koninklijke commissie voor de uitgaaf van de oude wetten en verordeningen van België 27 (1975-1976), p. 37-46  
Jacob Grimm: Weisthümer. 7 dln. Göttingen 1840-1878  
M.P. Gutmann: War and rural life in the early modern Low Countries. Assen 1980  
M. Gysseling: Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (voor 1226). 2 dln. z.p. 1960  
J.A.K. Haas: De verdeling van de landen van Overmaas 1644-1662. Assen 1978  
J.A.K. Haas: De conferentie van Aken in 1663. in: Van der Nyerssen Upwaert. Maastricht 1981, p. 191-204  
J. Habets: Geschiedenis van het tegenwoordig bisdom Roermond en de bisdommen die het in deze gewesten zijn voorafgegaan. 3 dln. Roermond 1871  
J. Habets: Notice sur quelques découvertes d'antiquités dans le duché de Limbourg. in: PSHAL 2 (1865), p. 202-259  
J. Habets: Notice sur la ci-devant seigneurie de Cadier et le château de Blankenberg. in: PSHAL 13 (1876), p. 133-168  
J. Habets: De leenen van Valkenburg. Roermond 1884

- Habets, wijsdommen J. Habets: Limburgsche wijsdommen, dorpscosten en gewoonten, bevattende voornamelijk bankland- en boschrechten. 's-Gravenhage 1891
- Hackeng, Vlijtingen R. Hackeng: Grondbezit en exploitatie in de heerlijkheid Vlijtingen bij Maastricht. Een aspekt van de geschiedenis van het Sint-Servaas-kapittel te Maastricht. (Doctoraal-scriptie middeleeuwse geschiedenis K.U. Nijmegen). Nijmegen 1982
- van der Haegen, bronnen H. van der Haegen: Bronnen voor de reconstructie van de agrarische structuur: landschap, bedrijven, huur- en eigendomsverhoudingen in Vlaanderen. in: J. Mertens: Bronnen voor de historische geografie van België. Brussel 1980, p. 113-128
- Hägermann, Prümm D. Hägermann: Eine Grundherrschaft des 13. Jahrhunderts im Spiegel des Frühmittelalters. Caesarius von Prüm und seine kommentierte Abschrift des Urbars von 893. in: Rheinische Vierteljahresblätter 45 (1981), p. 1-34
- Halkin/Roland, Stavelot J. Halkin en G. Roland: Recueil des chartes de l'abbaye de Stavelot-Malmédy. 2 dln. Brussel 1909-1930
- van Hall, gemeentewapen H. van Hall: Het nieuwe gemeentewapen van Eijsden. in: *Msg* 103 (1982), p. 76-95
- van Hall, 150 jaar H. van Hall, R. Huynen en J. Wierings: Een jarige van 150 jaar. in: *Uit Eijdsdens verleden* 2 (3) (1978), p. 14-23
- van Hall, koperfabricage J.H.M. van Hall: Enkele bijzonderheden over de koperfabricage te Eijsden. in: *Van der Nyerssen upwaert*. Maastricht 1981, p. 215-228
- Halphen/Lot L. Halphen en F. Lot: Recueil des actes de Lothaire et de Louis V rois de France (954-987). Parijs 1908
- Hannes, bodembeleid J. Hannes: Historische geografie en actueel bodembeleid. in: J. Mertens: Bronnen voor de historische geografie van België. Brussel 1980, p. 538-542
- Hannes, Frans kadaster J. Hannes: De kadastrale bronnen uit de Franse tijd en het primitief kadaster. in: J. Mertens: Bronnen voor de historische geografie van België. Brussel 1980, p. 195-201
- Hardenberg, Nedermaas H. Hardenberg: Inventaris der archieven van het arrondissement Maastricht en van het departement van de Nedermaas 1794-1814. 's-Gravenhage 1946
- Hardenberg, plaatsnamen H. Hardenberg: Limburgse plaatsnamen en hun betekenis voor het oudheidkundig bodemonderzoek. in: *PSHAL* 83 (1947), p. 207-236
- Hardenberg, Asselt H. Hardenberg: De koningshof Asselt en de oorsprong van Roermond. in: *Historische opstellen over Roermond en omgeving*. Roermond 1951, p. 105-142
- Hardenberg, divisions H. Hardenberg: Les divisions des Ardennes et des pays d'Outremeuse avant 1200. in: *Mélanges Félix Rousseau*. Brussel 1958, p. 357-376

- Hardenberg, koningsgoed H. Hardenberg: Naamkundige problemen rond het koningsgoed in de Maasgouw. in: Mededelingen van de vereniging voor naamkunde te Leuven en van de commissie voor naamkunde te Amsterdam 43 (1967), p. 4-26
- Harmsen, landmeetkunde Th. W. Harmsen: De landmeetkunde in het gebied van de tegenwoordige Nederlandse provincie Limburg voor 1795. in: PSHAL 94-95 (1958-1959), p. 353-469
- Hecker, Regesten H. Hecker: Regesten des Erzbischofs Philipp I. von Köln. in: Zeitschrift des bergischen Geschichtsvereins 22 (1886), p. 169-256
- Heikaus, Hofgerichte H. Heikaus: Hofgerichte und Hofrecht in den ehemals bergische Ämtern Angermund, Mettman und Solingen. Ein Beitrag zum grundherrlichen Gerichtswesen und zum Bauernrecht. Düsseldorf 1970
- Heimberg, Flurvermessung U. Heimberg: Römische Flur und Flurvermessung. in: H. Beck, D. Denecke en H. Jankuhn: Untersuchungen zur eisenzeitlichen und frühmittelalterlichen Flur in Mitteleuropa und ihrer Nutzung. Band I. Göttingen 1979, p. 141-195
- Hekker, dorpen R. Hekker: De dorpen. in: Dorp en stad in Limburg. Zutphen 1981, p. 11-36
- Heller, vita Odiliae I Heller: Vita Odiliae Liber III de triumpho Sancti Lamberti in Steppes. in: Monumenta Germaniae Historica; Scriptores, T. XXV. Hannover 1880, p. 169-191
- Hemricourt, miroir J. de Hemricourt: Le miroir des nobles de Hesbaye. 2 dln. Brussel 1910-1925
- Hermesdorf, procedure B.H.D. Hermesdorf: Een merkwaardige procedure voor het laathof der abdij Kloosterrade in het begin der 18e eeuw. in: PSHAL 67 (1931), p. 149-173
- Hermesdorf, Kloosterrade B.H.D. Hermesdorf: Leen- en laatrechten der abdij Kloosterrade. in: PSHAL 76 (1940), p. 25-77
- Hermesdorf, ungula B.H.D. Hermesdorf: De ungula in het rechtsleven. in: Msg 87 (1968), p. 155-157
- Higounet, Vaulerent Ch. Higounet: La grange de Vaulerent. Structure et exploitation d'un terroir cistercien de la plaine de France. Parijs 1965
- Higounet, premier siècle Ch. Higounet: Le premier siècle de l'économie rurale cistercienne. in: Istituzione monastiche e istituzione canonicali in Occidente 1123-1215. Atti della settima internazionale di studi medioevali. Mendola 1977. Milaan 1980, p. 345-368
- Higounet, Champigny Ch. Higounet: La grange de Champigny, un terroir cistercien champenois à la fin du Moyen Age. in: Cîteaux 35 (1984), p. 88-91
- Hildebrandt, Hünfeld H. Hildebrandt: Regelhafte Siedlungsformen im Hünfelder Land. Ein Beitrag zur Erforschung der Genese der Kulturlandschaft im ehemaligen Territorium der Reichsabtei Fulda.. Marburg 1968



- Hildebrandt, Breitstreifenaltfluren H. Hildebrandt: Breitstreifenaltfluren. Forschungsstand und Forschungsprobleme. in: Mainzer naturwissenschaftliches Archiv 12 (1974), p. 79-158
- Hinz, Landwirtschaft H. Hinz: Die Landwirtschaft im römischen Rheinland. in: Rheinische Vierteljahresblätter 36 (1972), p. 1-27
- Hoffmann, Wirtschaftsprinzipien E. Hoffmann: Die Entwicklung der Wirtschaftsprinzipien im Cisterzienserorden während des 12. und 13. Jahrhunderts. in: Historisches Jahrbuch 31 (1910), p. 697-727
- Hofstee/Vlam, perceelsvormen E.W. Hofstee en A.W. Vlam: Opmerkingen over de ontwikkeling van de perceelsvormen in Nederland. in: Boor en Spade 5 (1952), p. 191-236
- van Hommerich, Heerlen L. van Hommerich: Het vrijheidscharter van Heerlen (XIIIe-XVIIe eeuw). in: Miscellanea L. van der Essen. Brussel 1947, p. 1-33
- van Hommerich, stadskenmerken L. van Hommerich: Stadskenmerken in Heerlens vrijheidscharter. in: Het land van Herle 12 (1962), p. 1-31
- Houtman, Nedermaas E. Houtman: Documenten betreffende het departement van de Nedermaas (1790-1815) in de „archives nationales” te Parijs. Brussel 1974
- Houtman, kaarten E. Houtman: Kaarten en plattegronden betreffende de provincie Limburg bewaard in Parijse verzamelingen. Brussel 1977
- Jäger, historische Geographie H. Jäger: Historische Geographie. Braunschweig 1973
- Jäger, Dorf H. Jäger: Dorf und Dorfformen des 7. bis 12. Jahrhunderts. in: H. Jankuhn, R. Schützeichel en E. Schwind: Das Dorf der Eisenzeit und des frühen Mittelalter. Göttingen 1977, p. 285-316
- James, Walter Map M.R. James: Walter Map. De nugis curialium. Edition and translation. Oxford 1983
- Jansen, landbouw J.C.G.M. Jansen: Landbouw rond Maastricht (1610-1685). Een analyse van de exploitatieuitkomsten van enige lössbedrijven in halfwinning. in: Studies over de sociale en economische geschiedenis van Limburg 13 (1968), p. 1-98
- Jansen, development J.C.G.M. Jansen: Agrarian development and exploitation in South Limburg in the years 1650-1850. in: Acta historica neerlandica 5 (1970), p. 243-270
- Jansen, golfbeweging J.C.G.M. Jansen: Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg 1250-1800. Een analyse van de opbrengst van tienden. Assen 1979
- Jansen, heren en boeren J.C.G.M. Jansen: Heren en boeren in Limburg 1150-1800. in: Studies over de sociale en economische geschiedenis van Limburg 27 (1982), p. 1-21
- Jansen/Bauduin J.C.G.M. Jansen en H.O.J.H. Bauduin: Aspecten van de Limburgse landbouwgeschiedenis. in: Studies over de sociale en economische geschiedenis van Limburg 14 (1969), p. 1-102

- Jansen/van de Westeringh J.C.G.M. Jansen en W. van de Westering: Dat ging over zijn hout. in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 28 (1983), p. 19-63
- Janssen, vegetation C.R. Janssen: On the late-glacial and post-glacial vegetation of South-Limburg. Utrecht 1960
- Janssen, Bibliographie W. Janssen en B. Janssen: Stand und Aufgaben der Archäologie des Mittelalters im Rheinland. Mit einer Bibliographie 1945-1972. in: *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 1 (1973), p. 141-196
- Janssen, Siedlungsbild Walter Janssen: Zur Differenzierung des früh- und hochmittelalterlichen Siedlungsbildes im Rheinland. in: W. Besch: *Die Stadt in der europäischen Geschichte*. Festschrift Edith Ennen. Bonn 1972, p. 277-325
- Janssen, Altfluren Walter Janssen: Altfluren am Mittel- und Niederrhein. in: H. Beck, D. Denecke en H. Jankuhn: *Untersuchungen zur eisenzeitlichen und frühmittelalterlichen Flur im Mitteleuropa und ihrer Nutzung*. Band I. Göttingen 1979, p. 338-375
- Janssen, Landerschliessung Walter Janssen: Römische und frühmittelalterliche Landerschliessung im Vergleich. in: W. Janssen en D. Lohrmann: *Villa-curtis-grangia*. München 1983, p. 81-122
- Janssen, Wirtschaftsführung Wilhelm Janssen: Zisterziensische Wirtschaftsführung am Niederrhein: Das Kloster Kamp und seine Grangien im 12-13. Jahrhundert. in: W. Janssen en D. Lohrmann: *Villa-curtis-grangia*. München 1983, p. 205-220
- Janssen de Limpens, Oost K.J.Th. Janssen de Limpens: Geschiedenis der heerlijkheid Oost. in: *PSHAL* 100 (1964), p. 85-147
- Janssen de Limpens, vierdel K.J.Th. Janssen de Limpens: Het vierdel van Herle met den gherichte ende met vieftien mannen. in: *Msg* 86 (1967), p. 99-110
- Janssen de Limpens, Vijlen K.J.Th. Janssen de Limpens: De naoberschap der Vijlener Rotten. Rechtsgeschiedenis van een bosmark. in: *PSHAL* 109 (1973), p. 197-224
- Janssen de Limpens, laathoven K.J.Th. Janssen de Limpens: Leen- en laathoven in de Maaslandse territoria vóór 1800. Maastricht 1974
- Janssen de Limpens, Overmaas K.J.Th. Janssen de Limpens: Rechtsbronnen van het hertogdom Limburg en de landen van Overmaze. Bussum 1977
- Jongen, Limburg J.J. Jongen: Limburg. in: G.J.A. Mulder: *Geographie van Nederland*. Deel 6. Zwolle 1959, p. 1-143
- Joris, Huy A. Joris: Documents relatifs à l'histoire économique et sociale de Huy au moyen âge. in: *Bulletin de la commission royale d'histoire* 124 (1959), p. 213-265
- Joris, conversions A. Joris: Conversions d'alleux en censives et pratiques testamentaires dans la région liégeoise au XIIe siècle. in: *Miscellanea in honorem J.F. Niermeyer*. Groningen 1967 217-225, p.
- Josse, Jupille M. Josse: *Le domaine de Jupille des origines à 1297*. Brussel 1966

- Kakebeeke, Schadewijk A.P. Kakebeeke: Some observations about habitation and parcelling in the hamlet of Schadewijk, municipality of Eersel (north Brabant). in: *Geografisch tijdschrift. Nieuwe reeks* 2 (1968), p. 190-204
- Kendall, maps D.G. Kendall: Maps form Marriages. in: F.R. Hodson: *Mathematics in the historical and archaeological sciences*. Edinburgh 1971, p. 303-318
- Kendall, structure D.G. Kendall: The recovery of structure from fragmentary information. in: *Philosophical transactions of the royal society of London. Series A* 279 (1975), p. 547-582
- van de Kerckhove, Val-Dieu A. van de Kerckhove: Histoire de l'abbaye cistercienne de Val-Dieu à travers les siècles, dès son origine jusque'à nos jours (1215-1939). Brugge 1939
- Keuning, problematiek H.J. Keuning: De problematiek van de ontwikkeling van het Brabantse cultuurlandschap. in: *Tijdschrift voor economische en sociale geografie* 52 (1961), p. 13-42
- Knaepen, Visé J. Knaepen: Visé. Evolution d'un domaine jusqu'à son acquisition par la cathédrale Saint-Lambert de Liège. in: *Bulletin et chronique de la société royale Le Vieux Liège* 6 (1961-1965), p. 261-287
- Knaepen, foires J. Knaepen: Les anciennes foires internationales de Visé (IXe-XIIIe siècles). in: *Bulletin de l'institut archéologique liégeois* 79 (1966), p. 5-141
- Knaepen, guerres J. Knaepen: Visé pendant les guerres de la fin du XIVe siècle au début de XVe siècle. Visé 1967
- Knipping, Regesten R. Knipping: Die Regesten der Erzbischöfe von Köln im Mittelalter. Band 2: 1100-1205. Bonn 1901
- Koeman, handleiding C. Koeman: Handleiding voor de studie van de topografische kaarten van Nederland 1750-1850. Groningen 1963
- Koeman, kartografie C. Koeman: Geschiedenis van de kartografie van Nederland. Alphen aan de Rijn 1983
- Koepke, gesta R. Koepke: Herigeri et Anselmi gesta episcoporum Tungrensium, Traiectensium et Leodiensium. in: *Monumenta Germaniae Historica; Scriptorum; Tomus VII*. Hannover 1876, p. 134-234
- de Kok, kerkelijke instellingen J.A. de Kok: Geschiedenis der kerkelijke instellingen. collegedictaat Rijks-Archief-School. z.p. 1970
- Koreman, Maastricht J. Koreman: De stadsrekening van Maastricht over het jaar 1399-1400. Assen 1968
- Krenzlin, Flurkarte A. Krenzlin: Die Aussage der Flurkarten zu den Flurformen des Mittelalters. in: H. Beck, D. Dennecke en H. Jankuhn: *Untersuchungen zur eisenzeitlichen und frühmittelalterlichen Flur in Mitteleuropa und ihrer Nutzung*. Band I. Göttingen 1979, p. 376-409
- Krenzlin, Kulturlandschaft A. Krenzlin: Beiträge zur Kulturlandschaftsentwicklung in Mitteleuropa. Gesammelte Aufsätze aus vier Jahrzehnten. Wiesbaden 1983

- Krenzlin/Reusch A. Krenzlin en L. Reusch: Die Entstehung der Gewinnflur nach Untersuchungen im nördlichen Unterfranken. Frankfurt 1961
- Krings, Allmenden W. Krings: Wertung und Umwertung von Allmenden im Rhein-, Ruhr- und Maas-Gebiet vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts. Assen 1976
- Kroes, opstrek J. Kroes: Nederzettingvormen met onvolledige opstrek in Nederland. in: Geografisch tijdschrift 19 (1985), p. 51-60
- Kuipers, bodemkunde E. Kuipers: Bodemkunde. Zwolle 1981
- Kupper, Raoul J.L. Kupper: Raoul de Zähringen, évêque de Liège. Contribution à l'histoire de la politique impériale sur la Meuse moyenne. Brussel 1973
- Kupper, Liège J.L. Kupper: Liège et l'église impériale. XIe-XIIe siècles. Parijs 1981
- Kupper/Deckers J.L. Kupper en J. Deckers: Les manuscrits 1971 (dit de Langius) et 1972 (dit de Wachtendonck) de la bibliothèque de l'université de Liège et le cartulaire de la collégiale Saint-Martin de Liège. in: Bulletin de la commission royale d'histoire 137 (1971), p. 39-56
- Kurth, Notger G. Kurth: Notger de Liège et la civilisation au Xe siècle. 2 dln. Parijs/Brussel/Luik 1905
- Kuyper, gemeente-atlas J. Kuyper: Gemeente-atlas van Nederland. Deel 11: Limburg. Leeuwarden 1868
- Lacomblet, Urkundenbuch Th. Lacomblet: Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins. 4 dln. Düsseldorf 1840-1858
- Laenen, Vienne J. Laenen: Les archives de l'état à Vienne au point de vue de l'histoire de Belgique. Brussel 1924
- Lambert, landscape A. Lambert: The making of the Dutch landscape. Londen 1971
- Laurent/Quicke, accession H. Laurent en F. Quicke: Les origines de l'état bourguignon. L'accession de la maison de Bourgogne aux duchés de Brabant et de Limbourg (1383-1407). Brussel 1939
- de Leeuw, ruilverkaveling A. de Leeuw: De ruilverkaveling, hedendaagse ingreep en het perceleringpatroon van de Belgische landbouw. in: J. Mertens: Bronnen voor de historische geografie van België. Brussel 1980, p. 525-537
- Lejeune, Liège J. Lejeune: Liège et son pays. Naissance d'une patrie (XIIIe-XIVe siècle). Luik 1948
- Lekai, cisterciens L.J. Lekai: The cisterciens. Ideals and reality. Kent 1977
- Lemoine-Isabeau, cartes Cl. Lemoine-Isabeau en E. Helin: Cartes inédites du pays de Liège au XVIIIe siècle. Brussel 1980
- Limburgs Verleden Limburgs Verleden. Geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815. 2 dln. Maastricht 1960-1967
- Lindemans, landbouw P. Lindemans: Geschiedenis van de landbouw in België. 2 dln. Antwerpen 1952
- van der Linden, de cope H. van der Linden: De cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de Hollands-Utrechtse laagvlakte. Assen 1956

van der Linden, TMK	J.A. van der Linden: Topografische en militaire kaart van het koninkrijk der Nederlanden. Bussum 1983
Lohrmann, Kirchengut	D. Lohrmann: Kirchengut im nördlichen Frankreich. Besitz, Verfassung und Wirtschaft des 11.-12. Jahrhunderts. Bonn 1983
Loose, Vintschgau	R. Loose: Siedlungsgenese des oberen Vintschgaus. Schichte und Elemente des thesesianischen Siedlungsgefüges einer südtyroler Passregion. Trier 1976
de Louvrex, recueil	G. de Louvrex: Recueil contenant les édits, règlements (...) faits pour le pais de Liège. 4 dln. Luik 1751-1752
Lütge, Agrarverfassung	F. Lütge: Geschichte der deutschen Agrarverfassung vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert. Stuttgart 1960
de Maeyer, villa's	R. de Maeyer: De romeinsche villa's in België. Antwerpen's-Gravenhage 1937
de Maeyer, overblijfselen	R. de Maeyer: De overblijfselen der Romeinsche villa's in België. De archeologische inventaris. Antwerpen's-Gravenhage 1940
Mahn, ordre cistercien	J.B. Mahn: L'ordre cistercien et son gouvernement. Des origines au milieu du XIIIe siècle (1098-1265). Parijs 1951
Manning, bibliographie	E. Manning en H. Rochais: Bibliographie générale de l'ordre cistercienne. Rochefort 1977-
Marres/van Agt	W. Marres en J.J.F.W. van Agt: Deel 5: De provincie Limburg. Derde stuk: Zuid-Limburg. 's-Gravenhage 1963
Marten, Aerzen	H.R. Marten: Die Entwicklung der Kulturlandschaft im alten Amt Aerzen des Landkreises Hameln-Pyrmont. Göttingen 1969
Martène/Durand	E. Martène en U. Durand: Veterum scriptorum (...) amplissima collectio. 9 dln. Parijs 1724
Martens, domaine ducal	M. Martens: L'administration du domaine ducal en Brabant au moyen-âge. Brussel 1954
Massillon, thonlieu	L.Ch. de Massillon: Manifeste et démonstration sincère et véritable de l'usurpation du thonlieu entreprise par les seigneurs gagiers d'Eisden ou Asple sur la rivière du Meuse. Luik 1675
Matthijs, bibliographie	A. Matthijs: L'archéologie médiévale en Belgique. Etat des recherches et bibliographie 1945-1972. in: Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 3 (1975), p. 261-304
Meitzen, Siedelung	A. Meitzen: Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slawen. 4 dln. Berlin 1895
Mertens, historische geografie	J. Mertens: Bronnen voor de historische geografie van België. Brussel 1980
Meuthen, Urkunden	E. Meuthen: Aachener Urkunden 1101-1250. Bonn 1972
Migne, patrologia	J.P. Migne: Patrologia Latina. 221 dln. Parijs 1844-1864

- Miraeus/Foppens A. Miraeus en J. Foppens: Opera diplomatica et historica. 4 dln. Leuven/Brussel 1723-1748
- Molemans, Kempen J. Molemans: Bijdrage tot de bewonings- en ontginningsgeschiedenis van de Limburgse Kempen, voornamelijk in het licht van de namenvoorraad. in: Naamkunde 5 (1973), p. 270-332
- Moors, oorkonden J. Moors: Luikse oorkonden uit de 14e eeuw, geschreven in het Nederlands. in: Miscellanea J. Gessler. Deurne 1948, p. 921-940
- Morreau, Navagne L.J. Morreau: Enkele bijzonderheden over de voormalige Elvenschans (Navagne) bij Eijsden. in: De Limburgse leeuw 4 (1955-1956), p. 64-70
- Mortensen/Jäger H. Mortensen en H. Jäger: Kolloquium über Fragen der Flurgeneese am 24.-26. Oktober in Göttingen. in: Berichte zur deutschen Landeskunde 29 (1962), p. 199-350
- Mossig, Eberbach Chr. Mossig: Grundbesitz und Güterbewirtschaftung des Klosters Eberbach im Rheingau. Darmstadt/Marburg 1978
- Muller, kadaster E. Muller: De invoering van het kadaster in Limburg. in: Geodesia 15 (1979), p. 253
- Müller-Kehlen, Ardennen H. Müller-Kehlen: Die Ardennen im Frühmittelalter. Untersuchungen zum Königsgut in einem karolingischen Kernland. Göttingen 1973
- Mummenhof, Regesten W. Mummenhof: Regesten der Reichsstadt Aachen. I: 1251-1300. Bonn 1961
- de Nave, Spechtboek F. de Nave: Het register van denombrementen van leengoederen genaamd „Spechtboek” en zijn kopie. in: Archief- en bibliotheekwezen in België 51 (1980), p. 78-85
- Neuss/Oediger, Köln W. Neuss en F.W. Oediger: Geschichte des Erzbistums Köln. Band I: Das Bistum Köln von den Anfängen bis zum Ende des 12. Jahrhunderts. Keulen 1963
- Nève, rijkskamergerecht P.L. Nève: Het rijkskamergerecht en de Nederlanden. Competentie, territoire, archieven. Assen 1972
- Nève, gemeentewapen P.L. Nève: Nogmaals „het nieuwe gemeentewapen van Eijsden”. in: Msg 104 (1985), p. 24-28
- Newman/Sproull, graphics W.M. Newman en R.F. Sproull: Principles of interactive computer graphics. Auckland etc. 1981
- Niermeyer, lexicon J.F. Niermeyer: Mediae Latinitatis lexicon minus. Leiden 1954-1976
- van Nispen tot Sevenaer, Oost Nispen tot Sevenaer: Het kasteel Oost. in: Msg 61 (1941), p. 4-8
- Nitz, Siedlungsforschung H.J. Nitz: Historisch-genetische Siedlungsforschung. Darmstadt 1974
- Nolden, Marienstift R. Nolden: Besitzungen und Einkünfte des Aachener Marienstifts. in: Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins 86-87 (1979-1980), p. 5-451
- Nolet/Boeren W. Nolet en P.C. Boeren: Kerkelijke instellingen in de middeleeuwen. Amsterdam 1951

- Nonn, Pagus U. Nonn: Pagus und Comitatus in Niederlothringen. Bonn 1983
- Oediger, Regesten F.W. Oediger: Die Regesten der Erzbischöfe von Köln im Mittelalter. Band I: 313-1099. Bonn 1954-1961
- Opsomer, Hocht C. Opsomer: Abbaye de Hocht. in: *Monasticon belge*. Tôme 6: Province de Limbourg. Luik 1976, p. 161-174
- Pahaut, Visé P. Pahaut: Bodemkaart van België. Verklarende tekst bij de kaartbladen Visé (108w) en St. Maartensvoeren (108E). Brussel 1960-1964
- Panhuysen, Maastricht T.A.S.M. Panhuysen: Maastricht staat op zijn verleden. Maastricht 1984
- Paquay, documents J. Paquay: Documents pontificaux concernant le diocèse de Liège. Luik 1936
- parochie St. Geertruid 750 jaar Parochie St. Geertruid . z.p. 1972
- Petri, Maaslande F. Petri: Die Stellung der limburgischen Maaslanden in der europäischen Geschichte und Kulturentwicklung. in: *Rheinische Vierteljahresblätter* 33 (1969), p. 462-477
- Petri, Territorienbildung F. Petri: Territorienbildung und Territorialstaat des 14. Jahrhunderts im Nordwesten. in: H. Patze: *Der deutsche Territorialstaat im 14. Jahrhundert*. Sigma-Ringen 1970, p. 383-483
- Philips, structuur J.F.R. Philips: De landbouwstructuur van Zuid-Limburg in de eerste helft van de 19e eeuw, mede in vergelijking met de aangrenzende Duitse en Belgische lössgebieden. in: *Studies over de sociale en economische geschiedenis van Limburg* 12 (1967), p. 1-25
- Philips, bevolkingsontwikkeling J.F.R. Philips: Enige aanduidingen omtrent de bevolkingsontwikkeling van de 16e tot het einde van de 18e eeuw in het gebied van de huidige provincie Nederlands-Limburg. in: *Studies over de sociale en economische geschiedenis van Limburg* 20 (1975), p. 1-47
- Philips, landbouw J.F.R. Philips, J.C.G.M. Jansen en Th.J. Claessens: *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914*. Assen 1965
- Pinckers, Navagne A.J.L.G. Pinckers en J.M.H. van Hall: Navagne, kasteel, fort, tolkantoor en boerderij. in: *Uit Eijdens verleden* 3 (3) (1979), p. 6-57
- Platt, grange C. Platt: *The monastic grange in medieval England. A reassessment*. Londen 1969
- Poncelet, Adolphe E. Poncelet: *Le livre des fiefs de l'église de Liège sous Adolphe de la Marck*. Brussel 1898
- Poncelet, Pierrepont E. Poncelet: *Actes des princes-évêques de Liège. Hugues de Pierrepont (1200-1229)*. Brussel 1941
- Poncelet, Englebrecht E. Poncelet: *Les feudataires de la principauté de Liège sous Englebrecht de la Marck*. 2 dln. Brussel 1948-9

- Pons, bodemgesteldheid L.J. Pons: Enkele aspecten van de bodemgesteldheid van Zuid-Limburg in verband met de plantengroei. in: *Natuurhistorisch maandblad* 62 (1973), p. 135-143
- Quadflieg, Monschau E. Quadflieg: Monschauer Stadtwerdung 1352 und den Monschau-Valkenburger Erbfolgestreit. in: *Der Ermit am hohen Venn* 5 (1956), p. 1-120
- Quicke, documents F. Quicke: Documents concernant la politique des ducs de Brabant et de Bourgogne dans le duché de Limbourg et les terres d'Outremeuse pendant la seconde moitié du XIVe siècle (1364-1396). in: *Bulletin de la commission royale d'histoire* 93 (1929), p. 67-195
- Quicke, enquête F. Quicke: Une enquête sur les droits et revenus du duc de Limbourg, seigneur de Dalhem et des pays d'Outremeuse. in: *Bulletin de la commission royale d'histoire* 96 (1932), p. 347-416
- Raikem/Pollain J. Raikem, L. Polain en L. Crahay: Coutumes du pays de Liège. 3 dln. Brussel 1870-1884
- Rapport ruilverkaveling J. Renes: Typologieën van bewonings- en perceelsvormen. Wageningen 1982
- Renes, typologieën
- Rentenaar, nederzettingsgeografie R. Rentenaar: Geschiedenis en nederzettingsgeografie. in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 81 (1968), p. 1-21
- van Rey, Lüttich Manfred van Rey: Die lütticher Gaue Condroz und Ardennen im Frühmittelalter. Untersuchungen zur Pfarrorganisation. Bonn 1977
- Ripley, spatial statistics B.D. Ripley: *Spatial statistics*. New York 1981
- Roebroeck, Montfort E. Roebroeck: Het land van Montfort. Een agrarische samenleving in een grensgebied 1647-1820. Assen 1967
- Roehl, plan R. Roehl: Plan and reality in medieval monastic economy: the cistercians. in: *Studies in medieval and renaissance history* 9 (1972), p. 81-113
- Rösener, Wirtschaftstätigkeit W. Rösener: Zur Wirtschaftstätigkeit der Zisterzienser im Hochmittelalter. in: *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* 50 (1982), p. 117-148
- Rotthoff, Reichsgut G. Rotthoff: Studien zur Geschichte des Reichsguts in Niederlothringen und Friesland während der sächsisch-salischen Kaiserzeit. Bonn 1953
- Roye, Liebeek A.P. Roye: Geschiedenis van die borch van Liebeek, van de heren en kasteel van Mheer en Reyerstock (manuscript aanwezig in Stadsbibliotheek Maastricht). z.p. z.j.
- Ruwet, Herve J. Ruwet: L'agriculture et les classes rurales au pays d'Herve sous l'ancien régime. Luik 1943
- Ruwet, Val-Dieu J. Ruwet: Cartulaire de l'abbaye cistercienne du Val-Dieu (XIIe-XIVe siècle). Brussel 1955
- Ruwet, Vienne J. Ruwet: Les archives et bibliothèques de Vienne et l'histoire de Belgique. Brussel 1956



Ruwet, Luxembourg	J. Ruwet en C. Bruneel: Le duché de Luxembourg à la fin de l'ancien régime. Atlas de géographie historique. Fasc. I: Introduction. Louvain-la-Neuve 1982
Ryckaert, stedelijk kadaster	M. Ryckaert: De bronnen voor het opstellen van een stedelijk kadaster voor het Ancien Régime. in: J. Mertens: Bronnen voor de historische geografie van België. Brussel 1980, p. 161-171
de Ryckel, dîmes	A. de Ryckel: Abrégé touchant les dîmes de Bruist-Eijsden etc, envoyé à Monsieur de Padborch, le 29 oct. 1645. in: <i>Msg</i> 11 (1889), p. 185
de Ryckel, recueil	A. de Ryckel: Recueil des droits et prérogatives compétents au vénérable chapitre de St. Martin à Liège, tant comme décimateurs que libres barons de Brust. in: <i>Msg</i> 11 (1889), p. 189-192
de Ryckel, Breust	A. de Ryckel: Notice sur la libre seigneurie de Breust. in: <i>PSHAL</i> 27 (1890), p. 3-22
de Ryckel, Dalhem	A. de Ryckel: Les fiefs du comté de Dalhem. Luik 1908
de Ryckel, Bolland	A. de Ryckel: Histoire de la seigneurie libre de Bolland. in: <i>Bulletin de la société archéologique et historique de Liège</i> 22 (1930), p. 73-257
Scharlau, Hessen	K. Scharlau: Gewinnflurforschung in Hessen. in: Th. Mayer: Die Anfänge der Landgemeinde und ihr Wesen. Band 2. Göttingen 1969, p. 29-51
Schmidt, Kartenaufnahme	R. Schmidt: Die Kartenaufnahme der Rheinlande unter Tranchot und von Müffling 1805-1828. in: <i>De cartografie in de 18e eeuw en het werk van graaf de Ferraris (1726-1814)</i> . Colloquium Spa 1976. Brussel 1978, p. 275-288
Schmidt, Tranchot	R. Schmidt en H. Müller-Miny: Die Kartenaufnahme der Rheinlande durch Tranchot und von Müffling. 2 dln. Keulen 1973-1975
Schmook, Drongen	G. Schmook: Een evoluerend bevolkingspatroon in Binnen-Vlaanderen. Methodologische bijdrage over Drongen bij Gent. in: <i>Bulletin de la société belge d'études géographiques</i> 34 (1965), p. 31-116
Schöningh, Gerichtsherrschaft	H. Schöningh: Der Einfluss der Gerichtsherrschaft auf die Gestaltung der ländlichen Verhältnisse in den niederrheinischen Territorien Jülich und Köln im 14. und 15. Jahrhundert. in: <i>Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein</i> 79 (1905), p. 28-137
Schoolmeesters, St. Martin	E. Schoolmeesters: Das lütticher Stift St. Martin und dessen Güter und Einkünfte am Rhein. in: <i>Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein</i> 34 (1879), p. 68-86
Schoolmeesters, Val-Benoît	E. Schoolmeesters: Diplômes de l'abbaye du Val-Benoît relatifs à Simpelvelt, Elslo, Gronsveld et Vaesrade. in: <i>PSHAL</i> 21 (1884), p. 127-151
Schoonbroodt, St. Martin	J.G. Schoonbroodt: Inventaire analytique et chronologique des chartes du chapitre de Saint-Martin à Liège. Luik 1871

- Schoonbroodt, Val-Saint-Lambert J.G. Schoonbroodt: Inventaire analytique et chronologique des archives de l'abbaye du Val-Saint-Lambert-lez-Liège. 2 dln. Luik 1875
- Schoppmann, Limbourg W. Schoppmann: La formation et le développement territorial du duché de Limbourg du XIe siècle jusqu'en 1280. in: Bulletin de la société verviétoise d'archéologie et d'histoire 51 (1964), p. 5-160
- Schröder/Schwarz K.H. Schröder en G. Schwarz: Die ländlichen Siedlungsformen in Mitteleuropa. Trier 1978
- Schrijnemakers, orthographie M.J.H.A. Schrijnemakers: Orthographie en localisation van plaatsnamen. in: Naamkunde 4 (1972), p. 102-133
- Schrijnemakers, Rode M.J.H.A. Schrijnemakers: Rode. De oudste nederzettingsgeschiedenis van het land van Rode. Maas-tricht 1984
- Schwabe, Oberhof W. Schwabe: Der Aachener Oberhof. in: Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins 27 (1925), p. 83-159
- Schwarz, Siedlungsgeographie G. Schwarz: Allgemeine Siedlungsgeographie. Berlin 1966
- Servais, Limbourg P. Servais: Les structures agraires du Limbourg et des Pays d'Outremeuse du XVIIe au XIX siècles. in: Annales, économies, civilisations 47 (1982), p. 303-319
- Sickel, Urkunden Th. Sickel: Die Urkunden Konrads I., Heinrichs I. und Ottos I. (= Monumenta Germaniae Historica; diplomata regum et imperatorum Germaniae; tomus I). Hannover 1879-1884
- Silvestre, chronicon H. Silvestre: Le chronicon S. Laurentii Leodiensis dit de Rupert de Deutz. Leuven 1952
- Simenon, visitationes G. Simenon: Visitationes archidiaconales archidiaconatus Hasbaniae in dioceso Leodiensi ab anno 1613 ad annum 1763. 2 dln. Luik 1939
- Sivéry, Herchies R. Sivéry: Herchies, un village du Hainaut (1267-1314). in: Revue du Nord 52 (1970), p. 309-330
- Slicher van Bath, agrarische geschiedenis B.H. Slicher van Bath: De agrarische geschiedenis van West-Europa. Utrecht 1963
- Stallaert, glossarium K. Stallaert: Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche oorkonden. 3 dln. Leiden 1890-1977
- Steurs, Frasnes W. Steurs: Franchises ou villes neuves: l'exemple de Frasnes et de Baisy. in: Contributions à l'histoire économique et sociale 6 (1971), p. 25-81
- Steurs, franchises W. Steurs: Les franchises du duché de Brabant au moyen-âge. in: Bulletin de la commission royale pour les anciens lois et ordonnances 25 (1973), p. 141-295
- Steurs, Oisterwijk W. Steurs: Les campagnes du Brabant septentrional au moyen-âge: la fondation de la ville neuve d'Oisterwijk. Leuven 1974

- Stiennon, écriture J.L. Stiennon: L'écriture diplomatique dans le diocèse de Liège du XIe au milieu du XIIIe siècle. Reflet d'une civilisation. Parijs 1960
- Strange, Caesarius J. Strange: Caesarius von Heisterbach. Dialogi miraculorum. 2 dln. Keulen-Bonn-Brussel 1851
- Stumpf-Brentano, Kaiserurkunden K.F. Stumpf-Brentano: Die Reichskanzler vornehmlich des X., XI. und XII. Jahrhunderts. Band 2: Die Kaiserurkunden des X. XI. und XII. Jahrhunderts chronologisch verzeichnet. Innsbruck 1870
- Stumpf-Brentano, Wirzburg K.S. Stumpf-Brentano: Die Wirzburger Immunitätsurkunden des X. und XI. Jahrhunderts. Innsbruck 1874
- Teeling, kadastrering P.S. Teeling: Landmeters van de kadastrering van Nederland. 4 dln. Apeldoorn 1983
- Timmers, Maasland J.J.M. Timmers: De kunst van het Maasland. 2 dln. Assen 1971-1980
- Toepfer, Konversen M. Toepfer: Die Konversen der Zisterzienser. Berlin 1983
- Tranchot-kaart Die Kartenaufnahme der Rheinlande durch Tranchot und von Müffling (1801-1828) 1:25.000. Düsseldorf 1965
- Tummers, romaans P.L.M. Tummers: Romaans in Limburgse aardrijkskundige namen. Assen 1962
- Tummers, rode-namen P.L.M. Tummers: De rode-namen in Nederlands-Limburg. in: Mededelingen van de vereniging voor naamkunde te Leuven en de commissie voor naamkunde te Amsterdam 43 (1967), p. 46-74
- Ulrix, Saint-Laurent F. Ulrix: Fouilles archéologiques récentes à l'abbatiale Saint-Laurent de Liège. in: R. Lejeune: Saint Laurent de Liège, église, abbaye et hôpital militaire. Mille ans d'histoire. Luik 1968, p. 25-40
- Uyttebroeck, échevinages A. Uyttebroeck: Les échevinages du roman pays de Brabant. in: Revue belge de philologie et d'histoire 46 (1968), p. 448-454
- Uyttebroeck, Brabant A. Uyttebroeck: Le gouvernement du duché de Brabant au bas moyen âge (1335-1430). 2 dln. Brussel 1975
- Uyttebroeck, institutions locales A. Uyttebroeck: Un champ d'investigation encore largement en friche: l'histoire des institutions locales. in: H. de Schepper: Bronnen voor de geschiedenis van de instellingen in België. Brussel 1977, p. 104-116
- Vannérus, limes J. Vannérus: Le limes et les fortifications gallo-romaines de Belgique. Enquête toponymique. Brussel 1943
- Veldman, Navagne J.C. Veldman: Le fort royal de Navagne ou Elvenschans 1632-1674. Lixhe/Visé 1967
- van der Velpen, Hoegaarden J. van der Velpen: Geschiedenis van Hoegaarden. Leuven 1959
- van de Venne, Valkenburg J.M. van de Venne: Geschiedenis van het kasteel van Valkenburg, zijn heren en hun drossaarden. Valkenburg 1951

- van de Venne, Heer J.M. van de Venne: Geschiedenis van Heer. Heer 1957
- van de Venne, Hoensbroek J.M. van de Venne, J.Th. de Win en P.A.H.M. Peeters: Geschiedenis van Hoensbroek. Echt 1967
- Venner, Meinweg G.H.A. Venner: De Meinweg. Onderzoek naar rechten op gemene gronden in het voormalige Gelders-Gulikse grensgebied circa 1400-1822. Assen 1985
- Vercauteren, St-Laurent F. Vercauteren: Note sur les origines de St-Laurent de Liège. in: R. Lejeune: Saint-Laurent de Liège, église, abbaye et hôpital militaire. Mille ans d'histoire. Luik 1968, p. 15-24
- Verhaeghe, archeologie F. Verhaeghe: De post-romeinse landelijke archeologie: een andere bron voor de historische geografie. in: J. Mertens: Bronnen voor de historische geografie van België. Brussel 1980, p. 263-314
- Verhoeve, bodemkaart A. Verhoeve: Bodemkaart en landboek in een landschapsgenetisch perspectief. in: J. Mertens: Bronnen voor de historische geografie van België. Brussel 1980, p. 241-254
- Verhulst, St. Baafs A.E. Verhulst: De Sint-Baafs abdij en haar grondbezit. Brussel 1958
- Verhulst, landschap A.E. Verhulst: Het landschap in Vlaanderen in historisch perspectief. Antwerpen 1964
- Verhulst, paysage A.E. Verhulst: Histoire du paysage rural en Flandre de l'époque romaine au XVIIIe siècle. Brussel 1966
- Verhulst, kouter A.E. Verhulst: Note sur l'origine du mot flamand „kouter”. in: Studi Medievali 10 (1969), p. 261-267
- Verhulst, nederzettingnamen A.E. Verhulst: Nederzettingnamen uit de vroege middeleeuwen historisch benaderd: ingaheim, sali, kouter. in: M. Gysseling en A.E. Verhulst: Nederzettingnamen en nederzettingsgeschiedenis in de Nederlanden, Noord-Frandrijk en Noord-West-Duitsland. Amsterdam 1969, p. 36-46
- Verhulst, Sint-Martens-Latem A.E. Verhulst: Sint-Martens-Latem in de vroege middeleeuwen volgens de gegevens van het liber traditionum van de Gentse Sint-Pietersabdij. Leuven 1975
- Verhulst, archéologie A.E. Verhulst: L'archéologie et l'histoire des champs au moyen-âge: introduction à l'archéologie. in: L'archéologie du village médiéval. Leuven 1976, p. 84-102
- Verhulst, historische geografie A.E. Verhulst: De historische geografie in België en haar ontwikkeling sedert 1930. in: J. Mertens: Bronnen voor de historische geografie van België. Brussel 1980, p. 21-34
- Verhulst, Niederlande A.E. Verhulst: Die Niederlande im Hoch- und Spätmittelalter. in: H. Kellenbenz: Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Band 2: Mittelalter. Stuttgart 1980, p. 151-205

Verhulst, régime domaniaal	A.E. Verhulst: La diversité du régime domaniaal entre Loire et Rhin à l'époque carolingienne. in: W. Janssen en D. Lohrmann: Villa-Curtis-Grangia. München 1983, p. 133-148
Verkooren, inventaire	A. Verkooren: Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des pays d'Outremeuse. 13 dln. Brussel 1910-1980
Vervloet, planologie	J.A.J. Vervloet: Historische geografie en planologie, een veranderende relatie binnen het geografische vakgebied. in: Boor en spade 20 (1981), p. 145-159
Vervloet, historische geografie	J.A.J. Vervloet: Inleiding tot de historische geografie van de Nederlandse cultuurlandschappen. Wageningen 1984
Verwijs/Verdam	E. Verwijs en J. Verdam: Middelnederlandsch woordenboek. 10 dln. 's-Gravenhage 1885-1952
Vlam, kadastrale archieven	A.W. Vlam: De kadastrale archieven en hun betekenis voor de bodemkundige. in: Boor en Spade 4 (1951), p. 326-335
Waalewijn, waterpassing	A. Waalewijn: De tweede nauwkeurigheidswaterpassing van Nederland 1926-1940. Delft 1979
de Waha, Anderlecht	M. de Waha: Recherches sur la vie rurale à Anderlecht au moyen âge. Brussel 1979
Waitz, Annales Bertiniani	G. Waitz: Annales Bertiniani (=Monumenta Germaniae Historica; in usum scholarum; tomus V). Hannover 1883
Werner, Lüttich	M. Werner: Der lütticher Raum in frühkarolingischer Zeit. Untersuchungen zu einer karolingischen Stammlandschaft. Göttingen 1980
van de Westeringh, schraallanden	W. van de Westeringh: Schraallanden in Zuid-Limburg. in: Natuurhistorisch maandblad 69 (1980), p. 218-221
van de Westeringh, radebrikgronden	W. van de Westeringh: Radebrikgronden in löss onder oud bos in Zuid-Limburg. in: Natuurhistorisch maandblad 70 (1981), p. 165-170
van de Westeringh, Margraten	W. van de Westeringh: Enkele aspecten van het historisch landgebruik rondom Margraten. in: Een bijdrage tot de historie van Margraten. Margraten 1983, p. 31-53
Wieger, Condroz	A. Wieger: Das Siedlungs- und Agrargefüge des Condroz und der Famenne in seiner historischen Entwicklung und in der Gegenwart. Aken 1976
Winten, nationale goederen	H. Winten: De verkoop van nationale goederen te Maastricht, departement van de Neder-Maas, met een studie over de Maastrichtse kopers tijdens de Franse overheersing (1795-1814). Leuven 1963
van Winter, ministerialiteit	M. van Winter: Ministerialiteit en ridderschap. Groningen 1962
Wisplinghof, Urkundenbuch	P. Wisplinghof: Rheinisches Urkundenbuch. Ältere Urkunden bis 1100. Band I: Aachen-Deutz. Bonn 1972

- Wisplinghoff, Grundherrschaft P. Wisplinghoff: Bäuerliches Leben am Niederrhein im Rahmen der benediktinischen Grundherrschaft. in: W. Janssen en D. Lohrmann: Villa-Curtis-Grangia. München 1983, p. 149-163
- Wiswe, Grangien H. Wiswe: Grangien niedersächsischen Zisterzienserkloster. Entstehung und Bewirtschaftung spätmittelalterlich-frühneuzeitlichen Grossbetriebe. in: Braunschweigisches Jahrbuch 34 (1953), p. 5-134
- de Wit, Rijckholt J.J. de Wit: Inwendige toestanden in enkele heerlijkheden, maar vooral in de vrije Rijksheerlijkheid Rijckholt in de 17e en 18e eeuw. in: PSHAL 52 (1916), p. 75-187
- de Wit/Flament J.J. de Wit en A.J.A. Flament: De vorming der heerschappijen op het grondgebied der tegenwoordige provincie Limburg of die zich daarover hebben uitgestrekt van de Romeinsche overheersching tot 1814-1817. in: PSHAL 47 (1911), p. 1-259
- Wolters, codex Lossensis H.J. Wolters: Codex diplomaticus Lossensis 938-1522. Gent 1849
- Wolters, Gronsveld M.J. Wolters: Recherches sur l'ancien comté de Gronsveld et sur les anciennes seigneuries d'Elsloo et de Randenraadt. Gent 1854
- Wouters, grensland H.H.E. Wouters: Grensland en bruggehoofd. Historische studies met betrekking tot het Limburgse Maasdal, en meer in het bijzonder de stad Maas-tricht. Assen 1970
- Wrede, Probleme G. Wrede: Probleme der Siedlungsforschung in der Sicht eines Historikers. in: Geografiska Annaler 43 (1961), p. 313-320
- Wurzel, Burtscheid Th. Wurzel: Die Reichsabtei Burtscheid von der Gründung bis zur frühen Neuzeit. Aken 1984
- Yans, forêts M. Yans: Histoire économique du duché de Limbourg sous la maison de Bourgogne. Les forêts et les mines. Brussel 1938
- Yans, pasicrisie M. Yans: Pasicrisie des échevins de Liège. 3 dln. Luik 1951
- Yans, Thiribu M. Yans: Evolution d'un domaine cistercien. La ferme de Thiribu à Forville. in: Bulletin de l'institut archéologique liégeois 82 (1969-1970), p. 1-95
- die Zisterzienser Die Zisterzienser. Ordensleben zwischen Ideal und Wirklichkeit. 2 dln. Keulen 1980
- Zoller, tonlieu Ch. Zoller: Le tonlieu de Visé du Xe au XIVe siècle. in: Acta historica Bruxellensia. Recherches sur l'histoire des finances publiques en Belgique, T. III. Brussel 1974, p. 7-29
- Zwanniken/Zonneveld W.A.C. Zwanniken en J.I.S. Zonneveld: Enkele nederzettingvormen in Limburg. in: Tijdschrift van het koninklijk Nederlands aardrijkskundig genootschap 61 (1948), p. 558-564.

# Index

- Ahrweiler, 274  
Aken, 11, 37, 279, 305, 306  
Aken, Marienstift, 37, 266-268, 304, 306, 307  
Aken, Oberhof, 140, 264, 289 (n 811)  
Aken, Salvatorstift, 213  
Ambiorix, 312  
Amstenrade, Arnold Huyn van, 281, 282, 304  
Anselmus van Luik, 285 (n 790), 306 (n 881)  
Asple, 140  
Asspre, 140, 273  
Asselt, 233  
Aubel, 63 (n 199), 213, 243, 307  
Augusta, 120  
Awost, 120  
Azincourt, 280  
Baesweiler, 233 (n 580)  
Bak, de, 147, 153  
Banholt, 90  
Bannelder grub, 89, 91, 95, 97  
Batenborch, hof van, 127, 226 (n 556), 228, 243, 245 (n 632). Zie ook Kloppenburcht  
Batenburg, 127  
Beesenpoel, de, 22, 145  
Bemelen, 233  
Berchem, Jutte van, 237  
Berge, Hiëronymus van, zie Trips, Hiëronymus van Berge, genaamd  
Berneau, 136, 253, 254  
St. Bertin, abdij van, 308  
Berwinne, 160, 213  
Bochart, Gilles, 236  
Bolsé, 220 (n 527)  
Bonchart, Ghiselbertus, 236  
Bonn, 274  
Born, Martin, 3  
Boorsheim, 217 (n 506)  
Botsart, Ghiselbertus, 235  
Bourgondië, Antoon van, 280  
Brabant, hertogdom, 32-34, 142, 240, 277-278, 302  
Brabant, Jan I van, 215 (n 496), 277,  
Brabant, Jan III van, 278 (n 757)  
Brabant, Johanna van, 279-280  
Brabant, Wenceslaus van, 126, 142, 233 (n 580), 243, 278, 282 (n 773)  
Breed Libeek, 110  
Breust, dorp, 1, 30, 38, 94, 117, 131, 139-158, 174, 175, 176, 177, 181, 182, 183, 186, 191, 208, 210, 212, 222, 224, 235, 236, 252, 266, 269, 273, 291, 295, 312  
Breust, gemeente, 34-37, 40 (n 131), 47 (n 151) 50-52  
Breust, heerlijkheid, 12, 15, 19, 20, 31, 34-41, 43-46, 52-55, 59, 62-64, 106, 122, 131, 218, 245-246, 278, 285-297, 307-312  
Breust, hof van St. Martinus te, 1, 13, 57, 58, 70, 92, 94-95, 112-116, 119, 120, 129, 135, 137, 138, 140, 142, 147-154, 156-157, 174, 181, 182, 183, 184, 186, 187, 232, 252, 258, 271, 275, 285-297, 307-312  
Breust, kerk, 64, 140, 153, 156, 290  
Breust, parochie, 140  
Breust, schepenbank, 36 (n 114), 39, 219, 222, 231, 233, 236, 242, 248, 251 258 (n 688), 270, 275, 281, 293, 301, 303  
Breust, tienden, 29, 119, 124 (n 278), 140, 160, 210-211, 290, 293  
Breuster hei, 66, 69  
Breuster molen, 161, 164, 170, 171, 257, 289, 296  
Breuster straat, 140  
Bruesterbos, Heynrich van, 95 (n 232)  
Bruisterbosch, 21, 56, 62, 63, 73, 76, 94-106, 124, 164, 173, 174, 175, 179, 182, 183, 184, 187, 189, 191, 192, 204, 206, 218, 266, 269, 272, 275, 290-293, 295, 310-312  
Bruisterbosch, Claes van, 103 (n 248), 207

- 229, 237, 241, 242, 246 (n 638), 247, 249, 252, 299, 300
- Oost, kasteel van, 189, 190, 230, 234, 236
- Oost, schepenbank, 245
- Oost, Claes van, 231
- Oost, Hendrik van, 217 (n 504)
- Oost, Katrijn van, 242
- Oost, Lens van, 241 (n 614), 242
- Oost, Philippus van, 121 (n 271)
- Oost, Thewis van, 238 (n 604)
- Oost, Tielman van, 237, 270
- Otto I, 266, 286, 306
- Otto III, 285
- Overbroek, 122, 126, 265
- Overlaar, 310
- Overmaas, landen van, 32-36, 39, 126, 168, 260, 264, 278, 281, 303
- Oya, 121 (n 270)
- Oyen, 121 (n 270)
- Oys, Henricus de, 121 (n 270)
- Oys, Stephanus van, 121 (n 270)
- Oys, Theodericus de, 121 (n 271), 231 (n 567), 233-235
- Pachen, Paes, 248 (n 646)
- Paderborn, 194 (n 443)
- Parma, 33, 224
- Peter de Riterbeke, 129 (n 285)
- Pierepont, 220
- Pierrepont, Hugues de, 276
- Pietersheim, Willem, heer van, 292
- Piette, Collas, 36 (n 114)
- Poel, de, 22, 145
- Pouwels Hoenen hof, 226 (n 555)
- Pruisen, 5
- Prüm, Caesarius van, V (n 1), 311
- Printhagen, Johannes de, 244 (n 630)
- Publémont, de, 288
- Ransdaal, 309 (n 900)
- Reinick, J., 165
- Remigius-kapel, 133
- Reusch, L., 6-10, 13, 59, 227
- Rey, M. von, 286
- Reymerstock, 192 (n 192)
- Riterbeke, Peter de, 129 (n 285)
- Rolduc, 41 (n 133), 239 (n 605), 250 (n 657)
- Roosen, Jacob Otto, 97, 98, 99, 187 (n 422)
- Rotthof, G., 140
- Rijckel, baron de, 168 (n 385)
- Rijckels, familie, 37 (n 116)
- Rijkholt, dorp, 21, 31, 37 (n 116), 44, 132, 133, 176, 183, 206, 218, 262, 265
- Rijkholt, heerlijkheid, 33, 78, 80-86, 132, 137, 218, 206, 260-262
- Rijkholt, leenhof van, 44, 70, 262
- Rijkholter bos, 31, 66, 70, 82, 132, 180, 262
- Rijkholter straat, 132, 145, 147
- Rijnland, 4 (n 10), 41, 45 (n 148), 46 (n 149), 303 (n 871), 309 (n 898)
- Saint-Jean-Sart, 63 (n 199)
- Sant, het, 22
- Sart-des-Moines, 63 (n 199)
- Savelsbos, 22 (n 58)
- Schelart, familie, 248
- Schelberg, 37, 108, 119, 145
- Schillings, Hendrik, 248 (n 645)
- Schillingshof, 248, 250. Zie ook: Maerland, hof van
- Schonegrub, 66, 78, 81-83, 86, 93
- Schrijnemakers, A., 141, 273, 289
- Schrijnemakers, Jan, 232 (n 574), 238, 240
- Schrijnemakershof, 238. Zie ook Eigenhof
- Seep, de, 122, 124
- Sensenhoven, 219 (n 520)
- Seraing, 208, 220
- Sesenhoven, 219 (n 520)
- Seutendaalsleen, 265
- Signy, 220 (n 525)
- Simpelveld, 276, 277 (n 754), 278 (n 757)
- Sint-Jansrade, 63 (n 199)
- Sint-Maartens-Voeren, 34, 158, 243, 307
- Sint-Pietersberg, 117
- Sint-Pieters-Voeren, 158, 243, 307
- Sint Remigius-kapel, 133
- Sittard, 4 (n 10), 179 (n 398)
- Slagmolen, zie: Oliemolen
- Slenaken, 229 (n 561), 243, 307
- Sнауwenberg, 258
- Somme-Leuze, 287 (n 800)
- Spauwen, 214 (n 490)
- Specuhout, 220 (n 525)
- Spekholzerheide, 220 (n 525)
- Spymen, Lysbet, 241 (n 614)
- Starck, Johan, 251 (n 658)
- Stephanus, pastoor van Breust, 170
- Stuckiet, 122
- Sijmens, Jan, 238
- Sijmenschhof, 238. Zie ook Eigenhof
- Terf, Jan, 36 (n 114)
- Terlinden, 309 (n 900)
- Ternaaien, zie: Lanaye
- Theodericus van Oest, 121 (n 271), 231 (n 567)



- Theodericus, heer van Huffalize, 74 (n 215)
- Thilberch, Baetsen van, 241 (n 614)
- Thilberch, Jan van, 241 (n 614)
- Thiribu, 58 (n 188), 204 (n 469), 208, 220
- Thisnes, 4 (n 10), 25 (n 69), 29
- Tiendevrij, het, 210 (n 476)
- Timmermans, Jan, 238 (n 604)
- Tongeren, 305
- Tours, 286
- Toriaus, Egidius, 254
- Trips, Hiëronymus van Berge, genaamd, 124, 127, 129, 131 (n 291), 229, 249 (n 651)
- St. Truiden, 302
- Tummers, P.L.M., 120, 141
- Ulvend, 309 (n 900)
- Unterfranken, 11
- Uyslingers, Heynrich, 251 (n 659)
- Val-Benoit, 214 (n 493)
- Val-Dieu, 213, 220
- Val-Saint-Lambert, 58 (n 188), 121 (n 271), 150, 156, 204 (n 469), 208, 211, 219-222
- Valkenburg, heerlijkheid, 32-36, 36, 44, 45 (n 147), 142, 266, 277-279
- Valkenburg, leenhof van, 44, 45 (n 147), 76, 84, 102, 105, 149, 152, 269, 283
- Valkenburg, Dirk van, 221, 278 (n 757)
- Valkenburg, Walram van, 277
- Valkenburger weg, 78, 83, 89, 91
- Vannérus, J., 159
- Veldwezelt, 231 (n 567), 233, 236
- Verhulst, A.E., 3, 155, 184
- Vernick, Goeswijn Bernt van, 281 (n 770)
- Vernick, Walraven van, 281 (n 770)
- Visé, 19, 21, 33, 141, 161, 276, 305, 306
- Visters, Jacops, 251 (n 658)
- Vlijtingen, 189
- Voer, de, 20, 21, 62, 106, 108, 117, 118, 143, 145, 147, 149, 156, 158-172, 179, 182, 208, 210, 222, 225, 256, 266-268, 275, 284 (n 784), 296, 311
- Voerstreek, 47 (n 150)
- Vroenhof, de, 45, 147, 153, 155, 283
- Wachtendonck, Arnold van, 231
- Wachtendonk, hof van, 226 (n 556), 227, 228, 230-233, 236, 240, 298 (n 847)
- Waldenborch, hof van, 171, 256-257, 281 (n 771)
- Walram van Monschau, zie Monschau, Walram van
- Walram van Valkenburg, zie Valkenburg, Walram van
- Walram van Limburg, zie Limburg, Walram van
- Warsage, 45 (n 147), 63 (n 199), 213, 221, 243, 307
- Witgrub, 23, 145, 146, 150, 208, 210, 212
- Withuis, 117, 147, 149, 225
- Wittem, 33
- Wittenveels, 38 (n 120), 63, 204
- Witterschlick, 156, 274
- Wijlre, 309 (n 900)
- Woeringen, 277
- Woltensi, 120, 288, 289
- Zaagmolen, 160, 161
- Zetel, de, 114, 257
- Zezenhoven, 30 (n 91), 57, 102, 117, 119, 136, 147-151, 154, 156-157, 160, 166, 170, 171, 176, 184, 204 (n 469), 208-212, 219-225, 219, 229, 247, 253, 271, 299, 304, 305
- Ziezenhoven, 219 (n 520)
- Zuid-Limburg, 2-4, 6, 10-13, 19, 25, 32-34, 42, 48, 62, 100, 126, 140, 179, 181, 184, 185, 186, 187, 188, 191, 192, 193, 262, 291, 297, 299, 302, 303, 304, 308-31

- 1 Dr. M.G. Spiertz, *Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw*
- 2 Dr. Remigius Dieteren O.F.M., *Grondbeleid en volkshuisvesting in de Mijnstreek*
- 3 Dr. J.M. Gijsen, *Nikolaus Heyendal (2 delen)*
- 4 Drs. J.F.R. Philips, Drs. J.C.G.M. Jansen, Drs. Th.J.A.H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914*
- 5 Dr. P.Th. van Beuningen, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop*
- 6 Dr. E. Roebroek, *Het land van Montfort*
- 7 J. Koreman, *De stadsrekening van Maastricht over het jaar 1399-1400*
- 8 Dr. J.M. Gijsen, *Joannes Augustinus Paredis (1795-1886), bisschop van Roermond en het Limburg van zijn tijd*
- 9 Dr. Jean Baerten, *Het graafschap Loon (11e-14e eeuw)*
- 10 A.H. Paape, *Donkere jaren*
- 11 Dr. Mr. H.H.E. Wouters, *Grensland en bruggehoofd*
- 12 Dr. C. van den Berg, *H. B.J. van Rijn, burgemeester van Venlo, pionier der milieuhygiëne*
- 13 Dr. J. Grauwels, *Dagboek van gebeurtenissen opgetekend door Christiaan Munters (1529-1545)*
- 14 Dr. P.L. Nève, *Het rijkskamergerecht en de Nederlanden*
- 15 Prof. Dr. W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen, Deel I*
- 16 Dr. L. Peters, *Geschichte des Geschlechtes von Schaesberg*
- 17 Prof. Dr. W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen, Deel II*
- 18 Ir. C.E.P.M. Raedts m.i., *De opkomst, de ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg*
- 19 Dr. S.Y.A. Vellenga, *Katholiek Zuid-Limburg en het fascisme*
- 20 Dr. W. Krings, *Wertung und Umwertung von Allmenden im Rhein-Maas-Gebiet vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*
- 21 Dr. P.J.H. Ubachs, *Twee heren, twee confessies. De verhouding van Staat en Kerk te Maastricht, 1632-1673*
- 22 Jaak Brepoels, *Het Lager Onderwijs in de provincie Limburg (1815-1830)*
- 23 Harry Schillings, *Toneel en Theater in Limburg in de 19e en 20e eeuw*
- 24 Prof. Dr. W. Jappe Alberts, *Van heerlijkheid tot landsheerlijkheid*
- 25 Ph. Vander Maelen, *Dictionnaire géographique du Limbourg*
- 26 Dr. J.P. Gribling, *Willem Hubert Nolens 1860-1931*
- 27 Dr. J.A.K. Haas, *De verdeling van de Landen van Overmaas 1644-1662*
- 28 Prof. Dr. W. Jappe Alberts, *Overzicht van de geschiedenis van de Nederrijnse Territoria tussen Maas en Rijn, ± 800-1288*
- 29 Henry Baillien, *Tongeren van Romeinse Civitas tot Middeleeuwse Stad*
- 30 Dr. J.C.G.M. Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg 1250-1800*
- 31 M.P. Gutmann, *War and rural life in the early modern Low Countries*
- 32 Dr. Rudolf Philips, *Gezondheidszorg in Limburg*
- 33 Dr. A.Fl. Gehlen, *Het notariaat in het tweeherig Maastricht*
- 34 P.J.H. Baghus, *De slag om de Roerdriehoek*
- 35 Dr. Ton Meijknecht, *Bartholomeus van Maastricht († 1446), Monnik en Conciliarist*
- 36 Prof. Dr. W. Jappe Alberts, *Overzicht van de geschiedenis van de Nederrijnse Territoria tussen Maas en Rijn, Deel II, 1288-± 1500*
- 37 François Vanduffel, *Industrialisatie en verandering: Lommel tussen 1890 en 1914*
- 38 Drs. A.P.M. Cammaert, *Tussen twee vuren*
- 39 Drs. J.M.B. Tagage, *De Ordinarius van de collegiale Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht*
- 40 Dr. G.H.A. Venner, *De Meinweg*
- 41 Dr. C.A.A. Linssen, *Historische opstellen over Lotharingen en Maastricht in de Middeleeuwen*
- 42 Dr. L.H.M. Kreukels, *Mijnarbeid: volgzzaamheid en strijdbaarheid*
- 43 Dr. E. Lavigne, *Kroniek van de abdij van Sint-Truiden*
- 44 Dr. J.L.H. Hartmann, *De reconstructie van een middeleeuws landschap*